

НІКОС КАЗАНДЗАКІС

ХРИСТА
РОЗПИНАЮТЬ
ЗНОВУ

НІКОС КАЗАНДЗАКІС

РОЗДІЛ I

га¹ села Ліковрісі² сидить на веранді, що височить над сільським майданом, попихкує люлькою та п'є ракі³. Сіє дрібний, тихий, теплий дощик, і на звислих товстих, щойно нафарбованих чорних вусах аги виблискують дощові краплини; збуджений від випитої ракі, ага злизує їх, щоб освіжитись.

Праворуч від аги виструнчився сеїз⁴. Це здоровенний, лютий анатолієць, косокий, страшний з виду, з сурмою в руці. Ліворуч, підібгавши ноги, сидить на плюшовій подушці вродливе пухляве турченя. Воно раз у раз запалює люльку аги і безперервно наливає ракі в його чару.

Напівзаплющивши посоловілі очі, ага славить всевишнього: усе створив господь бог чудово, думає він, вдалий витвір господній цей світ, все богом передбачено; захотів їсти — ось тобі хліб і м'ясо, засмажене до червоного, і плов з корицею; захотів пити — ось тобі цілюща водиця — ракі; захотів спати — господь бог створив сон; якщо ти гніваєшся, бог створив канчук і зади райя⁵; якщо ти розмріявся і зажурився, на такий випадок він створив амане⁶, а коли хочеш забути страждання і муки людські, для цього бог створив Юсуфчика. — «Великий майстер аллах, — схвильовано пробурмотів ага, — великий майстер, чарівник; мозок у нього добре працює; і як це йому спало на думку створити ракі та Юсуфчика!»

¹ Ага — представник турецької влади.

² Ліковрісі — Вовча криниця (назва села).

³ Ракі — горілка.

⁴ Сеїз — ординарець.

⁵ Райя — так називалися християнські підданці Турецької імперії.

⁶ Амане — турецькі пісні, монотонні, тягучі.

Від релігійного розчулення та надмірного сп'яніння ага пускає сльозу. Він дивиться з веранди вниз і радіє, що райя гуляють на майдані; вони добре виголені, по-святковому виряджені, підперезані широкими червоними поясами, у свіжовипраних коротких штанах і в голубих куртках. На голові в одних фески, у других — тюрбани, у третіх — смушеві тубетейки. За вухом у найбравіших — васильки або цигарка.

Третій день великодня. Щойно закінчилась обідня. Приємний теплий день, сонце, сипле дрібний дощик, повітря сповнює аромат квітів лимонного дерева, розпускаються бруньки на інших деревах, повертаються до життя трави, Христос підіймається з кожної грудочки землі. Походжають райя по майдану, зустрічаються друзі, христосуються, а потім заходять до кафеджі¹ Костандіса або сідають під великим платаном посеред майдану, замовляють наргіле² та каву і починається приємна розмова, така ж нескінченна, як цей дрібний дощик, що сіє з неба.

— Отаким повинен бути і рай,— каже Хараламбос, церковний служка.— Ніжне серце, тихий дощик, лимони в цвіту, наргіле та невимущена розмова на віки вічні.

Край села, за платаном, височить свіжовибілена сільська церква «Розп'яття Христа», з гарною дзвіницею. На великдень церковна брама прикрашена гілками верби і лавра.

Навкруги розташовані сільські крамнички і майстерні; серед них і сидельна майстерня цього дикуну Панайотара, на прізвисько Гіпсоїда. Одного разу, коли в село привезли гіпсову статуетку Наполеона, він з'їв її; потім привезли другу — Кемалья-паші³, він і її з'їв; згодом привезли статуетку Венізелоса⁴ і він з'їв і цю. Біля сидельної майстерні — цирульня Андоніса «Еротокріт»,⁵ а на дверях — табличка, на якій невеликими червоними, наче кров, буквами написано: «Тут виринають також зуби». Трохи далі — м'ясна крамниця пана Дімітроса Кривого з вивіскою: «Свіжі голівки. Іродіада»⁶. Щосуботи Дімі-

¹ Кафеджі — власник кав'ярні.

² Наргіле — спеціальний курильний прилад, схожий з кальяном.

³ Кемалья-паша — перший президент Турецької республіки.

⁴ Венізелос — грецький буржуазний державний діяч.

⁵ Еротокріт — герой грецького піршованого роману.

⁶ Іродіада — царівна Іудійська, якій, за євангельськими переказами, піднесли на блюді голову Іоанна Хрестителя.

трос ріже теля, але перед цим золотить йому роги, фарбує лоба, прикрашає шию червоними стрічками і, кульгаючи, проганяє теля через усе село, на весь голос вихваляючи його якості. І нарешті — чудова кав'ярня Костандіса, довга, вузька та прохолодна, в якій так гарно пахнуть кава і тубекі,¹ а взимку — і липовий цвіт. На стіні праворуч — гордощі всього села — три великі блискучі літографії: з одного боку — святої Женев'єви,² напівголої, в тропічному лісі; з другого — королеви Вікторії³, огрядної, блакитноокої, з величезними грудьми годівниці, а посередині — Кемаля-паші, грізного, з сірими злими очима, у високій смушевій шапці.

Усі, хто гуляє на майдані і сидить у кав'ярні Костандіса — гарні люди, роботяги, добрі господарі. І село багате, і ага у них — хороша людина, мрійник; він дуже любить ракі, міцні духи, мускус і пачулі,⁴ і своє пухляве турчення, що сидить зліва від нього на плюшовій подушці. Ага дивиться на християн, як пастух дивиться на свою добре вгодовану отару овець, і радіє. «Гарні вони люди, — думає він. — От і в цьому році заповнили мою комору великодніми подарунками — головками сиру, калачами, посипаними сусамі⁵, чуреками, крашанками... А один із них, нехай бог йому дасть здоров'я, приніс кухлик хіоської мастихи⁶ для мого Юсуфчика, щоб той жував її і щоб гарно пахнув його ротик...»

Так думає ага і ніжно дивиться на свого пухленького пестунчика, який жує мастиху, байдужий до всього, що діється навколо.

Думки про те, що в коморі повно всякого добра, дрібний тихий дощик, поблискування каменів на бруківці, співи півнів і присутність Юсуфчика, що згорнувся калачиком біля його ніг, жував мастиху і цмокав язиком, — усе це уявлялось таким щастям, що серце аги переповнилось; він витягнув шию і спробував заспівати амане, але полінувався.

Він повертається до сеїза і робить знак сурмити, щоб

---

¹ Тубекі — турецький пахучий люльковий тютюн.

² Женев'єва — одна з «святих», що її шанують католики.

³ Вікторія — англійська королева.

⁴ Пачулі — субтропічна рослина, з якої здобувають ефірну олію, що застосовується в парфюмерії.

⁵ Сусамі — кунжутне сім'я.

⁶ Мастиха — затверділа деревна смола, що її жувають на Сході.

народ унизу вгамувався. Потім повертає голову ліворуч:— Заспівай мені, Юсуфчику, хай буде з тобою моє благословення, заспівай мені «Дуня табір, руня табір, аман, аман». Заспівай мені, а то я лусну від щастя.

Пухкеньке хлоп'я, не поспішаючи, витягає з рота мастиху, наліплює її на своє голе коліно, підпирає правою долонею щоку і починає співати амане, що його так любить ага: «Світ і сновидіння єдині, аман, аман!»

Його зворушливий, манірний' голос то здіймався вгору, то спускався вниз, як воркування горлиці. Ага заплющив очі і, поки лунала пісня, так нею захопився, що навіть забув випити ракі.

— Ага в доброму настрої, — прошепотів Костандіс, подаючи каву, — хай живе ракі!

— Нехай живе Юсуфчик, — сказав, посміхаючись, Яннакос, торговець і сільський листоноша, перебираючи пальцями білосніжну круглу бороду і поглядаючи на співрозмовників своїми хижими пташиними очима.

— Нехай живе сліпа доля, що зробила його агою, а нас, християн, його підданцями, — пробурчав брат священника Хаджі-Ніколіс, сільський учитель, сухорлявий чоловік в окулярах; коли він розмовляв, його товстий, гострий кадик рухався то вгору, то вниз.

Він розпалився, згадав славетних предків і тяжко зітхнув:

— Був час, коли ці землі належали нам, еллінам, — продовжував він, — та колесо історії повернулось, і прийшли візантійці, теж елліни і християни; а потім знов повернулося колесо, і насунули агаряни¹... Але ж Христос воскрес, браття; воскресне і наша батьківщина! Ану, Костандіс, пригощай хлопців!

Тим часом пісня скінчилась, турчєня знову всунуло в рот мастиху і почало жувати її, поринаючи в безпам'яття. Сурма заграла знову. Це означало, що райя можуть тепер вільно сміятись і кричати досхочу.

На дверях кав'ярні показався капітан² Фуртунас, один із п'яти старост села. Старий судовласник, він багато років бороздив Чорне море, перевозив російську пшеницю, займався контрабандою. Високий, кремезний, трохи сутулуватий; маленькі чорні очіці сиплять іскрами;

¹ А г а р я н и — інакше сарацини, араби. Тут вжито в значенні — язичники.

² К а п і т а н — тут у значенні старий моряк.

глибокі зморшки залягли на його безбородому, оливкового кольору обличчі. Постарів він, постарів і його корабель: якось уночі судно розламалося перед самим Трапезундом, і капітан Фуртунас, зазнавши аварії, відчув, що вже нажився на світі, і повернувся до свого села, щоб насмоктатись досхочу ракі, а коли настане смертна година, повернутись обличчям до стінки і розпрощатися з світом.

Багато чого бачили його очі, а врешті набридло все; певніше не набридло, а стомився він, тільки йому було соромно в цьому признатися.

Сьогодні він був у своїх високих капітанських чоботях, на ньому — жовтий плащ, а на голові — начальницька шапка з справжнього астраханського смушку. В руці — довга палиця, як і годиться старості. Кілька селян підвелися, щоб запросити його випити чарку ракі.

— У мене, хлопці, немає часу навіть на ракі, — промовив він. — Христос воскрес! Я поспішаю до будинку попа. Там у нас старост, сьогодні збори. За годину приходьте й ви, кого запрошено. Перехрестіться і приходьте, ви ж добре знаєте, що у нас сьогодні серйозна робота. Та нехай хто-небудь із вас піде й покличе Панайотара — сідляра з чортячою бородою. Він нам дуже потрібний.

На якусь мить Фуртунас замовк, і очі в нього хитро блиснули.

— Якщо його нема вдома, то, певно, він у вдови, — сказав він. Присутні розреготались.

Проте старий погонич Христофіс, який замолоду пізнав, що таке пристрасть, хоч і дорого заплатив за це, рвучко схопився: — Чого ви регочете, дурні? Добре він робить. Катай, друже Панайотар, і не слухай їх! Життя куце, а смерть довга, дідько б його взяв!

Гладкий Дімітрос, різник, похитав щойно вибритою головою:

— Дай бог їй доброго здоров'я, нашій удові Катерині. — вигукнув він. — Біс його знає, від яких рогів вона рятує нас!

Капітан Фуртунас засміявся:

— Не сваріться, хлопці! В кожному селі має бути одна така жінка, щоб чесні жінки не встрявали в брудні справи. Це як джерело при дорозі, коли хочете знати: проходять і п'ють жаждуші, інакше вони стукали б у наші двері. А жінки, коли попросиш у них водиці...

Він обернувся і побачив учителя.

— Хаджі-Ніколіс, голубе, ти ще тут? Ти ж староста. А на збори коли? Ти й кав'ярню перетворив на школу, кінчай і приходи!

— А мені можна прийти? — спитав старий Христофіс і глянув на присутніх: — Може, я пригодився б на Іуду.

Але капітан Фуртунас, важко спираючись на палицю, уже вийшов на вулицю, яка круто підіймалася вгору. Сьогодні він був у поганому настрої: знов його мучив ревматизм, за цілу ніч він навіть не заплющив очей. Рано-вранці випив дві-три склянки ракі, замість ліків, та даремно: біль не стихав, навіть горілка не переборола його.

— Коли б мені не було соромно, — пробурчав він, — і я почав би кричати, то може, біль і стих би. Та клята гордість не дає мені цього зробити! І я мушу ступати твердо і вдавати, що сміюсь. І якщо впаде моя палиця, я не можу дозволити якомусь дурневі допомогти мені, а мушу сам нагнутися, щоб підняти її. Кусай, капітане Фуртунас, свої губи. Паруси за вітром, наперекір хвилям! Стережися, щоб не осоромитись. Життя — та ж буря, — мине!

Він кречав, тихо лаявся на всі заставки і, похитуючись, важко підіймався на гору. Став на якусь хвилину, глянув навкруги, ніхто його не бачив; застогнав, і йому полегшало. Подивився вгору — на самому вершечку крізь дерева білів чепурний попівський будинок з синіми віконницями.

— І знайшов цей чортів піп, де поставити собі будинок, на самій горі! — пробурчав капітан. — Хай він буде тричі проклятий!

І знову поплентався вгору.

До будинку священика вже прибули два старости і мовчки сиділи на низькій тахті, підібгавши під себе ноги, і чекали на пригошення. Священик вийшов розпорядитись на кухню, де єдина його дочка Марйорі розставляла на підносі чашечки з кавою, склянки з холодною водою і вазочки з варенням.

Біля вікна урочисто вмовився перший староста села Ліковрісі, особа знатного роду, поважний, огрядний, у сукняних шароварах, у гаптованій золотом куртці. На вказівному пальці — товстий золотий перстень, а на пер-

сні — печатка з двома великими буквами навхрест: Г. П.—Георгій Патрєархеас. Руки в нього були гладкі та пухлі, як у архієрея. Він ніколи не знав, що таке робота: цілий штат дворових і челяді працював на нього і годував його. Кишка його потовстішала, зад роздався і став таким, як у кобили, живіт йому рознесло, а підборіддя звисало трьома складками, що лежали одна на одній і упирались у верхню частину його волохатих широких грудей. У нього бракувало двох-трьох передніх зубів, інших вад не мав. Розмовляючи, шепелявив і проказував невиразно слова. Але ця вада тільки посилювала його пановитість, бо, щоб зрозуміти його, треба було нахилитися до нього, наче вклоняючись.

Праворуч від нього, в кутку, скромно сидів другий сільський староста, смиренний дідок Ладас—хитрий чоловічок, весь, наче засмальцьований плащ. Голова в нього маленька, очі запалені, а ручиська товсті, вкриті мозолями. Це був найзаможніший господар на селі. Сімдесят років нагинається він до землі, оре її, сіє, косить, саджає маслини, вирощує виноград, вижимає з землі всі соки, висмоктує її кров. Змалку і до старості він ніколи не відривався від землі. Ненаситний, жадний, він накидався на землю, давав їй дещицю, а вимагав у тисячу разів більше, і ніколи не говорив «дякувати богіві», а завжди бурчав, невдоволений. А на схилі віку йому вже замало було самої землі; в міру того як наближався він до смерті і почував, що дні його злічені, він квапився зажерти весь світ. Почав позичати гроші своїм односельцям під великі проценти. Бідолашні віддавали в заставу виноградники, городи й хати; а надходив строк платити, їм нічим було, і майно продавалося з молотка, — його поглинав старий Ладас. І завжди він бідкався, завжди ходив голодним, і дружина його ходила боса, і єдиної доньки, яку зумів породити, не схотів уберегти, а дав їй померти, бо поскупився покликати лікаря, коли вона злягла тяжко хворою. «Великі витрати! — казав він — Великі міста звідси далеко, щоб привезти лікаря! І до того ж, що вони знають, оті лікарі, нехай їм всячина! Тут у нас є піп, він знає давню науку лікування. Заплачу я йому за молебство, і вона видужає. Та й коштуватиме це дешевше».

Однак попівські ліки не дали зцілення, не допомогло й молебство, і дівчина померла в 17 років, спекалася та-

кого батька, а той позбувся великих весільних витрат. Одного разу, через кілька місяців після її смерті, він сів і підрахував: на придане пішло б приблизно от стільки, на одяг, столи, стільці — от стільки, крім того, треба було б запросити на весілля родичів, а вони з'їдять силу-силенну, рахуй м'ясо, хліб, вино — от стільки. Підбив підсумок — дуже великі витрати, дочка розорила б його. Виходить, нема чого журитися, адже всі помремо... До того ж вона уникнула людського клопоту: чоловік, діти, хвороби, прання. От і вийшло, що вона щаслива, нехай її бог простить!

Увійшла Марйорі з підносом у руках, вклонилася старостам, опустивши очі, стала перед архонтом¹. Бліда, очі великі, брови, мов шнурочки, дві товсті коси каштанового волосся вінком обвилися круг голови. Старий архонт набрав повну ложечку вишневого варення, глянув на дівчину, підняв склянку:

— За твоє весілля, любя Марйорі! Мій син ніяк не дідеться одружитися з тобою.

Попівна була заручена з його єдиним сином Міхелісом, і священник пишався, що він породичається з такою поважною особою і незабаром матиме онуків.

— Ніяк не збагну, чому він так квапиться, цей дивак? Не можу, каже, більше терпіти... — посміхаючись, додав архонт і підморгнув дівчині. А вона зашарілася по саме волосся, засоромилась, не в змозі вимовити й слова.

— За весілля! — вигукнув отець Грігоріс, входячи з пляшкою мускатного вина. — З благословення Христа і богоматері!

Строгий, кремезний, вгодований, з білосніжною роздвоєною бородою, піп Грігоріс пахнув ладаном і вершковим маслом. Він помітив, як зашарілась його донька, і, щоб змінити розмову, спитав:

— А коли ж ти видаєш заміж свою годованку Леню?

Леню була однією з позашлюбних дочок, яку архонт прижив із своєю наймичкою. Він заручив її з своїм відданим пастухом Манольосом і дав їм щедre придане — стару овець, яку Манольос випасав на горі Богородиці.

— Якщо богові буде угодно, — відповів він, — то ци-

---

¹ Архонт — поважна особа, вельможа

ми днями. Леньо не терпиться. Цасливиця квапиться: в неї понабрякали груди, і вона хоче годувати сина. «Травень настає, — сказала вона мені позавчора, — травень настає, хазяїне, і нам треба поспішати».

Він знову весело засміявся, аж підборіддя в нього затрусилось.

«У травні, сказала вона, паруються віслюки». Леньо має рацію, треба поспішати. Вони теж люди — оці наймити.

— Гарний парубок Манольос, — сказав священник, — вони житимуть у злагоді.

— Я теж люблю його, як сина, — сказав архонт. — Коли я проїжджав через монастир святого Пантелеймона, то побачив його там; тоді йому було років п'ятнадцять. Він приносив до покоїв ігумена піднос з угощеннями. То був справжній ангел, тільки крил йому бракувало. Щирий жаль до нього прийняв мене. Шкода, сказав я, щоб такий молодець нудився в монастирських стінах, мов той скопець. Я пішов до келії отця Манасії, його патрона, що роками лежав розбитий паралічем. «Отче мій, — кажу йому, — прошу в тебе однієї милості; якщо ти це зробиш, то я подарую срібну лампадку для монастиря». «Тільки не проси у мене Манольоса», відповів той. «Саме його я й хочу, отче мій, взяти до себе на роботу». Старець застогнав: «Він мені за рідного сина, я ніколи не жалюся на нього. Я вже нездужаю, самотній, і в мене, крім нього, нікого немає; щовечора я розмовляю з ним про аскетів і святих; і він розуму набирається, і мені дуже приємно з ним». «Дозволь йому, отче, пізнати світ, мати дітей, пожити, а коли йому набридне життя, він стане ченцем». Насилу я домігся свого, і забрав Манольоса з собою. Тепер я віддаю за нього Леньо, нехай їм щастить!

— Він тобі ще народить онуків, — зло хихикаючи, сказав старий Ладас, і взяв на кінчик ложечки одну вишню, пожував її, ковтнув трохи мускату і звернувся до всіх з таким побажанням:

— Великих успіхів у наших справах, нехай простре господь бог свою руку, щоб ми не повмирали з голоду. З виноградниками і посівами в цьому році неблагополучно, ми загинемо.

— Бог милостивий, — відповів своїм суворим голосом священник, — бог милостивий, шановний Ладас, мужайся.

Затягни тугіше пояс, не зловживай їжею, бо це шкодить, і покинь марнотратство, не тринькай своїх достатків на вбогих.

Архонт вибухнув реготом, аж будинок задвигтів.

— Подайте милостиню, християни, дід Ладас помирає з голоду!— склипнув він, по-жебрацьки простягаючи свою пухку руку.

Почулися важкі кроки, аж сходи рипіли.

— От і капітан Фуртунас, старий вовк,— сказав священник і підвівся, щоб відчинити двері.— Стривай, Марйорі, не тікай, давай угощення, а я принесу йому ракі, бо до вина він не дуже охочий.

Капітан зупинився під дверима, щоб віддихатись. Він зайшов посміхаючись, але піт струменів у нього з лоба. За ним увійшов захеканий учитель — він біг, щоб наздогнати капітана. Вчитель тримав у руці шапку і помахував нею. В цю ж хвилину повернувся і священник з пляшкою ракі.

— Христос воскрес, молодці!— звернувся капітан до трьох стариганів. Він зціпив зуби і плюхнувся на тахту. Потім повернувся до дівчини:

— Не хочу я варення та кави, люба Марйорі. Усе це для баринь і людей похилого віку! Цієї от чарочки, що ви її звете склянкою, мені вистачить. За твоє весілля!— сказав він і проковтнув одним духом.

— Знаменний день сьогодні,— сказав учитель, сьорбаючи маленькими ковточками каву,— скоро посходиться народ. Треба поспішити прийняти рішення.

Марйорі вийшла з підносом. Священик запер двері на засувку. Його широке, засмагле від сонця обличчя відразу набрало пророчого виразу, лише під густими бровами блискали живі очі. Цей піп любив добре поїсти й випити. У гарному настрої говорив непристойності, бився, коли був сердитий. Ще й тепер, на старості літ, він заглядав на жінок, бо кров шумувала в ньому; його голова, серце і груди сповнені були людських пристрастей. Але тількино він починав обідню чи простягав руку для благословення або для прокляття, дикий вітер з пустині обдавав його, і тоді піп Грігоріс, цей ненажера, п'яниця і лихо-слов, ставав пророком.

— Братове старости!— поважно промовив він,— сьогодні урочистий день, господь нас бачить і чує; усе, що ми скажемо в цій кімнаті, він запише до своєї судної кни-

ги, зважте на це! Христос воскрес, але він все ще розп'ятий. Давайте воскресимо його і в нас самих, братове! Забудь, любий архонте, на якусь хвилину все земне: добре влаштувалися на цих землях і ти, і твій рід. Вдосталь поїв, попив і націлувався на своєму віку. Одверни на мить свою увагу від усіх цих благ і допоможи нам знайти правильне рішення. І ти, старий Ладас, забудь у такий урочистий день про олію і вино, забудь про золоті турецькі ліри, що наскладав ти в скринях своїх. До тебе ж, учителю, брате мій, я не маю ніяких претензій. Твій розум повсякчасно витає високо, вище їжі, золотих лір і жінок, і розмовляє з господом богом та Елладою. А ти, старий грішнику, капітане, що виповнив Чорне море своїми беззаконнями, подумай сьогодні про всевишнього і теж допоможи нам прийняти правильне рішення.

Капітан розлютився:

— Облиш про старе, панотче,—grimнув він,—бог розсудить! Коли б і ми могли вільно висловитись, я гадаю, ми теж багато дечого сказали б про твою святість!

— Говори, панотче, але знай міру, ти ж розмовляєш із старостами!— сказав архонт, насупивши брови.

— З хробаками розмовляю!— сердито крикнув піп.— Я теж хробак, не перебивайте мене: люди от-от надійдуть, і ми повинні мати готове рішення. Отож слухайте. У нас з діда — прадіда існує традиція через кожних сім років обирати з усього населення села п'ять-шість чоловік, які своїми особами мають оживити страсті господні¹, коли настане страсний тиждень. Шість років уже минуло, починається сьомий. Ми, сільські голови, повинні сьогодні обрати з-поміж селян людей, достойних втілити в собі трьох великих апостолів — Петра, Іакова, Іоанна, а також Іуду Іскаріотського і блудницю Марію Магдаліну. А найголовніше, що треба нам вирішити, це те, хто, прости господи, зможе зобразити розп'ятого Христа, зберігаючи протягом цілого року чистоту свого серця.

Піп на мить спинився, щоб передихнути, а вчитель, скориставшись з слушної нагоди, заговорив, і кадик на ший у нього заходив то вниз, то вгору:

— Стародавні люди називали це містерією; вона починалась у вербну неділю на церковній паперті і закін-

---

¹ Страсті господні — містерія, що зображує в особах миф про останні дні життя Христа і про його розп'яття.

чувалась у страсну суботу опівночі, на церковному подвір'ї, водночас із воскресінням Христа. У язичників були театри і цирки, а у християн — містерії...

Але піп Грігоріс різко перебив його.

— Гаразд, гаразд,— сказав він,— ми все це знаємо, вчителю, дай мені закінчити. Слова стають плоттю, ми це бачимо на власні очі, бо це нас кровно стосується. З усіх сусідніх сіл збираються прочани, напинають намети круг церкви і плачуть, і б'ють себе в груди протягом усього страсного тижня. Та ось нарешті разом із співом «Христос воскрес» починаються гулянки і танці. Чимало див відбувається в ці дні, ви їх пам'ятаєте, братове старости. Багато грішників проливають сльози і каються, а деякі господарі пригадують, які гріхи вони чинили, щоб розбагатіти, і дарують церкві виноградники або городи, щоб урятувати свою душу. Чуєш, старий Ладас?

— Говори, говори, панотче, але кинь шпурляти камінці в мій город,— збуджено озвався Ладас.— На цей гачок я не впіймаюсь, ти повинен це знати.

— Отож ми сьогодні зібралися, щоб з божої помочі обрати тих селян, яким можемо довірити це святе таїнство. Говоріть вільно, нехай кожен із вас висловить свою думку. Любий архонте, ти перший староста на селі, то й говори першим, ми слухаєм.

— Іуда у нас є! — вихопився капітан.— Кращого, ніж Панайотар—Гіпсоїд ми не знайдемо. Дикун, обличчя порите віспою, жилаві руки, ну справжнісінький орангутанг; я такого бачив в Одесі; а найголовніше — борода і волосся в нього саме такі, як треба: руді, руді, як у чортяки.

— Не твоя черга, капітане, промовляти,— суворо перебив його піп,— не поспішай, першість належить іншим. Отже, дорогий архонте...

— Що мені казати, панотче,— мовив той.— Я хочу тільки одного: доручить моєму синові Міхелісу зображати Христа.

— Цього не можна зробити,— відрубав піп.— Твій син панич, до того ж огрядний, вгодований та розпещений, а Христос був бідняк і худий. Твій син не підходить, даруй мені. І крім того, хіба Міхеліс годиться на таке? Його шмагатимуть бичем, надінуть на голову терновий вінець, піднімуть на хрест — Міхеліс не витримає; невже ти хочеш, щоб він занедужав?

— А найголовніше,— знову втрутився капітан,— Хрис-

тос був русявим, а у Міхеліса чорне-пречорне волосся і такі ж вуса.

— Магдаліна у нас є,— озвався, хихикаючи, Ладас:— Це вдова Катерина. У цієї чортяки все підходить: вона і блудниця, і красуня, і волосся в неї біляве, і коси доходять аж до колін. Бачив я одного разу, як вона розчісувала волосся на своєму подвір'ї... Тьху, нехай їй всячина! Вона й самого митрополита може спокусити!

Капітан знову розкрив рота, щоб сказати якусь непристойність, але піп суворо насупив брови, і безбородому одразу заціпило.

— Поганих персонажів ми знаходимо легко,— сказав піп,— Іуду, Магдаліну. А от хороших? Ось де притичина! Мені здається, що нам треба трохи відхилитися. Де ми знайдемо, прости господи, людину, схожу на Христа? Таку, щоб вона хоч фізично в якійсь мірі походила на нього. День у день все прикидаю в думці, ночами не сплю. Та, видно, господь бог зглянувся на мене, і я знайшов.

— Кого ж?—спитав старий архонт, заінтригований,— кажи, послухаєм!

— Якщо на те буде твоя згода, дорогий архонте, то я знайшов людину, яку й ти любиш — твого пастуха Манольоса! Це парубок тихий, солодкорічковий, навчений трохи й грамоти. До речі, в минулому він монастирське дитя. У нього блакитні очі, а борідка русява, солодка, як мед. Таким малюють і Христа. До того ж він і богобоязливий: щонеділі сходить з гори, щоб прослухати обідню. А скільки разів він причащався, і я його сповідав! Я не знайшов у нього ніяких вад.

— Він трохи не від миру сього,— пропищав старий Ладас,— йому ввижаються видіння.

— То це добре,— ствердив піп.— Запам'ятайте, аби душа була чиста!

— І він витримає побої, біль від шпичок і тягар хреста. Крім того, він же пастух; це добре. Христос теж був пастухом людського стада,— промовив учитель.

— Я даю свою згоду,— трохи подумавши, сказав архонт.— А мій син?

— Він годиться бути Іоанном,— сказав піп у захваті.— Все він має для цього: огрядний, пухлявий, чорноволосий, очі, як мигдаль, до того ж — з гарної сім'ї... Таким і був улюблений учень Христа.

— А на Іакова,— сказав учитель, боязко поглядаючи на свого брата-попа,— мені здається, підходить Костандіс, кафедрі: він страшний з лиця, сухорлявий, неговіркий і впертий. Саме таким і зображують апостола Іакова.

— І жіночка в нього: не клади їй пальця в рот, відкусить,— встряв знову капітан.— Апостол теж був жонатий? Як ти вважаєш, наймудріший?

— Не насміхайся над святиною, безвірнику!— скрикнув збуджено піп.— Ти не на кораблі, де можна лихословити з юнгами. Адже тут відбувається таїнство!

Учитель набрався сміливості:

— Хорошим Петром,— сказав він,— здається мені, буде торговець Яннакос: вузький лоб, кучеряве сиве волосся, коротке підборіддя; гнівається, але відхідливий; спалахує і згасає легко, мов трут. Та все ж у нього добре серце. Кращого Петра і не знайдеш у всьому селі.

— Трохи злодійкуватий,— сказав архонт, похитуючи важкою головою.— Але ж він торговець, чого ж іншого від нього чекати? Це не має значення.

— Гомонять,— пискнув знову старий Ладас,— що він убив свою жінку, примусивши її луснути.

— Брехня! Брехня!— скрикнув піп.— Мене спитайте! Якось небіжчиця жадібно з'їла цілу кварту сирого горошку, а потім їй закортіло пити і вона видудлила повний глечик води. Ну, звичайно, живіт у неї здувся та й луснув. Не бери на себе гріха, старий Ладас!

— Так їй і треба!— кинув капітан.— От що робить вода, краще випила б ракі.

— Нам потрібні ще Пілат¹ і Кайяфа²,— сказав учитель.— Важко, мені здається, знайти підхожих людей.

— Кращого Пілата, ніж твоя милість, любий архонте, ми не знайдемо,— сказав піп, підсолоджуючи свій голос.— Не зводь брів! Пілат теж був великим архонтом,— така ж осанка, як і в тебе; вельможа, вгодований, добре умитий, і складки на підборідді. До того ж він був гарною людиною: зробив усе, що міг, аби врятувати Христа, але кінець кінцем сказав: «Я умиваю руки», чим і позбувся гріха. Візьми на себе, мій дорогий, цю місію, і ми зробимо нашу містерію ще величнішою. Уяви собі, яка слава ви-

¹ Пілат, або Понтій Пілат — римський намісник в Іудеї, який, за євангельськими переказами, дав згоду на розп'яття Христа.

² К а й я ф а — первосвященик іудейський, який, за тими ж переказами, вимагав розп'яття Христа.

паде нашому селу і скільки народу понайжджає до нас, коли стане відомо, що великий архонт Патрархеас зображатиме Пілата.

Архонт гордо посміхнувся, запалив свою люльку, але нічого не сказав.

— Чудовим Кайяфою буде старий Ладас!— знову встрияв капітан.— Кращого Кайяфу не знайдеш. Ти, панотче, займаєшся малюванням, ото й скажи, як зображують Кайяфу на іконах?

— Ну да...— сказав піп, запнувшись,— приблизно таким, як старий Ладас: шкіра та кістки, засмальцьований плащ, запалі щоки, жовтий ніс...

— А на вусах у нього був стригучий лишай? — спитав причепа-капітан.— І він теж не давав води навіть своєму ангелові? І теж завжди носив черевики під пахвою, щоб, бува, не стерлися підшви?

— Я пішов!— кричав Ладас, схопившись з тахти.— Візьми на себе цю роль, капітане Спаномарія¹. Хіба нам не потрібний хоч один безбородий?

— Я залишуся про запас,— відповів капітан, сміючись і вдаючи, мовби він підкручує вуса. — Може статися, що посеред року,— адже ми люди смертні, до того ж старі,— хтось споміж вас двох — ти, вусань Ладас, або його милість Пілат — дуба вріже, тоді я займу вільне місце, щоб не провалити містерії.

— Шукайте собі іншого Кайяфу, оце моє останнє слово!— крикнув старий скнара.— До того ж я і в своїй потребі мушу вийти!

Він попрямував до дверей. Але піп одним стрибком став перед дверима і розставив руки.

— Куди це ти?— сказав він,— народ уже підходить, не пушу! Якний сором буде! Ми ж станемо посміховищем!

А потім приязніше додав:

— І ти теж повинен принести одну жертву, пане старосто. Помисли і про пекло. Багато гріхів проститься тобі, якщо ти допоможеш нам у цій богоугодній справі. Кращого Кайяфу ми не знайдемо, не опирайся. Господь запише тобі це до своєї книги.

— Кайяфою я не буду,— злякано крикнув старий Ладас,— знайдіть собі іншого! А щодо книг божеських, про які ти мовиш...

¹ Спаномарія — дослівно: безборода Марія. Так греки називають жартома чоловіків, у яких на обличчі немає волосся.

Та він не встиг закінчити. Селяни вже підіймалися сходами, і піп одсунув засувку в дверях.

— Христос воскрес!— вітали старост прибулі, прикладаючи долоні до грудей, потім до губ, далі до чола, після чого всі вишикувалися вздовж стіни.

— Воістину воскрес!— відказали старости і посідали в ряд на тахті, підгорнувши ноги.

Архонт вийняв табакерку і передав її селянам, щоб ті скрутили собі по цигарці.

— Ми прийняли рішення, діти мої,— сказав піп,— ви прийшли саме вчас, добро пожалувати!

Він плеснув у долоні, ввійшла Марйорі.

— Марйорі,— сказав піп,— почастьуй людей і принеси їм по крашанці з нагоди Христового воскресіння!

Селяни випили, кожний з них затиснув у руці крашанку, стали чекати.

— Діти мої,— почав піп, поглажуючи свою роздвоєну бороду,— я вам вчора казав, навіщо ви нам потрібні. Наступного великодня в нашому селі відбудеться урочиста містерія, і всі ми, від малого до великого, повинні взяти в ній участь. Всі ви, мабуть, пам'ятаєте, який страшний тиждень був у нас шість років тому: як люди зайшлися плачем на паперті, як несамовито голосили; а потім у день воскресіння Христа, яка то була радість у всіх, скільки запалених свічок, скільки обіймів; як усі ми пішли у танець, співали «Христос воскресє із мертвих», і всі стали братами. Такими ж або навіть кращими повинні бути страсті господні і Христове воскресіння в наступному році. Чи згодні ви, браття?

— Згодні, панотченьку, згодні! З твого благословення!

— З божого благословення,— мовив піп і підвівся.— Ми, старости, обрали тих із селян, які втілять в собі страсті господні, тих, які стануть апостолами, які будуть Пілатом і Кайяфою, і того, хто буде Христом. В ім'я боже, підступи ближче, Костандіс!

Кафеджі склав свій фартух, засунув кінець його за широкий червоний пояс і наблизився.

— Тебе, Костандіс, ми, старости, обрали на Іакова, суворого брата Ісуса. Великий тягар божеський, і ти повинен понести його чесно, щоб не було соромно апостолові. Віднині й надалі ти мусиш стати новою людиною; ти — хороший, але повинен стати ще кращим, ще чеснішим і привіт-

нішим, і більш акуратно відвідувати церкву. Надалі менше домішувати ячменю до кави, не змішувати недопитки з вином, яке продаєш, не перерізати рахат-лукум пополам і не продавати половинки за цілий шматок. Ще май на увазі—ти не повинен більше бити свою жону, бо віднині й надалі ти не тільки Костандіс, але й Іаков, зрозумів? Скажи, що зрозумів!

— Зрозумів, — одказав Костандіс, дуже присоромлений, і відійшов до стінки. Він хотів був сказати: «Не я б'ю свою жінку, а вона мене», та йому стало ніяково.

— Де Міхеліс? — спитав піп, — він нам потрібний.

— Він затримався на кухні і розмовляє з твоєю дочкою, — відповів Яннакос.

— Нехай хто-небудь його покличе. Тепер наблизься ти, Яннакос!

Торговець ступив один крок і поцілував священника в руку.

— На тебе випав тяжкий жереб, Яннакос, — зображає ти апостола Петра. Тож розмисли добре! Забудь, яким ти був до цього. Адже це — таємне хрещення, охрещується раб божий Яннакос і стає апостолом Петром! Дістань євангеліє, ти ж трохи знаєш грамоти, там знайдеш про апостола Петра, що він говорив, що робив, а я тебе теж буду повчати. Хоч ти, Яннакос, і упертий, але серце в тебе добре; забудь колишнє, перехрестись, іди новою дорогою, божою дорогою. Не обважуй покупців, не продавай зозулі замість соловейка, не розпечатуй більше чужих листів і не читай секретів, які тебе не стосуються. Чуєш? Відповідай: чую і корюся!

— Чую і корюся, панотче, — відповів Яннакос і поспішив відступити до стінки.

Він побоявся, щоб цей чортів піп не почав перемивати йому кісточок. Але піп пожалів його і замовк. Тоді Яннакос посмілішав.

— Панотче, — сказав він, — про одну ласку прохаю. Мені здається, що в євангелії згадується і про одного ослика. Коли я не помиляюсь, Христос в'їжджав до Єрусалима у вербну неділю верхи на ослику. Виходить, нам потрібний і ослик. Отож і прошу взяти для цього мого ослика.

— Хай буде воля твоя, Петре, нехай і твій ослик візьме участь у містерії, — відповів піп, і всі так і полягали з реготу.

В цю хвилину увійшов Міхеліс: повновидий, пухлявий, рум'яний, з сережкою у вусі та золотим перснем на пальці. Він був виряджений в сукно і атлас, щоки в нього пашіли; він щойно доторкнувся руки Марйорі, і все в ньому горіло.

— Вітаєм у нашій господі улюбленця нашого, Міхеліса,— сказав піп, милуючись своїм майбутнім зятем.— Тебе ми обрали одностайно, щоб ти втілив у собі улюбленого учня Христового, Іоанна. Велика честь, велика радість, дорогий Міхеліс. Ти будеш схилятися на груди Христові і втішати Христа; ти будеш іти вслід за ним до останньої хвилини, аж до хреста, тоді як інші учні розбіжаться; і тобі Христос довірить свою матір.

— З твого благословення, панотче,— сказав Міхеліс і почервонів від задоволення.— З малих літ милувався я на іконах цим апостолом, він був молодий, вродливий, сповнений солодкості, і дуже мені подобався. Дякую, панотче. Може, буде ще якесь доручення?

— Ніякого, мій любий. Твоя душа — непорочна голубиця, твоє серце сповнене любові; ти не осоромиш апостола, нехай буде з тобою моє благословення!

— Тепер нам треба підшукати ще Іуду Іскаріотського,— сказав священник і почав розглядати своїми хижими очима одного по одному присутніх селян. І селяни затрусилась, почувавши на собі його страшний погляд. «Одведи, господи, — шепотів кожний: — Я не хочу, не хочу бути Іудою».

Погляд священника зупинився на рудій бороді Гіпсоїда.

— Панайотар!— почувся суворий голос,— приступи-но ближче, я попрошу в тебе однієї послуги!

Панайотар здвигнув плечима і міцними в'язами, немов той віл, що хоче розпрягтися.

Якусь мить йому хотілося крикнути: «Не підійду!», але він злякався старост.

— До твоїх послуг, панотче,— мовив він і наблизився, ступаючи важко, як ведмідь.

— Важкої послуги ми в тебе попросимо, але ти не замутиш нас своєю відмовою, бо хоч ти й видаєшся грубим і навіженим, та серце в тебе ніжне. Ти — мов той твердий мигдаль: шкаралупа на тобі тверда, як камінь, але глибоко всередині захований солодкий мигдаль... Ти чуєш, що я тобі кажу, Панайотар?

— Чую, не глухий! — відповів той, і його подзьобане

віспою обличчя зашарілось. Він зрозумів, для чого він був їм потрібний, і йому огидні були ці лестоші та запобігання.

— Без Іуди не може бути розп'яття, а без розп'яття не може бути воскресіння, отож настійна необхідність велить, щоб хто-небудь із селян приніс себе в жертву і став Іудою. Ми кинули жереб, і жереб випав на тебе, Панайотар!

— Не буду я Іудою! — сказав гостро Гіпсоїд.

Він стиснув кулак, і крашанка розчавилась. Яйце було зварене рідко, і в жмені Панайотара стало повно жовтої рідини.

Схопився архонт, грізно піднявши свій чубук.

— Кінець світу! — grimнув він. — Я не дозволю, щоб усі тут командували. Тут рада сільських старост, а не якийсь збіговисько! Старости прийняли рішення і край! Народ повинен коритися. Чуєш, Гіпсоїде?

— Я поважаю збори старост, — сказав у відповідь Панайотар, — але не вимагайте від мене, щоб я зрадив Христа, я цього не зроблю!

Архонт розлютився, аж щокі в нього надулись. Він хотів говорити, але роздратування йому не давало. Тим часом капітан скористався з метушні і налив собі склянку ракі.

— Ти — безголовий і по-дурному усе сприймаєш, Панайотар, — сказав піп, намагаючись зробити свій голос солодшим: — Ти ж не зраджуєш Христа, дурнику, а тільки будеш удавати, що ти Іуда, що ти зраджуєш Христа, щоб і ми змогли його розп'ясти, а потім — воскресити. Дурна в тебе голова, слухай уважно, і ти зрозумієш: щоб світ був урятований, потрібно розп'ясти Христа, а щоб Христос був розп'ятий, хтось повинен його зрадити... Отже, ти бачиш, що для цього обов'язково потрібний Іуда; він навіть більше потрібний, ніж якийсь там апостол. Якщо ми не доберемо одного апостола, це нічого, а от, коли у нас не буде Іуди, нічогосінько не вийде... Після Христа він найпотрібніший... Зрозумів?

— Іудою я не буду! — знову сказав Панайотар, розминаючи в руці крашанку. — Ви хочете зробити мене Іудою, а я не хочу і край!

— Панайотар, зроби нам ласку, — втрутився вчитель, — будь Іудою, і твоє ім'я прославиться в віках.

— І старий Ладас тебе просить, — втрутився капітан, витираючи губи, — а щодо грошей, які ти йому завинив,

то він каже, що не буде тебе підганяти з виплатою. навіть обіцяв подарувати тобі проценти...

— Не лізь у чужі справи, капітане! — дико скрикнув писклявим голосом старий скнара.— Я нічого не казав! Роби, Панайотар, так, як бог тебе напутить, а я процентів не дарую!

Усі замовкли. Чути було тільки сопіння Панайотара, який важко дихав, наче сходив на круту гору.

— Не будемо марно гаяти часу,— озвався капітан,— дайте людині добре все обмізкувати, перетравити; це не робиться похапцем. Не так-то просто бути Іудою, ця справа вимагає розуму і горілки, як-то кажуть. Де Манольос? Пора кінчати.

— Ми бачили, як він ніжно розмовляв з своєю нареченою, з Леньо; де вже там йому відірватись від неї! — зауважив Яннакос.

— Ось я,— почервонівши по саме волосся, сказав Манольос. Він давно вже увійшов і стояв у кутку.— До ваших послуг, архонт і старости.

— Підійди, сину мій,— мовив піп, і голос його був солодкий, як мед.— Підійди, хай буде з тобою моє благословення!

Манольос наблизився і поцілував батюшку в руку. Це був русявий юнак, соромливий, бідно вдягнений. Він пахнув чебрецем і молоком, а його блакитні очі світилися незайманою чистотою.

— Найтяжчий жереб випав на твою долю, Манольос,— урочисто проказав піп.— Бог обрав тебе, щоб ти оживив своєю плоттю, своїм голосом, своїми сльозами святі слова... Ти покладеш на голову терновий вінець, тебе битимуть бичами, ти піднімеш святий хрест і будеш розп'ятий. Від сьогодні і до страсного тижня наступного року про одне тільки повинен ти думати, сину мій, тільки про одне: як стати достойним підняти важкий тягар хреста.

— Я недостойний,— прошепотів Манольос і весь аж тремтів.

— Нікого нема більш достойного, але тебе обрав господь...

— Я недостойний,— знову прошепотів Манольос,— я заручений, я торкнувся жінки, у мене гріх на думці... За кілька днів я одружусь. Як же я можу підняти важкий тягар хреста?

— Не опирайся волі божій, — сказав суворо піп, —

звичайно, ти недостойний, але милість божа прощає, посміхається і обирає; вона обрала тебе, мовчи!

Манольос замовк, але серце в нього калатало і мало не розривалося від щастя і страху. Він глянув у вікно: вдалині прєстягалося поле — тихе; намокле, все в зелені; дрібний дощ уже перестав. Манольос звів очі і аж затремтів від радощів: величезна райдуга повисла в повітрі — вся в ізумрудах, рубінах і золоті, з'єднуючи небо з землею.

— Нехай буде його святая воля, — сказав Манольос, притискуючи широкі долоні до своїх грудей.

— А тепер нехай приступлять ближче і всі три апостоли,—звелів піп.— Наблизься і ти, Панайотар, не лютуй— ми ж тебе не з'імо. Підійдіть під моє благословення.

Підійшли всі четверо і стали справа і зліва від Манольоса. Піп простягнув свою руку над їхніми головами.

— З божого благословення, — сказав він, — дух господній хай зійде на вас. І подібно до того, як весною набрякають і розкриваються бруньки на деревах, хай і ваші серця розкриються, навіть якщо вони нечутні. І нехай станеться чудо, нехай в страсний тиждень дивляться на вас віруючі і промовляють: «А хто це — Яннакос, Костандіс, Міхеліс? Ні! Ні! Це Петро, Іаков, Іоанн». І нехай вони спостерігають, як Манольос у терновім вінці сходить на Голгофу, і нехай проймає їх жах. І нехай здригається земля, нехай затьмариться сонце, нехай розривається завіса храму в їхніх серцях. І нехай очі їхні наливаються слізьми, прояснюються і узрять раптом, що всі ми — браття! І нехай воскресне Христос, але вже не на церковному подвір'ї, а в наших серцях. Амінь!

Три апостоли і Манольос відчули, як у них на тілі проступив холодний піт, а коліна зігнулися, наче над їхніми душами ширяв сокіл. Вони жахнулись, і їхні руки мимоволі заворушилися і з'єдналися. Вони стали суцільним ланцюгом, всі разом, з'єднавшись у небезпеці. І тільки один Панайотар стиснув кулаки і не хотів з'єднуватись з ними; він раз у раз поглядав на двері, бо йому не терпілося скоріше вийти.

— Тепер ідіть з благословення Христа, — сказав батюшка. — Нова дорога відкривається перед вами, дуже важка. Тугіше затягніть свої пояси, перехрестіться, нехай господь допоможе вам!

Так він сказав, і селяни один по одному низько вклонялися батюшці, прощалися з старостами й вислизали в две-

рі. Старости теж підвелись і почали випростувати затерплі руки і ноги.

— З божою допомогою, — звернувся архонт до священника, — все скінчилося гаразд, добре все тобі вдалося, ти нас виручив. Дякуєм тобі!

Та коли старости переступали поріг, капітан Фуртунас ляснув себе по стегнах і розреготався:

— От халепа! Та ми ж забули обрати Магдаліну!

— Не репетуй, капітане, — сказав старий архонт, ковтаючи слину. — Я викличу її до себе і поговорю з нею. Гадаю, що я умовляю її, — додав він, посміхаючись.

— Якщо ти збираєшся согрішити з нею, любий архонте, — сказав батюшка, — учини це, коли не боїшся бога, до того, як говоритимеш з нею, бо коли вона вже стане Магдаліною, це буде великий гріх.

— Добре, що ти сказав про це, панотче, — мовив архонт і аж перевів дух, ніби уникнув великої небезпеки...

— Анафема нам усім, — бурмотів капітан Фуртунас, коли залишився сам і почав сходити, важко спираючись на палицю, з гори, в напрямку конака,¹ куди запросив його вдень ага, щоб випити й закусити. — Такі діла вимагають чистого серця, а ми — Содом і Гоморра!

— Хто такий наш піп? Ненажера, відкрив аптеку, назвав її церквою і продає там Христа на золотники; лікує, клятий дурисвіт, усі хвороби. Яка в тебе хвороба? — Я збрехав. — Один золотник Христа — стільки-то пістрів. — Я украв. — Півтора золотники Христа. — От стільки пістрів. А ти? — Я вбив. — Оце так, тяжка твоя хвороба, сердешний. Ти приймеш увечері перед сном п'ять золотників Христа, коштує дорого, от стільки. — А чи не можна дешевше, панотче? — Така такса. Заплати, а то підеш у пекло на самісіньке дно. І показує йому малюнки, що знаходяться в його крамниці, на яких намальована геєна вогненна, з чортами і гаками. Клієнт тремтить і розкриває свій гаманець...

— Хто такий старий Патреархеас? Справжнісінький кабан: живіт від п'яток до маківки, і навіть у голові в нього повно кишок. Якщо поставити з одного боку все те, що він з'їв на своїм віку, а з другого все те, що виригнув або викинув з себе, піднімуться дві величезні смердючі гори. Так він і стане перед господом богом з двома горами справа і зліва.

---

¹ Конак — резиденція турецького начальника.

— А Хаджі-Ніколіс, учитель? Напівлюдина! Безталанний, бідний, некрасивий, боязкий, в маленьких окулярах,— а думає, що він Олександр Македонський. Тому він і носить на голові паперовий шолом, і набиває дитячі голови всякими нісенітницями. Чого ще можна чекати від нього? Це ж учитель!

— А старий Ладас? Скнара, в якого немає самолюбства; нещасний сидить на своїх бочках, повних пива, на глеках з олією та на мішках з борошном і здихає з голоду. Це ж він сказав своїй дружині якось увечері, коли в них були гості: «Жінко, звари яйце, ми всімох будемо їсти». Завжди недоїсть, недоп'є, голодранець, ходить босоніж,— а навіщо? Щоб здохнути багатим! Згинь, пропади!

— А якщо спитати про мене?.. Мерзений негідник! Потрібні шипці, щоб доторкнутися до мене, а то забруднився. І чого тільки я не накоїв за своє життя? Пожер, попив, понакрадав; убивав, наблудив! Коли ж я встиг усе це зробити? Хвала моїм рукам, ногам, роту, бокам: добре вони попрацювали, хай будуть навіки благословенні!

Отак розмовляючи сам з собою, капітан Фуртунас спускався з гори, постукуючи палицею по камінню. Він скинув шапку і тримав її в руці, — йому стало жарко. Перед конаком аги він сплюнув, як робив це завжди, коли хотів вилити свою злість. Таким чином він плював на всю Туреччину, ніби цим піднімав невеличкий прапор свободи, і в той же час сам робився на якусь мить вільним.

Він сплюнув, вилив свою злість, а вже коли постукав у ворота, задоволено ковтнув слину: зараз він добре попоїсть, добре вип'є. Гарний чоловік ага, широка натура. Вони знов міцно пообв'язують голови серветками, щоб не полопались, і питимуть, питимуть ракі цілими склянками.

На подвір'ї почувся стукіт дерев'яних черевиків, дрібні кроки, ворота відчинились. Стара горбата Марфа, рабиня аги, скривившись, привітала капітана.

— Якщо ти віриш у Христа, капітане, — сказала вона, — не напивайся знову, я вже не можу більше витримати, не можу!

Капітан засміявся і ніжно погладив її по горбатій спині.

— Не турбуйся, дорога Марфо, ми не хильнемо зайвого, а коли й нап'ємось, то не будемо блювати, а якщо будемо блювати, то принесеш нам таз, щоб ми не забруднили кімнати. Слово честі.

Сказавши це, капітан Фуртунас гордо переступив поріг.

РОЗДІЛ II

адвечір троє обраних апостолів разом з Манольсом пішли за село до невеличкого озерця Войдомата¹; щоб прогуляться і порозмовляти. Вони шукали самотності, тиші, спокійної розмови, бо всі четверо відчували солодкий тягар і таємничий трепет, наче тільки недавно причастились.

Дрібний дощик перестав, дерева і камені блищали, у повітрі пахло землею. Насмішкувато і радісно кувала зозуля.

Сонце зглянулось нарешті, притамувало свою силу і ніжно голубило землю прохололою рукою. Довкола все мліло в солодкій знеможі. Краплини дощу тремтіли на листячку й вигравали на сонці, а лагідний вітерець раз у раз зривав їх. Весь світ наче сміявся і плакав...

Якийсь час четверо товаришів ішли мовчки. Ось вони заглибились намоклими стежками в сади, де зацвіла вже мушмула і з-під темнозеленого листа зоріли квіти лимона. Неначе Христос ще не воскрес, і вся земля, обтяжена квітами і сльозами, дихала пахощами, мов плащаниця. Теплий вітерець розкривав бруньки на деревах, і всі гілки, аж до найнижчих, розвивались і раділи з свого пробудження.

Першим заговорив Костандіс.

— Важкий тягар поклав на наші плечі батюшка, — сказав він тихим голосом, — нехай нам допоможе господь справитися з цим. Минулого разу, пам'ятаєте, Христа зображав майстер Хараламбіс, добрий господар і хороший сім'янин. Та він до того старався наслідувати Христа, до того турбувався цілий рік, щоб стати достойним підняти хрест, що наприкінці розум його похитнувся, і на самий великдень він надів на голову терновий вінець, узяв на

¹ Войдомата — дослівно: водопій биків.

плечі хрест, кинув усе і подався в монастир святого Георгія Сумела, кудись далеко, за Трапезунд, і там став ченцем. А сім'я його зруйнувалась: дружина померла, а діти старцюють. Чи пам'ятаєш ти його, Манольос, майстра Хараламбіса?

Манольос мовчав. Він чув слова Костандіса, проте розум його поринув у роздуми, а горло в нього стискалось, і він не міг говорити. Усе, чого так пристрасно бажав ще з дитинства, про що мріяв стільки ночей, сидячи в ногах старця Манасії й слухаючи його розповіді про життя і чудеса святих. тепер господь посилає йому. Наслідувати приклад святих мучеників, скинути з себе плоть, прийняти смерть за віру Христову і увійти до раю в ореолі мучеництва — з терновим вінцем, хрестом і п'ятьма цвяхами...

— Чи не гадаєш ти, що й ми схибнемося з розуму? — спитав Міхеліс насмішкувато. Але в душі він відчув якийсь невиразне тривожне занепокоєння. — Невже ми повіримо в те, що ми — апостоли? Боронь боже!

— А хіба ж я знаю, — відповів Яннакос, похитуючи спаленою на сонці головою: — Адже людина — дуже делікатна машина, легко псується. Один гвинтик ослабне...

Товариші дійшли до озера Войдомати. Стали. Кругом темнозелені води, густий очерет, дикі качки. Знялися два лелеки і спокійно полетіли над головами. Сонце вже схиялося на захід.

Вони дивилися на мовчазне, осяяне надвечірнім сонцем озеро, але не бачили його: їхній розум, охоплений незвичайними турботами, був десь далеко. Помовчали. Першим заговорив Яннакос.

— А правда ж, Костандіс, важкий наш обов'язок, надто важкий, — сказав він. — Я засвоїв, прости господи, погані звички, як мені їх тепер позбутися? Не обважувати, не розпечатувати чужих листів... Батюшці здається, що це так легко... Та коли не обважувати, то як же можна заробити, щоб стати хоч колись порядною людиною? Якщо я не читатиму чужих листів, то скажи мені, на милість, як я коротатиму час? Відтоді, як моя покійна жінка наказала довго жити, я дістав цю звичку. І не з лихих намірів, боронь боже, а з туги... У мене лишилася тільки ця радість та мій ослик, хай він великий росте! Інших радощів у мене нема. Коли я повертаюся з подорожі по селах, то замикаюсь у своїй хатині, кип'ячу воду і розпечатую листи над парюю... Читаю їх, дізнаюся, що поробляє той чи інший

селянин, а потім знов їх заклеюю і вранці роздаю. І ось тепер каже тобі піп... Ні, важко, щоб ворона та стала горлицею, нехай простить мені господь!

Міхеліс посміхнувся, задоволений, і погладив свої тонкі, кольору воронячого крила, вуса. Він не краде, не читає чужих листів, ніяких провин не виявив у нього батюшка, і він пишався цим. Не кваплячись, вийняв табакерку і дав товаришам. Всі почали крутити великі, товсті цигарки. Закурили, затягнулись і заспокоїлись.

Міхеліс не в силі був здержати своєї гордині:

— Батюшка сказав, що мені нема чого міняти своїх звичок; таким, яким я є, сказав він, я не посоромлю апостола.— Та тільки вимовив ці слова, як зашарівся, бо йому стало соромно, але слова були вже сказані.

Манольос обернувся, глянув на нього суворо. Хотів присилувати себе нічого не говорити, адже Міхеліс — син його хазяїна, та згадав, що від сьогодні він не просто Манольос, а щось більше, щось значніше, і набрався сміливості.

— А проте,— сказав Манольос,— хто знає, хазяїне, чи не слід і твоїй милості змінити багато своїх звичок. Їсти менше,— подумай, скільки в нашому селі голодних; не нашивати собі стільки вбрання: коротких штанів, сукняних вишитих курток, модних гамаш, — подумай тільки, скільки голих людей труситься взимку від холоду... і розчиняти, хоч коли-не-коли, комори твого панського маєтку і роздавати бідним... Хвалити богів, у тебе всього вдосталь.

— А коли батько пронюхає, що я роздаю милостиню? — сказав ляжливо Міхеліс.

— Тобі двадцять п'ять років, ти вже справжній мужчина, а не дитина, — відповів Манольос. — І крім того, Христос вищий за твого батька, він — істинний отець, він наказує...

Міхеліс обернувся і здивовано подивився на свого товариша. Вперше той так сміливо заговорив... «Мені здається, він надто загордився з того, що йому доручили зображати Христа, — подумав він. — Я скажу батькові, щоб той прибрав його до рук», Міхеліс нервово кинув свою цигарку і нічого не сказав.

— Нам треба мати євангеліє, — сказав Костандіс, — щоб знати, якою дорогою нам іти.

— У нас є велике євангеліє, ще дідівське, — сказав Міхеліс, — воно в оправі з дерева і свинячої шкіри. Здає-

твся, що в нього кожна заціпка — то справжня кріпосна брама. На ньому є замок і важкий ключ. Коли відмикаєш його, здається, ніби заходиш до якогось великого міста. Давайте щонеділі будемо збиратись у мене і читати.

— Мені теж потрібно мати євангеліє, у себе на горі, — сказав Манольос. — Досі я нудьгував на самоті, брав куски дерева і вирізав ложки, палиці, табакерки, святих, козлів, усе, що спадало мені на думку... І гаяв свій час даремно... А тепер...

Він замовк і знову поринув у роздуми.

— І мені, коли проходжу по селах з осликом і сідаю під якимсь платаном відпочивати, не завадило б мати хоч невеличке євангеліє і читати його. Звичайно, я багато чого не зрозумів би, та це пусте; щось би та второпав... — погодився Яннакос.

— Мені, мені воно найпотрібніше, — вигукнув Костандіс, — коли моя жінка починає гримати на мене і кров у мені скипає, я читатиму євангеліє і заспокоюватимусь. Чого варті мої страждання, думав би я, чого варті мої муки порівняно з муками Христа? Інакше... пробач мені, Яннакос, хоч вона сестрою тобі доводиться, але ж її не можна зносити. Одного разу вона напалася на мене з виделкою, щоб повиколовати очі; навіть позавчора схопила горщик, в якому кипіли боби, і гналася за мною, щоб ошпарити. Я не раз казав собі: або вона мене порішить, або я її, але тепер я читатиму євангеліє, і її соромно буде гримати на мене!

Яннакос засміявся.

— Сердешний Костандіс, — сказав він співчутливо, — один господь знає, як мені тебе жаль; але наберись терпіння. Кожній людині випадає на долю одна дружина; не звертай же на неї уваги і мовчи.

— Лихо моє, — казав Костандіс далі, — я ледве читаю по складах, стрибаю з однієї букви на другу, не можу зліпити їх і тільки дарма ламаю собі голову.

— Це нічого, — сказав Манольос, — ба навіть краще: читаєш один склад, а розумієш усе слово. Адже апостоли теж були людьми простими і неписьменними, бо більшість із них були рибалки.

— А чи був письменним апостол Петро? — боязко спитав Яннакос.

— Не знаю, — відповів Манольос, — не знаю, друже Яннакос, треба спитати про це батюшку.

— Треба його запитати також, чи продавав апостол

Петро рибу, яку він ловив, і чи роздавав її бідним? — пробурмотів Яннакос. — Бо нема ніякого сумніву, що він не обважував покупців, але все ж таки продавав. От у цьому й справа — продавав чи так давав?

— Треба б нам почитати і життя святих... — запропонував Міхеліс.

— Ні, ні, — запротестував Манольос. — Ми — люди прості, ще все переплутаєм. Коли я був послушником, то читав життя святих і трохи не схибнувся з розуму. Пустелі, леви, страшні хвороби, як проказа, від якої тіло мучеників вкривалося пухирцями, в котрих заводилися черви, або ж висихало і ставало твердим, як панцир з черепахи... Або знову приходила спокуса в образі вродливої жінки. Ні, ні, вистачить нам одного євангелія.

Вони повільно гуляли навколо озера, аж поки не почало смеркатись, і вперше в житті провадили таку дивну розмову, наче в них самих завирувало якесь нове джерело і намагалось розбити стару тверду шкаралупу і прорватися назовні... В їхніх головах невпинно вертілися чудні слова батюшки: «Дух господній нехай повіє на вас...» Виходить, дух — той же вітер, якщо він віє? Вітер, що примушує бруньки на деревах бубнявити, подібно до сьогоднішнього теплого, вологого вітерця, від якого голе віття бубнявіє і розвивається? Може, й справді, дух — це такий вітер, що віє в наші душі?

Кожний намагався про себе зрозуміти це, кожний запитував себе, як вирішити те чи інше питання. Але ніхто з них не хотів запитати сусіду, бо відчував якусь таємну дивну приємність від мук, викликаних своїми думками. Якийсь час ніхто й слова не вимовив, всі мовчки дивилися на захід сонця. Край неба блиснула вечірня зірка. Коло берега почали радісно і захоплено кумкати жаби. Ліворуч, вся в зелені, темніла гора Богоматері. Там у Манольоса була кошара і там він випасав хазяйських овець. А праворуч — дика гора Саракіна перетворилася з фіолетової на темносиню. З її нутра зяяла безліч чорних-пречорних печер, а на її вершині, на величезних скелях, поблискувала нещодавно збудована церківка пророка Іллі, маленька і вся біленька, наче яечко.

А внизу на болоті, в очеретах, раз у раз поблискував черевцем світлячок, і сявав тихо, терпляче, сповнений пристрасті й чекання.

— Уже вечір, — сказав Міхеліс, — треба повертатись.

Але Яннакос, який ішов попереду, раптом уповільнив кроки. Він приклав долоню до вуха і прислухався: почулося тупотіння людей, що спускалися з гори, густий, далекий гомін, схожий на дзижчання бджіл, на клич пастушого рога. Час од часу долинав дужий голос, що наче підбадьорював або наказував.

— Гляньте-но, гляньте-но, друзі! — крикнув Яннакос. — Що це за мурашня показалася там, од поля? Неначе якесь церковне шестя!

Всі витріщили очі, щоб хоч що-небудь розгледіти в присмерку.

Довжелезна процесія: жінки, чоловіки — розгорталася від засіяних ланів; вони йшли через виноградники, бігли; здавалось, ніби спішно поверталися до свого рідного села.

— Чуєте? — спитав Міхеліс, — вони немов співають псалмів?

— А мені здається, плачуть, — сказав Манольос. — Я чую плач.

— Ні, ні, співають псалмів. Не дихайте, послухаєм!

Вони стали, прислухались; у вечірній тиші тепер виразно почувся стародавній радісний тропар: ¹ «Спаси, господи, люди твоя...».

— Це наші брати, християни! — крикнув Манольос. — Ходімо ж, привітаємо їх!

Всі четверо кинулись бігти. Голова процесії досягла вже перших хат. Собаки вискакували на шлях і скажено гавкали. Двері в хатах розчинялися, поспішали жінки, бігли чоловіки з шматками хліба в руках. Був саме час вечері, і селяни, підгорнувши під себе ноги, сиділи за низенькими столиками, коли почулися псалми, плач, глухий гупіт. Наближались і три апостоли з Манольосом на чолі.

Надвечірнє світло ще трималось. І коли товариші підійшли ближче, вони розгяділи все виразно. На чолі процесії виступав піп в епітрахилі, почорнілий від сонця, хирявий. Його великі чорні очі метали з-під суворих брів іскри, а ріденька сива борідка видавалася клинцем. Піп притискав до грудей важке євангеліє з срібними застібками. Праворуч від нього йшов широкоплечий велетень, з обвислими чорними вусами. Він тримав корогву, прикрашену великим, вишитим золотом, образом святого Георгія. За

¹ Молитва.

ними кілька вкрай виснажених старих селян держали просто перед собою великі ікони, а далі — юрба жінок, чоловіків і дітей. Діти пищали і плакали. Чоловіки були навантажені клунками і робочим інструментом — мотиками, лопатами, кайлами, серпами, а жінки — колисками, тринками і ночвами.

— Що ви за люди, християни? Звідки прийшли і куди прямуєте? — крикнув Яннакос і став перед попом саме тоді, коли юрба почала розтікатися по майдану.

— Де отець Грігоріс? — замість відповіді спитав піп хрипким голосом. — Де старости? — Він обернувся до селян, що бігли, стурбовані цією несподіваною подією, і зглядались на них.

— Ми — християни, браття, не лякайтеся. Ми християни-втікачі, ми — греки! Покличте старост села, я буду з ними говорити... Ударте в дзвони!

Знесилені жінки попадали на землю; чоловіки познімали з себе вантаж, витерли піт і мовчки дивилися на бачушку.

— Звідки ви прийшли, дідуню? — спитав Манольос старого селянина, який ніс великий мішок і все ще тримав його на плечах.

— Не поспішай, дитино моя, — відповів старий, — не поспішай. — Отець Фотіс усе розповість.

— А що в тебе в мішку, дідуню?

— Нічого, дитино моя, нічого, мої пожитки, — сказав той і дуже обережно опустив мішок на землю.

Піп Фотіс стояв випроставшись, міцно тримаючи євангеліє. Якийсь хлопчина побіг на дзвіницю, схопив вірвовку і заходився безладно бити в дзвони. Дві сполохані сови безшумно спурхнули з платана і зникли в темряві. З балкона виглянув ага, п'яний, як дим. Майдан здався йому повним чужого люду; до вух долинув гомін — чи то десь кричали, чи то плакали, чи співали — він не міг розібрати. А що там бемкає, чи не дзвони часом?

— Підійди, Спаномарія, — сказав він, обернувшись, — розгадай мені цю загадку. Що це за юрба, там, на майдані? Що за гомін? Що за сполох? Чи, може, все це мені сниється?

На балконі з'явився капітан Фуртунас. Він туго обв'язав голову серветкою, щоб була не луснула. Коли він піячив з агою, то завжди це робив, бо ракі, казав він, може розірвати голову на тисячу шматочків. Час од часу, про-

те, він розв'язував серветку, вмочав її у відро з водою, щоб освіжити розпалену голову.

Капітан нахилився, вирячив очі, подивився. Йому здалося, що він розрізняє внизу, навколо платана, чоловіків, жінок, корови.

— Що там таке, Спаномарія? — знову спитав ага. — Чи ти розумієш хоч що-небудь, що там діється внизу?

— Люди! — відповів капітан. — Мені здається, там люди. А твоя думка, шановний ага?

— Мені теж здається, що то люди... Звідки ж вони до нас насунули? Чого їм треба? Чи не повигонити їх з села? Може, лишитись тут? А може, спуститися вниз з канчуком? Як ти скажеш?

— Облиш, шановний ага! Охота тобі зараз кричати, спускатися з канчуком і псувати собі настрої! Дай їм побавитись. А ми вип'ємо ще по одній.

— Юсуфчику, — крикнув ага, — принеси сюди, мое золотко, подушки, склянки й сулію. І закуски. Приходь і сам, розважишся, любий... Це ж греки, вони одразу ж перебіються.

— Де отець Грігоріс? — крикнув знову піп Фотіс. — Де старости? Невже тут нема жодного християнина, який пішов би по них?

— Я піду! — відповів Манольос, — зачекай трохи, батюшко!

Він звернувся до Міхеліса.

— Потурбуйся, дорогий Міхеліс, збігай і поклич свого татуся. Прийшли християни, скажи йому: християни-втікачі припадають до ніг, щоб він їх захистив. Він же — архонт, це його святий обов'язок. А я побіжу до отця Грігоріса. Ти, любий Костандіс, збігай до старого Ладаса. Скажи йому, що прибули селяни з чужого села і продають якнайдешевше свої манатки, бо дуже бідують. Скажи йому саме так, бо інакше він не прийде. А ти, друже Яннакос, збігай до капітана. Скажеш йому, що з Чорного моря прийшли люди, які зазнали аварії. Вони, мовляв, прочули про нього і прийшли. А дорогою забіжиш до вчителя, покличеш і того. Мовляв, прийшли елліни і дуже потребують допомоги.

Тут втрутився якийсь карапуз: — Капітан гуляє з агою в його покоях... Та ось він вийшов на веранду. Ого! І голова у нього пов'язана серветкою, значить, він п'яний, як хлющ!

— Архонт спить, аж хропе! — пролунав чийсь глузливий голос. — Навіть з гармати його не розбудиш!

Всі обернулись. Підійшла захекана удова Катерина, пухлява, з товстими губами, знадлива. На ній була нова зелена шаль у великих червоних трояндах. Щоки в неї аж пашіли. Вона почистила зуби горіховим листям, і вони виблискували.

— Він аж на сьомому небі і задає хропака! — знову сказала Катерина, глянула грайливо на Манольоса і засміялась.

— Дарма ти посилаєш до нього цих посланців, Манольос!

Манольос обернувся, та раптом злякався і опустив очі: «Це — звір, — подумав він, — звір, який пожирає людей... Одійди від мене, сатано!»

Удова підійшла манірно. Від неї пахло мускусом, і справді, як від дикого звіра. За нею почулось ревіння, і вона обернулась.

Опустивши голову, там стояв Панайотар і дивився на неї каламутними очима. Як видно, він прудко біг, бо важко дихав, а його подзьобане віспою обличчя стало темночервоним від люті.

— Пішли! Пішли! — сказав поквапливо Манольос; всі троє кинулись бігти на гору і скоро зникли в темних вуличках.

Розлючений, зціпивши зуби, Панайотар зробив крок, потім другий, і підступив впритул до Катерини.

— Чого тобі треба в хоромях того старого паралітика! — заревів він, схиляючись до її плеча, і весь аж трусився. — Які в тебе з ним справи? Падлюко, я тебе живцем зжеру!

— Я не гіпс, який можна жерти! — хихикнула удова, шмигнула в натовп і стала поруч велетня, що тримав корову.

— Мужайтесь, діти мої! — кричав тепер піп, походжаючи серед натовпу. — Мужайтесь! Незабаром прийдуть старости, зараз прийде отець Грігоріс, і вашим мукам буде край. З божою поміччю ми врятувалися від смерті. Ми знову пустимо коріння в землі. Не загине наш рід! Не загине, діти мої.

Знявся веселий гомін, немов дзиччання бджолиного рою, і знову вщух. Деякі жінки оголили груди і почали годувати немовлят, щоб ті не плакали. Велетень опустив

корогву на землю, а столітній дід простягнув мозолисту руку до мішка і посміхнувся.

— Хвала богові, — прошепотів він, — ми знову пустимо коріння! — і перехрестився.

Тим часом звідусіль надходили задихані селяни, підійшли навіть старі баби. Собаки потомились гавкаючи і тепер лише обнюхували прибулих. Парубчак, повиснувши на вірьовці, все ще бив у дзвона.

А над ними простягалося безмежне, синє-пресинє, пухнасте небо з двома — трьома ясними зорями. Чужинці підводили очі, дивились на нього і довірливо чекали на старост, що мали вирішити їхню долю. На якусь мить, коли всі замовкли, було чути, як дзюрчить вода серед каменя...

— Ну, чортів капітан, давай вип'ємо, — сказав ага, прислухаючись до цього дзюрчання. — Це ж просто сон, ми чудово гуляємо, давай вип'ємо, щоб не просинатися. Тільки пам'ятай, коли греки битимуться, дай мені знати, щоб я міг спуститися вниз із канчуком.

— Не турбуйся, дорогий ага, я слідкую і дам тобі знати. Я пильно чатуватиму!

— Та поклич сеїза, нехай прийде з сурмою. Він може знадобитися. Юсуфчику, запали-но мені чубук.

Юсуфчик запалив довгого чубука з янтарним наконечником. Ага заплющив очі, затагнувся і, сидячи на подушці, з сулією та Юсуфчиком обабіч, почав увіходити в рай.

Тим часом Манольос біг захекавшись назад, простягнувши вперед руки, й кричав:

— Розступіться, браття, розступіться, іде батюшка!

Чоловіки посхоплювались, жінки повитягали шиї й зітхали. Корогва заколихалась і стала знову рядом з попом, а старі селяни, що держали ікони, вишикувались попереду. Піп перехрестився.

— В добрий час! — прошепотів він і став нерухомо дожидати.

Прибіг також Міхеліс, підійшов до Манольоса, нахилився до вуха:

— Спить, хропе, мені не вдалося збудити його, — сказав він тихим голосом, — наївся, напився, я став трясти його — не допомогло, почав кричати — не вплинуло. З тим і пішов.

Прибіг і Костандіс:

— Хитрющий лис — цей миршавий дідок, — сказав

він обурено.— Ніби відчув пастку; у нього, каже, справи, тому й не може прийти. І коли б навіть затіяли збір на користь оцих голодранців, що наводнили село, у нього, каже, навіть гроша ламаного для них не знайдеться; і хай не стукають до нього у двері, однаково не відчинить.

Підійшов і Яннакос:

— Я знайшов учителя, він читав свої книжечки. Зараз, каже, скінчу читання й прийду. А все, що зробить отець Грігоріс, додав, буде добре.

— Оце так сільські старости! — пробурчав Манольос і тяжко зітхнув: — Один хропе, другий пиячить, третій читає, а старий скнара сидить, як квочка, і підраховує червінці. Єдина надія — наш батюшка, що йде сюди. Він — голос божий і скаже, що треба.

Якась молода жінка, худа, як скелет, позеленіла від голоду, несамовито зойкнула, і голова її впала на груди. Вона вже три доби нічого не їла, а походила з панської родини, тому не витримала й помирала.

— Кріпися, Деспіньо, кріпися... — говорили до неї з усіх боків жінки. — Ми прибули в багате село, люди вже пішли по їжу, щоб нас нагодувати й підкріпити!

Але жінка хитала головою; її побілілі очі гаснули.

Залунали радісні вигуки. Натовп захвилювався.

— Йде! Йде!

— Хто там іде, ей, капітане? — спитав ага, піднімаючи обважнілі повіки.

— Я тобі сказав, не треба псувати собі настрою, дорогий ага... Ти перебуваєш у самісінькому раю, не тікай звідти. А я сиджу тут, уважно стежу і дам тобі знати. Мені здається, що йде піп Грігоріс.

Ага засміявся.

— А в тієї юрби, що наринула сюди, є піп? — спитав він.

— Аякже, — відповів капітан, знов наливаючи чарку.

— Еге, тоді ми потішимося, от побачиш; два попи ніколи не помиряться. Ці попи, як ті жінки, клянусь аллахом: у них теж довге волосся; отож, коли зійдуться, то й повискубують його один одному. А де ж сеїз? Сходи вниз та скажи їм, нехай кричать голосніше, щоб і я чув.

Тим часом Панайотар, шукаючи Катерину, підійшов до корогви.

— Я тебе живцем проковтну, падлюко! — знову хрипів він, схиляючись до її вуха:— Чого тобі тут треба се-

ред стількох чоловіків? Вертайся мерщій додому, забирайся звідси геть! І я піду з тобою!

— Чи в тебе серця нема? — люто глянувши на нього, крикнула вдова. — Хіба ти не бачиш мук оцих християн? Невже ж тобі не жаль цих голодних? — Вона замовкла на якусь мить, одвернувшись від нього, але не витримала — важке слово душило її. Вона повернулася до нього й кинула:

— Іуда! — А сама шмигнула в гущу біженців.

Панайотар відчув, як земля хитається в нього під ногами. Голова запаморочилась, наче хтось устроїв йому ніж у серце. Він схопився за древко корогви, щоб не впасти, і стояв зігнувшись, розкривши рота, чекаючи, поки земля перестане хитатись, і він зможе йти.

— Ось він! Ось він! Отець Грігоріс! — почулося звидусіль. Люди підвели очі.

Високий, огрядний, величний, у своїй атласній рясі, підперезаний широким чорним поясом, з важким срібним хрестом на жирному череві, — таким стояв перед голодним натовпом під Грігоріс, представник бога в селі Ліковрісі.

Чоловіки й жінки поставали на коліна, сухорлявий під розкрив обійми і ступив крок уперед, щоб по-чернечому поцілувати в плечі вгодованого божого представника. Але той виставив свою пухляву руку, насупив брови й відштовхнув попа. Потім кинув розлючений погляд круг себе, побачив обідраних, зголоднілих напівживих людей. Це йому зовсім не сподобалось, і він спитав голосно:

— Хто ви есте? Чому залишили свої оселі? Чого вам тут треба?

Жінки припишкли, налякані його голосом. Діти побігли до матерів і вхопились за спідниці. Собаки знову заваливали. Капітан з веранди наставив вуха й прислухався.

— Дорогий отче! — відповідав спокійно й рішуче підпришельців. — Я — священик Фотіс із далекого села святого Георгія, а це — душі, що їх мені довірив господь. Турки спалили наше село, вигнали нас з наших земель, побивали, кого тільки змогли, а ми врятувались, втікши світ за очі. Христос очолив нас, і ми грядемо за ним: ми шукаємо нових земель, де змогли б знову осісти.

На якусь мить він замовк, горло йому пересохло, і слова ледве виходили з нього.

— Ми теж християни, — казав він далі, — ми — елліни, велике поріддя, ми не повинні загинути!

Перехилившись з веранди, капітан, хоч і п'яний, вслухався в сухий, гордий голос схвильованого попа. Поступово випита ракі почала випаровуватись і розум його прояснявся. «А й справді, — подумав він, — що за чортяче поріддя наш народ, звідки ця впертість, де ми черпаємо стільки мужності! Справжнісінькі восьминоги! У нас відтинають одне щупальце, відрізають друге, аж глядь, — на їх місці виростають нові!»

Він розв'язав серветку, занурив голову у відро з водою, що стояло рядом, туго зав'язав її і таким чином знову освіжився.

А піп Фотіс продовжував:

— Ми не загинемо! Тисячі років живемо, тисячоліття ще проживемо. Ми раді тебе вітати, отче!

«Справжнісінький капітан, цей піп! — знову подумав Фуртунас. — Скільки у нього запалу, спритності, мужності, яке в нього самовладання! Клянусь морем, мені здається, що він має рацію... Ми, греки, — невмируща нація. Нас виривають з корінням, нас спляють, нас ріжуть, але ми не піддаємось. Ми забираємо ікони, ночви, триноги, євангеліє — і знову в дорогу! Щоб закріпитися ще далі...»

У нього навернулися сльози і, перехилившись з веранди, він крикнув:

— Будь здоровий, довгогривий!

Дехто з утікачів підвів голову в напрямку веранди, але голос капітана загубився в гомоні, що його викликали слова попа. Жінки вищали, згадуючи домівки, а діти згадали про хліб і теж заходились плакати.

Аж ось гомін стих. Піп Грігоріс підняв свою вгодовану руку й почав говорити:

— Усе, що діється на світі, вершиться з волі божої, — сказав він дужим голосом. — Бог згори споглядає землю, тримає терези і зважує. Він дозволяє, щоб наше село Ліковрісі втішалось з усіх благ, а ваше село вкидає в скорботу. Бог відає, яких гріхів ви накоїли!

Він замовк на якусь мить, щоб юрба добре зрозуміла його гіркі слова. Потім знову підніс руку і крикнув погрозяливо:

— Отче, говори правду! Признавайся, за які гріхи ви потрапили в таку біду?

— Отче Грігоріс, — відказав піп, намагаючись втамувати гнів, що починав бушувати у нього в грудях. — Отче Грігоріс, я теж представник всевишнього, я теж вивчаю

святе письмо і тримаю в своїх руках чашу з тілом і кров'ю Христовою. Ми з тобою рівні, хочеш ти цього чи не хочеш. Ти можеш бути багатим, а я бідним; у тебе можуть бути тучні пасовища, щоб випасати отари, а я, бач, не маю, де голову прихилити. Однак перед богом ми рівні. Може бути навіть, що я ближчий до бога, бо я голодний. Тому стримай свої гнівні слова, коли хочеш, щоб я тобі відповідав.

Піп Грігоріс запнувся. Він теж відчув, як гнів роздирає йому груди, але стримався. Він зрозумів, що неправий, бачив, що всі селяни були тут свідками і визнавали правоту цього лютого прибудного попа.

— Говори, говори, отче, — сказав він, пом'якшивши свій голос: — Бог нас слухає, народ нас слухає, адже ми теж християни і греки. І все, що зможемо, і навіть більше того зробимо, щоб врятувати душі, які висять на твоїй шії.

— Отче Грігоріс, — почувся одразу ж голос пришельця, — ми не раз чули у себе, в наших далеких селах, твоє ім'я, а тепер ми бачимо тебе перед собою живого і милуємось тобою, слухаємо твої слова і набираємось мужності. Ти запитав мене, як сталося, що лихо спіткало наше село. Я дам тобі відповідь. Слухай, отче, слухайте, старости, хоч ви і не зволили прийти й повидати нас, слухайте, християни села Ліковрісі...

Серце Манольоса сильно забилося. Він обернувся до трьох своїх товаришів.

— Ходімо ближче до нього, — прошепотів він, — ходімо ближче, щоб чути і бачити його.

— Отаким я уявляю собі апостола Іакова, — сказав Костандіс.

— А я апостола Петра... — докинув Яннакос.

Піп почав промову покvapно, нервово, немов не хотів згадувати і ятрити рани. Слова перестрибували від однієї згадки до другої і тремтіли, наче не хотіли торкнутися всього того, що знали.

— Одного разу почувся над дахами нашого села голос: «Наближається грецьке військо!» Показались із-за гори фустанели.¹ «Бийте у великодні дзвони! — крикнув я. — Нехай збереться народ, я говоритиму з ним!». Але люди

---

¹ Фустанели—вбрання грецьких гвардійців, які носять короткі білі спіднички.

порозбігались по кладовищу, копалися в могилах і кожний кричав своєму покійному батькові: «Батьку, вони прийшли! Батьку, вони прийшли!» Потім світили лампадки на могильних хрестах і лили вино, щоб воскресити померлих. Аж ось народ покінчив з мертвими і втиснувся в церкву. Я зійшов на амвон: «Брати мої, діти мої,— виголосив я,— всі віруючі! Прийшли елліни! Земля з небом з'єднується. Чоловіки й жінки! Беріть до рук зброю і наженемо турка до самісінької Червоної яблуні!»

— Тихше, панотченьку, тихше, хай буде зі мною твоє благословення... — наблизився Яннакос і прошепотів на вухо попові: — Тихше, ага сидить на веранді й слухає.

В цю саму мить ага схопився, бо, хоч його й клонило на сон, вухо уловило кілька бунтівницьких слів.

— Слухай но, Спаномарія, мені щось не дуже подобається те, що там відбувається. Мені почулося...

— Не гнівайся, кажу тобі, дорогий ага, спи... Спи, я пильную.

— Мені дуже хочеться спати, капітане... Та тільки помітиш, що попи перейшли всякі межі і б'ються, штовхни мене, щоб я прокинувся. Я спускаюся з канчуком вниз, щоб навести порядок. А ти, Юсуфчику, почухай мені п'яти, щоб скоріше заснути, — сказав він, і його обважнілі повіки зімкнулись.

Піп Фотіс тепер понизив голос:

— Ми повитягали зброю з горищ, я надів патронташ, надів хрест, зібрав на току людей: «Діти мої, — сказав я, — перш ніж виступити, давайте заспіваємо наш національний гімн». Які-то були радісні вигуки, земля здригнулась, наче Христос воскрес, коли ми всі разом грянули гімн.

І піп Фотіс знову забув, що ага може почути, і почав голосно співати: «Із кісток святих добута...»

— Тихше, тихше, панотченьку, — знову зашепотів йому на вухо Яннакос.

Та в ту ж мить з веранди відгукнувся хрипкий голос капітана, що підхопив наступні слова гімна:

«Вірних Греції синів,
Ти хоробра й незабута,
Здрастуй, воля славних днів!»

Ага здригнувся, наче його вкусила блоха, проте знову поринув у сон. Всі, хто був на майдані, посхоплювались,

глянули на веранду, але капітан уже сів на подушку, підгорнувши під себе ноги, і знову наповнив свою чарку ракі.

— За твоє здоров'я, Елладо, — пробурчав він, — ти поглинеш увесь світ.

— Капітан Фуртунас дуже сп'янів, — сказав Костандіс, — і в ньому заговорило патріотичне почуття. Боронь боже, щоб він не вихопив з-за пояса аги пістолета і не вколов його. Бо тоді ми загинемо.

— Нехай загинемо, — сказав Міхеліс захоплено. — Але цей батюшка примушує моє серце частіше битися.

— Помовчіть, браття, помовчіть, дайте послухати, — сказав Манольос, — і душа його розкрилася назустріч словам, що їх виголошував піп Фотіс.

Піп Грігоріс важко дихав від обурення. «Оцей голодранець зворушує серця, — думав він, — це — велике лихо. Мені треба дібрати спосіб, щоб примусити його забратися з моєї парафії...»

— Говори, говори, отче, — сказав він поблажливо. — Чого ж ти став? Ми слухаєм.

— Не примушуй мене розповідати про те, що було далі, отче, — сказав піп Фотіс, глибоко зітхаючи: — Моє серце — не камінь, розірветься...

Сльози потекли у нього з очей, голос урвався.

Капітан перехилився з веранди і витирав очі мокрою серветкою. — Нехай мене чорт візьме! — сказав він. — Я збожеволів.

Знов пролунав голос попа Грігоріса.

— То божа воля, не проклинай нікого, це — великий гріх.

— Я нікого не проклинаю! — скрикнув піп Фотіс, знову знайшовши голос. — Я не боюсь, ми невмирущі. Серце моє знов стало на своє місце. Я говоритиму далі. Отож евзончики¹ були розбиті, повтікали, а ми лишилися. Ми лишилися, а турки повернулись. Вернулись турки, і цим усе сказано. Вони палили, різали, гвалтували, це ж турки, зрозуміло. Я зібрав тих, що лишились, оцих, що ви їх бачите на колінах перед вами, дорогі християни, небагатьох чоловіків, кількох жінок і багато дітей... Ми взяли ікони, евангеліє і корогву святого Георгія, взяли все, що могли взяти, я став на чолі, почався вихід... Погоня, голод, хвороби...

---

¹ Евзончики — пестливе від слова евзон — грецький гвардієць.

Оце вже три місяці ми плентаємось, багато хто лишився на дорозі. Ми ховали їх і знову рушали в дорогу. Щовечора падали виснажені, я брав себе в руки, читав їм євангеліє, говорив про бога, про Елладу. І знов ми набиралися сил, а на ранок знову починався похід... Ми довідалися, що далеко-далеко, біля гори Саракіни, лежить багате село з хорошими людьми — село Ліковрісі. Ми й подумали: вони християни, теж греки, у них і в коморах повно, і землі вдосталь, вони не дадуть нам загинути. Ото ми й прийшли, будьте ви живі й здорові.

Піп Фотіс витер піт, що падав з лоба, перехрестився, нахилився до євангелія, яке держав у руках, і поцілував його.

— Іншої надії у нас нема, — додав він, — нема іншої розради, крім цієї!

І він високо підніс срібне євангеліє. Очі людей поналивалися сльозами, народ був зворушений, всі тремтіли. Манольос сперся на руку Яннакоса, щоб не впасти, а Міхеліс нервово смикав свій чорний вус і намагався втамувати сльози. Навіть очі Панайотара стали каламутними і доброзичливо дивились на всіх... і вдова Катерина плакала від жалю до християн, до Еллади, до чоловіків і жінок, що стояли круг неї, до самої себе, до свого безчестя і сорому. А вгорі, на веранді, капітан Фуртунас приклав своє ручисько до рота, щоб не заплакати і своїм плачем не розбудити аги, який голосно хропів поряд з ним.

Не плакали тільки два попи: один через те, що пережив такі незгоди і висушив усі сльози, другий — через те, що прикидав у думці, як здихатися цих голодних людей і цього дикого ватажка, який підбурював усіх.

— Дехто з нас, — казав піп Фотіс далі, стишуючи голос, — встиг збігати на кладовище, викопати кістки своїх батьків і несе їх з собою, щоб вони стали основою нашого нового села. Оцей столітній дід несе їх на своїх плечах ось уже три місяці.

Піп Грігоріс почав нервувати.

— Усе це хороше й святе, отче, — сказав він, — та чого ви хочете від нас?

— Землі, — відповів піп Фотіс, — землі, щоб пустити коріння. Ми чули, що у вас є зайві, перелогові землі, дайте їх нам, ми їх обробимо: засіємо, пожнемо, покосимо хліб, нагодуємо наших людей. Ось чого ми просимо, отче!

Піп Грігоріс заричав, мов пес. Хто вони — ці голо-

дранці, що хочуть забратися до його кошари? Він повільно приклав руку до своєї сивої бороди і поринув у роздуми. Чоловіки й жінки втупили очі в його уста. Настало тяжке мовчання.

Ага схопився сердитий:

— Чого вони замовкли? Хіба я не наказав їм кричати?

— Спи, спи, дорогий ага, — відповів капітан, — сварка ще не наспіла.

— Що з тобою? Чому тремтить твій голос? Ти сп'янів?

— Еге ж, це твоя клятуща ракі мене здолала! — пробурчав капітан і витер сльози, що капали з очей.

Манольос не міг стриматися. Звідки взялося стільки мужності в цього батрака, щоб вихопитись перед усім селом і заговорити?

— Батюшко, — скрикнув він, — отче Грігоріс, — внемли їхньому голосу. Христос голодний і просить милостині!

Піп Грігоріс обернувся до нього розлючений:

— Мовчи!

Тиша гнітила тепер присутніх ще більше. Костандіс і Яннакос стали обабіч Манольоса, наче хотіли його захистити. Міхеліс підійшов схвильований.

— Піді розбуди батька, — сказав йому Манольос, — піді. У нього є серце, він їх пожаліє. Хіба тобі їх не жаль, хазяїне?

— Мені їх жаль... дуже жаль... але я боюсь його будити...

— Бога бійся, Міхеліс, бога, — сказав Манольос, — а не людей.

Міхеліс почервонів. Як розмовляє з ним його батрак? З ким він говорить? Кому він наказує? Міхеліс насупився, проте нічого не сказав. Він не зрушив з місця і батька будити не пішов.

Тим часом піп Грігоріс все ще стояв мовчки і міркував, як краще зробити, щоб ушилися з його кошари ці голодні вовки. Він почував, що вся його паства обурена і готова відсахнутися від нього. Що ж йому робити? Покликати агу? А що скажуть селяни, якщо він зробить турка суддею над тими, що повстали проти Туреччини? Покликати старост? Але ж він міг покластися тільки на старого Ладаса. Архонт впав у дитинство, на нього легко впливають сльози, і він дав би згоду. Другий, отой миршавий капітан, теж безу-

мовно погодився б. Що б він втратив від цього? А вчитель, ця легковажна людина, базіка, очкастий, з високими ідеями в голові, що неспроможний навіть сіно на двох вілюків розподілити...

— Зволікає господь, зволікає просвітити тебе, дорогий отче, — сказав піп Фотіс, якому вже уривався терпець.

— Зволікає, — сердито відказав на своє виправдання піп Грігоріс, — бо і я маю на своїй шиї живі душі, і я держатиму відповідь перед господом.

— Всі душі всього світу, — заперечив йому піп Фотіс, — висять на шиї кожної людини. Не поділяй їх, отче, на моїх і твоїх.

Коли б вони були на самоті, піп Грігоріс кинувся б на нього і схопив би за горло, щоб задушити. А тепер що він міг зробити? Він стримав себе. Однак йому вже не можна було більше мовчати: очі всіх були звернені на нього. Юрба чекала. Він розкрив рота:

— Послухай, отче...

— Я слухаю, — відповів піп Фотіс і затиснув святе євангеліє в своїх руках, наче хотів шпурнути ним у попа Грігоріса.

Піп Грігоріс не встиг ще добре придумати, що казати, як саме в цю мить, що потрібна була йому для обдумування, сталося чудо, на яке він сподівався: пролунав несамовитий крик, і сердешна панночка Деспіньо впала неживою на землю. Люди кинулись, щоб підвести її, але злякано відсахнулись: вона лежала вся позеленіла, живіт у неї здувся, ноги опухли, губи посиніли.

Піп Грігоріс звів руки до неба.

— Діти мої, — вигукнув він, ледве стримуючи свою радість, — в цю страшну хвилину господь дав нам свою відповідь. Гляньте на цю жінку, нахиліться, подивіться уважно на її здутий живіт, на опухлі ноги, на обличчя, що стало зеленим, — то ж холера?

Люди відсахнулись з жахом.

— Холера! — знову закричав піп Грігоріс. — Оці пришельці занесли в наше село страшну пошесть. Ми загинули! Приборкайте ваші серця, подумайте про ваших дітей, про жінок, про село! Не я приймаю рішення, господь його прийняв. Відповіді хотів від мене батюшка, ось вона!

Так він сказав і простягнув руку, вказуючи нею на мертву, що лежала посеред майдану.

Піп Фотіс притиснув євангеліє до грудей, руки в нього

тремтіли. Він ступив крок до попа Грігоріса, поривався щось сказати, але не зміг — задихнувся.

А вгорі, на веранді, капітан Фуртунас підвівся, похитуючись, знову занурив серветку в воду, і туго обв'язав її круг голови. Полегшало. Вода стікала на зів'ялі щоки, на голе підборіддя, на безволосі, поїдені солоною водою груди.

— Ах ти, козлобородий, ах ти, падлюка, — бурмотів він, п'яний, як ніч, і язик у нього заплітався. — Звичайно, він розбив бідолашного чужого попа! Холера, каже... Тьху, богохульник! Але це тобі так не мине, ні! Я зйду вниз і крикну: «Брехун! Брехун!» Я теж староста, я теж керую селом. Я теж маю право говорити і буду говорити! — З цими словами він підвівся, похитуючись, і рушив, спотикаючись, до дверей. Дужим поштовхом він розчинив їх і опинився на верхній сходинці. Будинок хитався, мов біснуватий, мов той корабель у великий шторм; запалена лампа, рушниці по стінах, ятагани, червоні фески і сеїз, який спав, згорнувшись калачиком біля порога, — усе це закрутилося разом з будинком. Капітан схопився за перила сходів, витягнув ногу; йому здалося, що в нього виросли крила. Сходи піднімались і опускались самі собою, як хвилі. Він ступив у повітря і покотився сторчголовою, аж загуркотів увесь будинок.

Ага прокинувся, схопився.

— Ей, капітане, — пропщував він, — хто там провалиться?

Кругом темрява, ага простягнув руки, поширив по веранді — нікого. Хотів підвестись, але знову впав на подушку рядом з Юсуфчиком, який заснув з мастихою в роті; простягнув руку, торкнувся теплого пахучого тіла, посміхнувся.

— Юсуфчику, любий, — сказав ніжно, — Юсуфчику, любий, ти спиш?

Він притулив голову до ніжних грудей хлопчика і знов закрив очі, щасливий.

Долинув голос попа Грігоріса, тепер спокійний, повний гідності:

— Дорогий отче, ти нам розповів про ваші страждання, і серце наше здригнулося. Ти бачив, як усі ми зайшлися сльозами. Ми розкрили свої обійми, щоб прийняти вас, але в цю мить бог пожалів нас і подав цей страшний знак. Ви несете смертельну хворобу, брати мої, ідіть з богом, не занепадайте нашого села!

Так сказав він, і серед біженців зчинився плач, жінки почали бити себе в груди і голосити, а чоловіки дивилися на свого попа обурені. Жителів Ліковрісі поймав жах: в гарячковій лихоманці гляділи вони на задубіле тіло, що лежало посеред села.

— Нехай забираються звідси! Нехай ідуть собі геть! — звідусіль чулися голоси. — Нехай забираються звідси!

— Несіть сюди вапно, заливайте померлу від холери, щоб не заразилось повітря! — пищав якийсь дідок.

— Не бійтеся, браття! — крикнув піп Фотіс, — то лиха неправда, не слухайте його! Ми з собою страшноі хвороби не несем, ми зголодніли. І ця жінка померла від голоду — клянуса в цьому!

Він повернувся до попа Грігоріса:

— Пузатий попе, гладкий ти кабан, всевишній чує нас і хай простить тобі, бо я цього зробити не можу! Гріх на твоїй душі!

— Ідіть з богом! — крикнув якийсь старий житель Ліковрісі, — у мене діти, внуки. Не занашайте нас!

Жах почав проймаєти селян, серця їхні скамяніли, вони махали руками, кричали:

— Ідіть собі! Ідіть собі!

— Глас народу — глас божий! — сказав піп Грігоріс, складаючи навхрест руки. — Ідіть з богом!

— Гріх на вашій душі! — крикнув піп Фотіс. — Ми підемо! Вставайте, діти мої, кріпійтеся! Вони нас не хочуть, але й ми не хочемо їх! Земля велика, підемо далі!

Жінки підводились, похитуючись, знов навантажувались, чоловіки попіднімали з землі клунки та струмент, короґва знову заколивалась і стала попереду. Манольос плакав, мов дитина, він нагнувся й допоміг столітньому дідові стати на ноги, піддав йому на плечі мішок з кістками.

— Уповайте на бога, дідусю, — сказав він йому, — не втрачайте надії! Уповайте на бога!

Старик повернувся, хитнув головою:

— А то на кого ж? На людей? Хіба ти їх не бачив? Тьху, щоб вони пропали!

Коли юрба готова була вже рушити, піп Фотіс затримався. Він глянув круг себе, на своїх людей, на ці кістяки, позбавлені духу, і серце йому защеміло.

— Жителі Ліковрісі, браття! — крикнув він. — Коли б я був самотнім, коли б я мав відповідати перед господом тільки за свою душу, я не принизив би себе до того,

щоб простягати до вас руку і прохати милостині. Я здох би з голоду. Але мені шкода жінок і дітей, вони не витримують, попадають дорогою з голоду. Ради них я забуваю гордість і сором, простягаю руку: подайте милостиню, християни! Ми розв'язуємо свої торби, кидайте в них кожний, що може: шматок хліба, пляшечку молока для дітей, жменьку маслин... Ми голодні!

Двоє чоловіків вийшли наперед і підставили велику торбу.

— З іменем господи бога, — сказав піп Фотіс і перехрестився, — ми вирушаємо. Вперед, діти мої, мужайтесь! Нам доведеться випити і цю чашу, хвалити богові! Ми пройдемо через усе село, будемо стукати в кожні двері, ось до чого ми дожились, і будемо кричати:

— Милостині! Милостині! Подайте нам хоч те, що викидаєте собакам! Будьте стійкими, діти мої, мужайтесь! Христос переможе!

Він повернувся до попа Грігоріса.

— До нової зустрічі в майбутньому, отче Грігоріс, — крикнув до нього. — До нової зустрічі в час другого пришествя! Тоді станемо перед господом, і він розсудить нас!

Першою кинулася вдова Катерина. Вона зняла з себе нову, зелену, з великими червоними трояндами шаль і кинула її в торбу. Пошарила на собі, знайшла маленьке дзеркальце і флакончик духів і теж кинула туди.

— У мене нічого більше нема, браття, — сказала вона, плачучи, — у мене нічого більше нема, даруйте мені.

Костандіс завагався на якусь мить, але раптом згадав, що він прийняв на себе тягар апостола, одпер кав'ярню і виніс звідтіля пачку цукру, кави, пляшку коньяку, кілька чашок, кусок мила і поклав усе це в торбу.

— Цього замало, — сказав він, — але дається воно з великою любов'ю. Ідіть з богом!

Біженці почали стукати в усі двері підряд. Висовувалась рука, кидала поспіхом те, що держала, в торбу, і двері швидко зачинялись, щоб у хату не проникла холера.

Пройшли вони і мимо будинку старого Ладаса. Постукали, двері не відчинились. Каганець, що кидав світло через вікно, погас. Яннакос, який разом з товаришами ішов вслід за юрбою, знову міцно постукав, крикнув:

— Старий Ладас, то ж християни, вони голодні, всі подають шматок хліба, подай і ти!

Але зсередини почувся сердитий старечий голос:

— Коли тобі самому не хочеться пити, не виливай води даремно!

— Прийде час, я тебе спалю, анцихристе!— крикнув йому Яннакос, здіймаючи кулак.

— Ходімо, браття, до маєтку архонта Патреархеаса! — крикнув Міхеліс і звернувся до своїх товаришів:

— Ходімо швидше, щоб встигнути. Старий спить, ми підемо в комору і наберемо всього, що нам буде під силу.

— А що, коли старий розгнівається? — насмішкувато спитав Манольос.

— Нехай вип'є оцту, щоб у нього минув гнів,— відповів Міхеліс, — ходімо!

Вони побігли вчотирьох, раді й веселі, наче йшли на пограбування ворожого міста.

Тим часом вдова поверталася до своєї халупки. Плечі в неї тремтіли, їй було холодно. Вона задоволено посміхалась. «Нічого, — думала собі, — інша жінка закутається в мою шаль, і їй не буде холодно...»

Раптом несамовитий голос пролунав за нею; її голу шию обдало чиясь гаряче дихання, і дві руки схопили її за горло.

— Суко! Я купив тобі шаль — то кров мого серця, а ти, падлюко, даруєш її? Я задушу тебе!

Вулиця була безлюдна, вдова злякалась. Її ніздрі вдихали горілчаний запах. Двоє очей, сповнених погрози і благання, дивились на неї.

— Панайотар,— прошепотіла вона,— тварюко, пожалій мене, я цього більше не зроблю.

— Навіщо обізвала мене Іудою? Ти встромила ніж мені в серце. Хочеш, щоб я тебе пожалів, а мене не хочеш пожаліти? Дозволь сьогодні зайти до тебе?

Він чекав і тремтів. Знов пролунав його голос, сповнений благання:

— Іншої радості, крім тебе, нема в мене, Катерино... Дозволь мені...

Вдова відчула, як її проймає пристрасне бажання мужчини, гаряче, нетерпляче, п'янке, вимочене в поті і сльозах. Вона затремтіла.

— Заходь, — сказала вона тихо і пішла вперед, похитуючи стегнами.

Панайотар у повній темряві, потайки, крадучись попід стіною, пішов за нею, часто дихаючи...

Юрба біженців уже підходила до маєтку архонта. Чет-

веро чоловіків, навантаживши чотири корзини, чекали знадвору, біля воріт.

— Браття, — крикнув Яннакос, — усе це не вміститься у ваших горбах. Нехай підійдуть четверо молодців і заберуть усе з корзинами!

— Ідіть з богом, — сказав Міхеліс, — і простіть нас і архонта Патреархеаса.

— Нехай вас бог простить! — відгукнулися радісні голоси жінок і чоловіків, що встигли вже розтягти одну корзинку й жували.

— Що нам потрібно, браття, щоб перемогти курносу? — спитав велетень, який тримав корогу. — Що нам потрібно? Шматочок хліба, ось такий! — сказав він і вихопив з корзини велику хлібину.

— А старий ще хропе, — сказав Манольос, виходячи з двору.

— Він хропе, — сказав Яннакос, — і йому сниться, ніби він входить у рай. І попереду йдуть і прокладають йому дорогу не четверо ангелів, а чотири корзини.

Всі засміялись, відчувши велике полегшення на серці.

Біженці вже виходили з села. Ніч спала на землю тиха, блакитна, повітря було насичене пахощами. Собаки спинились на околиці, погавкали ще трохи, виконали свій обов'язок і повернулися задоволені назад. Раптом перед біженцями виникла з темряви гора Саракіна, дика, скеляста, вся в урвищах.

— Ходімо, — сказав Манольос своїм товаришам, — попрощаємось з попом. Це не священик, а Моїсей, що веде свій народ через пустиню. — Вони прискорили ходу.

Манольос схопив руку попа Фотіса і поцілував її.

— Панотче, — сказав він, — мені здається, що наше село взяло на себе великий гріх. Будь нам заступником перед богом, одверни від нас прокляття.

Піп ніжно поклав свою кощаву руку на русяве волосся Манольоса.

— Як звати тебе, сину мій? — спитав він.

— Манольос.

— Я не почуваю неприязні до селян, Манольос. Вони прості люди, легковірні. У них є пастир, і вони роблять усе, що той їм скаже; так воно й повинно бути. Але, нехай простить мені господь, пастир вашого села — лиха людина.

Він подумав трохи.

— Тяжке слово я вимовив, — сказав він, — але ваш

пастир не тільки лиха, а й жорстока людина. Нещастя його виправить. А ти, хлопче, хто ти? — звернувся він до Міхеліса, який ловив його руку.

— Це син архонта нашого села, Міхеліс, — відповів за нього Манольос.

— Скажи своєму батькові, любий мій, що господь запише йому в рахунок оті чотири корзини. І в інший день, в житті загробному, він заплатить йому, і навіть з лихвою. Скажи йому, що так відплачує господь: чотири корзини умножаться подібно до того, як умножились п'ять хлібів.¹

Наблизились і Яннакос із Костандісом.

— Я — Яннакос, сказав перший, — грішний торговець, а це Костандіс, кафедрі. Благослови нас, отче.

Піп Фотіс благословив і їх, поклавши кощаву руку на їхні голови.

— А тепер, діти мої, — сказав він, — повертайтеся до своїх осель. Нехай благословить вас бог!

Він обернувся, глянув довкола. Була вже глупа ніч. Тихо. Жодний листочок не шелестів на деревах. А вгорі, в небесній безодні, мерехтіли тисячі зірок. Саракіна здіймалась перед ними — величезна, оповита темрявою.

— Отам, отче мій, — сказав Яннакос, — багато печер. За давніх-давен, чув я, що в печерах жили перші християни; в одній печері можна ще й тепер розгледіти намальовану на скелі богородицю і святе розп'яття. То, певно, була їх церква.

— Там є і вода, — додав Костандіс, — вона стікає з скелі і влітку, і взимку. Коли ви зійдете трохи вгору, ви почувете, як вона дзюрчить. Там водяться й куріпки. А на вершині — пророк Ілля.

— Ви можете сьогодні спочити в печерах, — сказав Манольос — на горі багато суччя і хмизу, можна розпалити багаття і зготувати їжу, щоб нагодувати людей. І якщо ви там улаштуєтесь, то зможете й пожити якийсь час, поки перепочинете. Пророк Ілля, господар гори, любить гнаних.

Піп Фотіс звів очі, спрямувавши їх на гору. Якийсь час він стояв замислений. Четверо друзів дивилися на нього схвильовані. На його аскетичному обличчі хвилями проходили думки, а очі були занурені в таємничу мовчазну глибочинь.

---

¹ За притчею Христос нагодував п'ятьма хлібами велику юрбу людей.

Аж ось, немов прийнявши рішення, він перехрестився.

— Твоїми устами, Манольос, промовляє господь, — сказав він. — Люди проганяють нас звідусіль. Тоді ми поділимо з дикими тваринами печери. В ім'я боже!

Він підняв євангеліє, благословив гору.

— Витвір всемогутнього господа бога, — прошепотів він, — кам'яна громадо, і ти, водо невсипуща, що капаєш із скель і напуваєш стрижив і соколів, і ти, вогонь, захований у дереві, що чекаєш, аби розбудила тебе людина і примусила їй служити, вітаємо вас! Ми — люди, гнані людьми. Стрижі і соколи, душі дикі і пригнічені! Прийміть нас прихильно! Ми несемо кістки наших батьків, знаряддя нашої праці і сім'я людське. В ім'я боже! Нехай прийметься і пустить коріння наш рід на цих відлюдних каменях!

Він пошарив ногою в темряві, знайшов стежку, обернувся до натовпу, що чекав на нього, і крикнув:

— Ідіть за мною!

Знов обернувся до чотирьох товаришів:

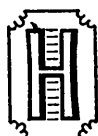
— Христос воскрес, діти мої, хай вам щастить!

— Воістину воскрес! — відповіли ті. Вони стояли, спершись один на одного, і дивились, як біженці сходили на гору. Попереду піп і корогва, і старі люди з іконами, і столітній дідуган з кістками в мішку. А далі — жінки з немовлятами на руках, одна за одною. Останніми йшли чоловіки.

Незабаром всі вони зникли в п'їтми.

РОЗДІЛ III

арешті настав час, к̄оли страсті господні й славне воскресіння Христа засяяли над селянськими хатами і наповнили їх пасками і крашанками; засяяли над садами і обсіпали їх квітами; засяяли над заклопотаними головами селян і сп'янили їх, відігнавши на кілька днів усі буденні інтереси. На один тільки тиждень випряглося гірке життя, й відчулося полегшення. Та сьогодні життя, як той віл, знову трусить важкою мордою з вологими ніздрями і знову впрягається в щоденну роботу.

І от рано-вранці, коли великодні святки минули, Яннакос увійшов до темного хлівця, де спав його улюблений ослик. На Яннакоса війнуло запахом гною і вологим тваринним теплом. Можна гадати, так пахнув світ у перші часи свого існування.

Тямуща тварина розплющила великі вологі очі, повернула голову і побачила хазяїна. Вона впізнала його: то був Яннакос. — так усі називали його, — постійний супутник і товариш, який щодня навантажував її, водив по селах і знов приводив додому, сюди, в цей хлівець, напував свіжою, чистою водою і давав досхочу ячменю і сіна. Ослик впізнав його, підняв хвоста і весело закричав.

Яннакос підійшов, погладив чорний лискучий круп, білий пухнастий живіт і теплу шию ослика, а потім сунув руку поміж його великих, як лійки, чуйних вух, схопив другою рукою за морду, повернув її до себе і почав з осликом розмову.

«Юсуфчику мій! (Так тайкома, щоб, бува, не дізнався ага, називав Яннакос пестливо ослика, лишаючись з ним сам на сам.) Юсуфчику любий, поминули святки, воскрес Христос, і ми добре гульнули, скаржитись ти не можеш. Я приносив тобі щодня подвійну порцію корму, косив для апетиту свіжу травичку, зробив тобі великодній пода-

рунок — повісив на шию намисто з голубих камінців, щоб тебе, бува, не наврочили. Повісив тобі на шию і головку часнику, щоб бути більш упевненим в тому. Бо ти ж дуже гарний, Юсуфчику, а в людей — око лихе, і з задрощів тебе наврочили б. І тоді що сталося б зі мною без тебе? Ти не повинен забувати, що ми лишились самотніми, що в мене нікого немає в світі, крім тебе. Не сподобив мене господь мати дітей, жінка моя луснула, бо об'їлась гороху, ти один лишився в мене, Юсуфчику любий!

І сьогодні приніс я тобі велику радісну звістку. В наступний великдень ми будемо зображати в нашому селі страсті господні, ти, певно, чував про це. Нам потрібний буде і ослик. Ото я й попросив у наших старост милості, щоб тим осликом був ти, Юсуфчику. На тебе сяде верхи Христос і в'їде в Єрусалим. Розумієш, яка то слава! Разом з апостолами будеш і ти, моя дитино. Ти будеш іти попереду і нестимеш господа, і путь твоя буде встелена миртами і вербами, і милость божа зійде на твою спину, на твоїй зад і живіт, і вся твоя шерсть вилискуватиме, мов той шовк.

А коли я помру, і господь захоче взяти мене, бідолашного, в рай, я стану біля брами, поцілую руку воротареві і скажу: «Я прошу в тебе, Петре, однієї ласки, дозволь і моему осликові увійти до раю, увійти нам вкупі, бо інакше я сам не піду!» І апостол засміється, погладить тебе по заду і скаже: «Ну що ж, нехай здійсниться твоє бажання, Яннакос, сідай верхи на свого Юсуфчика і поганяй до раю. Бог любить осликів».

І тоді, яка то буде радість, Юсуфчику! Вічна! Ти гулятимеш, нарешті, без важких корзин, без вантажу, без в'ючного сідла, по луках з райським клевером, таким високим, що доставатиме тобі до самісінького рота, щоб ти не утрудняв себе, Юсуфчику, і не нахилився. Щоранку ти будитимеш своїм криком ангелів, а вони сміятимуться, сідатимуть на тебе верхи, легенькі, мов пушинки, і ти бігатимеш по луках з ангелочками на спині — блакитними, червоними, фіолетовими... Мов той ослик, якого я бачив у Смірні, на базарі: він був навантажений трояндами, ліліями, бузком і так гарно пахнув!

Настане, настане цей день, Юсуфчику любий, не бійся. Однак нам треба працювати, хлопчику мій, щоб бути ситими. Давай я надіну на тебе в'ючне сідло і навантажу тебе двома корзинами з крамом. Обійдемо знову геть усі села, будемо продавати нитки, голки, шпильки, гребінці,

пахучий ладан і житія святих. Допмагай мені, Юсуфчику, щоб у справах наших досягти успіху, бо ми ж з тобою товариші, навіть компаньйони, і все, що заробимо, тобі ж відомо добре, ділимо по-чесному—я беру пшеницю, а ти—солому. І якщо наші справи підуть успішно, я замовляю для тебе гарне сідло у Панайотара, щоб воно не муляло спину, і нову зброю з червоними китицями. Нумо, мій любий! Я сказав би тобі—перехрестись, та ти ж не християнин, ти — осел. Отож облегчись, розстав свої ніжки, випусти зайву рідину і давай я тебе навантажую. Уже розвиднилось. Ходімо, Юсуфчику любий, з ім'ям господнім!»

Яннакос навантажив ослика, взяв палицю і маленьку дудочку, якою оповіщав звичайно про своє прибуття з крамом, розчинив ворота, перехрестився, і один за одним вони рушили в першу післявеликодню подорож, веселі і бадьорі.

День саяв. Витанцьовуючи, спускався він з неба, розливався по землі, і все село, каміння, двері, вікна, бруківка, сміялись. Яннакос захотів їсти. Він витягнув із торби великий шматок хліба, жменю маслин, цибулину і задоволений почав снідати.

«Який чудовий цей світ, — думав він, — який він смачний, мов пшеничний хліб».

Двері в сусідки-вдови були розчинені. Катерина, підтикавши спідницю, в розстебнутій кофточці, лила відрами воду й мила поріг. Її литки, гладенькі, міцні, виблискували, немов вилиті. У кофточці, наче живі звірята, підстрибували груди, ось-ось вискочать.

«Погана зустріч з самого ранку», подумав Яннакос і ударив ослика по крупу, щоб швидше пройти мимо.

Та вдова помітила його, розігнула спину і притулилась розігріта до одвірка.

— Гарних тобі заробітків, Яннакос! — крикнула вона, сміючись. — Я пишаюся тобою, сусідо. І як це ти можеш жити один-однісінький, як та зозуля, і все посміхаєшся та жуєш... А я не можу! Не можу, бідолашний сусідо, мені сниться така погань...

— Які замовлення даєш, Катерино? — запитав Яннакос, аби змінити розмову. — Дзеркальце, флакончик лаванди? Чого потребуєш?

Неспокійно мекаючи, до порога підійшла вдовина овечка. Круг шиї в неї була пов'язана червона стьожка. Вим'я повне молока.

— Проситесь подоїти, — сказала вдова, зітхаючи. — Глянь, яке в неї повне вим'я, воно непокоїть її. Аякже, вона теж жінка, сердешна...

Катерина нахилилась і пестливо погладила овечку.

— Зараз, зараз, не поспішай. Спочатку я домию поріг, щоб змити з нього сліди брудних ніг.

Вона відштовхнула овечку і обернулась до Яннакоса.

— Мені сняться погані сни, сусідо, — сказала вона і знову зітхнула. — Ото й цієї ночі, на світанку, приснився мені Манольос. Ніби він різав на скибочки місяць і годував мене ним. Ти, Яннакос, багато подорожував, доходив, кажуть, до самої Смірни. Чи тямив ти що-небудь у снах?

— Годі, Катерино, май же совість, не чіпай людини, — відповів Яннакос. — Може, ти гадаєш, що вчора увечері я не помітив, як ти Манольосу бісики пускала? Невже ти хочеш злигатися з цією невинною душою, безбожнице? Хіба тобі його не жаль? Він же, бідолаха, заручений, не ставай йому поперек дороги! А якщо про це дізнається Панайотар, хіба ж ти не розумієш, що він вб'є хлопця? Зміни своє життя, Катерино, візьмись за розум. Хіба старий Патрархеас не розмовляв з тобою? Не казав тобі, що в містерії, яка буде на наступний великдень, старости доручили тобі зображувати Магдаліну?

— Я зображу її, Яннакос, я зображую її і тепер, — сказала вдова, застібаючи кофточку, що досі була розстебнута. — Та хіба потрібно було, щоб архонт, отой старий паралітик, говорив мені про це? Тьху, нехай він сказиться! Через те, каже, що в тебе біляве волосся...

— То інша справа, Катерино, — сказав Яннакос, — інша справа... Як мені тобі пояснити, коли я й сам добре не розумію... Ну, от. Ти не будеш більше належати Панайотару, а господу богу. Його ти доглядатимеш, митимеш йому ноги пахучою водою і витиратимеш їх своїм волоссям... Зрозуміла?

— Та це однаково, дурнику, послухай, що я тобі скажу! Кожний мужчина, навіть Панайотар, на якусь мить — бог. Справжнісінький бог, це не пусті слова! А потім він знову стає звичайною людиною — Яннакосом, або Панайотаром, або пришелепуватим старим Патрархеасом. Второпав?

— Хай мене дідько візьме, Катерино, коли я що-небудь второпав... Анічогісінько! Кінець світу, як каже старий Патрархеас.

Вдова з досадою схопила відро, линула воду на поріг,

забризкала ноги Яннакосу, а Юсуфчик поворушив вухами так, наче й на них потрапили бризки.

— Ну, який же з тебе мужчина, — глузливо сказала Катерина, — який з тебе мужчина, бідолохо, і що ти можеш второпати! Іди з богом, і нехай щастить тобі в справах. Це ти, звичайно, розумієш.

Яннакос легенько торкнув ослака, той здригнувся і швидко задріботів ногами. А за ним підтюпцем побіг і хазяїн, жуючи на ходу, задоволений, що так швидко здихався вдови.

«Спочатку я пройду мимо попа, дізнаюсь, чи не дасть він мені якогось доручення. Коли я не почну з нього, він стане для мене ворогом, лютішим за турка. «Спочатку, — каже, — заходь завжди до мене, а потім уже до старост. Я ж представник бога у Вовчій криниці». Отже, підемо до найголовнішого вовка, щоб не нажити, бува, неприємностей».

Обернувшись, він побачив заголену Катерину, яка все ще мила поріг, підіткнувши спідницю.

«Ну й дівка! — пробурмотів він. — Які ноги дав їй господь, які коліна, які груди, щоб спокушати чоловіків... Бідолашний Манольос, не доведи його, господи, потрапити до неї в лабети».

Отак розмовляючи з собою, ішов Яннакос далі. А піп Грігоріс у ліловій рясі, підперезаний чорним оксамитовим поясом, з непокритою головою, босоніж ходив туди і сюди по двору, перебирав довгі чотки з чорного янтарю, подаровані йому архієреєм, і не міг заспокоїтись від обурення.

Боязко підійшла Марйорі і поставила на кам'яну лавку під альтанкою, повитою виноградом, піднос з сніданком — кавою, сухариками і шматочком сиру, що їх піп звичайно з'їдав уранці на закуску. Через годину він додавав до цього двоє рідко зварених яєць, випивав склянку старого вина, що зберігав для свого «улюбленця» (так він пестливо називав своє черево), і славив господа.

Марйорі поставила піднос на кам'яну лавку, а сама заходилась поливати вазони — васильки, герань, чорнобривці. Знову була бліда, млява, невиспана. Попід чорними, мов мигдалинки, очима сині круги. Губи позапікались. Її мати померла замолоду від лихої хвороби, що пожирає легені. І Марйорі ця хвороба дісталась у спадок від матері. Батько вряди-годи поглядав на неї і зітхав: «Хоч би заміж вийшла скоріш і породила мені внука, — думав він, — а

там — нехай збудеться воля божа. Міхеліс — кремезний, міцний, як і увесь їх рід, до того ж багатий. Він продовжить мій рід».

Марйорі скінчила поливати квіти і збиралась піти в кімнату. Піп швидко проковтнув останній шматочок.

— Стривай, — різко сказав він, — куди тікаєш? Я маю з тобою говорити.

Він не міг більше стримувати свого роздратування і готовий був вибухнути гнівом. Марйорі притулилась до одвірка, схрестила, чекаючи, руки. Вона знала, що скаже їй батько, про кого він говоритиме, і тремтіла. Щойно пішов Панайотар і дещо дійшло до її вух. Вона чула, як, проводжаючи Гіпсоїда, батько кричав йому: «Ти добре вчинив, що сказав мені про це... То твій обов'язок! Я його приберу до рук!»

— До ваших послуг, батьку! — сказала Марйорі і опустила очі.

— Ти чула, що мені сказав Панайотар?

— Я була в кімнаті, готувала каву, — відповіла Марйорі.

— Про твого «чудового» женишка Міхеліса!

Піп важко дихав, жили здулися йому на скронях, він збирався говорити. Та в цю мить постукали в двері. Марйорі зітхнула з полегкістю: господь пожалів її, вона уникла сварки і радо побігла відчиняти двері.

— Хто там? — сердито спитав піп і покvapно проковтнув гущу кави.

— Та це я, Яннакос, отче дорогий, Христос воскрес! Я вирушаю в подорож по селах і прийшов за твоїм благословенням. А може, в тебе якесь доручення, якийсь там лист...

— Заходь-но сюди, — крикнув піп, — та зачиняй двері!

«Він сьогодні знов у поганому настрої, — подумав Яннакос, — і принесла ж мене лиха година!»

Яннакос нахилився, щоб поцілувати попа в руку.

— Облиш цілувати руки, безбожнику! Спочатку поговоримо. Я питатиму, а ти відповідай. Про що я дізнаюся, га? І, кажуть, ти теж був співучасником! Та ще й першим і найзапопадливішим! Чого рота роззявив? Ти не вдавай з себе дурника! Мені розповіли геть усе чисто. Безчесні, святотатці, розбишаки!

— Отче...

— Нема чого називати мене отцем! Ти грабуєш мое майно, руйнуєш мою домівку, а потім приходиш, наче ні-

чого й не сталося і хочеш цілувати мені руку? Лицемір, єзуїт, шкода, що я зробив тебе апостолом Петром? Отак ти починаєш свою апостольську місію, злодюго?

— Я?.. Я?.. — прошепотів Яннакос розгублено.

— Та ти ж, ти і люб'язні твої друзі, Костандіс і Манольос! Ви запаморочили голову цьому невинному Міхелісу, агнцеві божому! Ви знаєте, що у нього добре серце, от і скористались — давай корзинами спорожняти будинок... Злодюги! Согрешив я, господи, що зробив вас апостолами!

— Але це ж бралось не з твоїх комор, отче... — насмілювся заперечити Яннакос.

— А з твоїх, паршивцю? Авжеж з моїх! Міхеліс одружитья з Марйорі, і дві домівки стануть однією. Виходить, з моїх комор ви понабирали головок сиру, буханок хліба, масла, вина, маслин і цукру — цілими корзинами! І кому ж роздали? Отим холерним? З такими друзями, як ви, і з такою дурною головою, як у нього, Міхеліс розтринькає усе наше майно бідним та гультьям і дустить мою дочку з торбами!

Піп обернувся до своєї доньки, що стояла нерухомо, дуже налякана, і не наважувалась підвести очей.

— Ти чуєш, Марйорі, — крикнув він до неї, — ти чуєш, яка ганьба для нашої домівки? Коли в твого люб'язного женишка така дурна голова, то що вже мені тобі казати? Нам треба як слід подумати, перш ніж дати згоду!

З її довгих вій закапали сльози і полилися, гарячі, на змарнілі щоки, проте уста лишалися безмовними.

— Ти чуєш, Марйорі? — знову спитав піп.

Голова дівчини схилилася ще нижче, наче говорила: чую, скоряюсь...

...Ослик, прив'язаний до кільця у дверях, закричав і Яннакос підхопився.

— Пробач мені, отче, я мушу йти. І якщо ми зробили поганий вчинок, взявши в багатого і віддавши бідному, хай нам господь простить!

— Господь говорить тільки моїми устами! — крикнув піп, високо підводячи голову. — Ти не можеш говорити безпосередньо з богом! Через мене повинно пройти твоє слово: І я кажу тобі: ви — грабіжники! Ти, Костандіс і Манольос. І я скличу старост, щоб обговорити, як нам бути з вами... Прийшли холерні і заразили наше село!

— Хай буде благословенне ім'я господнє! — сказав Яннакос і квапливо попрямував до дверей.

Піп кипів, але нічого не сказав у відповідь. Він обернувся до доньки:

— Принеси мені черевики, скуфію і посох. Я схожу до архонта і старост.

Він пішов у покої, щоб хутенько поїсти рідко зварені яєчка, а Марйорі метнулась до Яннакоса, який саме відв'язував повід, і сказала йому, поспішаючи й задихаючись:

— Яннакос, зроби мені послугу, купи баночку мазі, що нею користуються жінки по містах і красять собі щоки. Віддаси мені тайкома, і скільки буде коштувати...

— Не турбуйся, Марйорі, — відповів Яннакос, — принесу, я знаю чого тобі треба.

З кімнати почувся голос попа, який говорив, ковтаючи їжу:

— Ми ще поговоримо, Яннакос!

— От сатана, — пробурчав Яннакос, грюкнувши дверима. — Оце так представник бога! Та коли б господь був таким, як він, горе було б нам, бідним: він пожер би нас живцем.

Потім почухав голову, посміхнувся:

— А тепер він їсть нас мертвими, і то добре!

Він легенько, ніжно торкнувся ослика:

— Давай, Юсуфчику, воруши ніжками, хлопчику мій. Ми згаяли стільки часу з отим скаженим попом. Не зважай, дитино моя, нехай собі говорить, що хоче. Важливо, щоб ти був здоровий. Давай пройдемо повз кав'ярню, одержимо замовлення і рушимо далі. Ми — грабіжники, каже... А щоб ти пропав, ненажера проклятуший!

У кав'ярні було повно людей, що гули, мов бджоли. Всі селяни зійшлися погомоніти про вчорашні страшні події, свідками яких вони були, — про юрбу біженців, грізного попа з євангелієм, жінку, що впала бездиханною, яку потім облили вапном, щоб не заразила всього села холерою, старезного діда з мішком кісток. Одні вихваляли попа Грігоріса, який врятував їх від смертельної небезпеки, другі від щирого серця жаліли голодних жінок і дітей, треті присягались, що вчора опівночі бачили вогні на горі Саракіні...

Низько схиливши голову, мов той бик, зайшов Панайотар, тупо глянув довкола, сів у кутку і покликав кафеджі.

— Чашку кави, — наказав він похмуро, — без цукру!

— Знову ти сонний, сусідо, — сказав Костандіс, — знов погано спав сьогодні?

Сідляр наспив колючі руді брови.

— Чашку кави без цукру, — повторив він і одвернувся. Старий Патреархеас з довгою палицею, в начальницькій шапці, зайшов о цій хвилині до кав'ярні і, помахуючи злегка рукою, привітав селян, які підвелись, щоб поздоровкатись з ним. Голос у нього був приглушений, повіки припухли, він ще не зовсім проспався. Язик обважнів, ніби потовщав, і йому лінки було ним ворухити.

Костандіс приніс йому, як звичайно, чашку міцної солодкої кави, кусок рахат-лукуму і склянку холодної води.

— Доброго ранку, шановний архонте, — вітав його Костандіс.

Але архонт не відповів. Він умочив лукум у воду, ковтнув його за одним разом, запив водою, витягнув вслику хустку і висякався так гучно, що аж шибки задеренчали. Наче полегшало трохи. Архонт почав пити каву, супроводжуючи кожний ковток гучним сопінням. Очі в нього трохи відтухли, в голові прояснилося, до нього повернувся голос. Подали наргіле, і він прочунався зовсім.

Раптом побачив Хаджі-Ніколіса, вчителя, і зробив йому знак. Учитель взяв свій наргіле, підійшов до столика, за яким сидів архонт, і привітався.

— Що нового, вчителю? — спитав старий Патреархеас.— Вночі я міцно спав, проте крізь сон немовбито чув якусь метушню, але не прокидався. І зараз, коли я йшов вулицею сюди, дещо долинуло до моїх вух, буцімто якісь дивні люди прийшли, якась жінка, кажуть, сконала, два попи ніби побилися... Що це я чую? Кінець світу! Чи не можеш ти мені розтлумачити все до ладу, Хаджі-Ніколіс?

Учитель задоволено кашлянув, нахилився і, повільно жестикулюючи, почав говорити, щасливий, що в нього є що розповісти, до того ж — страшно. Розповідаючи, він робив страшні гримаси і примушував старого архонта слухати, розкривши рота.

Панайотар поглядав на них і нервово жував вуса. Він втупив в архонта очі і пильно стежив за його жирним обвислим обличчям, нетерпляче чекаючи тієї хвилини, коли кров ударить архонту в голову, він схопить палицю і подасться додому. Та Панайотар чекав даремно: вельможна пика не спалахувала. «Цей боягуз—учитель,—бурчав Гіпсоїд, соваючись на стільці, наче там були понатикані цвяхи, — цей страхополох боїться і не розказує йому всього, щоб не завдати прикrostі. Але я розповім усе».

Він рвучко підвівся і підійшов до столика, за яким сиділи два старости

— З твого дозволу, пане,— сказав він.— Мені здається, що його наймудріша вченість не все тобі розповів, побоявся. А я не боюсь. І все тобі викладу, якщо ми лишимося самі.

— Хаджі-Ніколіс,— сказав архонт,— залиш нас на якусь хвилину, будь ласка. Побачимо, що скаже мені сідляр.

Він обернувся до Панайотара:

— Розповідай, тільки якнайкоротше, бо вчитель вже й так протуркотів мені вуха.

— Я ж не базіка якийсь,— відказав Панайотар ображений.— Ти мене добре знаєш. Коротко і ясно: Манольос спантеличив твого сина. Вони взяли з собою Костандіса— оцього кафеджі, і Яннакоса, торговця, спустились у твої підвали, наповнили чотири великих корзини доверху і подарували холерним. А в цей час ваша милість хропла. От і все, що я хотів тобі сказати. Прощай!

Кров прилила до важкої голови архонта. Повіки набрякли знову, голос зробився хрипким.

— Іди під три чорти,— прохрипів він,— у мене печінка здулась через тебе з самісінького ранку.

Архонт кинув наконечник наргіле, подивився круг себе, нікого не впізнаючи. Кав'ярня хиталася. Він підвівся, зробив крок, потім другий, доплентався сяк-так до дверей, вийшов надвір, і пішов на гору, додому, важко дихаючи.

— Що ти там натурчав йому в вуха, Панайотар, що йому аж памороки забило? — крикнули сідляреві кілька селян, не то сміючись, не то гніваючись.— Бога побоявся б! Він же — стара людина, опастий, його ж грець може побити.

Але Панайотар уже переступив поріг і ушився.

Дудка Яннакоса заграла голосно, насмішкувато, заде-рикувато.

— Гей, селяни! — крикнув Яннакос, стоячи посеред майдану, мой той півень.— Починається обхід містечок, сіл. У кого є доручення — підводьтеся! Кому треба листи надіслати, давайте. Хто має родичів, дітей, друзів, торговельні справи в навколишніх селах, підходьте. Я приймаю доручення, вирушаю в дорогу і повернусь, якщо бог допоможе, в неділю і принесу вам відповідь!

Кілька селян підвелись, підійшли до Яннакоса, і, тихим

голосом, давали йому доручення. А він, спершись на ослика, слухав уважно, неначе записував.

Останнім підійшов Костандіс, схилився до вуха:

— Будь обережним, бідолохо, обминай садибу старого Патреархеаса. Щось натуркав йому в вуха отой падлюка, Іуда, і архонт схопився, мов навіжений, потрясаючи палицею і подався, певно, бити Міхеліса.

— За корзини? — спитав тихим голосом Яннакос.

— Авжеж, за корзини. Це нам так не минеться. Ми ще наберемося біди.

— Мені вже дісталося. Піп теж сказився і добре вичитував, оце тільки що... Годі! Мене це не чіпає, нехай собі казяться. Ми виконали свій обов'язок.

— Мені теж перепало і подумай від кого,— промовив Костандіс і зітхнув. — Твоя сестра рано-вранці накинулася на мене, щоб виколоти мені очі: «Безчесний, дурило, злодій!» — кричала вона.— Я про все дізналася. Ти розорив кав'ярню заради отих святотатців, отих холерних, що нагрянули були до нашого села. Ми голодуємо, твої діти повисихали від недоїдання, а ти, злодюго, роздаєш направо і наліво каву, цукор і мило?!

— Який сатана роздзвонив їй про це так рано, тільки почало розвиднятися? — сказав Яннакос здивовано.

— Отой рудий чорт, хто ж іще? Він, пригадуєш, учора ввечері не відходив від нас, пішов і розповів усім—попові, моїй жінці, а тепер і старому Патреархеасу. Він розлютився за те, що його зробили Іудою, а нас — апостолами.

— Терпіння, Костандіс,— сказав Яннакос, який жалів бідолошного кафедрі за все, що той терпів від його сестри.— Терпи, удавай з себе дурника, а в неділю, коли я повернусь, поговоримо знов. Бувай здоров!

Він торкнув ослика і зник за поворотом.

— Тобі добре,—прошепотів Костандіс, дивлячись вслід Яннакосу, який швидко віддалявся.— Життя в тебе склалося щасливо: дітей немає, дружина луснула, і ніякого тобі клопоту...

Яннакос погладив блискучий круп свого ослика.

«Ей, Юсуфчику, добре нам з тобою вдвох,— пробурмотів він,— як двом люблячим братам. Хіба ми з тобою хоч коли-небудь сварилися? Ніколи, хвалити господа! Бо ми з тобою обидва — добрі люди або добрі віслюки, це все одно, і не кривдимо нікого. Давай, любий, повертай праворуч,— ми сьогодні міняємо маршрут. Ти хіба не чув,

що нам сказав Костандіс? Сьогодні нам нема чого показуватись перед садибою архонта. Ступай прямо до старого Ладаса, який милується тобою; аж слина йому з рота котиться... А потім вийдемо за село і позбудемось і старост, і попів, хай вони будуть прокляті! Ми знову залишимося вдвох!»

Він повернув праворуч і попрямував до будинку скнари.

«Тільки сердешного Манольоса шкода. Я хотів би побачитися з ним, перш ніж піти з села,— подумав він,— поговорити про Катерину, щоб він був собі на умі і не согрішив з нею. Він же буде зображувати Христа, виходить, йому треба стерегтися жінок!»

Старий Ладас сидів у себе на подвір'ї на кам'яній лавці перед дверима, одягнутий в лахміття, босий, але задоволений. Його стара кіра¹ Пенелопа принесла йому на сніданок в надтріснутій чашці каву, виготовлену з гороху та ячменю, поклала на лавку шматок ячного хліба і тарілочку маслин. Їв, пив Ладас і розмовляв із своєю старою, яка мовчки і байдуже сиділа навпроти нього на табуретці і плела панчохи. Невеличка на зріст, як пригорща, німічна, теж одягнута в лахміття, теж боса, з потворним звисаючим носом, вона дуже скидалася на стару обскубану лелеку.

В перші роки після одруження вона, тоді ще молода жінка, перечила чоловікові і сварилася з ним. Була вродливою, любила пишно вбиратися. Сама походила з багатого дому. Та поступово почуття в неї пригасали, душа стомилась, тіло зів'яло. Вона піддалася старінню без опору, без скарг.

Отак кіра Пенелопа почала мовчати. Вона слухала, слухала, вряди-годи сердилась, іноді в душі заперечувала, але мовчала. А відтоді як померла її єдина донька, вона навіть не слухала, що їй шамкав старий, ніколи вже не гнівалась і навіть ні в чому не перечила. Вона немов стала мертвою і хоч все ще ходила, їла і спала, але вже не жила. Ще за життя вона вже була овіяна ореолом блаженства, безкорисливості і гідності, як небіжчик.

Отож старий Ладас попивав ячмінний сік, дивився на стару, яка мовчки й байдуже плела панчохи, говорив їй про великий задум, що зародився у нього в голові учора вночі, коли він не міг заснути. Цей задум виповнив би його

---

¹ К і р а — пані.

скриню серезками, перснями, намистом і золотими червінцями.

— Я все добре обмізкував, усе до найменших дрібниць, Пенелопа моя, та не маю кому довірити своєї таємниці. Тому що це складна справа і потребує двох чоловік. Люди в наш час, кіра Пенелопа, брехливі, ненажерливі, шахраї,— так би тебе й ковтнули. Кому в такому разі довірити свою таємницю? Хаджі-Ніколіс—роззява. Хоче показати себе чесним. Він же вчитель—бідолаха, що з нього візьмеш. Уже й те добре, що не кидається камінням. А якщо взяти брата його, попа Грігоріса, то глитай, дуже тямовитий, дуже здібний, але хоче все собі прибрати до кишені. Він мені не підходить. Тому що і я хочу все загарбати тільки собі... Ти хитаєш головою, кіра Пенелопа, хочеш нагадати мені про старого Патреархеаса. Тьху, нехай він згине! Та то ж не людина, то — черево! Він багатий з діда-прадіда, ніколи не працював, не знає, що таке піт... Я чував, що живуть такі товсті мурахи, їх називають царськими, які цілими днями й ночами лежать собі, розкинувшись, і мають ціле військо рабів — таких собі маленьких мурашок, які їх годують. А коли їх не нагодують, вони здихають з голоду... Такий і цей Патреархеас, щоб його грець побив. Він мені не підходить. А коли взяти другого старосту — капітана Фуртунаса? Став на ньому одразу хрест: це ж не людина, а казан з горілкою, що постійно бродить. Виходить, мені потрібно знайти іншого компаньйона в моїй справі... Але ж кого? Є в тебе хто-небудь на прикметі, кіра Пенелопа?

Але та плела, плела, вся в потойбічному блаженстві й заціпенінні — вона не слухала. Тільки на якусь мить підвела очі, мутні — ні сумні, ні радісні — мертві. І її погляд, здавалося, проник крізь шкіру і кістки старого Ладаса, побачив за ним стіну, а за стіною — вулицю і село, і поле, а ще далі — гору Саракіну, а за горою, набагато далі — море, а ще далі, за морем, щось чорне, величезне, нерухоме, пухнасте—небуття. І знов опустила вона очі й заходилася швидко, швидко плести панчохи, щоб надолужити прогаєне.

В цю хвилину і залунала дудка Яннакоса. Старий Ладас підхопився. Його маленькі, хитрючі очиці заблищали. «Господь мені його посилає! — вигукнув він.— Оце той, кого я шукав, він мені саме й підходить! У цього все є, що потрібно: він же торговець, обходить містечка і села, напівбрехун, напівзłodій, мастак на дрібні шахрайства і ще-

ня на великі... галантерейник. Оцей мені підходить. Він буде збирати, збирати, а я потім — хап! Все в нього геть-чисто поцуплю!

І, дуже задоволений, він потер свої кощаві руки. Ослик уже став перед його ворітьми. Старий Ладас побіг, розчинив їх.

— Добридень, Яннакос! — вигукнув він: — Добро пожалувати! Сам господь посилає тебе. Прив'язуй, друже, ослика за колечко і заходь. Мені треба з тобою попомогіти.

«Цікаво, яку бісову свиню підкладе мені цей старий лис? — подумав Яннакос.— Будь насторожі, бідолахо Яннакос».

Він прив'язав ослика до колечка і зайшов до хати.

— Причини добре двері, засунь на засувку, щоб ніхто не підслухав... Я хочу довірити тобі велику таємницю. Сідай. Тобі щастить, Яннакос. Ти станеш багатим, не будеш залежати ні від якої сволоти, не тинятимешся, мов жебрак, по селах і не продаватимеш котушки... Золотом, дорогий Яннакос, золотом тебе я обдарую.

Яннакос остовпів.

— Не доводь, щоб у мене терпець урвався, діду Ладас! Кажі ділом! Яке золото?

— Розкрий свої вуха і слухай: ці холерні, що пройшли через наше село, були колись хазяями. Турки їх пограбували. Тепер у них немає чого їсти. Але ж, тікаючи, вони, напевно, приховали щось, якісь там сережки, браслети, персні, золоті червінці... Второпав тепер, Яннакос?

— Та ще ні... ще ні... я тугодум. Кажі далі.

— Угодна богові справа. У тому, що я тобі скажу, бог мене просвітив, любий Яннакос: я бачив уночі вогні на горі Саракіні, без сумніву, це вони позалазили туди в печери. Так ось, рушай із своїм осликом просто на гору. Заграй в дуду, склич усіх, чоловіків і жінок, попомони з ними. Скажи їм: «Браття! Ви помираєте з голоду. Невже вам не шкода своїх дітей? Я цілу ніч не міг заснути, бо думав про вас. Як вас врятувати, браття? Як вам урятуватись? І господь мене просвітив, я знайшов вихід: витягайте з-за пазух золоті речі, які ви встигли захопити з собою. І робимо обмін: я даю все, що потрібне людині, аби вона жила — пшеницю, ячмінь, масло, вино, а ви мені дайте те, що людині непотрібне, які-небудь коштовності, що ви їх маєте... І нехай я втрачу на цьому: ви ж греки, ви —

християни, то байдуже, коли я що і втрачу!» Зрозумів тепер, тугодуме?

— Починаю розуміти... починаю... — відповів Яннакос, затинаючись.

Він ще не міг роз'яснити самому собі, бог це чи диявол напоумив старогò Ладаса на таке.

— Це боже просвітлення, я тобі кажу! Та тільки про це — нічирк! Щоб ніхто не пронюхав... Берись, на здоров'я, щоб і ти, бідолахо, узрів лице господнє. Мені так шкода, що то за життя в тебе — вештатися влітку і взимку по вулицях і губити свою молодість... Скільки тобі років?

— П'ятдесят, — відповів Яннакос, приховавши тільки два роки.

— От бачиш! У розквіті сил! Не гайнуй свого життя, дорогий Яннакос! Постав і ти собі панський будинок, одружися з ким хочеш у нашому селі. Мені здається, тобі до вподоби понова донька, породи і ти дітей. Зможеш допомагати і друзям своїм, і селу. І коли ти йтимеш, усі будуть вставати і вітати тебе з поклоном. Нове життя, любий Яннакос, панське, а не жебрацьке! Скільки років ми проживемо ще на світі? Треба ж їх прожити по-людському... Не думай довго, я зичу тобі добра, щоб не перехопив у нас, бува, хто-небудь цієї справи. А найпаче — боюсь я попа.

— А я боюсь бога, — проказав якомсь нерішуче Яннакос. — Я бога боюсь, дідуню Ладас. Хіба це праве діло, роздягати наших гонимих братів?

— Ми їх не роздягнемо, куряча голова, ми їх одягнемо, врятуємо від смерті... Нехай і вони мають що їсти, оті страждальники, вони ж нам брати, у мене теж є серце, мені теж їх жаль... Ми робимо обмін, а не обкрадаємо їх. Звичайно, наскільки можна, додержуй і свого інтересу. Ми провадимо торгівлю, голова у нас є, прибуток теж солодкий... Підійди, візьми шматок хліба, ось тобі й маслинки, їж! Ми станемо товаришами, компаньйонами, значить, усе повинні ділити між собою. У мене лишилось трохи кави, випий її!

— Я не голодний, — сказав Яннакос, — мені світ крутиться. Я сяду на лавку, щоб перетравити все, що ти мені говориш. Ти відкриваєш переді мною нову путь, дідусю Ладас, отож дай зібратися з думками, оцінити справу, наважитись.

— Усе лихо в тому, що ми не маємо зайвого часу. Обставини нас підганяють. Чого тобі сидіти й оцінювати?

Прямуї до Саракіни, не будемо гаяти часу. Кажу тобі, я попа боюсь, зажерливого попа!

Яннакос сів на лавку, обхопив голову руками, сперся ліктями на коліна і довго не міг промовити ні слова. У голові в нього бродило, як у казані, у скронях стукало, розум помутився. Перед очима пропливало, як виймаються серги з вух, знімаються намиста з ший, персні з пальців, із зашитих шпагатом поясів виймаються золоті червінці... Вони спливали, припливали й складались у велику скриню, що стоїть у нього вдома, в підвалі, повна всякого ганчір'я, що лишилось від покійної дружини. І повільно здіймався до неба й твердів величезний будинок, навіть не будинок, а палац, із садами, подвір'ями, балконами, з м'якими матрацами. І в тому палаці красуня-жінка розчісує волосся... Розчиняються великі двері. У неділю вранці сяє сонце, дзвонять до обідні, і Яннакос бачить Яннакоса, що виступає в шапці старости, з довгою палицею, в червоних шароварах, і прямяє начальницькою ходою до церкви. І всі селяни на його шляху підводяться і вітають його, низько вклоняючись... Потім він знову бачить Яннакоса, що сидить у себе в саду, і Костандіса, який шанобливо виструнчився перед ним. Яннакос витягає з пазухи калитку, у якій повно золотих монет. «Оце візьми собі, Костандіс, дешицю, щоб хоч трохи почали посміхатись твої уста... Ти досить намучився з тією відьмою, моєю сестрою, нехай ці гроші підуть тобі на користь!» Потім він кличе Манольоса: «Оце й тобі, Манольос, я купив отару овець, візьми їх, вони твої, щоб ти більше не наймитував у того пришелепуватого Патреархеаса...»

Мозок Яннакоса робить ще один невеличкий оберт. Перед ним сільська церква, а на дзвіниці — величезний годинник, подібний до того, що він бачив у Смірні, а на годиннику, по всьому кругу, чита написане великими золотими буквами: «Дар пана Яннакоса Пападопулоса, великого благодійника!» І знову мозок робить оберт. Годинник зникає, перед очима Яннакоса сяє тепер м'яке сідло, вкрите оксамитом із золотими зірками. Яннакос бере його в руки і йде в хлів. «Юсуфчику дорогий, — кричить він, — я купив тобі нове сідло, як обіцяв. Глянь, навіть у царя нема такого. Скінчилися вже наші страждання: тепер ти будеш їсти, пити, Юсуфчику любий, гуляти щонеділі після обідні в новому сідлі по майдану, і всі селяни з пошаною даватимуть тобі дорогу і вітатимуть, немов людину».

Яннакос засміявся, труснув пишною чуприною, немов щойно прокинувся. Глянув на стару, яка все плела, плела, поринувши в блаженство. Побачив і старого Ладаса, який чекав, втупивши в нього очі.

— Бариші поділимо пополам, — сказав він. — Згода, діду Ладас?

Старий Ладас простягнув своє ручисько.

— Давай руку, Яннакос, згода! Бариші пополам, почесному! Ти щовечора приноси́тимеш мені сюди золоті речі, які збереш, а я даватиму тобі продукти, оливкове масло і вино, про які ти домови́шся. А коли заберем у них все чисто, ти прийдеш до мене, і ми поділимося. Записуй і ти в свій зшиток, що ми даем і що одержуем, щоб не думав, ніби я збираюсь тебе обдурити. А щоб ти бачив, як я тобі довіряю, ось тобі завдаток — три золотих турецьких ліри.

Він витягнув з пазухи калитку, міцно обв'язану шпагатом, розв'язав її, сунув туди руку, вийняв і відрахував одну по одній три ліри. Руки у скнари тремтіли. Яннакос жадібно підставив пригоршшу, схопив їх. Очі в нього заблищали, сповнились золотом.

— Я підготую вексель, — сказав старий Ладас, — і коли ти повернешся в добрий час, поставиш свій підпис... Задоволений? Віриш тепер моєму слову? Це не слова, що я тобі їх кажу, це — ліри. Ну, а тепер рушай, не будемо даремно гаяти часу. З богом!

Він підштовхнув Яннакоса, відчинив двері.

— Бог на поміч! — гукнув йому вслід і хутко зачинив двері, побоюючись, як би його компаньйон не передумав. Потім потер свої кощаві ручиська, обернувся до жінки.

— Пенелопа моя, — сказав він, прикладаючи пальця до рота, — нічирк! Ти бачила, як я все влаштував? Бачила, який гострий у мене розум? Як бритва, кажу я тобі! Бачила, кіра Пенелопа? Я впіймав його на золотий гачок. Я дав три ліри, а матиму тисячу... А тепер, будь ласка, готуй скриню собі на здоров'я!

Але стара не зрушила з місця. Плела, плела і дивилась, нічого не бачачи, на спиці, що сходились, розходились і знову сходились, на панчо́ху старого Ладаса, що плела її. Панчо́ха дедалі збільшувалась. А всередині у панчосі ввижалася їй не кощава нога старого, а сама кістка, довга, висохла, напівз'їдена червами.

Тимчасом ослик ішов попереду, а за ним — задуманий

Яннакос. Він відчував важкий тягар на серці і в той же час — інший тягар дуже приємний: праворуч у кишені жилетки. Він схожий був на п'яного. То стрибав, пританцьовуючи, з каменя на камінь, то зупинявся на якийсь час і поринав у роздуми. Ослик теж повертався, дивився на нього і теж зупинявся й чекав.

— Я нікого не хочу бачити і щоб мене ніхто не бачив, — бурмотів Яннакос. — Та ну ж бо, Юсуфчику; ступай швидше, чого ж ти стоїш? Повертай сюди. Ми змінюємо дорогу, от які наші справи, Юсуфчику!

Ослик здивовано хитав кмітливою головою. Він не міг зрозуміти — куди вела ця дорога? Що сталося з його хазяїном? Ну й диваки ж ці люди!

— Я нікого не хочу бачити, навіть Манольоса... Зараз у мене інший клопіт у голові. Нехай він пропаде з тією Катериною. Я й пальцем не кивну! Рушай, Юсуфчику, в дорогу!

Та як тільки Яннакос, бажаючи пройти непомітно, минав крайню хату, де вже починались поля, перед ним раптом виринув Манольос і з ним ще двоє. Вони підтримували капітана Фуртунаса, що ледве посувався, і йшли повільно, нахиливши голови. Попереду йшов сеїз у червоній фесці, з ятаганом наголо.

Яннакос одвів ослика вбік, щоб дати дорогу, і підійшов ближче. Бідолашний капітан був непритомний. Голова в нього була розбита і перев'язана білою серветкою, просякнутою кров'ю...

— Що сталось, хлопці, з нашим капітаном? Кажі ж, Манольос?

— Він звалився із сходів у нашого аги, бідолаха, — відповів Манольос, — і розбив собі голову... Якщо ти побачиш мою тітку Мандаленю, поклич її, нехай прийде міняти йому компреси... Вона розуміється на цій справі, бо була акушеркою до того, як взялася прибирати покійників.

— От бідолаха, — пробурмотав Яннакос, — він, певно, був п'яний, як ніч.

Сеїз повернувся і засміявся.

— Не журися, грек! Голова в нього швидко склеїться. Ці безбороді — живучі.

— Манольос, — сказав Яннакос, — мені треба з тобою поговорити.

— Мені теж, — відповів Манольос, — але дай нам спо-

чатку покласти капітана в ліжку. Ходім з нами, почекаєш біля дверей, я швидко вийду.

І вони рушили, але йшли дуже повільно, бо з кожним рухом капітан голосно стогнав від болю. Так дістались вони до місця, внесли капітана в його напівпідвал, а Яннакос одвів ослика в затінок оливкового дерева і почав дожидатись.

— Ну й багата яка ця ніч на події, — прошепотів він. — Побачимо, що вона нам ще принесе. Нехай змилується господь над нами!

Він вийняв табакерку, скрутив цигарку, сперся на стовбур оливки і, щоб згаяти час, запалив. Він пожалкував уже, що заговорив з Манольосом: даремно змарнується багато часу, а серйозна справа, яку він затіяв, потребує спритних рук. Він помацав кишеню жилетки, торкнувся золотих лір, посміхнувся.

— Хвалити бога, — прошепотів він, — то був не сон. Багато разів траплялось мені уві сні тримати в жмені ліри... А вранці я даремно лапав під подушкою, дурний! Та тепер, хвалити бога!..

Він торкнувся знову лір, заспокоївся.

Вийшов Манольос, витер чоло, глянув на Яннакоса, який стояв під оливкою, і підійшов.

— Дуже важким виявився цей неборак, він нас таки добре ухекав.

— Я поспішаю, — сказав Яннакос. — Мені треба сказати тобі кілька слів і я піду собі. У мене сьогодні багато роботи... Слухай, Манольос, по-перше, ти не повинен сьогодні переступати порога свого хазяїна. Він дізнався про корзини, розлютився, схопив палицю і подався шукати сина, щоб одлупцювати його. Отже, стережись, поки буря не вщухне.

— Але якщо така справа, то я повинен піти сам і поділити з Міхелісом побої. І я ж винуватий.

— Я теж винуватий, але ж не збираюсь іти туди. Ти скажеш, що так робити соромно, зате воно зручніше. Не тікай, стривай! Мені треба ще ось що сказати: вдова Катерина розставляє сіті, щоб тебе облутати. Ти їй, каже, снився. Учора ввечері на майдані вона тобі бісики пускала, але де вже тобі здогадатись! Не втрачай розуму, Манольос. Катерина—то звір, вона зводить з розуму навіть митрополитів... Пам'ятай про наступний великдень і про свій обов'язок... не согріши...

Манольос нахилив голову і почервонів. Йому цієї ночі теж снилася вдова, але як — не тригадує. Коли він прокинувся вранці, то нічого не пам'ятав.

— Христос мені допоможе, — прошепотів він.

— Але де ж йому поспіти за всіма нами. Метикуй і сам! Ну, гаразд, я поспішаю. Тепер твоя черга. Мені здається, ти маєш дати мені якийсь доручення.

Манольос запнувся. Він не знав, як приступити до справи, щоб не образити друга.

— Ти мені пробач, — сказав він нарешті, — за те, що я тобі скажу, але ж ми всі четверо маємо одну велику святую мету, всі ми складаємо одне... Якщо один із нас спіткнеться, інші повинні його підтримати. Якщо один загине, загинемо всі. Через це беру на себе сміливість...

— Кажи, кажи, Манольос, не дратуй, — сказав Яннакос і пішов одв'язувати ослика. — Ти ж знаєш, що я поспішаю.

— Сьогодні ти знову стаєш до роботи, — сказав м'яким голосом Манольос і ніжно взяв Яннакоса під руку. — Ти знов починаєш свої мандрівки по селах з крамом. Не забувай, не забувай, заклинаю тебе Христом, того, що казав тобі вчора священник...

— А що казав мені священник? — спитав Яннакос, і голос у нього став одразу різким.

— Прохаю тебе, Яннакос, не зрозумій мене хибно... ти не повинен обважувати, казав він, не повинен...

Яннакос спалахнув, нетерпляче одв'язав ослика, нервово закрутив уздечку круг руки:

— Добре, добре... Його святість думає, що то легка справа. А щоб він сказав, коли б я попрохав його затягнути трохи поясок, не обжиратись та віддавати зайвину бідним? Не мішати крохмаль з борошном і прянощами і не видавати оцю мішанину за слексир, що зціляє всілякі хвороби! Дурисвіт! А в минулому році хіба ж не він залишив без поховання протягом трьох діб старого Мандудіса, доки його труп не почав смердіти, бо вимагав, бач, щоб спадкоємці заплатили йому наперед? А іншим разом хіба ж не він підвів під продаж з молотка виноградник бідолашного Єронімоса — шевця, за те, що той йому завинив? І навіть у цьому році, за кілька днів до страсного тижня, хіба ж не він оповістив про нову таксу — от стільки за хрещення, стільки за вінчання, стільки за поховання, інакше, каже, не хреститиму, не вінчатиму, не ховатиму? А тепер у цього здирника вистачає нахабства пропонувати мені.

— Не паплюж особи священика, — перебив його Манольос, — кожен повинен дати богові звіт за свою душу. Ти потурбуйся про свою душу, Яннакос! Ми повинні бути в цьому році чистими, непорочними. Ти ж будеш зображати апостола Петра, не забувай про це... А як ми робимо, коли збираємося причаститися? Ми додержуємо постів, не їмо м'яса, навіть олії, не лихословимо, не гніваємось. Так само і з нами тепер, Яннакос...

Але Яннакос розпалився. Він почував, що Манольос правий, і це його ще більше дратувало. Він тепер дав спокій попові і накинувся на свого друга, і не сказав, а просичав:

— А твоя милість, Манольос! Не забувай, ти будеш зображати не апостола, а самого Христа! Хіба ж ти можеш після цього торкнутися жінки? Ні! І все ж твоя милість саме тепер збирається одружитись! Правда чи ні? Чого ж червонієш? А правда ж? Анафема нам усім, кажу я! Святість — то тяжка справа!

Манольос похилив голову і не сказав нічого:

— А то ні? — просичав знову Яннакос. Він дедалі ставав лютішим. — Ти дивишся на Леньо і облизуєшся... І сатана являє тобі її уві сні такою, як тобі хочеться — голісінькою! Був і я колись франтом, як і ти; я теж обізнаний з підступами сатани... Він тобі являє її уві сні, ти согришаєш і встаєш вранці з важкими повіками... І коли ти будеш зображати розп'ятого Христа, ти будеш молодожон... Тебе будуть розпинати, а ти — над тобою ж не горить — будеш знати, що все це — іграшки, що розп'яли іншого, і в той час, як кричатимеш з хреста: «Ілі, ілі, лама савахтані!»¹ — ти думатимеш, що скоро після розп'яття повернешся до своєї хатинки, де на тебе чекатиме Леньо з гарячою водоцею, щоб ти умився; з чистою білизною, щоб ти змінив її, а потім ви ляжете удвох у ліжку... Помовч краще, Манольос, і не повчай мене! Лікарю, зцілися перше сам!

Манольос слухав, нахиливши голову, і тремтів. «Він правий... він правий... — думав про себе: — Я обманщик, обманщик, обманщик!»

— Чого ж ти мовчиш! Хіба я кажу неправду? — крикнув Яннакос і зловтішався з того, що той тремтить.

— Але ж тільки-но вчора, Яннакос... — почав був Манольос, та Яннакос не дав йому докінчити.

— Учора, Манольос, — сказав він і смикнув свого ос-

---

¹ Арамейською мовою (в євангелії): «Боже мій, боже мій, навіть ти мене покинув».

лика, — вчора, Манольос, була зовсім інша справа. Були святки, як знаєш, ми добре гульнули, ослик був на приз'язі, користь іще спала. А сьогодні, дивись, ослик навантажений, пузо порожнє, паска минула, починається торгівля... А торгівля, хлопчику мій, це значить — хапай, коли хочеш щось їсти, грабуй, коли хочеш щось мати! А то навіть ж мені бути торговцем? Краще вже піти на Афон і стати там ченцем... Второпав?

Він помовчав якусь хвилину і трохи заспокоївся. Смикнув ослика, глянув на Манольоса, вдоволений з того, що виказав усе одверто і вилив свою злість.

— Бувай здоров, Манольос, — сказав він, — та тільки нікому ні слова, про що ми говорили!

Але гнів його проте цілком ще не пройшов. Він обернувся до друга ще раз:

— Купець повинен грабувати, Манольос! Святий не повинен грабувати. От у чому суть. Давай не будемо змішувати праведне з грішним... Хай щастить тобі з одруженням, Манольос! Веселої свадьби! Пішли, Юсуфчику!

Манольос лишився сам. Сонце вже підбилося вище, люди, воли, собаки, осли впряглися в свою буденну роботу. Старий Ладас надів окуляри і повільно, уважно писав, посміхаючись, боргову розписку на три ліри. Піп, саме тоді, коли йшов, розлючений, розшукувати Патреархеаса, терміново був запрошений причастити якогось умираючого, і йому довелося змінити маршрут. Капітан Фуртунас стогнав на ліжку і лаяв стару Мандаленю, що міняла йому компреси і пов'язувала розбиту голову. А Леньо сиділа за ткацьким верстатом, допрядала останні шматки полотна і тихо наспівувала. Серце в неї танцювало, піднімалось до самісінької шиї, знову опускалось, підстрибувало в грудях і лоскотало.

Нагорі, в кімнаті хазяїна, Леньо чула крики — хазяїн лаявся, син перечив, обидва тупцяли по кімнаті, ніби боролись, аж підлога двигтіла. Та Леньо, схилившись над верстатом, не звертала ніякої уваги на їхню сварку і навіть не тремтіла, слухаючи несамовиті вигуки хазяїна... Вона вже визволялась з-під його влади. Нитка, що зв'язувала їх, от-от розірветься: Леньо готувалась уже перейти на високу гору до Манольоса й овечок. Йй набрид старий Патреархеас, хоч він і любив її, як свою дитину, підшукав для неї жениха і дав їй щедре придане. Він їй остогид, вона вже не хотіла більше бачити його.

А сварка в кімнаті тим часом дужчала, несамовиті зигуки старого стало чути на якусь мить виразно, і Леньо наставила вуха:

— Доки я живий,—кричав старий,—я буду командувати в цьому будинку, а не ти! Кінець світу! — Старий злостився, запинався, плував слова. Леньо нічого не могла розібрати. Та ось її вухо знову впіймало виразно:

— І з Манольосом ти не повинен бути запанібрата! Не забувай, що він дворак, а ти архонт. Поводь себе з гідністю!

— Стара паскудо! — пробурчала Леньо, — дурило! Посоромився б сивого волосся, а він тільки те й робить, що приводить сюди оту паршиву Катерину й пускає слину! І він вважає не гідним водитися з Манольосом, щоб, бува, Манольос не забруднив його пестунчика... Ах, піти, піти б звідси, щоб і очі мої тебе не бачили більше, і вуха не чули, стара паскудо!

Вона вихопилась з-за верстата, їй уже було тісно в підвалі, вибігла надвір подихати свіжим повітрям.

— Стара падлюко! — пробурчала вона знову. — Не має на тебе погибелі!

Потім пішла до колодязя, що стояв посеред двору, витягла води, щоб занурити в неї голову і хоч трохи освіжитись. Маленька, округла, губи товсті, очі — лукаві, ніс — орлиний, точнісінько, як у старого архонта, чорнява, мов циганка, знадлива, сварлива — такою була Леньо. Після вечері вона ставала на порозі і, коли проходив який-небудь мужчина, витягувала шию і розглядала його з пожадливою цікавістю, з прихованим бажанням. Леньо була схожа на голодного звіра, що зіщулився, приготувавшись накинутись на бідну тварину, яка опинилася перед ним, але раптом йому стає чомусь жаль її, і він дає їй змогу втекти, а потім знов нетерпляче чекає на іншу жертву... Полювання, дике, вперте, безжальне і разом з тим сповнене напруження, відбувалося щовечора на порозі будинку. Коли сутеніло, Леньо поверталася до себе зовсім знесиленою.

В ту хвилину, коли вона вже витягла з колодязя відро і лагодилась занурити в воду палаюче личко, хвіртка відчинилася і увійшов Манольос.

— Заходь, заходь, Манольос! — крикнула дівчина і хотіла була кинутись до нього, але стрималась і тільки глянула пристрасно, з блискавичною швидкістю обмацала очима руки, шию, груди, боки і коліна... Немов збиралася з ним

боротись і хотіла розрахувати, який зустрине опір і наскільки важко їй буде звалити його на землю.

Не сказавши їй слова, Манольос пробіг через двір, поставив у куток палицю і збирався підняти кам'яними сходами, що вели до покоїв хазяїна. Він ще з вулиці почув крики і поспішав, щоб разом з Міхелісом витримати бурю. Вигляд у нього був стомлений і неспокійний.

Побачивши Леньо, він так і похолов. Саме Леньо він і не хотів бачити зараз. Він спробував швидко перебігти двір і добутись до сходів, та хіба ж Леньо могла його так пропустити?

— Ей, ей! — гукнула вона. — Я теж тут, мій володарю!

— Здрастуй Леньо! — вимовив тихо Манольос. — Пробач, але я поспішаю. Мені треба бачити хазяїна.

— Кинь його, навіщо тобі здалась ота паскуда? — сказала Леньо з досадою глухим, упертим голосом. — Він зараз свариться з своїм пестунчиком. Облиш їх, нехай повибивають один одному очі. Зайди, подивись на останні шматки, що я наткала...

Вона взяла його за руку і пробувала затягти до себе в кімнату, торкалась його, обнюхувала, крутилась коло нього, на якусь мить спиралась на нього і зразу ж відскакувала розчервоніла, нестямна, немовби на неї полювали. І весь час підштовхувала його до підвалу, щоб як-небудь заманити туди.

— Коли ж ми поберемося, Манольос? Старий квапиться.

— Коли господь того захоче! — відповів Манольос, намагаючись втекти.

— Я схиляюсь перед його ласкою, — сказала Леньо і раптом стала серйозною. — Я схиляюсь перед його ласкою, але скажи йому, щоб він поквапився. Наближається травень, а в травні не одружуються. Виходить, чекатимемо до червня? До липня? Ми гаємо час.

— Ми виграємо час, Леньо, не поспішай. Ми ще молоді, а в мене є деякі справи, які я мушу раніше скінчити, а потім, якщо господь того захоче...

— Які в тебе справи? — сказала Леньо, здивована несподіванкою. — Що за справи? Крім того, щоб пасти овець, у тебе ж інших справ немає.

— Є... є... — сказав Манольос, підступаючи непомітно до сходів.

— Які? З ким? Чом же ти мені не говориш? Завтра я буду твоєю дружиною, я ж повинна знати!

— Я мушу спочатку побачитися з хазяїном, а потім...
Пустити мене...

— Манольос, дивися мені в вічі, не дивися вниз! Що з тобою? Що сталося? За один день ти звівся нінащо, мій любий... Що з тобою зробили?

Вона дивилась на нього тривожно, сердито, важко зітхаючи. І раптом:

— Та тебе ж наврочили! Треба хутко попросити тітку Мандаленю, щоб вона обкурила тебе листям з плащаниці, пошептала від пристріту, мій любий... Зайди, я покажу тобі, що я наткала...

Манольос почував на своїй шиї її гаряче дихання, різкий запах ішов від її спітнілого тіла, раз у раз груди, повні, тверді, торкались його руки, і вся кров у ньому вирувала, ледве не розриваючи жил.

— Я піду покличу стару Мандаленю... Я не можу дивитись, як ти марнієш! Ти ж не тікай! — сказала Леньо рішуче.

Вона зайшла в кімнату, наділа святкове плаття, туго зав'язала хусткою волосся, поклала в маленький кошик кілька крашанок, трохи кави, цукру та пляшку вина. Усе це призначалося старій Мандалені за її працю. Обернувшись, вона побачила, як Манольос уже зійшов по сходах і, вагаючись, стояв під дверима хазяїна.

— Ти ж не тікай! — крикнула вона йому. — Я зараз повернусь!

Крики в хазяйських покоях вже стихли, і Міхеліс, як видно, пішов. За дверима Манольос чув тільки важкі кроки старого, що ходив туди і сюди, кречав і не міг заспокоїтись. Він штовхнув двері й увійшов. Як тільки старий Патреархас побачив Манольоса, він одразу ж накинувся на нього.

— Це ти винен, — закричав він і підняв руку, щоб ударити хлопця, — це ти зводиш з розуму мою дитину! Ти намовив його роздати моє добро, кров мого серця, отим чужинцям!

Жили в нього на скронях, на шиї, на руках надувались, почорніли. Він розстебнув сорочку, і старечі груди здимались, трохи-трохи не розриваючись. Він брязнув на диванчик, що стояв у кутку, обхопив обома руками голову, почав харчати й кашляти. Манольос обіперся об стіну, дивився, як харчить архонт, і душа його сповнилася смутку.

«Серце людини, — думав він, — звір, дикий звір... Господи! Навіть ти не зміг приручити його...»

Старий Патреархеас знову скочив, наче набрався сили, схопив Манольоса за барки.

— Ти винен! — вигукнув він знову і слиною оббриз-
кав щоки і шию Манольоса. — Ти винен! Я покликав тебе
з гори, щоб оженити на моїй Леньо, яку люблю, як дочку,
всі свята тримав тебе біля себе. Навіть забув про те, що
ти мій дворак, і на великдень посадовив за один стіл з со-
бою. А тепер ти, невдячний, отак мені відплачуєш! Ти
спантеличив мого сина, ви потайки залізли до комори, ко-
ли я спав, і обікрали мене! Грабіжник! Злодій! І цього ще за-
мало! От, полюбуйся, сьогодні вперше підвів голову Міхе-
ліс. «Я, — каже, — вже мужчина, і буду чинити як хочу!»
Який нахаба! Підвів голову. Буду жити, каже, собі на вті-
ху! А коли я закричав: «Невже ти не боїшся батька сво-
го?» — цей безчесний відповів мені без усякого сорому:
«Боюсь тільки господа і більше нікого!» Подумати тільки—
більше нікого! Це все твої штуки, Манольос, бодай би ти
покалічив собі обидві ноги, коли спускався з гори, щоб зі
мною розговлятися! Чом мовчиш? Чого витріщився? Ка-
жи, а то я лусну!

— Хазяїне! — сказав Манольос спокійним голосом, —
я прийшов просити в тебе дозволу повернутися на гору.

Старий архонт витріщив на нього очі, губи в нього за-
смикались, він прошепелявив:

— Що ти сказав? Повернутися на гору? Ану, скажи ще
раз, коли в тебе вистачить сміливості?

— Я прийшов, хазяїне, просити дозволу повернутися
на гору.

— А весілля? — закричав старий, і його шия почала
знову здуватись. А весілля коли буде, йолопе? У травні!
У травні, коли паруються віслюки? Весілля буде тепер, у
квітні! Для цього я й покликав тебе з гори! Я тут коман-
дую!

— Дай мені, хазяїне, ще трохи строку...

— Чому? Для чого він тобі потрібний? Що з тобою
сталось?

— Я ще не готовий, хазяїне.

— Ти ще не готовий? Що ж це означає?

— Я і сам не знаю, хазяїне... Лише почуваю, що не го-
товий ще. Душа моя...

— Яка душа, я тебе питаю? Мені здається, що в тебе
гайка в голові ослабла? Подумати тільки — його душа!
Хіба у тебе теж є душа?

— Як би мені це сказати, хазяїне? Якийсь голос у мене всередині...

— Цить!

Манольос простягнув руку, щоб відчинити двері. Старий схопив його за руку.

— Ти куди? Стривай!

Він знову зробив кілька кроків по кімнаті, стукнув кулаком об стіл, аж рука заболіла, прикусив губу:

— Ви вдвох доконаєте мене сьогодні. Я лусну з досади! Кінець світу! Той каже, що не боїться мене, а тільки господа, а цей паршивець каже — душа моя.

Він обернувся, розлючений, до Манольоса:

— Згинь, пропади! Іди, щоб я тебе більше не бачив! І якщо в цьому місяці не буде весілля, кидай роботу! Забирайся за маєтку! Я знайду іншого, кращого чоловіка для моєї Леньо! Забирайся геть!

Манольос одчинив двері, хутенько збіг сходами, кинув оком на подвір'я, — Леньо ще не поверталась. Тоді він схопив палицю, що стояла в кутку, відчинив хвіртку і побіг по крутій дорозі, що вела на гору.

Біля колодязя святого Василія, за селом, він зупинився перепочити. То був старий, уславлений колодязь, обгороджений високим очеретом, з мармуровою блискучою закраїною, що на ній лишили глибокі сліди ще віддавна вірвовки, якими спускали відра в колодязь. Надвечір до колодязя приходили дівчата і витягали відрами холодну воду, що стікала з гори. Кажуть, вода була чудодійною і виліковувала від багатьох хвороб печінки, нирок, від каменів у нирках. Щороку, на водохрещта, приходив піп і освячував колодязь. Святий Василій з Кесарії, навантажений іграшками для маленьких дітей усього світу, йдучи мимо колодязя, заходив, базікають, напитися води, перш ніж вирушити в мандрівку, в переддень Нового року. Тому-то його і називають колодязем святого Василія. Тому, кажуть старі люди, і вода в ньому чудодійна.

Сонце вже підбилося до середини неба, проміння його безперервним потоком спадало на землю. Світлозелені сходи, ще далекі від стиглості, піднімали ніжні верхівки, вбирали в себе сонячне проміння й живилися ним. Оливки, кожним листочком своїм, ронили світло. Вдалині парувала гора Саракіна, оповита осяйним прозорим серпанком. Чорніли її печери, а на вершині розчинилась і зникла у цьому блискотливому сяйві церківка пророка Іллі.

Манольос взяв віршовку, витяг відром воду, сунув у відро голову, освіжився, оголив груди, витер піт. Глянув на гору Саракіну і довго не міг відірвати від неї погляду.

У думках перед ним, на весь свій зріст, виник піп Фотіс, сповнений аскетизму, несамовитий, у полум'ї і світлі, наче весь він був створений із сонця. Манольос дивився на нього, ні про що не думаючи, нічого не питаючи, поринувши в непорушне блаженство.

Довго так тримав він очі, спрямованими до цього видіння і, як стеблинка пшеничини, пив, стоячи нерухомо, те сяння, живився ним.

Багато місяців потому, в його предсмертну годину, постала перед ним оця нерухома мить біля колодязя, і він відчув, що ця мить стала для нього найбільшою радістю в житті. Навіть не радістю, а чимось більш глибоким, більш стійким і вічним, ніж розп'яття.

Коли він підвівся, згадавши нарешті, що йому пора вже рушати далі — на гору Богородиці, яка височіла навпроти, — і добиратися до кошари, сонце схилилося вже на захід.

— Здається, сон мене знеміг, — прошепотів він, — вже вечоріє...

Він облегчився, затягнув пояс, підняв чабанську палицю, поспішаючи повернутись до улюблених товаришів по самотності — овечок, баранів, вівчарок. І до свого здичавілого, обсмаленого сонцем, підпаса, кучерявого юнака Нікольоса.

Не встиг він підвестися, щоб рушити, як раптом очерет зашелестів, і за ним пролунав ніжний голос, благаючий і насмішкуватий.

— Ей, Манольос, чого ж це ти злякався й тікаєш? Постривай, мені треба сказати тобі кілька слів! — Манольос обернувся — вдова Катерина з глеком на плечі виходила з очеретяної горожі. Він швидко окинув поглядом її лискучу шию, голі, наче вилиті, руки і червоні сміхотливі губи.

— Чого тобі? — спитав він і опустил очі.

— Навіщо ти мене переслідуєш, Манольос? — сказала вдова, і голос її був сповнений пристрасті й докору. Вона поставила глек на закраїну колодязя і зітхнула.

— Щоночі ти мені снишся, не даєш спати. Ось і цієї ночі на світанку мені приснилось, ніби ти тримаєш у руці місяць, ріжеш його на скибочки, мов яблуко, і годуєш ме-

не... Що ти хочеш від мене, Манольос? Чому ти мене переслідуєш? Якщо я бачу тебе уві сні, виходить, ти думаєш про мене!

Манольос не відводив очей від землі. Він почував, як його огортало жагуче дихання вдови. У скронях йому сильно стукотіло. Він мовчав.

— Ти почервонів, почервонів, Манольос, — вигукнула вдова, і голос її був гарячим, хрипкуватим, радісним. — Значить, ти думаєш про мене, Манольос, значить, це так! Я теж думаю про тебе, теж... І коли я подумаю про тебе, мені робиться соромно, наче я гола, а ти на мене дивишся... Наче я гола, а ти брат мій і дивишся на мене.

— Я думаю про тебе, — відповів Манольос, проте не підвів очей.— Думаю про тебе, і мені жаль тебе. Увесь страшний тиждень думав я про тебе. Пробач мені!

Вдова сіла на закраїну. Вона раптом відчула солодку, нестримну втому і не могла встояти на ногах. Тепер мовчала і вона. Схилилась над колодязем, дивилась на своє відображення в темній, густозеленій воді, там, в глибині. Все її життя, з блискавичною швидкістю, промайнуло перед нею: сирота, попівна з далекого села, вона познайомилася з своїм чоловіком на святі богоматері Міртіюської. Він був набагато старший за неї, майже старий уже, але добрий господар, вона ж була бідна. Він взяв її за жінку, навіть не взяв, а купив. Повінчався і привіз в Ліковрісі. Він хотів мати дітей, та не спромігся, помер. Овдовівши в двадцять років, вона не могла заснути, простягнувшись на своєму ліжку. Не могли спати і нежонаті сільські парубки. Вони вештались до півночі біля її вікон, дверей, двору, співали її любовних пісень і зітхали, мов телята. Зітхала в хаті й вона. Така мука тривала рік-два. Якось уночі, проти неділі, вона не витримала... Викупалась, помастила волосся лавровим маслом, глянула на своє тіло, і їй стало шкода його... І от уночі відчинила двері. Увійшов якийсь парубчак, перший, який трапився. На світанку, до того ще, як селяни повставали, він пішов. Вдова зазнала насолоди, збагнула, що життя минуло, і великий то гріх, щоб краса її марнувалась. Наступної ночі вона знову відчинила двері...

Вдова відвернула обличчя від темнозеленої води.

— Чому ж ти жалієш мене, Манольос? — запитала.

— Не знаю, Катерино, не питай. Але справді жалію тебе, мов рідну сестру.

— Тобі соромно за мене?

— Не знаю, не питай. Мені тебе жаль.

— Що тобі потрібно від мене?

— Мені нічого не потрібно, нічогосінько! — крикнув Манольос злякано і ступив кілька кроків від неї.

— Не йди, Манольос, не йди, — голос у неї тремтів. Манольос, не обертаючись, зупинився. Помовчали. Та ось озвалася вдова:

— Ти мені здаєшся архангелом, Манольос... Архангелом, що хоче забрати мою душу.

— Я вже піду, Катерино! — сказав Манольос. — Мені нічого не потрібно. Я хочу йти!

— Ти поспішаєш, — сказала вдова тепер уже дещо затято, і голос її пролунав знов насмішкувато. — Ти поспішаєш вернутися на гору, напиться молока, наїстися м'яса, щоб набратися сил. Ти ж женишся, Манольос, женишся, а Леньо жартів не полюбляє!

— Я не женюсь! — крикнув Манольос і злякався. Вперше він подумав про це. — Я не женюсь, ніколи не женюсь, я хочу померти!

І враз по цих словах йому стало легше. Він обернувся, подивився тепер на вдову пильно, наче вже не боявся її, наче з нього звалився великий тягар.

— Бувай здорова! — сказав він спокійним голосом, — я піду!

Катерина дивилася, як він віддалявся, і серце в неї защеміло.

— Не думай про мене, Манольос, — вигукнула вона у розпачі, — не приходь до мене уві сні, не муч мене! Я йду поганою стежкою, покинь мене!

«Мені жаль, дуже жаль тебе, сестро моя, я не хочу, щоб ти занастила своє життя!» подумав Манольос, проте не обернувся і не відповів. Він швидко ступав по стежці, піднімаючись в гору.

РОЗДІЛ IV

онце кинуло проміння на вершечок Саракіни: порожевела церківка святого Іллі. На схилах гори почали сокорити куріпки. Гора освітілась, і стало видно розкидані подекуди серед стрімких скель ріжкові дерева, дикі груші, усіяні безліччю колючок, і кам'яні дуби, поїдені вітрами.

Колись і тут, як видно, жили люди. Ще й тепер можна побачити зруйновану стіну, де-не-де черепки від розбитих глеків, плодові дерева, що здичавіли, бо десь поділися їхні хазяї. Позникали вулиці, позаростали бур'янами і засипалися щебенем. На купи будівельного мотлоху перетворились будинки, вкрилися колючками освоєні дерева. Знов повернулися до рідних місць вовки, лисиці, зайці, що в свій час були повтікали звідси, налякані людиною. Земля, дерева і звірі вільно зітхнули, знову відчувши свободу, вони не терпіли більше насильства від того минушого двонного страховища, яке з'явилося було на мить, збившись із начертаного вічністю шляху, а потім зникло. І, на тобі, ця неспокійна істота повернулася знову. Дикі звірі поховалися за високими скелями і причаїлись.

Тільки зійшло сонце, з печер повиходили люди — чоловіки, жінки з дітьми розшукали воду, що зібралась по заглибинах скель, і припали до неї. Потім склали каміння і розпалили багаття... Поставали навшпиньки, глянули довкола: внизу серед ланів розкинулось багатюще село Ліковрісі, оточене з усіх боків хвилястими горбами, оливковими та фіговими гаями і виноградниками. Трохи далі — сумирна яснозелена гора Богоматері, на якій випасалися отари овець. А ще далі, край неба, здіймались височенні рожевоблакитні гори.

Піп Фотіс перехрестився:

— Діти мої, — вигукнув він, — уже благословилося на

світ. Сьогодні у нас багато роботи. Вставайте, всі разом прославимо господа, щоб він почув нас.

Старі чоловіки й жінки скупчились навколо батюшки, що стояв на скелі, випроставшись на весь зріст. Поприбігали молодіці з малими дітьми, а наостанку, важко ступаючи, сповнені турбот, підійшли, похиливши голови, і чоловіки. Обідрані, з запалими від втоми і голоду щоками, босі, беззахисні на цих негостинних каменях, вкритих рідкими безплодними деревами... Можна було чекати стогону, плачу і благальних рук, простягнутих до неба. Та раптом із цих кощавих грудей радісно і впевнено вирвався урочистий гімн загиблої імперії, і озвалася вся гора: «Спаси господи люди твоя і благослови достояннє твоє, победи на супротивників даруя...»

Ритмічно помахуючи руками, батюшка направляв голоси. І першим гримів його голос — гучний і войовничий.

Схилені голови підвелись, жінки оголили груди, підставили їх немовлятам, інші — нахилились, підкинули в багаття хмизу і поставили горщики.

— Діти мої, — знову вигукнув піп Фотіс, — отут, на крутій горі, з божою допомогою, ми пустимо коріння. Три місяці мандруємо ми, діти і жінки вкрай виснажені, а чоловікам сором уже просити милостиню. Людина подібна до дерева: їй потрібна земля. Отут ми і пустимо коріння! Сьогодні мені снівся святий Георгій, наш земляк, точнісінько таким, як на нашій корогві, що її несемо ми з батьківщини. Білявий юнак, мов та весна, верхи на білому коні, а за ним, на крупі коня, прекрасна царівна, яку святий Георгій врятував від потворного звіра, що вийшов з джерела. Вона тримала в руці золотий глечик і дала напитись йому... Хто ж ця прекрасна царівна, діти мої? То душа нашого грецького племені, то — наша душа! Святий Георгій посадив нас за собою на свого коня і привіз сюди, на оцю відлюдну гору, по якій ми ходимо. І вчора вночі він мені приснився, простягнув руку і сунув мені в жменю насіння села, малесенького села, що вмістилося на моїй долоні — з церквіркою, школою, будиночками, садами — і сказав мені: «Посій його!»

Серед натовпу почулося шурхотіння, немов вітер знявся в очеретах. І на простягнутій долоні попа Фотіса багатохто з жінок побачив невеличке сільце, мов яєчко, що висиджувалося на сонці.

— Отут ми його і посіємо, — продовжував піп Фотіс і

простягнув руки, немов бажаючи обійняти гору.— Отут, на цих каменях і скелях, навколо цього невеличкого озерця і під цими висохлими здичавілими деревами, ми посіємо насіння, що його довірив мені святий вершник. Мужайтесь, діти мої, вставайте, ідіть за мною. Великий день сьогодні для нас, ми закладаємо нове село! Підводься, старий Панагос, бери знову на спину мішок з кістками, ходімо!

Столітній дідуган підвів висохлу голову. Його очі метнули іскри:

— Я бачив, діти мої, за довге життя своє, як тричі будувались і знищувались села. Уперше вони були винищені чумою. Вдруге — землетрусом. І ось тепер — турком. Але ж тричі я бачив, як і сім'я людське проростало знову, іноді на тій же землі, іноді — далеко від рідних місць. Піп освящав, робочий люд починав будувати, ми ж усі накидались на землю, копали її, а парубки бралися з дівчатами, і через рік, що то за радість була, діти мої! Земля дарувала колосся, дим піднімався над хатами, пищали немовлята — знову підводилось село! Мужайтесь, діти, село виросте знову!

— Живи здоровий, діду Панагос!— вигукнули чоловіки і посміхнулись самими губами.— Ти, дідуню, подолав навіть смерть. Ти — Дігеніс¹, як-то кажуть.

— Атож, я — Дігеніс,— упевнено озвався старий.

Тим часом піп Фотіс надів епітрахиль, зробив із чебрецю кропило, налив у висохлий гарбуз води, покликав і поставив коло себе кілька хлопчаків, яких він навчив співати псалмів і підтягувати в унісон.

Весь натовп підвівся і вишикувався за своїм ватажком, праворуч — чоловіки, ліворуч — жінки, а над ними — сонце, невтомний, завзятий мандрівник, підбиваючись угору, робило знову свою одвічно поновлювану путь.

— В ім'я боже, діти мої! — вигукнув піп Фотіс, — в ім'я боже і батьківщини! Село наше винищене, село наше знову народжується! Безсмертний корінь нашого племені! Як вам сказати, браття? Я людина, я радію, коли мені в чомусь щастить, та ще більше я радію, коли спіткає мене лиха година. Чому так, питаю: отепер ти покажеш, отче Фотіс, чи справжній ти мужчина, чи кролик.

Чоловіки й жінки засміялись. В таку тяжку хвилину мужні, бадьорі слова попа Фотіса облегли серця.

---

¹ Дігеніс—двічі народжений, герой грецького середньовічного епосу.

У кожному серці прокидався одвічний борець, дивився на камені, на безплідні дерева, на голодні роти і, засукавши рукава, готувався стати до бою.

— Ідіть за мною, діти мої, всі разом. Я визначу межі села!— вигукнув піп і вмочив кропило у воду.— В ім'я боже!

Дужий хлопчина високо підніс корогву з намальованим на ній святим Георгієм. Чоловіки побрали з собою знаряддя праці: кирки, сокири, лопати, старі люди взяли в руки ікони. Попереду став древній дід з мішком кісток на плечах. Дві-три собаки, що прийшли сюди разом з біженцями, також пішли за ними, весело гавкаючи. Знявся великий гамір, і коли під горою пролунала дудка Яннакоса, ніхто її навіть не почув.

Піп умочав кропило в воду, захоплено кропив камені, кущі, ріжкові дерева, визначав у повітрі межі села. Він уперше закладав фундамент і освящав село, сам складав від надміру почуттів молитви і співав псалмів:

— Господи, господи, я визначаю святою водою межі села нашого! Хай же не ступить у нього турчин, хай не прийде до нього чума і землетрус його не зруйнує! Ми збудуємо в цьому селі чотири брами, господи, розставимо чотирьох ангелів, господи, щоб вони охороняли його!

Він зупинився, покропив навхрест великий камінь, обернувся до селян:

— Отут, на сході, ми побудуємо браму села, браму Христову!

Потім зняв руки до неба:

— Оце твоя брама, господи. Нею ти будеш входити, коли визнаєш достойним почути наш голос у хвилину небезпеки і ступити на нашу землю. Адже ми люди, у нас є душа, у нас є голос, ми будемо волати! І якщо коли-небудь ми скажемо зайве слово, не гнівайся на нас: ми змучені люди, у нас багато турбот. Буває, що серце не витримує, мало не розірветься, а скажеш зайве слово, і відляже тобі від серця. Життя гірке, і коли б не було тебе, господи, ми побралися б за руки, жінки і чоловіки, і кинулися б у прірву, щоб позбутися страждань. Але існуєш ти, наша радість і вітха, помста велика, наш боже! Оце твоя брама, увійди!

Рушили далі, на південь. У повітрі знову простяглися межі. Піп співав псалмів і поряд з його гучним голосом, як щебетання ластівок, лунали тоненькі дитячі голоси. Над однією кам'яною заглибиною, виповненою кришталево чистою водою, піп зупинився.

— Отут,—сказав він,—ми побудуємо браму богоматері, заступниці роду людського! Поставте знак!

Він простягнув руки до землі:

— Мати-діво, трояндо нев'януща, квітучий вертоград, ти, що обіймаєш дикого дуба—бога! Ми, добрі люди, переслідувані, благаємо тебе, почуй наш голос! Ти сидиш тут на землі, біля нас, і твоє серце — то тепле гніздо, в якому ти зігриваєш людей. Ти — мати, і розумієш, що таке стогін, і голод, і смерть. Ти — жінка, і розумієш, що таке терпіння і любов. Схилися, владичице, над цим нашим селом, даруй нашим жінкам терпіння і любов, щоб вони вистояли в повсякденній борні, без прокльонів поводитися із своїми чоловіками і з дітьми, упоралися з хатнім клопотом! Дай силу чоловікам, щоб вони працювали і не впадали в розпач. Щоб, помираючи, залишали в своїх оселях повно дітей і внуків! Дай, владичице, добру християнську кончину і старим людям! Оце твоя брама, владичице, увійди!

Невеличкий навантажений ослик посувався в цей час за процесією, але ніхто не звертав на нього жодної уваги. Несподівано ослик став і здивовано повернув великі очі до свого супутника, немов запитуючи його. Важко дихаючи, увесь спітнілий, проклинаючи сонце й каміння, за осликом ішов Яннакос.

Він також зупинився, несподівано вражений, як і його Юсуфчик.

Він чув псалми, до його вух долинули і попові слова. Він глянув навкруги, здивувався. «Оця брама, — каже піп...» Яка брама? Яке село вони тут побудують? Як вони його побудують? З повітря? В повітрі? Вони ж здихають з голоду і хочуть будувати село? Вони не в силах триматись на ногах, але співають войовничого тропаря «Победи на супротивників даруя!» Пом'яни мене, господи!

Яннакос прив'язав ослика до дикої груші і непомітно приєднався до процесії. Він витріщив очі, наставив вуха і сам не знав що робити — сміятись чи плакати. Він ішов вслід за іншими і дивився, як піп з дивовижною упевненістю кропив і визначав межі села, немов бачив уже в повітрі майбутні вулиці, будинки, церкву, сільських старост...

Знов зупинився піп, уже втретє, проти брами Христової, на захід, і вказав на велику скелю, з якої стирчала дика гілка, вся в цвіту.

— Тут ми побудуємо,— сказав піп,— браму святого Георгія, трудівника! Він нахиляється і обробляє землю.

він випасає кіз, овець і волів. Він зрізає гілки з дерев і прищеплює їх, як і ми — люди! Бо він, святий Георгій, не тільки дужий богатир, але й великий трудівник. На твою милість ми уповаєм, захисник нашого села! Зроби так, щоб зростали наші овечки і кози, давали нам молоко, щоб його досхочу пили наші діти, і міцнішали їхні кістки. Щоб овечки й кози давали нам м'ясо, яке живило б наше тіло і підносило наш дух. Щоб вони давали нам шерсть, яка захистила б нас від морозу. Благослови, святий Георгій, всяку живу тварь, що любить і працює на людину,—волів, ослів, собак, курей, кроликів. Схилися до землі, благослови також і її. Ми будемо вкидати насіння в її лоно, а ти посилатимеш, коли буде потрібно, дощ, і земля даватиме нам плоди... Нумо всі разом! Земля, люди, святі—одне військо. А попереду нас ступає господь і вказує нам шлях! Святий Георгію, тут твоє село, а це — твоя брама. Ми побудуєм її високою, щоб ти міг в'їжджати крізь неї верхи. В'їжджай!

Яннакос, розкривши рота, слухав, протирав очі, обдивлявся довкола: всюди голі скелі і будяки, колючий чагарник і чебрець. Пустеля. Дві ворони злякано спурхнули з ріжкового дерева, каркаючи так, ніби сварились між собою.

«Хто ж вони? — подумав, жахнувшись, Яннакос, — люди, звірі, святі?» І дивився на чоловіків з обвислими вусами, на жінок з товстими косами і широкими стегнами. «Пом'яни мене, господи!»

На півночі, проти воріт богоматері, піп зупинився перед зруйнованою стіною, що заросла травою. Він підняв кропило, тричі благословив камені, зітхнув, звернувся до селян:

— Отут,— сказав він, і голос його затремтів,— отут ми збудуємо, браття, браму Костянтина Палеолога¹. Звідси, діти мої, одного чудового дня, напевно, увійде, обливаючись потом, подорожній і крикне: «Браття, ми здобули Константинополь!»

Люди розчулились, залунали нестямні вигуки, всі глянули на північ, на куряву, що здіймалася над степом, ніби бачили вже подорожнього, який біг до них щодуху.

— Старий Панагос,— крикнув піп,— підійди з мішком до брами Палеолога!

---

¹ Костянтин Палеолог—останній візантійський імператор. Загинув під час взяття Константинополя турками в 1453 році.

Він обернувся до чоловіків, які тримали інструмент.

— Копайте!

Чоловіки швидко викопали широку яму, завглибшки в зріст чоловіка, і туди спустився Панагос. Він мовчки витягував із мішка по одній кістці—великі гомілкові, ліктьові, ребра, черепи і обережно, з побожністю, складав їх в ямі. Отець Фотіс вилив на кістки решту свяченої води, кинув до ями й кропило і крикнув:

— Батьки наші, заждіть, не зотлівайте. Він іде, іде, от-от ми почуємо цю радісну звістку!

Яннакос витер очі, сповнені сліз. У горлі в нього наче застряв якийсь клубок.

— Виходь, старий Панагос, — крикнув піп, — виходь, будемо закидати яму.

Підбігли два парубки, щоб витягнути старого.

— Залиште мене тут, діти мої,— сказав дід,— мені тут добре. Навіщо я вам потрібний, хіба тільки на те, щоб дарма хліб їсти? Я вже не можу працювати, не можу вже й потомство мати, нікому не даю вже ніякої користі. Залиште мене!

— Старий Панагос,— сказав піп суворо,— твій час ще не наспів. Не поспішай!

— Панотченьку! — відповів дід благально,— залиште мене тут, мені тут добре. Чув я, що коли не поховати людини в фундаменті, село не зміцніє. Кращої смерті, де мені знайти? Закопайте мене!

— Не можна цього зробити, — заперечив піп. — Бог дарував тобі життя, бог і забере його в тебе. Ми не маємо права, старий Панагос... Ану, підніміть його нагору, хлоп'ята!

Двоє парубків нагнулись і простягли руки, щоб підвести старого, але дід, який лежав уже на кістках обличчям вниз, крикнув:

— Залиште мене, хлопці, залиште, мені й тут добре!

Яннакос не міг уже стриматись. Він теж схилився над ямою і дивився на старого, що лежав у ямі непорушно. Тепер дід Панагос повернув голову до світла і всміхався щасливо.

— Мені тут гарно... Мені так гарно...—шепотів він і склав навхрест руки.

Клубок у горлі Яннакоса розтанув, стало чути, як він схилює.

Піп обернувся, побачив Яннакоса, впізнав його.

— Постороніться, діти мої,—крикнув він.—Ось добрий чоловік із Ліковрісі. Він прийшов одвідати нас і допомогти нам у нашій біді. Вітайте його, браття! Це один із тих чотирьох, які принесли нам першої ночі корзини з їжею і нагодували нас!

Піп пригадав навіть ім'я.

— Здрастуй, Яннакос! — сказав він і схвильовано потиснув йому руку.— Заради тебе і твоїх товаришів господь одверне вогонь від Ліковрісі і не спалить його!

Яннакос не міг уже стримати себе і раптом ридма зарідав.

— Сину мій, чого ти плачеш? — спитав піп і обняв його.

— Грішний я, отче, грішний я!

— Ходім!

Піп узяв Яннакоса за руку, і вони відійшли трохи.

— Чого ж ти плачеш? Що з тобою? Повідай мені своє горе, сину мій. Ти благодійник нашого села! — сказав піп і, широко розставивши руки, показав на майбутнє село.

Ноги в Яннакоса підломились, він повалився на камінь. Стоячи над Яннакосом, піп дивився на нього з тривогою.

— Може, тобі треба чого-небудь? — спитав він.— Чи вчинив ти що-небудь? Не плач!

— Я согрішив, отче! Я розкажу тобі все, щоб мені стало легше!

І він почав покvapно, затинаючись, сповідатись,—чого він прийшов у Саракіну, яку угоду склав із старим Ладасом, розповів і про три ліри, що їх узяв на задаток...

Піп слухав, слухав, але мовчав. Яннакос дивився на нього злякано.

— Про що ти думаєш, панотче? — спитав він нарешті, і голос його тремтів.

— Я думаю, сину мій, про те, що людина — то звір, дикий звір... Не плач. Я думаю також про велич божу.

— Гірше від звіра...— пробурмотів Яннакос і плюнув, наче йому одразу стало нудно. — Людина — то черв'як, слизняк, маленький, нікчемний, безчесний... Не торкайся мене, отче, хіба тобі не гидко?

Піп мовчав. Він відсмикнув руку, втупив очі в землю і зітхнув.

Яннакос раптом схопився з каменя, на якому сидів, загнув пальці в кишеню жилета, витягнув три ліри.

— Панотченьку, я прошу в тебе ласки. Візьми оці три ліри, купи кілька овечок для села, для дітей, яким потрібне

молоко... І якщо можеш, поклади руку мені на голову і прости мене.

Піп стояв нерухомо

— Коли ти не візьмеш їх, душа моя не знайде спасіння.

А трохи згодом:

— Людина, сказав ти, це—звір. Приборкай його, отче. Добре слово може його приборкати. В твоїх устах в цю хвилину мій порятунок.

Піп кинувся на груди Яннакоса і теж заплакав.

— За мене? — крикнув Яннакос, — за мене ти плачеш?

— За тебе, і за себе, і за весь світ, сину мій, — прошепотів піп Фотіс і витер сльози.

Потім поцілував Яннакоса в очі, поклав руку на його сиве кучеряве волосся.

— Нехай господь тебе простить, любий Яннакос! Петро теж тричі відмовлявся від Христа, і тричі рятували його сльози. Сльози — то велика купіль, сину мій... Я беру це грішне золото, що ти даєш мені, твій гріх обернеться на молоко для голодних дітей. Хай буде з тобою моє благословення!

Яннакос припав до попових ніг, щоб поцілувати їх. Та священник поспішно нагнувся і підняв його.

— Не треба, не треба, на нас дивляться, — сказав він, — сюди йдуть люди.

— Отче! Отче! — почувися злякані голоси.

— Що сталося, діти мої? — крикнув піп Фотіс стурбовано.

— Старий Панагос сконав, отче. Ми пішли витягати його з ями, а він уже мертвий!

Піп Фотіс перехрестився.

— Хай простить його господь! Він помер щасливий, став основою нашого села. Нехай і нам господь пошле такий же кінець, діти мої... Пиду благословити його.

Потім звернувся до Яннакоса.

— Іди, сину мій, іди, і нехай господь пошле тобі всього доброго. Христос з тобою!

Яннакос нахилився, поцілував попові руку і попрямував до ослика.

Радість окрилила його. Він стрибав з каменя на камінь, мов юнак двадцяти років і відчував, що по плечах у нього бігають мурашки, неначе в тому місці мають вирости крила.

— Під три чорти старого Ладаса, — прошепотів він, — к бісу і його золото. У мене вирости крила.

Він погладив осла, що терпляче чекав на нього в затінку дикої груші, квапливо одв'язав його, тихо наспівуючи:

— Ходім, Юсуфчику! Наші справи склались на добре, гарний у нас був заробіток, хвалити бога!

Він обернувся. Перед ним дике каміння, чорні печери і виснажені люди, які стояли круг дідової ями, біля майбутньої брами Палеолога, слухали похоронну відправу і хрестились.

— Хай господь зміцнює ваше село! — прошепотів він. — Я теж заклав у його фундамент три ліри.

І з цим рушив з гори, наспівуючи.

«Справді, людина — це звір, — думав він, ідучи, — що хоче, те й робить, якою дорогою схоче, тією й іде. Брама до пекла і брама до раю стоять дуже близько, і людина заходить, куди вона хоче... Диявол може входити і входить тільки в пекло, ангел може входити і входить тільки в рай, а от людина, куди схоче!»

Він посміхнувся.

— Живи здоровий, найбільший звіре Адам! — вигукнув він і знову заходився наспівувати стару пісеньку, мотив якої багато, багато років не міг пригадати, а тепер раптом згадав:

«Я грому рідний син і блискавки дитина,
Як схочу — буде грім чи з снігом хуртовина».

Під горою Яннакос зупинився.

— Я голодний, — сказав він, — треба поїсти. Юсуфчик теж зголоднів. Нарву я йому травиці, щоб і він попоїв і не заздрив мені. Ми їстимемо разом, один біля одного, мов ті брати.

Він ступив з десяток кроків, нарвав будяка та пирію, перескочив через якийсь паркан, зрізав трохи товстого листа з капусти, взяв на оберемок і поніс їх своєю улюбленцю.

— Їж, їж, Юсуфчику, я теж буду їсти. Приємного апетиту!

Потім розв'язав торбу, дістав із неї хліб і любиму закуску — маслини та цибулю і заходився жувати, не поспішаючи, повільно, мов кролик.

— До чого ж смачний цей благословенний хліб, — прошепотів Яннакос. — Наче я вперше їм його. Це не хліб, а проскурка. Він проникає прямо в кістки і живить їх.

Потім дістав із торби флягу, на якій був вирізьблений
ножем двоголовий орел, перекинув її, і фляга забулькотіла.

— Наче я вперше в житті п'ю вино, — сказав він. —
Як цей чудовий напій входить прямо в душу і веселить її!
Хвала богіві, який створив виноградники і виноград. Хва-
ла й людині за те, що зміркувала давити виноград і здобу-
вати з нього вино... Давай вип'ємо ще разок.

І знов підніс флягу до губ і заплющив очі.

— Щасливої дороги, Яннакос! — почувся в цю мить
чийсь дзвінкий голос.

Яннакос розплющив очі і побачив перед собою Кате-
рину з великим клунком на спині, а за нею — овечку з чер-
воною стрічкою на шії.

— Катерино! — гукнув, — чого тобі тут треба? Куди
ведеш овечку? Продавати?

— Атож, — відповіла вдова і засміялась.

— Сідай-но, з'їж і ти шматок хліба і випий якийсь ков-
ток! Оце щойно піп Фотіс збирався купити овечку, щоб
діти пили молоко... Господь тебе напутив!

Вдова стала на коліна, витерла чорною хусткою піт на
розпаленому обличчі та шії. Очі в неї весело поблискували.

— Спека яка, — сказала вона — вже літо настало.

— Іж, — вдруге припросив Яннакос, одрізав скибку
хліба і підсунув до неї маслини. — Може, хочеш цибулі? —
спитав він.

— Ні, — відповіла вдова, — я цибулі не їм. — І взяла в
руки шматок хліба і кілька маслин.

— Щоб не пахло погано з рота? Іч, яка хитра! — ска-
зав Яннакос і засміявся.

— Аякже, — відповіла вдова з несподіваним сумом у
голосі. — Ми, бач, сусідо, завжди повинні пахнути запаш-
ним милом і лавандою, — і відсунула хліб та маслини. —
Я не голодна, — сказала, — пробач мені...

Яннакос поперхнувся, присоромлений.

— Пробач і ти мені, Катерино, — прошепотів він, —
віслоук я.

Вдова вирвала з землі травинку і затиснула її в губах,
нічого не сказавши.

Помовчали трохи. Яннакос перехотів уже їсти і зав'язав
торбу.

— Що в тебе в клунку, Катерино? — спитав він, щоб
припинити мовчання, яке почало вже гнітити його.

— Кілька платтячок для дітей.

— Ти їх подаруєш?

— Атож.

— І овечку?

— І овечку. На молоко.

Яннакос похилив голову. А вдова швидко, наче хотіла виправдатись:

— Бач, сусідо, в мене немає дітей. І мені здається, що всі діти на світі — то мої діти.

— Катерино, — почав він, і голос його тремтів, — мені хочеться нагнутись і поцілувати тобі ноги.

— Старий Патреархеас, отой паралітик, — мовила вдова, — покликав мене позавчора і сказав, що є рішення старост, щоб я зображувала в наступний великдень Магдаліну. Мені стало соромно. Я чула, ким була Магдаліна. І я стала Магдаліною села — докотилася-таки до цього. І все ж, коли архонт сказав про те, мені стало соромно. Але тепер, Яннакос, мені вже не соромно. Коли б я зустріла Христа і коли б у мене був флакон лаванди, я розбила б його і помила б йому ноги, а потім витерла б їх своїм волоссям... Так мені здається. І стала б рядом з богоматір'ю — приснодівою, — мені не було б соромно. А їй не було б соромно бачити мене рядом з собою... Ти що-небудь зрозумів з того, що я тобі сказала, Яннакос?

— Зрозумів, зрозумів, Катерино... — відповів Яннакос, і на його очі навернулися сльози. — Від сьогоднішнього ранку, Катерино, я починаю дещо розуміти.

А трохи згодом:

— Я більше нагрішив, ніж ти, Катерино, через те і розумію. Колись я був дрібним злодюжкою, маленьким брехунцем, торговцем галантереї... Сьогодні вранці я став лиходієм... Але ж тепер...

Він замовк, відчувши, що у нього немов вирости крила, і підняв флягу.

— За твоє здоров'я, Катерино! Я тебе прикро вразив, пробач мені... Я — віслук і поведжуся по-ослячому.

Потім випив і старанно витер шийку фляги рукою.

— Випий і ти, Катерино, щоб я бачив, що ти мене простила.

— За твоє здоров'я! — сказала вдова і закинула догори пишну голову. — Піду вже, — додала, випивши трохи, витерла губи і підвелась. — Поглянь на овечку, як вона хвилюється і мекає жалісно... Я ще не доїла її. Веду, щоб там уже подоїли.

— А не скучатимеш за нею, Катерино? Я ж знаю, як ти її любила.

— А коли б ти віддав свого ослика, сучав би за ним? Яннакос відсахнувся злякано.

— Не кажи мені про це, сусідко, серце крається.

— Моє серце теж крається, Яннакос. Бувай здоров!

На якусь мить вона затрималась, завагалась.

— Ти будеш бачити Манольоса? — спитала нарешті.

— Я піду зараз по селах. Коли повернуся, дам гаку, щоб побачитися з ним... Хочеш йому щось переказати, Катерино?

Вдова скинула вже клунок на плечі і сердито смикнула вівцю, яка опиналась.

— Ні, — відповіла вона. — Нічого.

І пішла в гору.

* * *

Тим часом Манольос піднявся на гору. Собаки впізнали його ще здалеку і побігли назустріч, помахуючи хвостами, а за ними біг Нікольос, обсмалений сонцем пастушок, з гострими вухами, і стрибав з скелі на скелю, мов коза, щоб зустрінути Манольоса. Він зріс в горах разом з козами і овечками і цурався людей. Чорнявий і неговіркий, він мекав, мов той баран. У нього кучеряве волосся. По-зліплюване сосною смолою і жиром, воно стирчало, як завите і було тверде, наче маленькі круглі роги. Йому було п'ятнадцять років, він дивився на овечок мутними очима, як баран.

Коли прийшли в кошару. Нікольос поклав на кам'яну лавку хліб, сир і смажене м'ясо.

— Їж, — сказав він Манольосу.

— Я не голодний, Нікольос, їж сам.

— Як це ти не голодний?

— А так.

— Тобі завдали лиха, там, унизу?

— Еге ж.

— Чого ж ти ходив?

Манольос не відповів. Розпластавшись на солom'яних матрац, він заплющив очі. І справді, чого йому було ходити туди? Навіщо він ходив? Досі він щонеділі рано-вранці спускався з гори, слухав обідню, брав проскурку і знову охоче піднімався на гору. Там унизу він драгувався, бачив жінок і втрачав самовладання. У кав'ярні бачив чоловіків,

які пили і грали в карти, його душив сморід, і він швидко проходив мимо, щоб повернутись на свіже повітря. А тепер... Він пригадав Леню, її дразливий сміх, грайливі очі, манірний голос, а перед усім перса, що піднімали рожеву кофточку, немов хотіли простромити її.

Він сів на мати, йому стало жарко. Скинув сорочку, змокрілу від поту.

«Я мушу набратися терпіння, — подумав він, — зостатися чистим, не торкатися жінки. Я держатиму відповідь. Це тіло вже не моє, це тіло Христове».

Образ Христа з'явився йому в думках таким, яким він бачив його на іконостасі, в церкві, коли вперше пішов у монастир. В довгому, блакитного кольору хітоні, босий, Христос ледве торкався трави, по якій ступав. Трава навіть не згиналась. Він весь був прозорий, легкий, мов іней. З рук, ніг і розкритих грудей стікала рідка рожева кров...

Яксь дівчина, з розпущеним золотим волоссям, намагалася торкнутися його, але він суворо підносить руку, щоб не дати їй наблизитись. А з уст розгорталася стрічка з цілою низкою букв. Манольос прочитав їх, проте не зміг зрозуміти їх змісту. Він спитав старця: «Що то Христос промовляє, отче?» І той йому пояснив: «Не торкайся мене, жінко!» «А хто ж та жінка?» — «Магдаліна».

«Не торкайся мене, жінко!..» Манольос заплющив очі, — і раптом у повітрі повільно пропливла вдова Катерина. Вона труснула головою, скинула чорну хустину. Біляве волосся розсипалося по спині, досягло навіть колін, закрило її наготу. Та враз дмухнув легенький вітерець, волосся заколивалось, випнулися перса...

Манольос скрикнув: «Допоможіть!» і схопився з постелі.

Пастушок ще їв, плямкаючи губами, він не міг наїстись. Зачувши крик, спроквола обернувся з повним ротом.

— Тобі щось приснилося, хазяїне? — спитав він. — Тебе переслідували? Мене теж переслідують уві сні. Це все омана — оті сні. Не будь дурним, спи!

— Розпали в грубці, Нікольос, мені щось холодно...

— Жара стоїть нестерпна, я задихаюсь! — заперечив пастушок. Він не хотів відірватися від хліба і м'яса.

— Мені холодно... — знову сказав Манольос, і зуби в нього зацокотіли.

Жуючи, пастушок підвіся, сердито взяв у кутку дрова, майстерно склав їх у грубці і підпалив. Потім підійшов до Манольоса, подивився на нього уважно і похитав головою.

— Тебе наврочили, хазяїне! — сказав він і знову взявся за їжу.

Манольос примостився в кутку, закутався ковдрою і сів, схиливши голову на коліна. Він дивився, як полум'я поглинало дрова. Леньо, Магдаліна, Христос пропливали крізь полум'я в танку, сходились, розходились і знову сходились... І раптом жінки зникли кудись разом з димом, і Манольос бачив тепер тільки Христа, розп'ятого на полум'ї. Він бачив його виразно: бліде обличчя схилилося на груди, а руки прибиті цвяхами до дровин... Полум'я трохи коливалось, і Христос воскресав, виплигував з попелу, робився тонким, колихався, підносився вгору і зникав...

Манольос втомився, схилив голову на коліна й заснув.

Його огорнув густий, мов багно, сон. Цілу ніч силкувався Манольос перейти болото і врятуватись, але заплутався серед якихось слизьких трав і водяних змій, кричав—а на світанку якась річка білявого волосся обрушилась на нього люто і підхопила його: «Допоможіть!» закричав він знову, та не міг прокинутись і лежав тепер навзаки на воді і стогнав.

Двічі або тричі прокидався пастушок від одчайдушних криків Манольоса.

— Сердешний все ще бачить уві сні, що його переслідують... — шепотів він і сміявся.

І в ту ж мить перевертався на другий бік і засинав.

На світанку, коли Манольос розплющив очі і побачив крізь дахове віконце молочноблакитне небо, він перехрестився.

— Слава тобі, господи, — прошепотів він, — ніч минула, я врятувався!

Все тіло в нього було наче побите, в очах пекло, він тремтів від холоду. Вогонь вже згас. Йому захотілося напитись гарячого молока, та Нікольос уже випустив овець на пасовище. Йому не хотілося вставати. Він бачив навколо себе, наче вперше, знаряддя своєї праці: казанки, дійниці, глечики. На стіні були понавішані дерев'яні ложки, що він їх вирізував і розмальовував дуже майстерно. Він ще з дитинства, коли йому потрапляв кусок дерева, діставав складаний ніжик і вирізував маленькі кіпариси і птахів. Пізніше почав вирізувати з дерева жінок, а потім чоловіків — вершників, а коли пішов у монастир — святих...

— Ти, сину мій, — сказав йому одного разу якийсь чернець, який побував у нього в кошарі, — не повинен був

ставати пастухом. Тобі бути б ченцем, ми давали б тобі куски дерева, а ти робив би з них ікони...

Сонце кинуло проміння через дахове вікно. Манольос примостився навпроти і трохи зігрівся в сонячному промінні. І, зігріваючись, враз пригадав нічні сні, річку, біляве волосся й здригнувся.

— Господи, — прошепотів він, — не дай мені впасти в спокусу.

Трохи заспокоївшись, підвівся, розпалив вогонь, налив з дійниці молока, підігрів його і випив. Підкріпившись, вийшов надвір, сів на кам'яну лавку під кошарою. Сонце вже трохи підбилося в небі, земля прокинулася, гора засміялася. Здалеку чути було, як Нікольос підганяв овець і свистів.

— Мені зараз добре, — прошепотів Манольос. — Спокуса приходить вночі, а тепер зійшло сонце, хвалити бога!

Потім перевів погляд убік і побачив на порозі круглу бузинуву колоду. Серце його радісно заколотилось. Він нахилився, взяв колоду собі на коліна, погладив її. Колода була тверда, кругла, мов голова. Серцевина дерева розгалужувалася виразно, хвилясто, мов жили.

Пальці в Манольоса засвербіли. Він підхопився, зайшов до кімнати, взяв пилочку, гострий ніж і напилек. Перехрестився, схилювся, поцілував дерево і почав обробляти його.

Сонце вже підбилося до середини неба, а Манольос, схилювшись і навалившись грудьми на дерево, все ще працював, забувши про втому. Повітря від землі до самого неба очистилось, і розвіялися всі спокуси. Леньо була тепер дуже далеко, аж за сонцем. А друга жінка — вдова, забилася в кошару, в найтемніший куточок.

Манольос, навалившись на колоду, над якою працював, заглянув до себе в душу. Вся душа його немовби стала оком і бачила в глибині серця лагідний образ, сповнений краси, мовчання і смутку. І Манольос намагався передати його точнісінько таким, яким бачило внутрішнє око — запалі щокі, сумні очі, широкий лоб з великими краплинами крові. І ранку між бровами, якої не було на іконах, але яку тільки він один бачив.

Піт струменів з чола Манольоса, пальці були поранені ножем, обагрили кров'ю дерево. Та Манольос не припиняв роботи. Він поспішав — перш ніж розсіється цей святий образ в ньому самому, закріпити його на дереві.

В той час як Манольос різбив, на стежці показалися дві жінки. Одна молода, а за нею стара, пов'язана хусткою. Вони помітили Манольоса. Молода жінка обернулася, приклала пальця до губ, і вони повільно рушили далі, наче хотіли побачити, що робить Манольос, над чим він так низько схилився. Аж ось стара жінка спіткнулась, покотився камінець, проте Манольос, вклавши всю душу в роботу над куском дерева, не чув нічого.

Молода жінка не витримала, прискорила ходу, торкнула Манольоса в плече.

— Ей, Манольос! — гукнула вона.

Манольос підскочив, святий образ зник у ньому. Він злякався і, закинувши голову, притулювся до стіни.

— Що з тобою, Манольос? Чого ти дивишся на мене, мов той привид? Це ж я, Леньо, твоя наречена, а це — твоя тітка, кіра Мандаленя. Вона прийшла, щоб пошептати тобі від пристріту!

— Злий дух, дитино моя, тебе наврочив, — сказала тітка і почала наблизатись до нього, уривчасто дихаючи.

Манольос дивився на них розгублено.

— Чого вам треба? — спитав він нарешті і перевернув колоду, щоб жінки не бачили, що він різбив.

Кіра Мандаленя хотіла щось сказати, та Леньо відсторонила її.

— Залиш нас, кіра Мандаленя, — сказала Леньо. — Підби назбирай цілющих трав, які тобі потрібні, і залиш нас самих. Я мушу з ним поговорити.

Старенька пішла шукати трав, і довго чулося її бурмотіння. Леньо примостилась на лавці поряд свого нареченого.

— Манольос, — сказала вона йому тихо і взяла за руку. — Обернись, подивися на мене. Ти не хочеш мене більше? Не любиш мене вже?

— Я люблю тебе, — відповів Манольос спокійно.

— Коли ж ми поберемося?

Манольос мовчав. Якою ж далекою була для нього в цей час думка про одруження!

— Чого ж ти мовчиш? Хазяїн мені все сказав.

— Я не хотів, щоб ти приходила, — сказав Манольос і підвівся.

— Хіба я повинна була просити в тебе дозволу? —

скрикнула Леньо, і обличчя в неї спалахнуло. — Ти ще не став моїм чоловіком, я — вільна!

Підвелась і вона, стала перед ним, простягнула руку.
— Ти не підеш! — сказала вона йому владно.

Манольос обіперся об стіну й чекав. Леньо дивилась на нього, ненависть і любов боролися в її схвильованому серці.

— Моя мати була наймичкою, — сказала вона приглушеним голосом, — моя мати була наймичкою, але ж мій батько — архонт. Я не стану принижатись перед тобою, у мене є придане, я — молода, знайду кращого!

Манольос так притиснув до грудей вирізьблену колоду, що аж груди в нього заболіли.

— Бувай здорова, Леньо, — сказав він і відчув, як шмагується в нього серце.

Та як тільки вимовив це суворе слово, пожалкував і сам злякався, сторопів.

— Леньо! — пробурмотів він і опустив очі, — дай мені побути кілька днів тут на самоті, поміркувати, вирішити... Якщо ти мене любиш, зроби мені таку ласку.

— Ти любиш іншу? Кого? Кажи прямо, і я піду!

— Ні, ні, Леньо, клянусь тобі!

— Добре, коли вирішиш, дай мені знати. Я чекатиму... Але ти повинен знати — я можу покохати тебе на все життя, можу й зненавидіти на все життя. Це залежить від одного твого слова: від одного так чи ні. Вибирай!

Вона обернулася до старої:

— Ей, кіра-Мандаленя, ходімо!

Жінки почали спускатися з гори, і попереду йшла роздратована Леньо. Жодного разу вона не обернулася. У серці в неї кипіла горда, вельможна кров її батька.

Манольос повалився на лавку, подивився на дерево, — у нього не було вже ніякого бажання вирізувати. Полум'я погасло, святий образ, що був у нього в серці, зник. В глибині серця не було вже на що дивитись і що передавати на дереві.

Манольос пішов до кімнати, повільно, обережно загорнув колоду в довгий рушник, як ми закидаємо попелом присок у печі, щоб той, бува, не погас. Він не міг уже лишатися на самоті, йому було не по собі. Отож взяв у кутку пастушу палицю і пішов шукати Нікольоса з вівцями.

Сонце краплями падало на гору, повітря наче застигло. Тіні біля коренів дерев округлилися, немов налякані. Співочі пташки перестали щебетати, поховались у листі й чекали, коли спаде спека.

Нікольос раптом відчув надмір сил. Він обдивився довкола, з ким би можна помірятися силами. Кругом — ні душі: ні чоловіка, щоб побитись, ні жінки, щоб повалити її на землю. Вівці повлягалися під дубами, в затінку, спокійні, смирні. Соромно мірятися силою з ними. Аж ось звідкись узявся здоровенний баран—вожак Дасос з товстими крутими рогами, з густою жирною вовною і з важким дзвоном на шиї. Він глянув мутними очима на овець, що порозлягалися на землі, замекав задоволено і поплентався важко, повільно, з царською гідністю прогулятись. Повітря сповнилося густим запахом самця. Нікольос накинувся на нього, наче схибнувся з розуму, і почав скажено бити барана палицею по рогах, по спині, по животі.

Гордий самець обернувся, противник не справив на нього враження — у нього не було рогів, звисаючої густої вовни, він ступав тільки двома ногами, і досить буцнути його разок, щоб беркицьнути на землю. І він продовжував ходити поміж овець, не удостоївши Нікольоса своєю увагою.

Але Нікольос побіг за ним, схопив за роги, стрибнув, щоб сісти на нього верхи. Дасос розсердився, мотнув головою, і Нікольос простягнувся на землі навзнаки.

— Падлюко! Зараз я тобі покажу! — крикнув Нікольос і, випроставшись, кинувся на нього з закривавленими ліктями.

Він увібрав голову в плечі, пригнувся, щоб буцнути, і розігнався. Дасос теж розігнався навпроти, і вони стукнулись. У Нікольоса запаморочилося в голові, ноги в нього затанцювали, разом затанцювала і гора. Проте Нікольос спромігся встояти на ногах, схопив із землі палицю, почав скажено лупцювати барана, намагаючись поламати йому роги. Саме на ту хвилину наспів Манольос. Заклавши два пальці в рот, він свиснув. Нікольос обернувся, побачив хазяїна, але, розгнівавшись, не міг уже зупинитись і знову кинувся на барана. Манольос підняв камінь і кинув на Нікольоса.

— Ей, Нікольос, — крикнув він, — чого це ти з бараном зчепився? Іди-но сюди!

З бурчанням і лайкою спітнілий Нікольос підійшов до Манольоса. Вони посідали під скелею. Від сердитого підпасака валила пара й відгонило бараном. Час од часу він свистів, шпурляв камінці і намагався приховати свою лютю. Але в душі він кипів, адже Дасос повалив його на землю.

Манольос втупив свій погляд у небо і намагався знайти втрачений спокій і знову повернути до серця святий образ, що він його вирізував на дереві. Яке то натхнення було в нього сьогодні вранці, він забув про всі свої муки, світ кудись зник, між небом і землею — тільки їх двоє, Манольос і кусок дерева! Та враз жіночий голос, червоні губи...

— Нікольос, візьми сопілку і заграй що-небудь... Мені негаразд, Нікольос, у мене смуток на серці, заграй же на сопілці, може, полегшає!

Підпасок посміхнувся.

— Зі мною те ж саме, Манольос, — сказав він. — Я теж нуджуся. Інколи мені здається, що я лусну. Граю на сопілці, не легшає. От чого я й з бараном зчепився!

— Яка в тебе може бути нудьга, Нікольос, ти ж безусий ще.

— Хай мене чорт візьме, коли я розумію що-небудь. Я один, як палець, Манольос, отож як насуне нудьга! — відповів відважний парубійко. Він дістав сопілку, приклав засмаглі від сонця пальці до дірочок.

— Може, ти знаєш якийсь наспів, Нікольос?

— Я? Ніякого! Що спадає на думку!

І приклав сопілку до губ.

Схили гори сповнилися беканням овець і кіз, ніжним дзвоном, гора переміщалася, немовби паслася. Світ зрушився, розтанув, перетворився на солодкий гомін, кружляв. І раптом ринули води і застрибали з каменя на камінь, гуркочучи. Води, дзвіночки, гори поступово стихли, та ні, не стихли, змінились на сміх — приемний, визивний, радісний... Розкинулося багатоголосе море, стало видно берег, вкритий галькою, жінок, які, купаючись, сміялись. З голими руками і ногами жінки кидались у море, де їх підхоплювали хвилі, перевертались, верещали пустотливо і сміялись, сміялись. Берег реготав, наче йому лоскотали шию.

Схилившись, уривисто дихаючи, Манольос прислухався. Жіночий сміх задириливо й пустотливо танцював край буряного моря, танцював і зникав, і знову повертався в обіймах з хвилями. Аж ось все замовкло, заспокоївся берег, і з моря вийшла Катерина, зовсім гола. Вона мовчала.

— Та годі вже, — крикнув Манольос і схопився.

Нікольос обернувся, глянув на нього, але грати не переставав. Музика захопила його, він тримав біля губ сопілку, і йому жаль було залишити її.

— Годі вже, кажу тобі! — знову крикнув Манольос.

— Ти перебив мене на самому приемному місці, — сказав розгніваний Нікольос і витер об коліно сопілку.

Сльози потекли з очей Манольоса.

— Що з тобою, Манольос, ти плачеш? — вражено спитав підпасок. — Не засмучуйся, це ж сопілка, — омана, повітря!

Манольос намагався ступити, але ноги в нього підломлювались.

— Мені погано, — прошепотів він, — мені погано...

— Тобі вчувалася вода? — спитав підпасок і засміявся.

— Яка вода?

— В той час, коли я грав на сопілці, мені ввижалася вода, багато води, бо мене мучила спрага... — сказав Нікольос.

І одним стрибком він опинився під дубом, де в нього висіла торба з великою флягою. На цій флязі Манольос вирізьбив козла і подарував її Нікольосу.

«Піду ляжу, — подумав Манольос, — мене морозить...»

— Доглянь за овечками, — гукнув він Нікольосу, — а я піду до кошари, сир варитиму.

— Я розпалив піч, — відповів Нікольос, витираючи мокрі губи і груди, — скип'яти молоко, я прийду пізніше.

Він глянув на Манольоса, який ішов спотикаючись об камені, і йому стало шкода його.

— Якщо тобі погано, — крикнув він йому, — то покинь, я сам варитиму сир, а ти ляж!

— Чого це ти мені таке говориш?

— Бо в тебе ноги підломлюються, хазяїне, ти дуже блідий.

«Бідолаха!» прошепотів він з жалем, дивлячись, як Манольос віддаляється й губиться серед дубів. «Я ж бачив, як приходила Леньо, хай вона буде проклята. Вона з тебе вип'є всю силу, сердешний!»

Він схопив камінь і з люттю шпурнув його.

— Хай будуть прокляті самиці, прокляття їм!

Потім загледів барана — вожака Дасоса, що йшов назустріч, наче викликаючи на бій. Нікольос нахилив гостру голову й кинувся на нього.

Повернувшись до кошари, Манольос спробував розпалити вогонь і варити сир, але в нього не було сил. Сів на кам'яну лавку, біля кошари, щоб трохи зігрітись на сонці. Він весь тремтів. Незабаром почулося дзенькання дзвіночків і крики Нікольоса, який загонив овець до кошари камінням і свистками.

Манольосу здалося, наче в нього вирости крила, і він полетів вниз до села, побував по всіх хатах, у кав'ярні, на майдані; злетів на гору, увійшов до будинку попа, побачив старост, які розподіляли роді, хто зображатиме Петра, Іуду, Христа... Знов побачив попа Фотіса і розорених християн, і незвичайний поєдинок з ситим попом, і жінку, яка скрикнула і впала мертвою... Знов в ушах прозвучали слова Яннакоса, жорстокі, глумливі, але сповнені правди: «Ти хочеш зображати Христа, а сам збираєшся одружитись і согрішити з жінкою... Обманщик! Обманщик! Обманщик!» А далі, ніби він увійшов до покоїв, побачив архонта, ні, раніш, ніж архонта, уgliedів на подвір'ї Леньо, яка кинулася йому в обійми і дотиком своїх грудей завдала йому болю. Вона питалася в нього ласкаво, нетерпляче: «Любий Манольос, коли ж ми поберемося? Коли? Коли?» А потім... потім, коли він пішов до себе, на гору, і зупинився на хвилинку біля колодязя...

Серце йому защеміло.

«Мені жаль її, — прошепотів він, жаль... Вона на поганій дорозі, загине...»

В його уяві знову постала чорна косинка, біла шия, пристрасні губи, натерті гвоздиною... Знову почувся її розпачливий крик: «Не йди, не йди, Манольос!» Так, наче вона чекала, що тільки він її врятує...

І раптом в голові уперше промайнув виразно її сон. Так, так, вдова мала рацію, тільки він один може врятувати її. Сам господь оповістив її про це уві сні: в своїх руках тримає Манольос місяць і годує її. І тільки тепер він збагнув таємний смисл і затремтів від щастя: місяць — то непорочне світло, то — слово боже, що світить уночі... І це — воля божа, наказ божий, щоб він, Манольос, сам нагодував її, Катерину. Він мусить врятувати Магдаліну, грішницю, вдову.

— Я мушу побачити її, — прошепотів він, — мушу, негайно! Кожна хвилинка зволікання може завести її в ще більший гріх... Я мушу, мушу... це мій обов'язок...

На вузькій вуличці він побачив, схожі на райдугу, зелені ворота вдови з круглим залізним кільцем... І начисто вимитий поріг хати... Він ніколи не переступав цей поріг, але якось у неділю, пригадував, ворота були відчинені, і він, кинувши хижий погляд всередину, побачив дворик, вимощений щойно вимитою галькою, побачив вазони з васильками круг кам'яної лавки і дві повні червоні гвоздики біля колодязя...

В своїй уяві Манольос покvapно спускався з гори, входив у село, заходив у вузьку вуличку, переступав чисто вимитий поріг...

— Я мушу, мушу її побачити... — повторював він, — це мій обов'язок. — І відчував дивну радість. Тепер, коли він з'ясував для себе, чому так необхідно побачити вдову і що це не його воля, а так наказує господь, на душі в нього полегшало. Тепер він зрозумів, чому так наполегливо, вдень і вночі, він пристрасно бажав побачення з нею. Раніше йому здавалося, що то спокуса штовхає його, відчував сором і опирався, а тепер...

Манольос sprитно скочив на ноги. Йому вже не було холодно, коліна вже не підгинались. Він розпалив вогонь, поставив казан, налив молока, щоб скип'ятити його.

«Які шляхи обирає господь і приходить, щоб просвітити розум людині! От і тепер воля божа обернулася на сновидіння і спустилася до подушки вдови...»

Нікольос уже був зовсім близько, повітря сповнилося меканням, вівці входили в кошару. Сонце заходило тихо, спокійно. Воно скінчило свій трудовий день і поверталось до своєї матусі вечеряти.

— Доброго вечора, Нікольос! — гукнув через двері Манольос, і голос у нього був чистим і радісним. — Подоїш овець і приходить накривати на стіл. Я голодний!

Цілісінський день шматка хліба не було у нього в роті. Йому неначе заклало горло. Але тепер горло звільнилося, і він захотів їсти.

Нікольос здивовано подивився на пастуха, засміявся.

— Ти знов ожив, хазяїне? Одержав добру звістку?

— Я голодний. Ворушися мерщій! Я тобі теж допоможу.

Принесли мідні дійниці, поставали рядом на коліна і заходились доїти. Овечки стояли задоволені, звільняючись від солодкого тягаря. Вправні пальці здавались їм люблячими ротами, що ссали їх.

Подоївши овець, вони вмилися. Нікольос приготував

їсти на кам'яній лавці, обидва перехрестились і накинулися, зголоднілі, на хліб, на м'ясо, на сир. Нікольос весь час сердито думав про дужого барана і про Леньо, які перемішувались невиразно в його голові: баран — вожак і пухленька жіночка ставали чимось одним; то Леньо сідала на барана верхи, то сама опинялась під ним і сміялась...

— Будь вона проклята... будь вона проклята... — пробурчав він зненацька, схопив камінюку і шпурнув у повітря.

— Що з тобою, Нікольос, що ти там бурчиш? — спитав Манольос, сміючись. — На кого це ти кинув камінюку?

— Диявол мене переслідує! — відповів підпасок і теж засміявся. — А я на нього каміння кидаю.

— Хіба ти його бачив?

— Аякже, бачив.

— Якнй же він із себе?

— А це вже моя справа! — відповів підпасок і, відійшовши, занурив палаючу голову в відро з водою.

Манольос кінчив їсти, перехрестився й підвівся.

— Нікольос, — сказав він, — я сьогодні спущуся в село. Бувай здоровий!

— Знову в село? — скрикнув Нікольос, і його охопив гнів. — Що ти там забув? Мені здається, що й тебе, хазяїне, переслідує диявол.

— Не диявол, Нікольос, був би він проклятий, а господь.

Манольос змочив волосся, витягнув дзеркальце, причесався. Увійшов до кімнати, надів на себе гарне, святкове вбрання. Сунув за пояс кругле дзеркальце, гребінець, хусточку. Навіщо? Навіщо вони потрібні були йому? Він і сам не знав. Взяв їх просто і сховав у своєму поясі.

— Диявол! Я кажу тобі, диявол! — повторив сердито парубчак, дивлячись, як чепуриться Манольос.

— Господь, господь... — відповів Манольос знову, перехрестився й пішов.

— Він пішов на побачення з Леньо, будь вони прокляті обоє, — пробурчав розлючений Нікольос і сплюнув.

І в його уяві баран-вожак і Леньо знову зливалися в одно ціле,

РОЗДІЛ V

же стемніло. Зазивно почали кричати нічні птахи, пойняті коханням. На небі повиснули перші великі зірки.

«Нехай зовсім стемніє, щоб мене ніхто не помітив у селі», думав Манольос, повільно йдучи слизькою стежкою. Він спускався з гори і прикидав у думці, які підібрати слова і як поговорити з удовою, щоб слово господне дійшло до самого її серця. «Я постукаю у ворота,—міркував він,— вона вийде мені відчинити... злякається від несподіванки, побачивши мене, зачинить ворота, і ми зайдемо в подвір'я». Подвір'я він уже бачив і не боявся його, бачив гвоздики, васильки, колодязь... «Але ж у хаті!» Манольос злякався, зупинився, щоб перевести дух. «Там, у хаті, напевно, є і ліжко», подумав він.

У голові у нього помутніло. Він не знав уже, що скаже Катерині і навіть для чого спустився з гори в такий пізній час, вночі, і постукав до неї у ворота. Вона помітила б, як він червоніє і ніяковіє і почала б сміятися. «Манольос,— сказала б вона йому, — ти ж і сам не розумієш, чого ти прийшов. Може, й тобі що-небудь снилося? Тобі приснилася спокуса, Манольос, чи, може, діва Марія? А може, тобі приснилось і те і друге—буває й таке, Манольос, і ти прийшов, щоб спочатку поговорити зі мною про бога і рай, а потім, непомітно, навіть не розуміючи як, опинитися, міцно обнявшись, у ліжку... Ти ж мужчина, а я жінка, такими створив нас господь. І хіба ж ми винні, що у нас паморочиться голова, ми втрачаємо розум, розкриваємо обійми і горнємось одне до одного, коли опиняємось разом...»

Кров прилила Манольосу до голови. У вухах ще лунали ці безсоромні слова. Він виразно чув, як вимовляла їх удова, як вона сміялась і як наближалася до нього... Він уже відчував її гаряче дихання, аромат мастихи і гвоздики, а з

розстебнутої кофточки піднімався запах її тіла, п'янкий, змішаний із запахом поту і мускусного горіха.

Манольос раптом відчув утому, коліна в нього підломились і він важко сів на камінь.

«Хто це заговорив у мені?—спитав він себе злякано.— Хто засміявся? Чиє коліно торкнулося мене, що аж ноги підломилися?» Він ніби й справді почув ці слова і вдовин сміх — і ніздрі в нього були ще гарячі від її запаху.

— Господи, допоможи мені! — скрикнув він і підвів очі до неба.

Та йому здалося, що сьогодні небо дуже високе, дуже далеке від людини, німе, байдуже, ні друг, ні ворог, і він жакнувся. Зорі дивилися на нього, і серце завмерло. Інколи, зимової ночі, він бачив біля кошари, крізь засніжені гілки, вовчі очі, нерухомі, жовті, сповнені ненависті. Таки ми видались йому сьогодні зірки.

І спогад про вдову знову сплив у думці, неначе мед. Серед льодяної холодності і ворожості людської спогад цей був великою втіхою. Тепер вдова вже не розмовляла, не сміялась, вона здригалась, простягнувшись на широкому ліжку, і воркувала, сповнена вдячності і знемоги, мов голубка.

Манольос заткнув вуха, щоб не слухати, його розум закрутився, мов дзига, жили на шиї здулись. Він знову відчув, як кров скажено приливає до голови. У скронях стукотіло, повіки обважніли, і по всьому обличчі забігали мурашки, так наче тисячі їх залізли йому на щоки, підборіддя, лоб і кусали, і їли його тіло.

Холодний піт пройняв його. Він підняв руку, нетерпляче помацав обличчя й схопився. «Господи», хотів крикнути, та не зміг. Знов приклав руку, помацав щоки, губи, підборіддя, вони порозпухали, а рот з усіх боків стулився і не міг розкритись.

«Що зі мною сталося? Що зі мною? Чому я розпух?» думав він і в розпачі обмацував усе обличчя аж до шиї. Обличчя ж розпухло, як барабан, проте не боліло. Тільки в очах йому пекло і почали текти сльози.

«Я мушу подивитися на себе, я мушу знати». Він витяг з-за пояса дзеркальце, нахилився, чиркнув сірником, глянув... і крикнув. У мінливому світлі сірника на нього дивилися очі, які перетворились на дві маленькі щілинки, ніс увійшов у роздуті, мов барабан, щоки, рот став діркою, все обличчя розпухло.

То було не людське обличчя, то була потворна маска, не схожа на людський вид, — вона викликала нудоту. Манольос відчував, ніби йому приставили чужу плоть, а його обличчя зникло.

«Господи, може, це проказа?» раптом майнула в нього думка, і він повалився на землю.

Потім знову взяв дзеркальце, але відвернув голову з огидою. Хіба ж це людина? Сатана! Манольос схопився. «Я не можу йти до неї... Як я можу їй показатись? Як говоритиму з нею такий? Мені самому гидко. Вернусь. Піду назад!»

Він повернувся і побіг вгору гірською стежкою, немов за ним хтось гнався.

Підійшовши до кошари, Манольос став. Наче злодій, увесь тремтячи, бояжко увійшов до кімнати, щоб не прокинувся бува Нікольос, не засвітив світла і не побачив його... «Завтра вранці, з божою допомогою, мені, може, полегшає...» подумав він і трохи заспокоївся. Потім сів на солон'яний матрац, перехрестився, звернувся до господи, щоб той змилоstinився. «Господи, убий мене краще, — казав він, — але не роби з мене посміховища перед людьми... Навіщо ти приклеїв оце м'ясо до мого обличчя? Зніми його, господи, скинь його з мене. Зроби так, щоб завтра вранці обличчя мое було чистим, людським, як і раніше».

Манольос поклав свої сподівання на бога і заспокоївся трохи. Коли ж заплющив очі, йому приснилося, ніби до нього прийшла якась жінка, вся в чорному, мабуть богородиця, схилилась над ним і повільно, ніжно погладила йому обличчя.

В ту ж мить обличчя стухло, заспокоїлось. Простягнувши руки, він схопив ті чудодійні пальці і хотів поцілувати їх. Та почувся дратівний, насмішкуватий сміх, чорна вуаль спала, і Манольос скрикнув і прокинувся. То була не пресвята діва, а вдова...

Нікольос в другому кутку почув цей крик і теж прокинувся. Він трохи підвівся, подивився на свого хазяїна, що відвернувся до стінки, і роздратовано засміявся.

— Ти вже вернувся, Манольос? Ну що, зробив свою справу?

Але Манольос, одвернувшись до стінки, обмацував обличчя і був у розпачі. Обличчя анітрохи не стухло. Відкрились, мабуть, рани, бо кінчики пальців змокрили і з них капала густа, клейка рідина.

«Я загинув... загинув... — думав він. — Це, певно, проказа!»

Він упав ниць на матрац і сховав обличчя в подушку:
— Ну, як, добре погуляв, хазяїне? — допитувався упертий Нікольос. — Чи щастило тобі в справах? Ти стомився, бідолахо, спи.

«Я загинув... загинув... — шепотів Манольос у відчаї. — Напевно, це проказа!»

Надворі вже світало. Перші промені сонця зазирали в дахове віконце. Хата освітілась. Нікольос схопився, щоб випустити овець на пасовище. Він уже збирався переступити поріг, але обернувся:

— Манольос! Гарних тобі снів!

Манольос якось забув про своє обличчя і обернувся, щоб відповісти. Побачивши, що сталося з обличчям Манольоса, Нікольос підстрибнув і вискочив за двері.

— Пресвята діво! — зарепетував він надворі. — Та це ж перевертень!

З очей Манольоса текло, все обличчя порепалось, сочилось. З великим зусиллям спробував він говорити, щоб підбадьорити підпаска, але не міг перевести духу. Він тільки помахав рукою, щоб заспокоїти його.

Нікольос притулив обличчя до одвірка, а сам стояв надворі, готуючись тікати. Він дивився, дивився витріщеними очима... Поступово звивав, і на серці ставало спокійніше.

— Ради бога, Манольос, це ти? — спитав він нарешті. —

Перехрестись, щоб я упевнився!

Манольос перехрестився. Нікольос посмілювався, переступив поріг, увійшов до кімнати, але близько не підходив.

— Що з тобою сталося, сердешний? — спитав він співчутливо. — Диявол, видно, напав на тебе і приклеїв тобі цю машкару, боронь боже! Кажу тобі — диявол, це напевно! Те ж саме було і з моїм дідом.

Манольос похитав головою, повернувся знову до стіни, щоб не лякати підпаска, і зробив йому знак, аби той ішов собі.

— Гарних снів! — знову боязко сказав Нікольос і прожогом кинувся за двері, неначе за ним хтось гнався.

Лишившись сам, Манольос зітхнув полегшено, одним стрибком підхопивсь і випроставсь. Він був неушкоджений, ніде в нього ніщо не боліло, він навіть не тремтів, і, що найдивовижніше, відчував якусь внутрішню незрозумілу радість. Він узяв дзеркальце, підійшов до дахового ві-

конця, подивився на себе: обличчя в нього було, мов бубон, шкіра порепалась, і з неї текла жовта каламутна рідина, що застигала на вустах і бороді. Все обличчя стало вогненночервоним, мов м'ясо.

Він перехрестився.

«Якщо це від сатани, — сказав він про себе, — прокляти його, господи. Коли ж це від бога, я радий прийняти це випробування. Я розумію, господь не хоче мені зла. Моє лихо має, як видно, якесь таємне значення. Я терпітиму, доки господь не простре на моє обличчя руки свої».

Тільки сказав він собі це і з'ясував, звідки взялося на нього лихо, як враз заспокоївся, розпалив вогонь, поставив казан, налив туди вчорашнє молоко. Йому захотілось їсти. Він налив собі миску, але не зміг розтулити рота, взяв соломинку, занурив у молоко і почав смоктати і жадбно пити. Потім вийшов з хати і сів на кам'яну лавку.

Сонце побудило птахів, надихнуло їх на співи, спокійно, ніжно ковзуло з вершини гори на схили і поля, розчинило ворота в село і увійшло туди. Воно застало вдову ще в ліжку, невиспану, бліду, і обсипало її волося промінням. Марйорі застало надворі, коли та поливала квіти у вазонах, і повиснуло, мов мужчина, на її ще не цілованій шиї. Розшукало всіх жінок села і приголубило їх по-хазайському.

Воно сіло разом з Манольосом на лавці, і той простягнув обидві руки, щоб привітати його.

«Яку радість я почуваю, — подумав він, — яке полегшення, не можу навіть зрозуміти...»

Він витер хусткою порепане обличчя, що підсихало на сонці.

«Не можу зрозуміти, не можу», повторював він про себе і раз у раз простягав хустку до сонця, щоб просушити її.

Коли він був у монастирі, його патрон, отець Манасія, розповідав йому якимось про одного подвижника, в якого розкрилася шкіра і з ран вилазили черви. І коли черв'як падав на землю, подвижник нахилявся, обережно брав його і клав назад у рану. «Іж, — казав він йому, — їж, брате, мою плоть, щоб стало видно душу мою...» Багато років Манольос не згадував про цього черв'яка, а тепер — яка це була втіха і який взірєць стійкості і надії!

Манольос підвівся, зайшов до кімнати, взяв загорнуту в рушник колоду, що її різьбив, захопив напилек і ніж,

вийшов і сів на сонці. І тут він відчув, як святий образ знову сходить на нього і оселяється в серці. Він бачив його виразно в усіх подробицях, і, зігнувшись усім тілом, заходився різьбити його, щоб відбити на дереві.

Години минали, мов ті блискавки, сонце зупинилось на якийсь час на середині неба і потім поволі почало спускатися... Стружка летіла на землю, дерево ставало легким. З нього виступав лагідний, сумний, сповнений терпіння і доброти образ Христа. Довгий час Манольос намагався зобразити рот Христа, який він добре уявляв собі, але ніяк не міг передати його на дереві. Іноді рот посміхався, іноді зморшки опускались і рот плакав, а часом губи міцно стулялися, наче хотіли стримати біль, щоб не закричати...

Було вже пізно, Нікольос повернувся з отарою, а Манольос все ще сидів на лавці, тримаючи на колінах вирізьблений кусок бузини. То була вже викінчена голова Христа. Залишалося тільки видовбати її ззаду, щоб можна було надіти її і припасувати до своєї голови. Цю маску він мав надіти на майбутніх страстях господніх...

Нікольос зупинився, кинув швидкий погляд на хазяїна і зразу ж одвернувся. Він не міг дивитися на нього. Тепер на всьому обличчі і на бороді рідина загусла, спадала краплями і утворювала густожовту шкірочку. Мов той демон, сидів Манольос на кам'яній лавці і тримав на колінах зображення Христа.

— Мені не потрібна твоя допомога, я подою овечок сам, — сказав Нікольос. Він не хотів, щоб Манольос крутився біля нього.

Манольос притулився до стінки і заплющив очі. Він дуже зморився, але відчував якесь полегшення. Він міцно тримав у руках вирізьблене дерево і був задоволений, що зумів вірно передати образ, який виник у нього в душі. Йому вже не треба було робити зусиль, щоб відбити цей образ, який коливався в повітрі й от-от міг зникнути. Образ уже не міг втекти від нього: він відбив його на дереві, увічнив у ньому свою душу. Йому стало легше. Йому вдалося зобразити неспокійний, як море, виразний рот Христа таким, яким він його бачив. Манольос повільно повертав оброблене дерево і милувався ротом Христа: якщо дивитися на нього прямо, рот посміхався, повернеш очі трохи праворуч, рот плакав, трохи ліворуч — він погордливо стулявся... Заплющивши очі, Манольос повільно,

ніжно гладив кінчиками пальців обличчя Христа, подібно до того, як богоматір гладила божественне немовля

Він знову взяв рушник і туго, обережно, як сповивають немовля, загорнув у нього вирізьблене дерево і подержав його трохи в руках.

Тим часом Нікольос подоїв овечок, увійшов до кімнати, навіть не глянувши на Манольоса, і почав готувати вечерю. «Бідолашний, — думав він з якоюсь невимовною внутрішньою радістю, — з такою пикою хіба ж зможе бути Манольос женихом? Та Леньо, тільки-но побачить його, загаласує і кинеться бігти світ за очі!»

— Будеш вечеряти? — спитав він. — Ти можеш розтулити рота, щоб поїсти?

Манольос підвівся, бо був голодний. В обід він забув поїсти. Отож налив собі у велику миску молока, взяв соломинку, став на коліна і почав смоктати. Потім налив молока ще раз.

Уже смеркалося, каганця не світили. Нікольос не бачив тепер розпухлого обличчя Манольоса і перестав боятись. У нього сьогодні, не знати чому, був чудовий настрій. Після вечері він сів біля затопленої грубки, взяв палку і помішав вугілля.

— Мій дід, про якого я казав тобі, — почав він, задоволений, — мій дід, після того, як вчинив багато вбивств, крадіжок та інших злочинів, став ченцем. Хіба ти не чув, що коли чорт зробиться старим, він стає ченцем? Так і дід мій, хай простить його господь! Він пішов у монастир святого Пантелеймона, в якому побував послушником і ти якийсь місяць... Та от біда! Поблизу монастиря було село, а в селі — молодиці... Де їх тільки немає, будь вони прокляті... — сказав Нікольос і плюнув на вогонь. — Ти слухаєш? — спитав він і повернувся, щоб глянути при спалахах вогню на обличчя Манольоса.

Манольос похитав головою, наче казав: «Я слухаю!».

— Отож, одного разу осідлав діда чорт. «Я хочу жінку, сказав він собі, я хочу жінку... Піду в село, знайду яку-небудь, не можу більше! Заміжно, незаміжно, стару чи молоду, яку завгодно, аби тільки була жінкою! І от, коли звечоріло і ченці поснули, наш молодець переліз через монастирський мур і давай бігти. Він хотів, бач, швидше зробити свою справу і непомітно повернутись, щоб ніхто його й не бачив. Біг він, біг, підбравши рясу, бекав, мов той баран улітку, коли виглядає овець... Та бог побачив

його і пожалів. І коли він наблизився вже до села, бог послав йому лиху хворобу, проказу. Ти чув про неї? Все тіло в нього вкрилося великими, мов лісові горішки, прищами. Що я кажу? Мов грецькі горіхи, мов гнілі абрикоси... Прищі лопались, з них потекло і враз страшенно засмерділо. Дід, бідолаха, злякався, хай простить йому господь! «Куди мені тепер іти? — сказав він. — Яка жінка торкнеться мене? Повернуся назад...»

Манольос слухав, слухав і тремтів. Він простягнув руку, штовхнув Нікольоса в коліно; дав йому зрозуміти: «Розкажуй далі!»

— Це стара історія, — сказав Нікольос і засміявся. — Мені про неї розказувала сердешна матінка, хай їй земля буде пухом, і сама сміялась. Подумай тільки, який безбожник, а ще чернець! Чи можна було сподіватись? Він повернувся, звичайно, в монастир, переліз знову через мур і сховався в келії... А на другий день ченці застали його розпухлим, мов той бубон.

Манольос знову штовхнув підпаска, щоб той розказував далі.

— На чому скінчилося, хочеш почути? Та я й сам не знаю, Манольос. Я був маленьким і не звернув уваги.. Тепер дід уже богу душу віддав, бідолашний, позбувся жінок! — сказав Нікольос і розреготався.

Потім позіхнув.

— Спати хочеться. Піду ляжу надворі. Мені дуже жарко, я тут зомлію.

Йому не було жарко, але він боявся спати в кімнаті рядом з Манольосом. Нікольос підвівся.

— Я постелив і тобі. Спи, завтра будеш здоровий.

Потім узяв шерстяну ковдру, простелив надворі, підклав замість подушки камінь, заплющив очі, пригадав Леню, хотів розсердитись, але, стомлений, повернувся на другий бік і заснув.

Манольос підкинув у вогонь дров, тому що йому страшно було лишитися в темряві самому. Він дивився, як стрибало полум'я, чув, як шипіли дрова, час од часу кидав погляд надвір. Через відчинені двері до нього долинали нічні голоси — сов, які сварились, кротів, що гризли землю, а над головою — на горищі, шаруділи й пищали миші... У себе ж всередині Манольос чув тоненький, маленький, наполегливий голосок, що лунав тільки ночами, коли панувала тиша і він лишався на самоті.

Манольос підвівся, вийшов надвір. глянув на зірки. Спокійно простиралася Млечна Путь, миготів іскорками Волосожар, небо, повне зірок, мінилося, безмовне і радісне. Повернувшись до кімнати, Манольос знову сів біля грубки і відчув якусь радість і полегшення. Йому пригадалися слова Нікольоса, і серце в нього закалатало.

«Любий Христос, — крикнув він про себе, — чи не чудо це? Може, це ти простер свою руку тоді, коли я йшов до безодні і от-от мав провалитись туди?»

„Він підняв до обличчя руку, тепер вже без огиди й жаху, і з вдячністю обмацував розпухлі щоки і порепане обличчя...

«Хто знає... Хто знає... — думав він, поглажуючи виразки. — Тобі зобов'язаний я порятунком».

Заспокоєний, притулився він до стіни. Від грубки пішло приємне тепло, і йому страшенно хотілося заснути. Бувало раніш, коли в темряві страждала його душа, з'являлося йому сновидіння і вказувало путь.

«Може, й сьогодні, — подумав він, — господь зійде до мене уві сні і просвітить мене».

Він заплющив очі, і сон враз огорнув його.

Вогонь погас, ніч спливла, почали вже співати півні. Манольос нарешті прокинувся, тремтячи від вранішнього холоду, і ніяк не міг пригадати, чи снилось йому щось. Серце вгамувалось. Він перехрестився, поворушив губами— стало боляче, наче репнула перев'язана рана, але ж сьогодні він міг уже вимовити виразно: «Слава тобі, боже!». Тоді він підвівся і сів на улюблену кам'яну лавку.

Сонце виступало крайнеба густочервоне, округле, вдволене. Воно знов оглядало свої багаті володіння. Володіння були такими ж, якими воно залишило їх учора ввечері — тучні поля, зелена гора Богоматері, порита печерами Саракіна, блискуче, кругле її дзеркало — Войдомата й улюблене його село Ліксквісі з мурашками, які ворушились по вузьких вуличках і називались людьми. Сонце кинуло косе проміння, обличчя Манольоса освітілось, зігрілось і знову почало сочитись.

«Славо тобі, господи!» прошепотів Манольос, витираючи хусткою порепане обличчя.

Отак змагався Манольос на горі то з деревом, щоб надати йому виразу обличчя Христа, то з богом чи з дияволом, то з Ленью і вдовою... А тим часом на Саракіні піп Фотіс наводив порядок: кожному з біженців дав роботу—

хто буде копати і сіяти на малесенькому клаптику землі серед каміння, хто будуватиме, а хто буде ходити на полювання і приносити зайців, диких кроликів або куріпок, щоб нагодувати всіх. На три ліри Яннакоса він купив три овечки, до того в них була ще овечка вдови, і діти пили тепер молоко... Сам же він збирався взяти стару чудодійну ікону святого Георгія і обійти з нею геть усі села і монастирі навкруги, просити допомоги... «Ми ж греки, — казав він, — християни, невмируще поріддя, ми не загинемо!»

А внизу, в Ліковрісі, капітан Фуртунас все ще стогнав на ліжку, і його побита голова довго не гоїлась. Ага жалів його і раз у раз посилав з сеїзом все нові й нові мазі та елексири і наказував якомога швидше видужати і приходить до нього на випивку. Погано почував себе і старий Патреархеас: він кашляв, аж дух йому спирало, дратувався, а потім сидав на ліжку, поїдав силу-силенну всякої всячини, блював і знову їв... І безперестану посилав по Катерину, щоб вона прийшла, казав він, зробити йому розтирання. Але вдова глузувала з нього і сповіщала, що вона теж хвора і сама потребує розтирання.

У попа Грігоріса було багато клопоту з єдиною своєю донькою Марйорі. Піп бачив, як вона з кожним днем танула, мов та свічка, і квапився поєднати її з Міхелісом, щоб вона породила йому внука. Тепер це стало пристрасним бажанням його життя. Щоб не зникло його поріддя, щоб удостоївся він мати внука — тільки так, вважав піп Грігоріс, він переможе смерть.

І Панайотар — Гіпсоїд теж вдався до розпачу: уже три ночі вдова не відчиняла йому дверей, не хотіла бачити його більше. Її думки літали десь далеко: раз у раз ходила вона до церкви, ця свята Магдаліна, і ставила свічки... Панайотар напивався, щоб забути її, щовечора повертався додому п'яний, як ніч, бив дружину та двох доньок, а потім простягався на весь зріст на подвір'ї й хропів. А на вулиці сільські хлопчакі, зустрівши його п'яним, біжать за ним і дражнять: «Іуда!.. Іуда!..» Він кидається на них, хоче наздогнати, та спотикається і простягається на бруківці.

А старий Ладас щоранку розмовляє з дружиною, яка сидить навпроти нього і плете панчошу, мовчки, нічого не чуючи...

— Спізнюється, Пенелопа, спізнюється отой дурило

Яннакос... А ми ще не підписали векселя на три ліри. І він не приніс мені жодної жменьки сережок... Як ти гадаєш, Панелопа, чи може таке бути, щоб жінка, якою б бідною не була, не мала б якої-небудь золотої прикраси? Ні, ні, цього не може бути! Цього не хоче господь... От побачиш, прийде Яннакос з золотими речами, не турбуйся.

У вухах старого Ладаса шумить, йому здається, що постукали у ворота і закричав осел. Він біжить босий, відчиняє хвіртку, обдивляється праворуч — ліворуч — Яннакоса нема ніде.

А Яннакос закінчував уже мандрівку по селах, продав гребінці, котушки, дзеркальця, житія святих, шовкові тканини і брав натомість пшеницю, вовну, курчат, яєчка, торгував, але думки його були далеко від цього. Через те зважував він точно і міряв чесно на лікоть... «Коли людина вільна від гріхів?» спитали якось одного святого мусульманина.— «Коли вона купує і продає,— відповів святий,— а розум її літає в садах...» Отож і розум Яннакоса носився десь у садах.

Інколи він згадував старого Ладаса, як той кричить, як плаче. І сестру свою — відьму, яка мучить бідолаху Констандіса. Або Манольоса, який вже, напевно, повернувся на гору і намагається догодити обом — і Христу і Ленью. Мовляв, щоб вовк був ситий і баран цілий... Та все це промайнуло в думках у Яннакоса мимохіть і знову зникло. З голови не йшли піп Фотіс, непривітна лиса гора та люди, які так міцно вхопилися за камені, що й смерть уже не могла б відірвати їх.

В останньому селі він затримався в кав'ярні. Його кум, кафедрі Хіройоргіс, який мав ще прізвисько Кролик, радо прийняв його, допоміг розвантажитись, взяв ослика, поставив у хлів і швидко повернувся, щоб пригостити Яннакоса і порозмовляти з ним. Тим часом все сільце почало збиратися біля торговця Яннакоса, який бував у бувальцях, ходив від села до села і передавав новини. І про що б його не спитали, він усе знав і на все давав відповідь. «Запитуйте, хлоп'ята! — кричав кафедрі, — запитуйте, завтра він піде від нас, та замовляйте каву».

Обступивши Яннакоса, селяни почали жадібно розпитувати. Вони хотіли дізнатися у любого пана Яннакоса, що діється в світі як там великі держави, як більшовики, як війна, землетруси... Селяни стишували голос, серце у них часто колотилося.

— Любий пане Яннакос, що відомо тобі про грецькі війська, які прийшли сюди і з блискавичною швидкістю подалися назад. Що сталося з далекими грецькими селами, через які пройшли наші евзончики¹, що то була за різанина, пожежі ридання! Ми тут живемо осторонь, і через те новини рідко доходять до нас, а ридання — і поготів. Але ж ти, шановний Яннакос, мандруєш по світах, багато чого чуєш, вгамуй же наше нестримне бажання, розкажи! Серце наше тріпоче, мов у пташки.

Тріпотіло серце і в Яннакоса, спав йому на думку піп Фотіс і село, яке спалили турки, щоб помститися; вони з корінням повиривали душі людські і розвіяли їх під чотири вітри... Від Смірни і до самого Афіон Карахісара, і навіть далі курилися зруйновані підряд християнські села. Викорінювалося грецьке поріддя, грецька нація була в небезпеці...

Та Яннакосу було шкода, він не хотів засмучувати цих людей.

— Не бійтеся, шановні, — відповідав він, — скільки вже тисячоліть живе Еллада? Вона безсмертна? Хоч деякі села, чував я, спалені, декого і вбито. Та евзончики повернуться, села відбудуються. Ми ще народимо дітей, щоб ними наповнився знову Схід!¹ Куме, принеси нам випити, я пригошаю!

— Хай буде з тобою моє благословення! — крикнув йому якийсь дідуган, що сидів у кутку, спершися підборіддям на ціпок, і, роззявивши рота, ковтав кожне слово торговця, який так багато мандрував. — Хай буде з тобою моє благословення, Яннакос! Коли б і тебе не було у нас, наше село було б сліпим. Ти приходиш до нас, дай тобі, боже, здоров'я, і робиш нас зрячими.

Розмова ще тривала, коли до кав'ярні увійшов Алі-ага Сулазаде, старий архонт села. У нього на поясі висіла низка ключів від будинків, що він їх здавав унайми. І кав'ярня Кролика теж належала йому. Довідавшись про таку визначну подію, як прихід Яннакоса, він надів червоні черевики, взяв з собою найдовший чубук і прийшов порозмовляти з славнозвісним торговцем. Його весь час непокоїла одна думка, і цей чортів грек міг би йому дещо пояснити.

¹ Евзончики — грецькі гвардійці.

² Схід — мається на увазі — Мала Азія.

Яннакос підвівся на весь зріст, приклав долоню до серця, до губ, до чола і урочисто привітав агу. Це ж був його найкращий покупець, він мав великий гарем, і його жінки, дочки і внучки любили прянощі, косметику, духи і ласощі. А що найголовніше — вони не торгувались. Отож Яннакос виструнчився, привітав Алі-агу і замовив для нього каву.

— У мене, купчику, є один клопіт...

— Кажі, шановний ага, і що я зможу...

— Слухай, грек, а що то воно таке, що зветься Швейцарія?

Яннакос почухав голову. Він теж щось чував про це краєм вуха, але ніяк не міг пригадати, що саме.

— А чого це ти запитуєш, шановний Алі-ага? — сказав він, щоб виграти хоч трохи часу і, може, щось пригадати.

— Та через те, що в те, що називають Швейцарією, поїхав мій син Хусейн, в добрий час, учитися, як він каже, на лікаря. І от я хочу послати йому бляшанку рису з шпинатом, який він так полюбає, і ще одну бляшанку вугілля для наргіле. І я не знаю, що таке Швейцарія, і як туди все те послати.

Поступово, після слів аги, розум Яннакоса прояснився, тепер він пригадав.

— Швейцарія, шановний ага, то така країна, край світу, яка виробляє молоко і годинники...

— А хіба вона не готує і лікарів? — спитав тривожно ага.

— І лікарів готує, і лікарів, шановний ага, найкращих лікарів на світі. Коли їх заглядить смерть, вона, як це тобі сказати, щоб не засмерділа кав'ярня, — вона напустить у штанці.

— Дай тобі бог здоров'я, грек, серце моє знову на місці. А дві бляшанки?

— Сказати тобі по правді, шановний ага, вугілля до Швейцарії ввозити не дозволяється, а щодо рису з шпинатом, давай його мені, я знайду спосіб...

Він уже намітив собі план: віднести рис з шпинатом у Саракіну, щоб поїли його за здоров'я Хусейна голодні.

— Я зараз піду і принесу його! — сказав ага і підвівся.

На дверях кав'ярні він зупинився задумано і обернувся до Яннакоса:

— А які витрати, ти не скажеш мені, потрібні будуть, поки бляшанки потраплять до Швейцарії?

— Витрати я приймаю на себе! — заявив Яннакос, підносячи руку, — заради шановного Алі-ага!

— Давай заберемо бляшанки і поїмо все, що в них є! — запропонував кафеджі, коли ага вийшов.

— Боронь боже! — заперечив Яннакос. — Це справа честі, куме!

Потім обернувся до селян:

— Даруйте, шановні! Я страшенно стомився з дороги, ляжу спочивати. Завтра, дасть бог, знову поговоримо. Ви питаєте мене, про що захочете, і дасте мені доручення й листи. І покличете своїх жінок, коли почуєте дудку, щоб прийшли купити, що їм потрібно... На добраніч!

Він ліг під стінкою, зручно витягнув ноги, і його оповив сон.

* * *

Було вже, мабуть, близько полудня. Щасливо закінчивши на селах справи, Яннакос наближався вже до Ліковрісі. Ослик біг весело, хоч на спині в нього була бляшанка з-під гасу, наповнена рисом з шпинатом. Ослик радів, бо йому вже вчувався запах свого улюбленого хліва з повними яслами і відром джерельної води. Серце в нього колотилось, як у людини. Він уже підняв був хвоста, щоб закричати, але хазяїн схопив за хвоста і опустив його.

— Не поспішай, Юсуфчику, піднімайся на гору. Спочатку зайдемо до Манольоса.

Позавчора Яннакос гостро поговорив з Манольосом, завдав йому прикрості, погано з ним обійшовся і тепер кається. У нього було непереборне бажання побачити зараз Манольоса і попросити у нього вибачення.

— Я був правий, — шепотів він, — та грець з ним. Манольос дуже соромливий хлопець, його і пір'їна може поранити. А я, віслук, накинувся на нього з сокирою!

У думках він уже побував у попа Грігоріса, у старого Ладаса, у Міхеліса, у вдови, у селян, у всіх чисто на селі і повернувся до Манольоса.

— Я обійшовся з ним погано, погано...—прошепотів він знову.—Я забув, що ми четверо пов'язані на весь цей рік один з одним. Ми, так би мовити, свого роду компаньйони, але не задля грошей, а задля раю!

Він засміявся від свого дотепу і поринув у думи.

«Але нехай його лихий візьме, може, гроші і рай — одне і те ж, подумав він: не може бути, ні, не може бути, бо тоді бог і чорт — прости господи! — були б одним і тим же». Йому здалося, що за ним закричав чийсь осел. Він обернувся: то був погонич Христофіс, який верхи на ослі виїжджав з села. Старий лихослов, жартівник, він був тричі жонатий, наплотив багато дітей, навіть сам не пам'ятав скільки. Одні з них померли, другі розбрелись, він спекався їх. А тепер тільки сміявся та глузував.

Яннакос зупинився, почекав на нього.

— Здрастуй, дядьку Христофіс — гукнув він. — Чи не хочеш зробити мені послугу? Дістанеш велику винагороду.

— Ану, кажи, побачимо! Мені набридло одержувати винагороди, Яннакос!

— Затримайся якусь хвилину на Саракіні, тобі ж однаково по дорозі, і віддай цю бляшанку з-під гасу попові Фотісу. І якщо він спитає, хто її дав тобі, скажеш — один грішник і більш нічого.

— А що в цій бляшанці, Яннакос? Її важко навіть підняти! — вигукнув старий Христофіс, злазячи з осла.

— Рис із шпинатом!

І він розповів йому все, як було. Старий Христофіс розреготався.

— Хай тобі господь допомагає, Яннакос, — сказав Христофіс. — О, коли б господь був таким милостивим, як ти, не тинялися б по світу голодні сироти і нерозважні вдови. Я зараз же їду, щоб бідні люди попоїли.

— Не квапся! Я був відсутнім кілька днів, що нового в селі? Чи живий ще старий Ладас?

— Ще не здох той скнара. Бач, великі видатки потрібні на похорон, це ж не вигідно! А бідолаха капітан Фуртунас, отой вусань, скоро дуба вріже.

— Подешевшає ракі, — сказав Яннакос і засміявся.

Після цього вони розійшлись.

Манольос ще здалеку помітив Яннакоса, той піднімався на гору з осликом. Серце в нього стиснулось, він підвівся: «Манольос, — сказав він сам до себе, — починаються твої муки! Тримайся міцно!»

Якусь мить подумав про те, щоб зайти в хату, і сісти в найтемніший куток. Йому соромно було показуватися на людях в такому вигляді, та ще й завидна. Перед цим він

знову подивився в дзеркальце: «Тільки диявол, — прошепотів він, — тільки диявол може бути таким потворним». Один тільки рот трохи відтух, і Манольос уже міг сьак-так говорити.

Яннакос піднімався на гору і стиха наспівував... Старий Христофіс дуже розвеселив його. Яннакос радів також і з того, що побачить Манольоса, помириться з ним, і йому стало легше, бо суперечка з другом теж пригнічувала його.

Манольос стояв у промінні післяполудневого сонця, і серце в нього тремтіло. Він пригадав губи Христа, що стискувались, щоб втамувати біль. Він теж стиснув, скільки міг, свої губи... «Я звикну, — подумав він. — Спочатку це важко, але поступово... Дрпоможи мені, господи!»

Тихий спів Яннакоса лунав дедалі голосніше. І раптом почувся радісний, урочистий звук дуди. Яннакос стояв на скелі і дудив, щоб сповістити любого друга про своє прибуття.

«Зараз він з'явиться, — подумав Манольос, — зараз він побачить мене. Тримайся, серце!»

— Гей, Манольос, Манольос! — почувся радісний голос, — вийди-но сюди!

— Ось я! — дзвінким голосом озвався Манольос.

Яннакос підвів очі, розкрив обійми, але тільки глянув на Манольоса, так і прикипів до місця. Він не повірив собі, протер очі. Підійшов трохи ближче, подивився і скрикнув:

— Що з тобою, Манольос?

Він хотів був обняти друга та злякався і відступив трохи назад.

— Яннакос, — почав тихо Манольос, — якщо ти не можеш витримати, вертайся!

З цими словами він попрямував до кошари, щоб Яннакос не дивився на нього.

Яннакос прив'язав ослика до дуба і пішов слідом за Манольосом. Той почув, що друг іде за ним.

— Яннакос, — повторив він знову, не обертаючись, — якщо ти не можеш витримати, вертайся.

— Можу, можу... — відповів Яннакос, — не тікай!

Манольос переступив поріг, увійшов до хати, зачинив віконце, прищулювався в темному кутку. «Я добре витримав, — подумав він, — слава тобі, господи!» Яннакос увійшов, примостився біля порога, зняв тубетейку, витер піт. Якийсь час помовчав.

— Що з тобою сталося? — спитав він нарешті, дивлячись у землю.

— Нічого, — відповів Манольос.

— Як-то нічого? — скрикнув Яннакос. — Диявол прилип до твого обличчя, Манольос! Диявол це — а не ти!

— Це я, — відповів Манольос спокійно, — це я, власною персоною, і ніхто більше!

Він помовчав трохи.

— І ніхто більше, ніхто! — сказав він, витираючи хусткою обличчя, що потроху сочилось.

— Диявол, кажу я тобі, прилип до тебе! — знов закричав Яннакос, намагаючись перебороти страх. — Дивлюсь я на тебе і боюсь тебе... Вставай, сідай на ослика, спустимось у село!

— Що мені робити в селі? Мені й тут добре!

— Підемо до попа Грігоріса, щоб сотворив над тобою таємні молитви і вигнав би з тебе диявола!

— Я прошу в тебе, Яннакос, однієї ласки: не кажи нікому нічого!

— Я скажу тільки попові, любий Манольос. Якщо тобі соромно спуститися в село, я попрошу, щоб він піднявся сюди і прочитав над тобою молитву.

— Ні, ні! — скрикнув Манольос і підвівся, обурений.— Я мушу мати цю болячку на своєму обличчі, я мушу...

— Я не розумію, — крикнув Яннакос і собі, — чого це ти мусиш?

— Щоб врятуватись, Яннакос. Інакше я не врятуюсь... Не дивися на мене. я не можу тобі пояснити.

— Це що, таємниця?

— Один господь знає про це, — відповів Манольос, заспокоюючись, і знову сів у кутку. — Один господь і я...

— А якщо це диявол? — боязко спитав Яннакос.

— Це таки диявол, Яннакос, правду кажеш. Це диявол сів на мене верхи, та хвалити богів, а то б я загинув...

— Не розумію, нічого не розумію! — розпачливо вигукнув Яннакос.

— Я теж не розумів спочатку, Яннакос... А потім зрозумів. Я вдався був у розпач, а тепер заспокоївся. Не тільки заспокоївся, але й підношу руки і прославляю господа.

— Ти — святий... — прошепотів Яннакос і раптом проїнявся до Манольоса повагою.

— Я грішник, великий грішник, — заперечив Манольос, — але господь всемілостивий.

Вони замовкли. Здалеку було чути, як дзенькотять дзвіночки отари, гавкають собаки. Сонце схилялося на захід, до хати проникали синюваті тіні. Занепокоєний з того, що довго не бачив свого супутника, ослик заходився тихо, прохально кричати і кликати його.

— Ти можеш їсти? — запитав Яннакос.

— Молоко, через соломинку.

— А тобі ніде не болять?

— Ніде, ніде... Іди з богом, Яннакос, досить. І дай мені слово, що нікому нічого не скажеш... Так потрібно — чуєш, Яннакос? Я мушу сам тут боротись.

— З дияволом?

— З дияволом!

— А якщо він тебе переможе?

— Не переможе, не бійся. Зі мною господь.

— Ти — святий... — знову прошепотів Яннакос. — Тобі ніхто не потрібний. Прощай! А все ж таки я прийду знову, щоб побачитись з тобою, знай це.

— Якщо тільки можеш витримати, Яннакос...

— Можу, можу... Бувай здоровий!

Була мить, коли йому спала дивна думка — схопити руку Манольоса і поцілувати її, але він стримався. Яннакос переступив поріг, одв'язав ослика, який задоволено махав хвостом, і, не обертаючись, пішов з гори.

— Світ — це велика таємниця, — прошепотів він, спускаючись з гори, — велика... Важко розрізнити бога від диявола... У багатьох випадках, прости мене, господи, вони мають однакові обличчя!

* * *

На другий день, ще вдосвіта, Манольос штовхнув ногою Нікольоса, який, лежачи навзаки, спав надворі сном праведника.

— Нікольос, вставай! Я маю до тебе прохання!

Гостра голова підпaska злякано підвелася. Нікольос підняв вії, і в ранковому присмерку дико блиснув білками своїх очей.

— Чого тобі треба? — буркнув він і позіхнув.

— Вставай, умийся, щоб освіжитись, і тоді я тобі скажу... Вставай же, голубе!

Підпасок підвівся, невдоволений, побурчав щось, облегчився, його бронзовий живіт заблискотів. Руки, боки, лит-

ки були вкриті чорними блискучими волосинками. Від нього відгонило запахом чебрецю та козла.

— Перехрестися,—сказав йому Манольос.—Навіть коли ти ніколи не хрестися, Нікольос, сьогодні ти мусиш це зробити.

— Облиш, хазяїне... — сказав Нікольос.

Він знов облеглився, потягнувся, аж хруснули суглоби. Нікольос виріс на горі разом з баранами, і в нього ніколи не виникало бажання перехреститися чи сходити до церкви. Та й навіщо йому потрібно було все це? Він хотів бути здоровим, одружитись, коли настане час, наплодити дітей, придбати собі овець і зістаритись міцним, дебелим, мов той кам'яний дуб... Хрести і богоматері були призначені для жителів степів.

Манольос сів на порозі й чекав, доки Нікольос умиється і прочуняється. Вночі він прийняв страшне рішення. Він не стулив очей, цілу ніч боровся в ньому бог з дияволом. На світанку переміг бог, і Манольос встав і штовхнув ногою Нікольоса.

— Я готовий! — сказав Нікольос, пригладжуючи руками скуйовджене волосся. — Я вже освіжився. Кажі те пер, навіщо я тобі потрібний.

— Нікольос, — сказав тихим голосом Манольос, — послухай мене уважно. Не дивись на мене, якщо боїшся, дивися вбік, але послухай гарненько, що я тобі скажу.

— Я слухаю, — сказав Нікольос і одвернувся, щоб не бачити обличчя Манольоса.

— Сходи в село, зайди в садибу хазяїна. Уже розвиднілось, ворота будуть відчинені, ото ж сміливо заходь. Переїдеш подвір'я, повернеш праворуч в підвал, де ткацька майстерня. Там знайдеш мою наречену — Леньо.

— Леньо? — спитав Нікольос і рвучко відвернувся. Очі в нього заблискотіли.

— Знайдеш Леньо і скажеш їй... Послухай уважно мої слова, Нікольос, і запам'ятай: «Привіт тобі від Манольоса. Він просить, щоб ти завітала на гору, хоче поговорити з тобою». І більше нічого. Скажеш це і підеш зараз же... Зрозумів?

— Еге ж, зрозумів, це справа не складна. Іду вже.

І Нікольос нетерпляче підняв уже ногу, щоб бігти в село.

— Стривай, дикий козел! — сказав Манольос і схопив його за руку.—Якщо вона спитає, як я поживаю, ска-

жеш — добре. Не признавайся тільки, голубе, що я хворий. Май це на увазі!

— Не турбуйся, хазяїне, не турбуйся. Я їй скажу: він почував себе добре. І подамся назад.

— Ступай!

У Нікольоса наче крила вирости. За якусь мить він зник.

* * *

Леньо прокинулася, зварила м'яту, налила туди трохи рому і вже піднімалася сходами, щоб віднести хазяїну, старому Патреархеасу. Кругленька, пухленька, незачісана, боса, вона піднімалася кам'яними сходами і щebetала, мов щиглик.

Старий архонт сидів на м'якій постелі, дивився через вікно на покрівлі сільських хат і в думках відвідував усіх жителів села, стукав до них у двері, заходив, говорив їм кілька ласкавих слів і йшов далі. Потім він сходить на гору, швидкими кроками проходив повз отари, заходив до Манольоса і втрачав самовладання: «Подумати тільки, цей паршивий дворак смів піти проти моєї волі! Його душа, каже... його душа не готова... Ну, нещасний, якщо ти не візьмеш до кінця квітня Леньо, я тебе вижену з маєтку, і забирайся тоді знов у монастир, будеш скопцем. Щоб ти пропав, жебрак паскудний! Він спантеличив мого сина! Він жаліє бідних, вони, каже, теж люди, вони наші браття! Все це хороші і святі слова, коли слухаєш їх у церкві, як їх промовляє у неділю з амвона піп. Але ж треба мати курячий розум, щоб, повернувшись з церкви додому, застосовувати їх на практиці!»

Двері відчинились, увійшла Леньо з м'ятою. Думки старого Патреархеаса зразу ж відвернулись від Манольоса і зосередились на цій пустотливій звабливій жіночці, яка, похитуючись, несла йому м'яту. Архонт примружив очі, стежачи, як вона наближалась, милувався її грудьми, що драгували його, її повними стегнами, міцними ногами... «Що мені з тобою робити, паршива жіночко, — подумав він, — а ти до того ж, як мені здається, ще й моя дочка... Твоя мати замолоду була такою ж, як і ти — нехай простить їй господь! — і одного разу вночі...»

Архонт тяжко зітхнув.

— Як ти себе почував сьогодні, хазяїне? — спитала Леньо манірним голосом. — Чого це ти зітхаєш?

— Хіба ж я можу не зітхати, Леньо? Мій чудовий синок і Манольос — вони мене з'їдять... Кажуть, ти позавчора була на горі і бачилася з ним. Що ж тобі сказав той йолоп?

— Що йому було казати, хазяїне? — сказала Леньо, теж зітхаючи, і сіла край ліжка, в ногах у архонта. — Його наче русалка зачарувала... Він заговорювався, не знаходив слів... І замість того, щоб дивитися на мене, як мужчина, то опускав очі вниз, то підводив їх до неба і поводив ними... Що мені сказати тобі, хазяїне? Чи не повів би ти його до попа Григоріса, щоб той вплинув на нього? Не смійся, Манольос хворий, хазяїне!

Старий паралітик дивився на Леньо, яка похитувалась, зашарівшись і зітхаючи.

— Ти його любиш? — спитав він і заходився сьорбати м'яту.

— Як тобі сказати, хазяїне? Його ти мені дав, за нього й виходжу заміж. Коли б ти дав мені іншого, за іншого пішла б. Усі чоловіки здаються мені однаковими.

— І старі теж, Леньо? — спитав хазяїн, і очі в нього заграли.

— Е, ні! — різко й сердито відказала Леньо. — Тільки молоді!

— До скількох років? — наполягав архонт.

— Доки вони зможуть плодити дітей, — беззаперечно промовила Леньо. Так, наче вона вже розв'язала всі ці питання і зробила для себе остаточні висновки.

— Твій розум, Леньо, — як хитра куниця! Згадаєш моє слово, ти підеш далеко. Ти знаєш, чого хочеш.

Жіночка хихикнула, підвелася, взяла порожню чашку й попрямувала до дверей.

— Яке сьогодні число? — спитав старий.

Леньо порахувала на пальцях: неділя, понеділок, вівторок...

— Двадцять сьоме квітня, — відповіла.

— Ну, три дні ми ще зачекаємо, може, його превосходительство Манольос зволять дати нам відповідь. Якщо він збожеволіє і відмовиться від такого ласого шматочка, не турбуйся, Леньо, я знайду тобі кращого чоловіка, справжнього, без викрутасів і без всяких дурощів. І він наповнить тобі усе подвір'я дітьми. Іди з богом. Я хочу сьогодні встати, сходити до церкви, погуляти по селу... Принеси мені чисту білизну.

— Оце так старий паралітик, — бурчала Леньо, спускаючись сходами, і хихикала, немов її хто лоскотав. — Він мене пожирав очима... Присягаюсь, коли б він не був моїм батьком, я примусила б цього старого дурня повінчатися зі мною, нехай би він навіть і не був спроможний плодити дітей. Не тільки світу, що у віконці. Інші спромоглися б. Але ж чорт все сплутав. Хай буде так, Манольос теж не поганий!

В цю хвилину на порозі з'явився Нікольос. Він упрів, від його тіла йшла пара, повітря сповнилося козиним запахом. Він і насправді схожий був на двоногого козла, лискучого, похмурого, що дихав уривано, але в той же час — і на молоденького архангела. Побачивши його, Леньо стала, злякавшись.

«Це ж хто такий? — прошепотіла вона. — Якщо це підпасок Нікольос, то як він виріс і змужнів і як від нього пахне! У нього навіть вуса вже пробиваються!»

— Чого тобі? — крикнула вона. — Ти Нікольос?

— Я Нікольос! — обізвався підпасок, і голос у нього ламався, як у молодого півня.

— Чи ба, ти вже став справжнім мужчиною. Чого ж тобі треба?

— Рано-вранці послав мене Манольос переказати тобі щось. Ото я й прийшов.

— Манольос? — спитала Леньо, і серце в неї заколо-тилось. Вона підступила до Нікольоса.

— Не кричи. — сказала вона, — ти не на горі. Кажі тихше. Що доручив переказати мені Манольос?

— Ось що: привіт, казав, від Манольоса і щоб ти завітала на гору. Він хоче з тобою поговорити.

— І оце все? Добре, я прийду, скажеш йому. Стривай, не тікай! А як він себе почуває, Нікольос?

— Добре почуває себе. добре почуває! — крикнув Нікольос і кинувся бігти, залишаючи за собою різкий запах, наче тут тільки що пройшов козел.

На подвір'ї показався Міхеліс. Одягнутий, мов пан, у всьому святковому, щойно виголений, гарно причесаний, він зібрався піти до церкви послухати евангеліє, побачити Марйорі.

Він саяв посеред двору, мов той орел. Леньо затрималась на якусь мить, залюбувалась ним. «Таким, певно, був і мій батько замолоду, — подумала вона, — як святий Георгій!»

— Добридень, Леньо,—привітався Міхеліс, надіваючи хутряну шапку, яку тримав у руці. — Я йду до церкви!

— Час добрий! — відповіла Леньо насмішкувато. — Іди до церкви, та не збийся з дороги!

— А ти нітрохи не зіб'єшся з дороги, прямісінько підеш до Манольоса, мені здається... — сказав Міхеліс. Він помітив, як з двору виходив посланець Манольоса. — Дивись, щоб потім не жалілась!

— Я не жаліюсь, хто тобі це сказав? — з досадою відповіла дівчина.— Адже двораки теж люди, господь не покидає нас безутішними. Коли б Манольос надів твоє вбрання, хазяїне, він теж став би паничем.

— Ти маєш рацію, Леньо,—відповів Міхеліс, переступаючи поріг, — ти маєш рацію! Вся різниця між нами тільки в одязі.

В цю хвилину задзвонили до обідні.

— Я піду, Леньо, — сказав він. — Принеси мені гарні новини з гори.

— А твоя милість—від попової доньки! — крикнула Леньо. Вона за словом у кишеню не лізла.

У церкві пахло свічками і ладаном. На іконостасі виблискували великі ікони. На стінах, від підлоги, вистеленої кахлями, і до купола були намальовані святі та різнокольорові ангельські крила. Увійшовши до цієї дуже давньої візантійської церкви, здавалось, потрапляєш до якогось раю, де повно фантастичних птахів і високих, в зріст людини, квітів, а ангели, мов величезні бджоли, збирають мед, літаючи від квітки до квітки. А на самісінькому куполі над головами людей висів жорстокий і грізний вседержитель.

І люди внизу, на вистеленій кахлями підлозі, гули теж, мов бджоли, бігали від однієї ікони до другої і били поклони, а потім стояли нерухомо і слухали церковні співи: попереду чоловіки, за ними — жінки, а біля столів з підносами і свічками — старости. Та сьогодні ніхто не знав, чи прийде староста Патреархеас, а щодо капітана Фуртунаса, він лише перевертався з боку на бік і стогнав на ліжку. В церкві був тільки вчитель у своїх маленьких окулярах, у білому комірці. А рядом з ним — старий Ладас, з губ якого зринали ущипливі слова. Учора вночі він бачив Яннакоса, який приніс йому погані вісті: за три місяці, протягом яких ці обідранці мандрували по дорогах, вони продали, казав Яннакос, усі свої персні, і в них лишилися

самі пальці. А навіщо йому пальці, старому Ладасу? Навіщо йому вуха без сережок? Він кляв свою долю. «Я невдаха, — шепотів він, — стоячи за столиком. Коли б оте зруйноване село та знаходилося біля Ліковрісі, отоді б я не спізнився... А так, яка користь мені з того, що їх розорили? Будь вони прокляті!»

Заходили християни, кидали на підноси гроші, брали свічки, хрестились і просувались до ікон. Та думки старого Ладаса літали далеко... «Добре, хоч той дурило підписав розписку на три ліри. Я б на його місці...»

Та не встиг він додумати до кінця, як якась важка туша прийшла й розсілася рядом, аж лавка затріщала. Ладас нервово обернувся: поруч сидів старий Патреархеас. Щокни в нього були бліді, обвислі, очі помутнілі, губи жовті й сухі...

«І досі не здохла ця архонтська свиня», подумав Ладас, але нахилився і привітався.

— Швидкого видужання, шановний архонт, — сказав він стиха і знову заглибився в думки про свою невдачу.

Увійшов Міхеліс, і церква засяяла. Він спізнився, бо заходив до Марйорі, яка чекала на нього. Вона хотіла поговорити з ним. Дома була тільки стара нянька, віддана і до того ж — глуха.

— Ти спізнився... — сказала Марйорі, стоячи під дверима і чекаючи на нього.

Вона теж вирядилась, наділа кращу сукню, а на шию — намисто із золотих дукатів, спадщину матері. Бліді щічки трохи покрасила рум'янами, що їх тайкома приніс їй учора вночі Яннакос.

Проте очі в неї були запалені, немов перед цим вона плакала: попід очима сині круги. В руках — хусточка, і вона раз у раз прикладала її до губ.

— Чого ти мене кликала? — спитав Міхеліс стурбовано. — Що тебе непокоїть, люба Марйорі?

— Батько квапиться, — відповіла Марйорі і опустила очі. — Він поспішає, хоче щоб ми побралися.

— Хіба ж ми не умовлялись зробити це на різдво, люба Марйорі? Це не минув рік, як померла моя мати, не годиться...

— Він поспішає... — сказала знов дівчина стиха. — Щодня бурчить, встає ночами, ходить по кімнаті, не може спати.

— Але чому? Що з ним, чому така поспішність?

— Не знаю, любий Міхеліс, не знаю... — прошепотіла Марйорі, і голос у неї тремтів.

Вона добре знала, чого квапиться старий батько, але не могла в цьому признатись. Вона відчувала, що батько мав рацію, треба було поспішати.

— Батько не любив моєї матері, — сказав Міхеліс. — Вона була старша за нього, рано постаріла і бурчала на нього... Отож вона йому набридла, і йому не жаль було, коли вона померла. Але тепер йому соромно ламати звичай — ще не минуло року. Він же перший архонт села, мусять подавати приклад... Зрозуміла, люба Марйорі?

— Зрозуміла, зрозуміла... Але ж батько квапиться, кажу тобі, і чіпляється до мене... Я вже не можу більше витримувати!

Їй захотілось кашлянути, та вона стрималась, затиснула рот хусточкою. Її худенька волога ручка тремтіла в руці Міхеліса.

Міхеліс подивився на неї й жажнувся: вона справді танула. Під пухнастою шкірою виступали кістки, виразно вимальовувався череп.

— Люба моя... — прошепотів він і стиснув їй руку на своїх грудях. — Люба Марйорі... — Так, наче вона йшла від нього, а він хотів її затримати. Неначе вона була купкою піску і вислизала з рук.

— Любчику мій, — сказала дівчина, силкуючись стримати сльози, — іди вже, йди до церкви. Скоро і я туди прийду... Ми спізнались, іди, і хай допоможе нам господь!

Вона обняла його голову, довго пригортала до своїх грудей. Все тіло в неї тремтіло.

— Нехай допоможе нам господь! — знов прошепотіла вона, швидко увійшла до кімнати і, напівпритомна, впала в обійми старої няні.

Міхеліс тихо відчинив двері і квапливо попрямував до церкви. Щось стискувало йому горло.

Церква засяяла, коли він увійшов. Він став за столиком поряд з батьком. А старий батько обернувся і замилювався ним. «Отаким був і я, — подумав він, — отаким був і я колись... Підле життя, ти спливаєш, як казка».

* * *

Тим часом Леньо причесалась, побризкала голову і під пахами одеколоном, наділа жовту косинку з червоною бахромою, яку подарував їй нещодавно, на великдень, хазяїн,

і пішла вуличками села, щоб вийти на стѣжку, яка вела на гору Богоматері.

Обідня вже скінчилась. По-святковому одягнені і в святковому настрої селяни порозходились по майдану і походили сюди-туди. Інші попівали в кав'ярні Костандіса і жартували.

...Ага знову сидів на веранді і палив наргіле. Праворуч від нього стояв сеїз з сурмою, ліворуч — Юсуфчик жував мастиху і пригощав агу. Старий ага напівзаплющував запалені очі і дивився вниз, на майдан, на селян, як пастух дивиться зверху на свою отару: поблажливо й ніжно. Він був певен, що сам він — людина, а всі інші — вівці. Що він їсть м'ясо, а інші — траву. І він дозволяв їм мирно пастися, щоб вони давали йому шерсть для одягу і м'ясо для їжі.

Леньо піднімалась горою, а душа її летіла на крилах. Вона сушила собі голову, навіщо вона була потрібна Манольосу. Леньо думала, що на цьому тижні вони справлять весілля, скінчиться нудьга і почнеться справжнє життя — вдень клопоти по хазяйству і готування їжі, вночі — обійми, а через дев'ять місяців — колісання немовляти... «Я вже не буду служницею, я буду жінкою і матір'ю...»

Манольос подобався їй, він був спокійний, роботящий, гарний на вроду, з русявою борідкою, блакитними очима, лагідним обличчям, і справді, мов той Христос. Її душа линула, здіймалась на гору раніше від неї, досягала кошари, літала, помахуючи крильми, навкруги, сідала Манольосу на плечі, мов приручена куріпка, пістрява, пухленька, з червоними лапками, і пестливо скубла йому потилицю... «Він, певно, сидить тепер на гладкому камені, де кінчається підйом, і чекає на мене. І його душа теж лине назустріч моїй», думала вона.

І справді, Манольос сидів на камені, безперестану витирав опухле обличчя, яке знову порепалось і сочилось.

«Мені жаль її, мені жаль її, сердешну, — думав він, — але треба... Я мушу врятуватись від усякої спокуси, щоб очистилась душа моя, щоб очистилась моя плоть, і я став достойним...»

Він прислухався, почув швидкі, легенькі кроки, в повітрі запахло одеколоном, ніздрі його затремтіли, він впізнав цей запах: то був запах Леньо.

«Вона прийшла вже, прийшла, — подумав він, — прийшла, ось вона!»

Показалась жовта косинка, Леньо на мить зупинилась, рукою заслонила від сонця очі, помітила на плоскому камені нареченого, що схилив обличчя і чекав на неї, і стишила ходу.

— Ось вона! — сказав Манольос знову, підвів голову, скопився і став на весь зріст, нерухомо.

Леньо нахилилась, удала, що не бачить його, щоб дати змогу йому розігнатись, підбігти до неї, схопити за стан, як це він робив звичайно, і допомогти їй піднятись на гору... Але сьогодні Манольос лишався нерухожим.

— Манольос! — крикнула вона, не маючи більше сили стримуватись.

Та Манольос не відповів, він стояв на камені, мовчазний і нерухожий.

Леньо підбігла, підвела голову, глянула на нього і скрикнула:

— Мати божа! — і впала на землю.

Манольос зійшов з каменя, підняв Леньо, але вона лівою рукою закривала очі, щоб не бачити його, а правою — відштовхувала, не дозволяючи навіть доторкнутись.

— Іди... Іди собі! — кричала вона писклявим голосом. — Іди собі геть!

— Глянь на мене ще раз, Леньо, — сказав Манольос тихо, — глянь, щоб я спротивився тобі раз і назавжди...

— Ні, ні! — вишала сердешна. — Іди геть!

Манольос відійшов і знову сів на камінь. Якийсь час обоє мовчали. Нарешті заговорила Леньо:

— Що з тобою? Ради бога, скажи, що з тобою!

— Проказа... — відповів Манольос тихо.

Леньо жахнулась, одвернула обличчя.

— Я піду, — сказала вона. — Ото для цього ти й кликав мене?

— Для цього, — так само тихо відповів Манольос. — Хіба ти можеш вийти заміж за мене, за такого? Не можеш! Хіба ти хочеш народити зі мною прокажених дітей? Не хочеш! Тоді йди собі з богом!

Вони знову замовкли. Почулося голосне безутішне ридання дівчини.

— Прощавай, Леньо, — сказав Манольос і повернувся, щоб іти до кошари.

Леньо не відповіла, витерла жовтою косинкою очі, глянула навкруги. Вона не знала, що з нею буде і куди вона піде. Манольос пішов, і весь світ крутився осиротілий.

Сонце поважно ступало серединою неба. Чути було тільки дзвіночки овець, які поверталися відпочити в затінку великого кучерявого дуба. На якусь мить почувся самотній голос сопілки, пролунав жалібно, але одразу ж змовк і він.

— Проказа... проказа... — повторювала про себе Леню і вся тремтіла. Незважаючи на полудневу спеку, її морозило.

Скільки часу вона лежала, розпластавшись на каменях, вона не пам'ятає... Їй здалося — тисячоліття, але насправді минуло не більше кількох хвилин, бо коли вона встала, щоб іти, сонце все ще стояло нерухомо посеред неба.

Знов зазвучала сопілка то журно, то радісно, настійливо, мов душа, що самотня стогнала й кричала в пустелі, не в силах витримати цієї самотності.

Нічого не думаючи, не усвідомлюючи, Леню пішла на благальні звуки сопілки, наче почула своє ім'я, наче хтось кликав її, йшла, змучена, похитуючись. Вона теж лишилася самотньою серед оцього каміння, на оцім пригріві... Одинока, вона теж не могла зносити самотності і йшла вперед. Звуки сопілки дедалі дужчали, ставали настійливішими, благальнішими і вабили її... Леню не могла вже опиратись і все йшла вперед...

. . . . .

РОЗДІЛ VI

Бідолашному капітану Фуртунасу погано, шановний ага. Рана в нього на голові ніяк не загоюється, кістки не хочуть зростатись. І чого тільки ми вже не робили! Яких тільки елексірів, яких мазей не вживали! Приходив і піп Грігоріс, читав молитви, приходила і якась циганка, кидала на карти. Світили ми й велику свічку святому Пантелеймону, зцілителю, давали капітанові і котячий кал їсти,—а про котів же балакають, що вони живучі, адже мають в собі сім душ,—все, все перепробували, та даремно! Ні господь, ні диявол не хочуть, щоб бідолашний капітан видужав.

Ці гіркі слова вихопились у кіри Мандалені і вона прикусила язик.

— Вухо лукавого глухе,—пробурчала вона і знову заходилася плескати язиком.— Капітан Фуртунас покликав сьогодні Міхеліса, сина архонта Патреархеаса, щоб продиктувати йому, як він сказав, свою духівницю. А зараз іду я, шановний ага, покликати попа Грігоріса, щоб той причастив його. Наш капітан підняв якоря і ладнається відпливати. Щойно покликав мене та й каже: «Зроби мені послугу, тітко Мандаленя, сходи до аги і перекажи йому: щирий привіт від капітана Фуртунаса-Спаномарії. Скажи, що він уже кріпить паруси, збирається відпливати. До приємної зустрічі!» Оце я й прийшла, шановний ага, я, кіра Мандаленя.

Ага, сонний, з набряклими повіками, з обвислими щоками, босий, непричесаний, невмитий, сидів на софі і пив каву, щоб пробуркатись. Він слухав стару Мандаленю точнісінько так, як ми слухаємо шум дощу. Коли вона нарешті зупинилась, ага сумовито розтулив рота:

— А з мозком у нього як? — спитав він і позіхнув.

— Мозок працює добре, шановний ага, як годинник!

Ага помовчав. Він нудився і знов позіхнув.

— Він боїться? — раптом спитав ага, позіхаючи.

— Анітрохи цей дивак не боїться, анітрохи, шановний ага. Ти йому кажеш про бога, він сміється. Кажеш про диявола, теж сміється. Прости мене господи, йому наплювати і на того, і на другого.

— П'є?

— П'є, але небагато.

— Гаразд! Коли я прочуню, скажеш йому, прийду попроситися. Я візьму з собою і сеїза, скажеш йому, щоб той загравав у сурму. Візьму і Юсуфчика, скажеш йому, щоб той проспівав йому улюблене амане. Зараз я п'ю каву, потім візьму чубук, вип'ю ракі. Прийде Юсуфчик, почухає мені п'яти. І тоді я зовсім прочуню і прийду... Тільки послухай: боронь боже, щоб він не поспішив, скажеш йому, і не помер, перш ніж я прийду... Нехай почекає мене. Ступай!

Довгий, виснажений, з висохлою шкірою, притулився капітан Фуртунас спиною до стінки і не ворухився. Він не боявся смерті і не каювся. Голова в нього була туго пов'язана широким червоним поясом, просякнутим засохлою кров'ю; маленькі очиці блискотіли — рухливі, жваві, як у тої мавпи, що її він бачив колись в Одесі.

Рядом, на столику, пляшка ракі, чубук і гіпсова статуетка англійської королеви Вікторії, яку він купив багато років тому в невеличкій гавані. «Це — вельможна дама, — казав він, — огрядна, вгодована, пишногруда, вона мені подобається...» — і купив статуетку. Відтоді він не розлучався з нею. «Це моя дружина, — казав він і ретотав: — Щоправда, вуса в неї більші, ніж у мене».

Капітан водить очима, оглядає вбогу кімнату — брудні стіни, вкриті павутинням, балки, порожні полиці, довгу скриню, повну всякого дрантя, старих чобіт і фуфайок, залізного мотлоху; глечик з водою на табуреті, сулія з ракі в кутку. Він дивиться то на одну річ, то на другу, прощається з ними. Очі капітана затримуються на великій фотографії, що висить навпроти на стінці. То була стара, вицвіла фотографія з зображенням його загиблого корабля — з розпущеними парусами, з грецьким прапором на кормі і з напівоголеною сиреною в носовій частині. А сам він, тридцятилітній капітан, стояв за стерном. У думках він сів на парусник, зійшов із засидженої мухами фотографії, корабель знявся з фотографії і поплив

у відкрите море. Та в цей час ніби впав густий туман, і капітан Фуртунас ледве розрізняв острови, береги, турків у червоних фесках і напівоголених жінок на набережній, подібних до сирен, і портові таверни, пропахлі тютюновим димом, камсою і смаженою печінкою.

Все уявлялось йому дуже невиразно: і радощі, які він пережив, і прикrostі, і рани, що їх він одержав, коли пішов із своїм кораблем добровольцем на війну 1897 року і возив зброю та продовольство в Грецію... Одного разу, охоплений пристрасстю, безумствував з однією туркенею, не пригадує де, не пригадує з якою... У Константинополі, в Смірні, у Айвалі чи в Александрії? Її звали чи то Гюлсум, чи то Фатіме, Еміне... він не пригадує. Насунув густий туман, все на білому світі розтануло, перетворилося в пару... З усього пережитого ним тільки одна подія лишилася чистою, ясною в цьому густому тумані і чітко вимальовувалася в сонячному промінні. Сталася вона в Батумі, у квітні, в день святого Георгія. В цей день він з трьома товаришами подався до якогось саду, де росло багато чорних екзотичних кущів з великими червоними квітами. Посідали вони на холоднуватій гальці і заходились їсти й пити, і тихо наспівувати. Голови в них були пов'язані білими з бахромою серветками. Немилосердно палило сонце, пахло море. І з ними — жодної жінки. Тільки товариші, всі молодці, одні біляві, другі — чорняві. Одного з них звали Георгій — він був іменинник. І в той час, коли вони їли й пили і тихо наспівували, почав накрапати дрібний дощик, тихий, теплий, приємний. Шурхотінням озвалося лапате листя, окропилася біла галька в саду, морем запахла земля. Прийшли троє вірмен з бузуком, зурною і бубном, посідали, підгорнувши ноги, під квітучими кущами і заспівали амане...

Яка це була радість, які веселощі. Життя тріпотіло, мов гаряча, закохана і недовговічна пташка...

Мозок у капітана стиснувся, він більше нічого не пригадував виразно. Нічогісінько. Все життя його стало димом, і розвіялось, і тільки ця гулянка і цей дрібний дощик у Батумі zostалися жити в його пам'яті.

— Невже оце й усе? — прошепотів він. — Невже ж оце й було все моє життя? Дрібний дощик, троє друзів, екзотичні кущі... І щоб у пам'яті нічого більше не лишилося! А я... я ж думав, що проковтнув увесь світ!

Капітан простягнув був руку, щоб узяти склянку з

ракі зі столика, та в цю мить відчинилися двері і зайшов ага. Він був одягнений у парадну форму — в червоні шаровари та гетри. З-за пояса стирчали срібні пістолети. Вуса він покрасив чорною фарбою, під пахвою — шовкова хустка, наче він зібрався на весілля. Слідом за ним ішов напівсонний Юсуфчик, кругловидий, білявенький, пухкенький, мов булка, і жував мастиху, а за Юсуфчиком — страшний з виду, похмурий сеїз із сурмою.

— День добрий і попутного тобі вітру на паруси, капітане Фуртунас! — весело крикнув ага. — Кажуть, ти підняв якір і збираєшся відпливати!

— Паруси вже розпущені, любий ага, подув попутний вітер, щасливо лишатися!

— Куди прямуєш, Спаномарія? — спитав ага, сміючись, і сів на довгу скриню... Навіщо покидаєш білий світ? Залишайся ще з нами! Позавчора принесли мені ракі, чистісінький спирт, аж пахне — з чорної шовковиці. Сідай, розіп'єм її, а потім уже попливеш.

— Щасливо лишатися, любий ага, пізно вже. Я підняв якір, взявся за стерно, відпливаю. Пкїй її сам.

— А куди попливеш? Хіба ти знаєш, куди відпливаєш?

— Хай буду проклятий, коли я що-небудь знаю. Відпливаю навмання.

— А що говорить, грек, твоя релігія?

— Е-е-е, — сказав капітан, махнувши рукою. — Якщо вірити моїй релігії, то я піду прями́сінько в пекло!

Ага засміявся.

— А за моєю релігією, я піду прями́сінько в рай. Там є вдосталь плову, повно жінок і Юсуфчиків! Та, може, обидві наші релігії глузують з нас? Світ, правда ж, Юсуфчику любий, світ—то сновидіння, життя—то ракі, ми п'ємо і п'яніємо. Наш розум в'ється, як те мотовило, і ти граєш грека, а я—турецького агу... Облиш усе, Спаномарія, не будемо порпатися в цих справах, скажу тобі по ширості, нудно мені.

Він обернувся до пухкенького хлопчика:

— Встань, Юсуфчику любий, я бачу одним оком сулю в кутку, встань — почастуй нас!

Увійшла стара Мандаленя, підійшла до капітана і сказала йому пошепки:

— Любий капітане, зараз прийде піп із святими дарами, щоб причастити тебе. Не пий ракі!

— Який ще там піп, відьмо? Заткни свою пельку! Візьми сулію, почасть нас!

Стара Мандаленя щось буркнула невдоволено, поналивала склянки, руки в неї тремтіли. Ага підвівся, підійшов до ліжка, чокнувся з капітаном.

— Щасливого тобі плавання, Спаномарія!

— І за твое здоров'я, любий ага!

Обидва зареготали від щирого серця.

— Коли б наш Магомет і ваш Христос попивали ракі й чокались, як ми з тобою, любий капітане,— сказав ага, витираючи вуса,— вони б стали нерозлучними друзями. І не виколювали б очей один одному... Та вони, на жаль, не пили ракі і ввергнули світ у кровопролиття... От як ми з тобою стали друзями, капітане! Хіба ж ми погано проводили час?

— Іде піп, щоб причастити мене, любий ага,— сказав капітан. У нього вже почало шуміти в голові, і йому хотілося заплющити очі.— Прощай!

— Постривай, друже, не квапся так! Я привів Юсуфчика, щоб він проспівав тобі на прощання твій улюблений амане. Не відпливай, друже, не послухавши востаннє пісні... Ану, Юсуфчику любий, заспівай амане!

Юсуфчик вийняв з рота мастиху, приклеїв її на голе коліно і вправно підпер щічку правою рукою. Він уже розкрив був кругленький ротик, щоб заспівати амане, як ага простягнув до нього руку:

— Стривай, Юсуфчику! Нехай спочатку просурмить сурма.

Він обернувся до сеїза:

— Розчини двері, стань на порозі, виструнчись і сурми щосили.

Сеїз розчинив двері, підняв сурму і почав сурмити, як на штурм.

— Досить! — крикнув ага.— А тепер, Юсуфчику, дай нам амане!

Пролунав дзвінкий, пристрасний голосок. Капітан наставив вуха, груди в нього сповнилися жалю і знемоги. «Дуня табір, руйя табір...» «Світ і сновидіння єдині, аман, аман!»

Ніколи ще в своєму житті капітан не відчував так глибоко, наскільки, справді, світ і сновидіння єдині... Він знову марив, ніби був капітаном і причалював до портів Азовського і Чорного морів, ніби ходив на війну 1897

року, ніби він грек і християнин і тепер ніби помирає... Та ні, він не помирає, а прокидається, сон кінчився, світає...

Він спокійно простягнув руку:

— Дякую тобі, шановний ага, тільки ти один зрозумів мої страждання. Доброго здоров'я тобі, Юсуфчику любий. Нехай же ніколи не згниє твій ротик, а стане рубіном в землі.

Ага розчулився, витер очі.

— Послухай, капітане, якщо я називав тебе коли-небудь Спаномарією, то робив це з любові, пробач мені. Відпливай з богом!

Він нахилився, поцілував капітана, очі в обох поналивалися сльозами.

— Чи ти бач, я й сам не знав, як дуже любив тебе, ага,— тихо сказав помираючий.— Прощавай!

І з цим вони розпрощались. На вулиці ага звернувся до сеіза:

— Сурми щосили, щоб капітан слухав і кріпився... Щоб чуло все село, щоб посходились люди і поховали його. Одна підпора села валиться.

Небо закрилося рідкими літніми хмарами. Упали дві три краплини.

— Мерщій, давай бог ноги, хлопці, — сказав ага. — Я ж у новому одязі.

І всі троє кинулися бігти.

Назустріч поспішав, захекавшись, Міхеліс. Він тримав у руках папери і чорнильницю.

— Як почуває себе наш капітан, шановний ага?

— Чудово! Він не знає страху, шановний челебі¹. І почуває себе навіть краще, ніж інша здорова людина... Проте поспішай!

Стара Мандаленя розчинила навстіж двері — от-от прийде піп із святими дарами. Та замість попа прибіг захеканий Міхеліс.

— Не поспішай, дитино моя,— сказала йому стара.— Він ще тримається! Живучий, як кішка, наш покійничок. Заходь до кімнати!

Міхеліс увійшов, двері за ним зачинились.

Капітан заплющив очі, він зовсім знесилився. Кров знову просочилась і потекла йому на щоки і на простиню.

¹ Челебі — людина знатного походження.

Підійшла стара Мандаленя, витерла кров, схилилась і шепнула на вухо:

— Капітане! Прийшов Міхеліс з чорнильницею. Кріпся!

Капітан взяв себе в руки, підвів розбиту голову, опритомнів, розплющив очі.

— Здоров був, молодий чоловіче! — сказав він, і, знов заплющивши очі, відразу заснув.

Міхеліс сів на скриню, розклав папери і став чекати.

— Гарна була людина! — сказала тихо стара Мандаленя і витерла ніс і очі хусткою. — Гарна була людина, хоч і вдавав із себе жорстокого. А мій покійничок...

І почала тихим голосом розповідати про свої жалі, щоб вилити свою душу. Міхеліс скрутив цигарку, запалив. У нього були свої жалі, але він не звіряв їх нікому... Він слухав, що казала йому стара, але думки його були далеко.

Десь поблизу почав гавкати собака. Стара Мандаленя схопилася:

— От гемонський пес! Певно, загледів уже смерть, яка наближається. Ото й гавкає!

І, відчинивши двері, схопила камінюку, шпурнула її і знов повернулася в кімнату.

Капітан розплющив очі.

— Міхеліс, — гукнув він, — де ти там? Підійди ближче, бо я не можу вже говорити голосно. Розгорни свої папери й пиши.

— Не втомлюй себе, любий капітане, — відповів Міхеліс. — Нема чого квапитись.

— Пиши, кажу тобі, годі втішати. У мене сім душ, шість із них уже покинули мене. Лишилась одна тільки, та й та збирається відлетіти. Поквапся, пиши, поки я ще живий.

Міхеліс наблизився до ліжка, розгорнув папери, вмочив ручку в чорнильницю.

— Слухаю, любий капітане!

— Насамперед напиши, що я при здоровому розумі і твердій пам'яті, що я православний християнин. Батька мого звали Тодоріс Капандаіс. Дітей і собак у мене немає. Жонатим я не був, хвалити бога. Були в мене гроші, я їх проїв, були в мене маетки, я їх продав і теж проїв. Навіть не проїв, а пропив; та це один біс. Був у мене корабель, он він там, на фотографії, та розбився біля Тра-

пезунда, пішов на дно. Усе моє майно, усе геть чисто,— ось воно!

І він вказав рукою на порозкидані манатки.

— Я роздам свої речі селянам, щоб споминали мене. Кіра Мандаленя, постій коло мене, називай мені кожну річ, щоб я швидше пригадував. А що я забуду, то буде твоє. Отже; пиши, Міхеліс, ти готовий?

— Готовий, шановний капітане.

— Сулію з ракі, що стоїть отам у кутку, я відписую азі, щоб розпив її за моє здоров'я. Золотий зуб, що в роті, нехай вирвуть і віддадуть удові Катерині, щоб вона зробила з нього сережки. Чубук з янтарним наконечником дарую кав'ярні Костандіса. Коли зайде до кав'ярні який-небудь чужоземець, нехай курить з нього, щоб скоріше минала в нього туга за батьківщиною. Десяток фунтів ячменю дарую осликові Яннакоса, щоб той з'їв його того вечора, коли буде входити в Єрусалим і на ньому верхи сидітиме Христос... Дещицю грошей, що лишилися в моєму гаманці, нехай візьме піп Грігоріс, інакше цей козлобородий не поховає мене, і я засмердюсь. У скрині, на якій ти сидів, лежить різне ганчір'я — непромокальні плащі, старі тюбетейки, фуфайки, капітанські чоботи, потайний ліхтар, бусоль і деякі залізні вироби. Все це віддайте отим нещасним, які живуть у печерах Саракіні. Віддайте їм і мої глиняні горщики, і мою спиртівку, і мої тарілочки, і мій одяг; і каву, і цукор, і цибулю, і пляшку з олією, і сир, і мисочку маслин... все, все; мені їх жаль, отих бідолашних. Ти позаписував, Міхеліс?

— Зажди хвилинку, шановний капітане, я запишу, не поспішай.

— Я поспішаю, поспішаю, бо треба встигнути. Пиши швидше. Є ще в мене одна книжечка — Халіма. «Тисяча і одна ніч». Я почитував її щонеділі, коли інші ходили до церкви, і коротав час. Цю книгу нехай візьме кафедрі Костандіс і кожної неділі після евангелія, коли селяни приходитимуть до кав'ярні, нехай хто-небудь читає її голосно, щоб ви стали зрячими, бідолашні. Звичайно, евангеліє — то велика книга, але й Халіма не відстає. Записав, Міхеліс?

— Записав, шановний капітане. Кажі, але не надто утруднюй себе.

— Пройдіся по хаті, Мандаленя, і подивись. Чи не забув я чогось коштовного?

— А туфлі, капітане?

— Тьху! У них же підшви постирались. Хіба що на смітник їх викинути! А втім, стривай, я відписую їх старому Ладасу, сіромасі. Кожного разу, коли я бував у нього вдома, завжди я бачив його босим. Нехай забере їх цей скнара, щоб не простудився бува і не здох і щоб Венеція не загубила голки¹. Подивися ще, Мандаленя.

— Фотографія ще.

— Її я візьму з собою. Покладете її мені на могилу, в рамці під склом. З собою візьму і склянку для ракі, вона добре попрацювала на мене. Її я не залишу. Чекай! Ще гіпсова статуетка. Її нехай візьме Гіпсоїд. Хай з'їсть і англійську королеву.

— Лишилося найголовніше,—сказав Міхеліс,—будинок.

— Його я залишаю тобі, стара Мандаленя. Ти доглядала мене, мов сестра. Дуже я тебе намучив, сердешну, багато разів лаяв, здається, й відлупцював кілька разів. Пробач мені, Мандаленя, і не плач. Чи, може, ти плачеш з радощів?

Він хотів засміятися, але не зміг. Йому було боляче. Кров знову просочилась і почала стікати.

— От і все моє майно,—сказав він.— Позаписуй усе і давай папір, я поставлю свій підпис.

Міхеліс подав папера, стара трохи підвела капітана, Міхеліс взяв його руку, і той написав: капітан Якуміс Капандаіс, син Теодора.

Почулося святе поспів'я.

— Іде батюшка з святими дарами, — сказала стара Мандаленя і побігла відчиняти двері.

— Ще й ця морока... — пробурчав капітан. — Давай, будемо кінчати.

Першим увійшов старий паламар із засвіченим ліхтарем. За ним — піп Грігоріс в епітрахилі. Він високо тримав у руці святу чашу, накриту куском оксамиту вишневого кольору, гаптованого золотом.

— Гряде господь! — сказав він гучним урочистим голосом, переступаючи поріг. — Залиште нас самих.

Міхеліс і стара Мандаленя перехрестились, поцілували попа в руку і вийшли з кімнати. Паламар з ліхтарем теж вийшов надвір. Стали чекати.

— Капітане Фуртунас. — сказав піп, наближаючись

---

¹ Грецька жартівлива приказка.

до помираючого, — настала пора стати тобі перед господом. Сповідайся в гріхах своїх, очисти душу свою, говори!

— Як же мені про них сказати тобі, батюшко, — відповів капітан похмуро. — Хіба ж я можу їх пригадати? У господи бога є книга, до якої він все записує. Якщо йому схочеться, то нехай викреслить з неї мої гріхи. Одну тільки річ я хотів би взяти з собою, як подарунок з землі, одну-однісіньку. Я гадаю, що такої речі не знайти на небі.

Піп слухав невдоволено. Тон капітана дратував йому нерви.

— Тільки одну річ, — наполягав капітан, — я взяв би з собою, як подарунок господу.

— Що саме? — спитав піп, хмурячи брови

— Губку.

— І як тільки тобі не соромно? — скрикнув він. — Ти не тремтиш навіть в цю страшну хвилину, безбожнику?

— Ми ж мурашки, — тихо продовжував капітан. — Ми з'їли на одну пшеничину більше, на одну дохлу муху більше. Подумаєш, велике діло! Повикреслюй усе це! З нами, мурашками, хочеш міряться силою? Ти ж проти нас — здоровенний слон!

— Капітане! — суворо сказав піп. — Побійся бога! Нещасний, ти ж стоїш під його дверима! Зараз вони розчиняться і ти узриш його. Невже тебе не охоплює жах?

— Панотче, — сказав капітан і заткнув вуха. — Я стомився. Був у мене ага і розмовляв зі мною, був у мене Міхеліс і написав мені духівницю. Я тобі теж залишаю — добре, що згадав — усі гроші, які в мене лишились, щоб ти мене поховав і не дав би мені засмердітись. А тепер забирайся, бо я навіть не можу бачити тебе з цим опудалом. Я вже не можу, стомився. Іди собі з богом!

Він одвернувся до стінки, заплющив очі. Дихання йому перехопило, з горла почало виходити розмірене хрипіння. Смерть наближалась.

— На добраніч! — тихо сказав капітан.

Піп накрив святу чашу бархаткою.

— Я не можу причастити тебе тілом і кров'ю Христовими, — сказав він. — Нехай простить тебе господь!

— На добраніч! — встиг тільки прошепотіти капітан, уривисто дихаючи.

Він здригнувся на ліжку два чи три рази, тихо застогнав, наче з досади, розкрив рот. Подушку і простиню заляла кров. Піп перехрестив його.

— Нехай простить тебе господь,— прошепотів він знову, — а я не маю права.

Потім відчинив двері й покликав стару Мандаленю обрядити покійника.

Другого дня капітана ховали. Сіяв дрібний дощик, такий же тихий і приємний, як і тоді в Батумі, в день святого Георгія, коли капітан Фуртунас бенкетував з своїми друзями в міському саду. В небі плавали прозорі хмаринки, тужливо калатав дзвін, солодко пахла на маленькому сільському кладовищі ромашка.

За труною капітана Фуртунаса йшло все село, а попереду — розпатлана стара Мандаленя, плакальниця, голосила і рвала на собі волосся. І коли все скінчилось, і кожний кинув до відкритої ями жменю землі, всі зійшлися в кав'ярні і, жваво розмовляючи, стали перелічувати та вихвалити чесноти покійного.

Яннакос хотів був привести і ослика, щоб той взяв участь у похороні, бо від Міхеліса довідався, що осликові дісталось в спадщину трохи ячменю. Але піп Грігоріс розсердився.

— Та хіба ж ослик не творіння боже? — заперечив Яннакос.

— У нього нема безсмертної душі, — відповів розгніваний піп.

— Коли б я був богом, — пробурчав Яннакос, — я ввів би й ослика до раю.

— Рай — то не хлів, то — дім божий! — скрикнув піп і прогнав Яннакоса.

— А я ввів би його до раю, — пробурчав Яннакос уперто, йдучи слідом за процесією. — Але ввів би мого Юсуфчика тільки з однією умовою, щоб він не паскудив неба своїм гноем.

А коли яму було вже засипано і селяни порозходились, Яннакос одвів трохи вбік Міхеліса і Костандіса — він не міг уже більше тримати таємниці — і сказав їм:

— Я довірю вам одну справу, але тримайте її в секреті, ніхто про це ще нічого не знає... У нашого Манольоса якась страшна хвороба на обличчі, потворний нарост з м'яса, немов сам диявол прилип до його обличчя... Я й сам не знаю, хлопці, що казати... Може, справді Манольос — святий, і тільки тепер це виявилось? Бо на такі хвороби, кажуть люди, хворіють тільки святі та подвижники...

— Напевно, це від святості... — сказав з запалом Ко-

стандіс. — Він святий, святий, а ми не догадувались про це стільки років...

— А ти не гарячись, Костандіс, — сказав Міхеліс, за-смучений цією новиною. — Дай нам спочатку добре розі-братися в цій справі, покликати якого-небудь лікаря...

— Я пропоную, — сказав Яннакос, — у неділю ввечері піднятися всім трьом на гору і відвідати його... У мене є й подарунок для нього...

Сказавши це, він витягнув з-за пазухи маленьку кни-жечку в позолоченій оправі.

— Євангеліє. Мені передав його вчора ввечері піп Фо-тіс через старого Христовіса. Щоб ми, четверо корзинни-ків, читали його. Так ласкаво називає він нас за чотири корзини продуктів, що ми їх дали саракінцям. Він одер-жав також рис із шпинатом, про який я вам розказував, і роздав його голодним. Отож він і шле нам своє благосло-вення і це євангеліє.

Друзі перескочили через вкриті ромашкою могили, де лежали їх предки. Земля розм'якшилась від дощу і пахла. Вони зупинились на якусь мить, вдихнули в себе вологі теплі пахощі, і душі їхні немов вкрилися легким шаром за-пашної ромашки.

Міхеліс зітхнув. Він раптом полинув думами до своєї нареченої Марйорі, пригадав її бліде обличчя, синці під очима, білу хусточку, яку вона міцно тримала біля рота, щоб затамувати кашель.

Міхеліс пригадав, як маленьким хлопчиком він прийшов одного разу з батьком на кладовище. Саме в той час тут одкопували дівчину, яку він колись бачив у своєму домі, вродливою, пухленькою, з блакитними очима, з кучерявим волоссям, з веселою посмішкою на вустах... Міхеліс став з батьком над відкритою могилою, а могильник викидав ло-патою землю й складав її круг могили. Він шукав кістки дівчини, а її батько стояв коло могили і тримав дерев'яний ящикок, щоб скласти туди їх. І раптом могильник засунув обидві руки в землю і витяг виповнений землею череп... І він, маленький Міхеліс, зайшовся слізьми. Невже то була та вродлива колись голова дівчини з кучерявим волоссям? Куди поділись її очі? Де її губи, що так гарно посміхались?

Відтоді минуло вже двадцять років, а він не міг прийти на кладовище, щоб не згадати тієї вродливої дівчини й че-репа...

— Що з тобою, Міхеліс, чого ти зітхаєш? — спитав Яннакос.

Та Міхеліс штовхнув уже залізну браму з хрестом угорі.

— Ходімо, — сказав він.

До села друзі йшли мовчки. Почувши за собою чиїсь важкі кроки, вони обернулись.

— Панайотар! — сказав Костандіс. — Цей дикун теж ходив на похорон.

— Він, певно, довідався, — сказав Яннакос, — що капітан залишив і йому спадщину. Оце він і поспішає до будинку капітана, щоб забрати статуетку англійської королеви і зісти її.

— Давайте почекаємо Гіпсоїда і візьмемо його з собою, — запропонував Міхеліс. — Задобримо його трохи.

Вони стали. Панайотар, не привітавшись, надав ходи, щоб перегнати їх. З того дня, як старости обрали його зображати Іуду, через те, мовляв, що в нього руда борода, він уже не міг дивитися в вічі тим, кого обрали зображати вірних і святих апостолів.

— Отакі мордяки зображатимуть апостолів! — казав він. — Я ж кращий за них, хоч і дикун, бо терплю більше від них і в себе в хаті, і поза хатою, і в собі самому... Я плачу, коли залишаюсь на самоті, а вони плачуть тільки перед іншими... Я відчуваю, що таке любов, і стаю посміховищем і плачу, а вони, коли закохуються, щасливі й сміються... Вони огидні мені, щоб вони пропали! Один має ослика, другий — кав'ярню, у третього — багатство і Мар'йорі. У мене ж нічого нема. Ось чому у мене буває бажання підпалити свою крамницю, вигнати під три чорти дружину і дочок і вбити ту жінку, яку я люблю. Хто ж Іуда? Оці угодливі щасливчики, чи я?

— Ей, Панайотар, — гукнув Яннакос, — чого це ти не удостоюєш нас своєю увагою?

— Привіт лжеапостолам! — буркнув Гіпсоїд. — А де ж це ваш лжехристос?

— А ти все ще не можеш заспокоїтись? — сказав Костандіс. — Це ж гра, невже ти й досі не зрозумів?

— Гра чи не гра, — відповів сідляр, — а ви мені встромили ножа в серце. Дружина зве мене Іудою, і діти на вулиці дражнять мене, а жінки, побачивши мене, зачиняють злякано двері. Ви доб'єтесь того, хай ви всі будете прокляті, що я стану справжнім Іудою. Гріх буде на вашій душі.

— Люблять люди тебе, — сказав Міхеліс, — не гнівай-

ся. — От і капітан, коли помирав, згадав про тебе і дещо залишив тобі в спадщину...

— Гіпс, щоб я з'їв його, — сказав він. — Що ж, з'їм і англійську королеву. Щоб його кістки погнили, того капітана!

— Не топчи собі стежки в пекло, — сказав Міхеліс. — Це ж і тіло його не прохололо. Візьми свої слова назад!

— Щоб і кістки його погнили! — знову закричав Панайотар, і його побите віспою обличчя аж запашіло... — Дайте мені спокій, кажу вам!

І з цими словами він почав швидко перебирати ногами і, лаючись, незабаром зник з очей.

— З якого боку не торкни їжака, однаково вколе, — сказав Яннакос. — Краще з ним і не говорити.

— Його вражено в самісіньке серце, — сказав Міхеліс жалісливо.

— Тут і вдова, — сказав Костандіс, — тут і випивання. Зараз він прийде додому, поб'є дружину і дочок. Він завжди лякає їх, що повикидає з хати.

— Засів у ньому Іуда і крутить ним, — сказав Яннакос. — Важко нам буде здихатися його. Крім того я боюся за Манольоса, щоб не збрехати перед господом.

— За Манольоса? — здивувався Міхеліс.

— Вдова запалилася коханням до нього, так мені здається. Позавчора я бачив, як вона розмовляла з ним біля колодязя. Про це дізнався Панайотар і розлютився. «Я його вб'ю!» кричить він щоразу, коли нап'ється: «Я вб'ю його, падлюку!» і точить ножа на камені.

— Ходімо сьогодні ж до Манольоса! — запропонував Міхеліс. — Я починаю непокоїтись за нього після твоїх слів, Яннакос.

— То ходімо зараз же! — сказав Яннакос. — Боюсь, як би Панайотар не випередив нас. Мені здається, що він прямує на гору Богоматері.

— Давайте повернемо і підемо стежкою, — сказав Костандіс. — Проворний всюди поспіє!

Вони повернули і мовчки пішли по стежці, поспішаючи, ніби передчували якесь лихо.

Пройшовши трохи, вони помітили, що Панайотар сидить під горою на камені, обхопивши голову руками. Замислившись, він одвернувся в інший бік. Приятелі обминули його, навіть не заговоривши з ним.

Дощик нарешті перестав. Суцільні хмари почали роз-

ходиться, і місцями проглянув темносиній небосхил. Сонце стояло ще високо. Звільнившись від хмар, воно радісно за-сміялось.

Почулося брязкотіння дзвіночків, грайливо озвалася со-пілка. Товариші поминули отару. Нікольос вийняв з рота сопілку, подивився на них.

— Ей, Нікольос! — гукнув Міхеліс, — Манольос у кошарі?

— Ні, нема, я не бачив його. Підіть подивіться самі!

— Як він себе почуває?

— Наче краб на піску! — відповів підпасок і розрего-тався. — Горить і співає!

— Цей дикий козлик у гарному настрої! — сказав Янна-кос. — Ходім!

Міхеліс засміявся.

— Я вам розкажу щось по секрету, — сказав він. — Учора ввечері Леньо прийшла до мого батька. Вона ж справжнісінький чорт; відкілясь, певно, знала про хворобу Манольоса. «Не піду за Манольоса», відрубала вона старому. — «Чому це? Ти покохала іншого?» — «Еге». — «Кого ж?» — «Нікольоса, підпаска!» — «Та він же, дур-ненька, безвусий парубчак, сире тісто, навіщо він тобі здав-ся? Хіба ж він може плодити дітей?» — «Може, може! — скрикнула Леньо. — Він такий гарний, кажу тобі, він мені подобається!» І почала лашитися до старого і підлещува-тися до нього. «Ну, гаразд! — сказав старий, — бери йо-го собі на здоров'я, на щастя!»

— Вона і цапа взяла б, прости господи! — зауважив Яннакос.

— Манольос врятований, слава тобі господи! — втру-тився в розмову Костандіс і пригадав свою жінку.

Отак розмовляючи, вони підійшли вже до кошари, але в кошарі — нікогісінько. Обійшли її всю, зійшли на стрімку скелю, гукали, гукали — нікого.

— Боронь боже! — прошепотів Яннакос. — Може, він убився?

— Що ти сказав? — перепитав Міхеліс, але Яннакос і сам злякався своїх слів.

— Нічого, — відповів він.

Товариші повернули назад, мовчазні, зосереджені.

Сонце вже схилялося на захід, по горі простяглися тіні. Вони взяли трохи вбік і пройшли мимо старої, забу-тої людьми каплички, видовбаної в скелі. Про неї згадують

лише один раз на рік — 8 листопада, в день Таксіархів, коли в каплиці відбувається невеличке свято. Учасники свята світять свічки, і тоді виразно виступають напівстерті фрески, оживають крила архангела Михаїла, чорні з червоною облямівкою. Надвечір люди розходяться, гаснуть свічки, тьмяніють крила ангела. І знову треба чекати цілий рік.

Товариші зайшли в каплицю. Пахло вогкістю і землею, як у могилі. Перед іконою Христа самотньо горіла велика свічка, яка майже догорала... Увійшли до алтаря, подивилися довкола: нікого.

— Певно, Манольос побував тут, засвітив свічку і пішов уже звідси, — сказав Яннакос. — А потім...

— Нехай простре господь свою руку, — прошепотів Міхеліс.

І справді, Манольос побував у каплиці, засвітив свічку і, стоячи в напівтемряві на колінах, цілий день дивився на Христа і хотів заговорити з ним, та йому було соромно, він не знав, як сказати... Христос теж дивився на нього з іконостаса і також хотів поговорити з ним, але боявся злякати його і мовчав.

Отак провели вони безмовно цілісінький день, один навпроти другого, як двоє закоханих, серця яких вщерть сповнені почуттям, але рот не наважується, а язик німіє.

Уже надвечір, незадовго до того, як сюди прийшли троє друзів, Манольос підвівся, поцілував Христа в руку. Вони все сказали один одному, не було вже про що говорити. Тоді Манольос відчинив маленькі двері і попрямував до села.

«Я сказав йому все, що хотів, — думав він задоволений, — ми дійшли повної згоди, він дав мені своє благословення, і я йду!»

Манольос спускався стежкою з полегкістю і радістю.

Він закутав обличчя широкою хусткою, лишивши незакритими тільки очі. Уже спадала ніч, коли він входив у село. Він вибирав найвіддаленіші вулички, йшов швидко, не зустрівши ні душі. Повернув за рік, на вулиці — нікого. Рішуче простягнув руку і постукав до Катерини в ворота.

Незабаром на подвір'ї почувся цокіт дерев'яних черевиків.

— Хто там? — пролунав дзвінкий голос вдови.

— Одчини, — сказав Манольос замість відповіді. Серце у нього почало колотитися.

— Хто там? — знову почувся голос.

— Та це я, Манольос.

Ворота вмить розчинились, і вдова простягла руки.

— Це ти, любий Манольос? — радо сказала вона. — Звідки для мене така радість? Заходь!

Він увійшов, ворота за ним зачинились. Він злякався, став, глянув у півтемряві на два вазони з гвоздиками і на білу велику гальку, що поблискувала на подвір'ї. А серце негавало.

— Чого ти так закутав обличчя? — спитала вдова. — Боявся, щоб тебе не побачили? Тобі соромно? Заходь же до хати. Заходь, Манольос, не бійся, я тебе не з'їм.

Нерухомо, безмовно стояв Манольос посеред двору, досить виразно розрізняючи, як блищало обличчя Катерино, її білі руки і напівоголені груди...

— День і ніч я думаю про тебе, Манольос, — казала вдова, — спати не можу, а коли й засну, бачу тебе уві сні... День і ніч я кличу тебе: «Прийди! Прийди!». І от сьогодні ти прийшов! Прошу ж до хати, любий Манольос!

— Я прийшов, щоб ти викинула мене з голови, Катерино, — спокійно сказав Манольос. — Щоб ти більше не думала про мене, щоб ти мене не кликала. Я прийшов, щоб остогиднути тобі, Катерино, сестро моя!..

— Щоб ти остогиднув мені, любий Манольос? — скрикнула вдова. — Але ж я не маю іншої втіхи на світі. Сам того не відаючи, сам того не бажаючи, і поза моїм бажанням — ти — мій порятунок... Не лякайся, Манольос: не плоть моя говорить з тобою, а душа. Бо в мене теж є душа, любий Манольос!

— У тебе ще горить каганець? Ходім, подивися на мене.

— Ходім, — сказала вдова і ніжно взяла Манольоса за руку.

Увійшли. Вдовине ліжко, широке, гарно застелене, займало майже всю хату. Над ліжком висіла ікона пресвятої діви Марії, а над іконою — маленька, з рожевого скла, лампадка. На високій підставці стояв яскравий каганець.

— Візьми себе в руки, Катерино, — сказав Манольос, підійшов і став під каганцем. — Підійди ближче, глянь на мене!

Так він сказав і поволі почав розв'язувати хустку.

Показалися губи — розпухлі, порепані, сині. Потім — щоки, вкриті піною, в тріщинах, з яких стікала густа, жовта,

як гній, рідина. Далі — лоб, здутий, мов барабан, криваво-червоний, мов свіже м'ясо.

Витріщивши очі, вдова дивилася, дивилась... І раптом затулила очі руками, щоб не бачити, впала Манольосу на груди і зайшлася сльозами.

— Мій Манольос, мій Манольос, любов моя! — кричала вона.

Манольос легенько відсторонив її.

— Дивись на мене! Дивись на мене! — кричав він їй. — Не плач, не обнімай, а дивись на мене!

— Любов моя! Любов моя! — кричала вдова і не хотіла відірватись від нього.

— Я не остогиднув тобі?

— Як же ти можеш остогиднути мені, хлопчику мій?

— Так треба, так треба, Катерино, сестро моя, щоб ти позбулася мене... і щоб я теж врятувався.

— Я не хочу позбутися тебе. Якщо я позбудуся тебе, Манольос, я загину.

Манольос у розпачі опустився на лаву, що стояла поряд з ліжком.

— Допоможи мені, Катерино, — сказав він, благаючи, — допоможи мені врятуватись... Я теж думаю про тебе, але я цього не хочу. Допоможи мені, щоб не забруднилась душа моя!

Вдова обіперлась об стінку, пополотніла. Вона дивилася на Манольоса, і серце краялось у неї, неначе вона чула серед ночі, як кричить і задихається її дитина...

— Що я можу зробити для тебе, хлопчику мій? — прошепотіла вона нарешті. — Що хочеш ти, щоб я зробила?

Манольос мовчав.

— Хочеш, я в'ю себе? — сказала вдова. — Хочеш, я в'ю себе, щоб ти врятувався?

— Ні! Ні! — злякано крикнув Манольос. — Цим ти занестиш душу свою, цього я не хочу!

Знову помовчали. А згодом:

— Я хочу врятувати тебе, — сказав Манольос. — Тільки так я врятую й себе, сестро моя. Твоя душа висить на моїй шиї.

— Моя душа висить на твоїй шиї, Манольос? — скрикнула вдова, і серце в неї затріпотіло. — Бери ж її, веди її, куди знаєш. Подумай і про Христа: так і він ніс на своїй шиї душу Магдаліни.

— Так, я думаю про нього! — вигукнув Манольос, і

враз йому polegшало на душі. — Про нього я думаю, сестро моя, вдень і вночі.

— Іди по стопах його, любий Манольос. — Як він врятував блудницю Магдаліну, так і ти роби зі мною, що хочеш.

Манольос підвівся.

— Я піду. Ти сказала мені одно слово, і мені стало легше.

— І ти, любий Манольос, сказав мені одно слово, і мені теж стало легше. Ти назвав мене сестрою...

Манольос почав знову туго об'язувати обличчя широкою хусткою. Лишилися незакутаними самі очі.

— Бувай здорова, сестро моя, — сказав він. — Я прийду знов.

Вдова взяла його за руку. Вони пройшли через двір. Катерина простягнула руку, навпомацки зірвала жмут гвоздик.

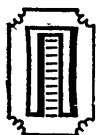
— Візьми їх, Манольос, Христос з тобою! — сказала вона і сунула йому в темряві в руку гвоздики. Потім відчинила ворота, подивилась: на вулиці — ні душі.

— Я не відчиню дверей більше нікому, — сказала вона. — Ждатиму з радістю, коли ти прийдеш.

Манольос переступив поріг і розтанув у темряві.

РОЗДІЛ VII

рийшов травень, а з ним і літо. На тучних нивах наливається й стигне колосся. На маслинах з'явилася зав'язь, і скоро ягідки почали день у день товщати. На виноградних кущах повисли зелені грона винограду. Смоковниця наповнює свої незрілі плоди пахучим молоком, щоб вони швидше стали солодкими, як мед. Жителі Ліковрісі жують собі на здоров'я часничок, все село просмерділося ним. І старий Патреархеас наліг на їжу і ще більше розжирів. Кров у нього загусла, і позавчора цирульник Андоніс ставив йому банки, щоб, часом, грець не побив його. Покірливо й старанно поживує часничок і старий Ладас. Всі думки його спрямовані на наживу: скільки олії, скільки вина, скільки плодів здобуде він цього року, скільки людей йому заборгували і скільки боргів йому належить одержати, і як саме стягнути їх. І про три ліри Яннакоса не забуває він, бо збирається пустити з молотка майно Яннакоса і відібрати в нього ослика.

Наречені набралися терпіння. У травні весілля не справляють, у червні ж багато невідкладних робіт на полі, де вже там думати про весілля. В наступному місяці молотять, а потім збирають виноград. Виходить, треба чекати аж до свята чесного хреста, коли завершуються польові роботи і дають лад урожаю. Аж тоді прийде піп і благословить наречених, якщо у них з'явиться бажання паруватись і плодити дітей. І тоді наречені не матимуть вже великих турбот, жуватимуть собі плоди і олію і попиватимуть вино.

І у попа Грігоріса було багато клопоту — ще не повінчалися Марйорі з Міхелісом, а Міхеліс пішов уже поганою стежкою. Щоправда, розум у Міхеліса ніколи не був гострим, як бритва, а тепер його остаточно спантеличив Манольос із своїми друзями. Вони скористалися з дурості Міхеліса, і на тобі — тайкома від батька Міхеліс роздає бідним

борошно та олію, і раз у раз клятий ослик Яннакоса, щоб він здох, тягає отим паршивцям, що в Саракіні, корзини з продуктами.

— З такою дурною головою, — пробурчав піп Грігоріс, — той бовдур скоро промотає все своє майно, і що тоді станеться з моєю донькою? А що найгірше: отой козлобородий піп із Саракіни щонеділі править обідню в одній печері, а потім читає проповіді, і деякі селяни з Ліковрісі починають уже ходити і слухати того дурила, попа-вощюгу...

— Кожне село — то бджолиний вулик, — бурмотів піп Грігоріс. — Дві матки в одному вулику не можуть ужитись. Нехай іде собі геть, нехай забирає свій рій і влаштується в іншому місці. Саракіна — то мій вулик.

Настав травень і в Саракіні, але пісний і бідно вбраний: подекуди серед каміння дикі квіточки, місцями — колючі кущі ожини, що вже розцвіла, і сила-силенна ящірок — зелених і сірих, що повиповзали погрітися на травневому сонечку. Тут нема ні оливок, ні виноградників, ні садів. Самі тільки дикі непривітні голі скелі. Де-не-де якесь дерево, згорблене від вітру, нахилене до самої землі, що багато страждань набралось на своєму віку, з гіркими плодами, в яких повно кісточок, — дика оливка, ріжкове дерево, дика груша, вся в колючках, неначе сповнилася вона зненависті до людини.

Сьогодні — неділя, і печера з напівстертими написами по стінах освітлена. Знов пробудились аскети, одні із з'їденим від часу і сирості підборіддям і бородою, другі — без грудей і ніг, покалічені. А від великого розп'яття лишився тільки лик Христа — позеленілий, запліснявілий, і кусок хреста з двома блідими ногами, з яких сочилася кров...

Чоловіки й жінки набилися до цієї печери ще зрання і співали всі разом, а потім вийшли й посідали на сонці, і піп Фотіс став перед ними, випроставшись. Щонеділі після обідні він мав звичку говорити з своєю християнською паствою і підбадьорювати її. Спочатку вітав людей, говорив кожному щось приємне, а потім проповідував слово боже і своє слово. Коли він починав говорити, голос його був тихий, але поступово міцнішав, ставав грізним, слова його неначе скочувалися з гори і падали в душі людські.

— Ми ще живем, не складаємо зброї, живіть здорові, діти мої! — сказав він і сьогодні тим же веселим тоном, щоб вселити в них мужність.

Іноді він розказував їм притчі, інколи розповідав про своє життя, про те, що він бачив і що витерпів. А часом брав євангеліє, розкривав його де попало, читав двоє-трое слів, наче брав розгін. І перед захопленими очима цих гнаних людей відкривалися всі сім небес, і лахміття їхнє перетворювалось на крила, крила розгорталися, і порожні шлунки забували про голод.

— Найбільшу правду називають казкою, — почав сьогодні піп Фотіс. — І я нині розкажу вам казку, діти мої, підступіть ближче. Не плачте, жінки, до вас нині говорити буду, наблизьтесь!

Жінки з дітьми підійшли ближче, посідали круг нього навпочіпки. За ними стояли чоловіки. Прислухались, спершись на щіпки, і старі люди.

— Одного разу, — почав піп Фотіс — вийшли на одну гору два птахолови і розставили сіті. Розставили й пішли собі. На другий ранок повернулись і, як би ви думали, що вони побачили? У сітях билосся повно диких голубів. Бідолашні відчайдушно тріпалися, щоб визволитись, але вічка в сітях були дуже вузькі, де там їм було втекти! І от всі вони скупчились разом і, чекаючи, тремтіли. «Вони ж, падлюки, худючі, — сама шкіра та кістки», сказав один мисливець: «Хіба ж хто купить їх, отаких, на базарі?» — «Давай гарненько підгодуємо їх кілька днів, щоб вони розжирили», запропонував другий. Насипали мисливці голубам багато корму, налили води. Голуби і понакидались на корм і на воду. Тільки один голуб не схотів їсти, лишався голодним. За кілька днів мисливці дали їм нову порцію корму. Голуби з кожним днем почали жиріти, і тільки один голуб худнув і все силкувався пролізти крізь вічко. Аж ось одного дня прийшли мисливці, щоб забрати голубів і віднести їх на базар. Голуб, який лишався голодним, до того схуд, що, зробивши ривок, проскочив крізь вічко, змахнув крильми й піднявся, вільний, в повітря... Оце і вся моя казка, діти. Для вас я придумав її. Хто може її розгадати? Ви, старі люди, що скажете? Покрутіть мозком!

Але діди мовчали. Тоді підхопився дужий хлопчина — корогвоносець.

— Здається мені, батюшко, ти хочеш сказати про наше голодування, що воно допоможе нам знайти порятунок... Ти хочеш сказати, що і ми, наче той голуб, який голодував... Та далі я не можу зрозуміти... Мій мозок не йде далі цього... Пробач мені.

— Ти зрозумів найголовніше, Лукас, хай буде з тобою моє благословення, — сказав батюшка. — Я поясню вам, діти мої, як треба далі розуміти цю казку. В своєму багатому селі ми почали гладшати, занадто наїдатись і обтяжувати душу свою м'ясом. Спокій, безпека, добре життя, — плоть наша знахабніла і задавила душу. Ми казали: все йде чудово, на світі панує справедливість, ніхто не голодний, нікому не холодно, кращого світу нема. І бог пожалів нас, наслав на нас турчина, що розорив нас, викинув нас геґ; ми зазнали кривди і побачили, що на світі повно несправедливості. Ми голодали, терпіли від холоду і пізнали, що таке голод і холод. І рядом з людьми, які голодують і терплять від холоду, — ми це теж бачили! — інші обжиряються, і в печах у них завжди топиться. Вони дивляться на голих і голодних і сміються. Лихо розкрило нам очі, ми стали зрячими. Голод дав нам крила, ми вирвалися з лабет несправедливості та уявлюваного благополуччя. Ми вільні! Ми можемо тепер розпочати нове, достойніше життя, хвалити богіві.

Ніхто не вимовив ні слова. Старі люди хитали головами, жінки не переставали тихо плакати, і тільки чоловіки дивились батюшці в очі, і в них зростало почуття відваги й завзяття. І знову почувся голос корогвоносця:

— Панотче, гарні слова твої. Господь пожалів нас, пославши нам лихо. Так само б'є бичем добрий вершник лінивого жеребця... Лихо побило бичем нашу плоть, розкрило наші серця, ми стали вільними. Але тепер, як нам подолати лихо! Про це ти нам розкажи. Бо якщо ми його не подолаємо, то воно подолає нас. Воно з'їсть нас, батюшко! — крикнув він, і очі в нього налилися сльозами. Він згадав свого хлопчика Йорйо, що помер у дорозі.

— Ми ще впряжемо його в ярмо, наше лихо, не бійся, дорогий Лукас! — відповів йому піп. — Воно ще служитиме нам, от побачиш. Праця, терпіння, любов — ось наша зброя. Йміть віру. Я заплющую очі і бачу: навколо мене кам'яні будинки, церква з дзвіницею, двоповерховий будинок школи з широким подвір'ям, на якому повно дітей, а навколо села — сади, виноградники, засіяні поля... Ми вже зробили початок: знайшли серед каміння латку землі й засіяли її; нестримні води примусили текти в канавках: ми зробили щеплення диким деревам і почали вже будувати... Два-три гарних чоловіки є ще в цьому селі багатіів; навіть назва відповідає його суті — Ліковрісі, тобто

Вовча криниця. Наші друзі про нас не забувають: один із них принесе нам все своє багатство — три золотих ліри, другий — пришле нам корзину з продуктами, а одна грішна жінка приведе свою козу... Навіть один грішник, який помер позавчора, згадав про нас в ту хвилину, коли прощався з світом, і залишив нам у спадщину повну скриню, — хай простить господь його грішну душу!

Ми пускаємо коріння, діти мої, востаємо в землю, ми знову піднімемось, йміть віри!

— То ми знову почнемо те ж саме, батюшко? — дико вигукнув якийсь парубок з ганчіркою на стегнах, весь по-жовтілий від голоду. — Знову те ж саме, отче? Тьху, та невже ж знову спочатку? Ти добре пам'ятаєш, що у нас на селі були не тільки багаті, були й бідні. Моя мати померла з голоду в той час, коли село купалося в олії та вині, і всі печі в сусідстві випікали хліб. А вона сердешна зомлівала від одного запаху хліба... Виходить, знову те ж саме, отче? Знову багаті й бідні?

Піп Фотіс нахилив голову. Якийсь час він стояв, роздумуючи.

— Петре, — сказав він нарешті, — ти різкий, але ти — щира душа і подобаєшся мені. Все, про що ти мене питаєш, я запитую вдень і вночі у бога і благаю його, щоб він просвітив мене. «Нового фундаменту, волаю я до бога, нового фундаменту, господи, ми хочемо для нашого села. Без всякої кривди. Або всі нехай голодують і терплять від холоду, або нехай всі їдять і вдягаються. Хіба ми не можемо, господи, встановити на землі справедливість?»

— І що ж тобі відповів господь? — різко спитав юнак.

— Мій бідний розум потроху прояснюється. Нещастя, хай буде воно благословенне! — зрівняло всіх нас, усі ми стали бідними, і жодна жінка не має вже печі, щоб випікати хліб і не може вже впасти в гріх, не давши хліба сусідці, котра голодує. Те, що раніше здавалося неможливим, збулося, діти мої, в одну мить! Душа визволилась від повних шлунків і може легко злетіти!

Він звернувся до діда, який, спершись на ціпок, прислухався і хитав головою.

— Хто міг би у тебе, старий Харілаос, три місяці тому забрати виноградники та оливкові гаї і роздати їх бідним? Хіба ти віддав би їх?

— Хай простить мене господь, — відповів дід, — але ніколи і ніхто в світі. А хіба міг би ти відрізати собі руки,

ноги, вийняти легені і роздати їх сусідам? Отак і я тримався за свої оливки і виноградники.

— А твоя милість, старий Павліс, ти теж не відкрив би, певно, своїх скринь і не роздав би біднякам своїх лір?

Дідок, який стояв навпроти попа, насупив брови і нічого не відповів. Він тільки важко зітхнув, згадавши про свою скриню з лірами.

— Хто має землю, — несподівано викрикнув піп Фотіс, — хто має землю й дерева, той сам стає землею і деревом; душа в такого втрачає божий лик. Хто має скриню, той сам стає скринею. Ти й справді був скринею, бідолашний Павліс. А ти, сердего Харілаос сам був землею, раніше ніж померти. Але, хвалити бога, ми врятувались! Нарешті й ви, заможні хазяї, побачили, що то значить зубожіння і голод, зрозуміли горе бідаря.

— Авжеж, зрозумів, — важко зітхнув старий Павліс.

— Тепер ми все ділимо порівну, — казав піп Фотіс далі, — вже немає твого і мого, нема вже тинів, замків і скринь. Тут усі ми будемо працювати і всі будемо їсти. Кожний робитиме, що зможе і скільки зможе: один буде рибалити на озері Войдомата, другий — полювати, третій оброблятиме землю, хтось інший випасатиме худобу, яку нам пошле господь. Ми ж — брати, ми єдина сім'я, у нас один батько — бог. Ми повинні закласти новий фундамент у душах наших, — вигукнув священник, розкриваючи обійми назустріч усім, — новий фундамент у душах наших. Це дуже важка справа! Допомогайте мені, браття! Праця, терпіння, любов і віра в бога! Як жили перші християни? Вони збиралися в катакомбах, глибоко під землею, і закладали новий фундамент світу. Оці печери, нутро землі, це — наші катакомби, і з нами також Христос. Ми зазнали злигоднів, наведемо ж новий порядок! Не бійся, Петре, чадо моє, забудь колишнє, хай воно буде прокляте! Допомогайте ж усі гуртом встановити новий світ!

Всі підвелися, схвильовані, і оточили попа Фотіса.

— Всі гуртом! — вигукнув знову піп. — Всі разом! Оцей новий заклик врятує нас!

— Всі разом! — вигукнули жінки і чоловіки і підняли руки, неначе присягалися на вірність.

Старий Харілаос перехрестився.

— Бідність зробила моє серце щедрим, — сказав він і в нього на очах зарясніли сльози. — Не дай мені, боже, багатства, бо я знову стану лихим.

— Не бійся, старий Харілаос, — весело крикнув Петрос, — не бійся, ми не дамо тобі розбагатіти!

Піп зняв епітрахиль, згорнув і віддав її старенькій жінці, яку він раніше призначив завідувати церковним господарством.

— Діти мої, сьогодні неділя, спочивайте! А завтра знову почнеться робота. Нехай молоді почнуть змагатися з метання каменів; ви, чоловіки, порадьтеся між собою, а ви, жінки, зберіться, погмоніть одна з одною, розважтеся. А я мушу сходити на гору Богоматері, де на мене чекають наші добрі друзі, які давали нам корзини з продуктами. До вчора, діти мої любі, нехай господь завжди буде з вами!

З цими словами піп Фотіс узяв посох і рушив у дорогу.

* * *

Три апостоли—Петро, Іаков та Іоанн, оточивши Манольоса, розгорнули маленьке євангеліє, що його сьогодні вранці приніс Яннакос, і збиралися розпочати читання.

Вони вже позивали до спотвореного обличчя Манольоса, переляк зник. Перед цим Яннакос сховався, потай від Манольоса, до попа Фотіса і попросив його прийти подивитися, що то за хвороба в їхнього друга, і подати свою думку. Піп багато мандрував по світах, набрався багато лиха, знав усякі хвороби, і тілесні, і душевні, і міг, чого доброго, знайти і від цього ліки. Може, Манольосу не потрібні були мазі та елексири, може, ця раптова хвороба мала іншу причину: підступи диявола, наприклад, і піп зумів би вигнати з нього нечистого духа.

Отож сьогодні всі троє зійшли на гору, і кожний із них тримав у руці подарунок для хворого друга. Яннакос — маленьке євангеліє, Костандіс — коробку рахат-лукуму, Міхеліс — маленьку іконку — розп'яття. Іконка ця була дуже давня, дісталася йому в спадщину від матері і зображала розп'ятого Христа, а навколо — тисячі ластівок, не ангелів, а саме ластівок, що посідали на перекладинці і на вершечку хреста, з розкритими дзьобами, немов щебетали... І весь хрест, зверху й донизу, розквітнув рожевими квіточками. Здавалося, що то було мигдальне дерево, все в цвіту. Серед квіточок і пташок посміхався розп'ятий Христос. Коло підніжжя хреста — блудниця Магдаліна і більш нікого. Розпущеним волоссям вона витирала кров, що стікала з ніг Христових...

Манольос сидів на кам'яній лавці біля кошари і чекав товаришів. Перед цим він помився, надів святковий одяг і тримав святу маску, що її вирізьбив з дерева. Він розглядав рот Христа, тримаючи маску то прямо перед собою, то повертаючи її праворуч або ліворуч, щоб навтішатися плачем, горем і посмішкою Христа. Манольос прийняв подарунки, вклонився євангелію, довго дивився на розп'яття.

— Це не розп'яття, це справжня весна, — прошепотів він. Потім глянув на жінку з розпущеним білявим волоссям біля ніг Христових і важко зітхнув. Поцілував ноги Христа, але зразу ж відсахнувся схвильовано: йому здалося, що він поцілував біляве волосся і голу шию блудниці.

Яннакос забрав іконку з рук Манольоса.

— Давай, Манольос, — сказав він, — візьми євангеліє, почитай.

— Що ж будемо читати, Яннакос?

— Розгорни навмання! І чого ми не зрозуміємо, обговоримо разом, доки не збагнем.

Манольос взяв євангеліє, нахилився, поцілував його і розгорнув.

— Во ім'я боже, — сказав він і почав читати тихо, по складах:

«Узръзъ же народы, възде на гору: и съдшу ему, приступиша къ нему ученицы его. И отверзъ уста своя, учаше ихъ глаголя: Блажени нищии духомъ: яко техъ есть царствіе небесное».

— Це ясно, — сказав задоволено Яннакос. — Слава тобі, господи, я все зрозумів, а ти, Костандіс?

Але Костандіс одного не розумів:

— Що означає «нищии духомъ»? — запитав він.

— Це всі неписьменні, — пояснив Яннакос, — всі ті, хто не ходив до вищої школи, щоб просвітити свій розум.

— Ні, не неписьменні, — виправив Манольос. — Ти можеш бути письменним, як піп Фотіс, і увійдеш до царства небесного. Але можна бути неписьменним і не увійти, як старий Ладас... Щось інше це означає, Яннакос. А що ти скажеш, Міхеліс?

— Нелукаві, — запропонував Міхеліс, — ті, в кого душа проста, чиста, хто зірок з неба не знімає, але вірує простодушно і віддано... Мені так здається, але краще спитаємо в попа Фотіса.

— Читай далі! — сказав Яннакос нетерпляче. — Досить про це, далі!

Манольос знову заходився читати:

«Блажени плачущіи: яко тії утѣшатся».

— Це важче, — сказав Яннакос, чухаючи голову. —
Що означає «утѣшатся».

— Їх потішать... — пояснив Костандіс. — Але хто їх потішить? Кого потішатимуть? Не розумію.

— Я трохи розумію, — сказав Манольос. — Ті, у кого болить серце, виходить, ті, що страждають і мучаться, не повинні турбуватися, бог заспокоїть їх.

— Про це ми теж питаємо, — сказав знову Яннакос, поспішаючи. — Далі!

«Блажени кротціи: яко тії наслідять землю».

— А це ясніше ясного! — скрикнув Яннакос. — Хай буде радість покiрливим, тобто добрим, ніжним і миролюбним. Вони кiнець кiнцем переможуть, і вся земля буде належати їм. Це означає, що вони не війною, а любов'ю завоюють світ. Геть війну! Всі ми браття!

— І турки теж? — спитав Костандіс, не наважуючись визнати цього.

— Еге ж, і турки! — схвилювано відповів Яннакос. — І ага, і Юсуфчик, і сеїз, усі!

— І ті, що розорили село попа Фотіса? — спитав недовірливо Костандіс.

Яннакос знову почухав голову.

— От цього я не знаю, — сказав він, — запитаємо попа Фотіса... Далі!

«Блажени, алчущіи і жаждущіи правды: яко тії наситятся».

— А! — вигукнули всі. — Дай, боже, щоб ми наситилися правдою!

Яннакос розпалився. Він підвівся і скрикнув:

— Блаженні, хто голодний і прагне правди! Це ми; з нами говорить Христос, друзі мої, з нами, чотирма; ми голодні і жадаємо правди... В моєму серці, браття, вирости крила, Христос повернув своє обличчя прямо до мене і почав говорити зі мною... Мужайтесь, друзі! Далі, Манольос!

«Блажени милостивіи: яко тії помиловани будуть».

— Слухай ці слова, старий Патреархеас! — крикнув Яннакос і знову схопився. — Слухай ці слова, ненажеро. Ти ж, зусгрінувши нас на вулиці, не вітаєшся з нами відтоді, як ми дали милостиню бідним — чотири корзини продуктів! Слухай ці слова і ти, панотче Грігоріс. Ти ж

розлютився і прогнав голодних, а твій стіл вгинається від страв, і твоє черево напхане вщертъ, щоб воно тобі луснуло і забруднило увесь світ! Слухай і ти ці слова, старий Ладас. Ти ж, скнаро, не даєш навіть ангелові своєму склянки води! Хвала тобі, любий Міхеліс, за те, що ти не схожий на свого батька. Ти увійдеш в царство небесне разом з чотирма корзинами, бо продукти були ж твої, а не наші... Далі!

«Блажени чистіи сердцемъ: яко тии бога узрятъ».

— Зміст для мене ясний, — сказав Костандіс, але я не розумію одного слова, — «узрятъ». Що означає «узрятъ»?

— Побачать лик божий, дурнику! — сказав Яннакос. — Хто має чисте серце, той і побачить лик божий. Ось воно що!

— Та в якій це школі ти навчився всього цього, Яннакос? — розгублено сказав Костандіс. — Щоб ти не казав, — розум твій — то мудрий Соломон!

— Я не пояснюю цих слів розумом. Я пояснюю їх своїм серцем. Воно — мудрий Соломон... Далі!

«Блажени есте, егда поносятъ вамъ, и ижденуть и рекуть всякъ золь глаголь, на вы лжуще мене ради. Радуйтєся и веселитєся, яко мзда ваша многа на небєсѣхъ, тако бо изгнаша пророки, иже (бѣша) прежде васъ».

— Ще раз, ще раз, Манольос, — сказав Яннакос, — і повільніше, прохаю тебе. Це місце, мені здається, — хай простить господь, — трохи заплутане.

Манольос перечитав знову.

— А мені це місце здається яснішим ясного, — сказав він. — Всі старости, і хазайчики, і обманщики, і безчесні будуть нас переслідувати, усіх чотирьох, і одної гарної днини виженуть нас, бо ми кажемо правду. Вони приведуть лжесвідків, щоб ті свідчили проти нас. Може, навіть поб'ють нас камінням і повбивають нас. Хіба з пророками не обійшлися так само? Але ми повинні дуже радіти, браття, бо ми віддамо життя своє за Хойста. Хіба ж він не віддав свого життя так само за нас? От що це означає!

— Ти правду кажеш, Манольос, — сказав Яннакос, і очі в нього блиснули. — Я бачу, як піп Грігоріс іде попереду, мов той Кайафа, а за ним Ладас вигукує: «Убийте їх! Убийте їх! Вони хочуть відімкнути наші скрині і поділити наші золоті ліри!» А старий Патреархеас — пробач мені, любий Міхеліс, — удає з себе Пілата і каже: «Я умиваю руки, не втручаюсь, убийте їх!» Але ж серце в нього буде

радіти, бо ми йому попсували-таки настрої. Ми не давали йому спокійно обгризати печених поросят до кісточок, залицятися до служниць і кликати вдову Катерину, щоб та зробила йому розтирання, бо він, бач, простудився... Ей, безбожники, скнари, езуїти, прийде, приходить, уже прийшла правда божа!

Він розпалився, повернувся обличчям до села і погрожував рукою, але, обернувшись, раптом побачив перед собою попа Фотіса і прикусив язика.

— Прости мені, отче, — сказав він боязко, — але ми читаємо євангеліє, і наші серця розпалились.

Піп Фотіс підійшов навшпиньках; четверо друзів так захопилися читанням, що навіть не помітили, як він прийшов. А він стояв, прислухався і посміхався.

— Привіт вам, діти мої, — сказав він, наближаючись. — Хай буде з вами господь!

Всі радісно підвелись і дали йому місце на лавці. Але піп глянув на Манольоса і здригнувся.

— Що з тобою, сину мій? — співчутливо спитав він, — що з тобою сталося?

— Господь карає мене, батюшко, — відповів Манольос і схилив голову: — не дивись на мене. Оберни своє обличчя до євангелія і пояснюй нам. Ми чекали на твою святість, щоб ти просвітив нас. Ми неписьменні, де вже нам зрозуміти самим.

— Наш розум, — сказав Костандіс, — це колода не обтесана. Ми й просимо — обтеши його, отче.

— Щоб я вам допоміг? — промовив піп Фотіс, — та для цього ж потрібно, щоб прийшли сюди і стали біля нас всі мудреці світу, щоб вони самі послушали вас і самі, нещасні, зрозуміли слова Христові. Ти маєш рацію, Яннакос, євангеліє не можна читати тільки розумом, який багато чого не тямить. Його треба читати серцем, яке все розуміє. В одну з неділь я заберу тебе, Яннакос, до нашої церкви, в катакомби, щоб ти нам з'ясував слово боже. Не смійся, я тобі правду кажу.

Він знов обернувся до Манольоса.

— Всі хвороби, сину мій, походять від душі. Вона керує тілом. Душа твоя, мабуть, захворіла, її треба тобі вилікувати! А тіло, хоче воно того чи не хоче, підкориться душі... Але давайте поговоримо спочатку. Навіщо ви мене кликали? Чим я можу вам допомогти? Кажіть... А потім поговоримо вдвох, Манольос.

— Отче мій, — відповів Міхеліс, — але ми саме й запросили тебе через хворобу Манольоса. Ми подумали собі: а може, нечиста сила причепилася до його обличчя, і твоя святість знає якісь заклинання, щоб вигнати її...

— Я теж багато чого не розумію, панотченьку, — підхопився Яннакос. — Хіба ж не все стається від бога? Чому ж хвороба причепилася до Манольоса, а не до аги, чи до попа Грігоріса, чи до старого Ладаса? Де ж тоді справедливість? Я не розумію.

Потім обернувся до Манольоса:

— А чого ж ти не кричиш? Чого не підносиш голосу перед господом і не питаєш його? А тільки сидиш, скрестивши руки, з пониклою головою і говориш: «Господь карає мене». Але що ж ти кому заподіяв? За що він карає тебе? Встань, ти ж не овечка якась, ти — людина, запитуй!

Піп Фотіс встав, простягнув руку і затулив Яннакосу рота.

— Ти надто багато запитуєш і дуже підвищуєш свій голос, Яннакос, ти вимагаєш від господа, щоб він спустився, став перед тобою і дав тобі відповідь! Хто ти такий, що пропонуєш господу спуститися на землю?

— Але ж я хочу зрозуміти... — боязко прошепотів Яннакос.

— Ти хочеш зрозуміти бога, Яннакос? — запитав піп з жахом.

— Але ж людина — то сліпий черв'як у ногах божих, що вона може збагнути в незмірній величі бога? Я теж, коли був молодим, кричав і запитував, бо не міг зрозуміти. І мій духовний отець на Афоні якось розповів мені ось яку казку. Він часто любив розповідати казки, упокої, господи, душу його! «Колись у пустелі було одне забуте село. Всі його жителі були сліпими. І раптом через це село пройшов якийсь цар із своїм військом. Він сидів верхи на здоровенному слоні. Сліпі дізналися про це. Вони багато чули про слонів і дуже хотіли підійти й доторкнутися до слона, щоб мати хоч яке-небудь уявлення про нього. І от чоловік з десяти, ну, скажімо, старости, рушили в дорогу і прийшли до того царя. Вони вклонилися йому і одержали дозвіл помацати слона. Один сліпець намацав хобот, другий — ногу, третій — ребро, четвертий (його підняли) — вухо, а одного підняли ще вище, посадили на слона і покатали... Раді, повернулися вони до свого села. Всі сліпі оточили їх і почали жадібно розпитувати, що то за страшний звір —

слон? Перший сліпець сказав: «То — велика кишка, яка з силою піднімається і крутиться, і горе тобі, якщо вона тебе схопить!» Другий сказав: «То — волохата колона». Третій: «То стіна, подібна до фортеці, але вся вкрита волоссям». А той, що намацав вухо, сказав: «І зовсім слон не стіна. Це — килим, грубошерстий і грубовитканий. Коли торкнешся його, він хитається». А останній крикнув: «Що ви там мелете? Це величезна гора, яка сама рухається».

Друзі засміялись.

— Це ми—сліпі,—сказав Яннакос,—ти правду кажеш, панотче, прости мені. Ми крутимось навколо маленького нігтика ноги божої й говоримо: «Бог — твердий, мов камінь». А чому так? Тому, що не можемо піти далі.

— Ми не повинні запитувати, — сказав Міхеліс. — У бога є, певно, причина, чому він уразив саме Манольоса. Але ж де нам знати її! Ми — сліпці.

— Панотче, — сказав Манольос, підводячи голову, — всі ми четверо безроздільно зв'язані тепер один з одним. Через те, гадаю, буде правильно, якщо ти висповідаш мене перед ними, щоб усі знали, в чому моя провина і за що карає мене господь. Бо мені здається, поки я ношу на своєму обличчі цього диявола, значить, я не розкався і не угодний господові...

— Ти правий, сину мій, Манольос,—сказав батюшка. — Так робили перші християни: вони сповідалися перед всіма своїми братами і признавалися в своїх гріхах. І всі вони знаходили шлях до порятунку... Отже, в ім'я боже, ми слухаємо тебе, любий Манольос. Не забувай, що всі ми грішники і що в цей час над нами господь: він слухає тебе.

Якийсь час Манольос стояв замислений. Його розум полетів метеликом через усе його життя. Бідність, сирітство, тітка Мандаленя, яка виховала його з лайками і прокльонами, а потім насолода і спокій монастиря, поклони в келії, старець Манасія, який розповідав йому низьким солодким голосом про подвижників у Фіваїді, про апостолів на Генісаретському озері і про розп'яття Христа... Що то була за радість, яке царство боже на землі! І раптом якось уранці прийшов із своїм почтом архонт Патреархеас, і монастирське подвір'я наповнилося мулами, червоними килимами, веселими голосами...

Манольос підвів голову:

— Не знаю, отче, звідки почати... Все життя моє про-

ходить переді мною... Допоможи мені, отче, запитуй мене. Запитуйте і ви, браття!

— Не шукай початку, Манольос, — відповів піп Фотіс, — нема ні початку, ні кінця! Розтули рота, скажи, що спаде тобі на думку. І тоді, от побачиш, слова — мов черешні, одне потягне друге, і всі разом будуть нанизуватись... Заплющ очі, Манольос, що ти бачиш? Де ти знаходишся? Не думай, говори відразу ж!

— Я в будинку попа Грігоріса. Там зібралися старости, вони прийняли рішення і розподілили обов'язки на майбутній страсний тиждень... у цій страшній містерії, що буде розіграна в церкві... До мене підходить піп Грігоріс, кладе мені на голову руку і благословляє мене: «Тебе, Манольос, обрав господь, щоб підняти тягар хреста...» І серце моє розбилося на тисячу шматочків.

Манольос розплющив очі, закліпав повіками, думки його знову повернулись до друзів.

— Справді, серце моє розбилося в цю мить на тисячу шматочків, — повторив він. — Так, начебто це була пляшечка з духами, яку тримала в руках блудниця Магдаліна і розбила біля ніг Христових, щоб обмити їх... Змалку я багато фантазував, читав життя святих, і розум мій розпалювався. Я теж хотів стати святим... І коли я вступив до монастиря, я думав тільки про одне: про подвижників. Я теж хотів піти в Фіваїду, не їсти, не пити, творити чудеса... Як бачите, браття, з малих літ я карав себе. Люципер запалював моє серце, і я просто горів. З пихи я теж хотів, прости господи, творити чудеса! І коли я вийшов з будинку попа Грігоріса, в скронях у мене зашуміло, — мені видалось, що село повужчало, і не вмещало мене, бо я вже був не Манольосом, двораком старого Патреархеаса, неписьменним дурником, а обранцем божим, у якого була одна тільки велика мета — піти по святих слідах Христа та уподібнитись йому.

— Страшенна пиха! — прошепотів Костандіс. — І це ти, Манольос, ти, такий ніжний і смиренний...

— Сину мій. Костандіс, — сказав священник, — серце Манольоса переповнене. Дай йому висловитись, а потім уже скажеш і свою думку.

— Простіть мені, браття, — сказав Манольос, — у мене всередині сидів Люципер... Мені соромно про це говорити, та я ж сповідаюсь, я мушу признатись у всьому, бо господь слухає мене.

— Кажи, кажи, Манольос, — мовив батюшка, — не соромся. Серце людини — то яма, в якій повно змії, жаб і свиней. Звільни, хлопче, своє серце, щоб йому стало легше!

Манольос набрався сміливості!

— Я надимався, як той індик, походжав туди й сюди і безперестану млаувався собою і говорив собі: «Тебе, Манольос, обрав господь, тебе!» Одного разу, спасибі тобі, Яннакос...

Він схопив руку Яннакоса і хотів поцілувати її, але Яннакос рвучко відсмикнув її.

— Та що це ти, справді, Манольос? Ти хочеш мені цілувати руку?

— Тобі, Яннакос, — сказав Манольос, — бо ти розкрив мені очі... І я побачив, що я лицемір і обманщик. Пригадуєш, Яннакос, як ти застав мене біля будинку капітана і сказав, спасибі тобі: «Обманщик! Обманщик! Ти хочеш бути подібним до Христа, а сам збираєшся одружитись... І після розп'яття Леньо принесе тобі теплої води, щоб ти вмився, принесе тобі чисту зміну білизни, і ти ляжеш разом з нею в ліжку!»

— Пробач мені, Манольос! — вигукнув Яннакос і кинувся в обійми друга. — Ти не знаєш, який диявол осідлав мене в той день... Коли-небудь я теж висповідуюсь перед вами, і ви жахнетесь. Батюшка знає про це...

— Дайте, браття, Манольосу висловити все чисто, щоб йому полегшало, — знову сказав піп Фотіс і примусив Яннакоса сісти. — Говори ж, Манольос, хіба ти не відчуваєш, що тобі трохи полегшало?

— В міру того, як я розповідаю, отче, в міру того, як я розповідаю, мені стає легше... Сповідь — це таїнство, велике таїнство! Тепер я набрався сміливості і все розкажу, все!

— Ми слухаємо, сину мій, — сказав батюшка і доторкнувся до плеча Манольоса, наче хотів передати йому частину своєї сили.

— Говори, сину мій!

— Коли Яннакос оголив мою душу, я побачив прірву і зупинився. «Невже тобі не соромно, Манольос, сказав я собі, ти гадаєш, що розп'яття — то іграшка? Ти гадаєш, що так просто обдурити і бога, і людей? Ти любиш Леньо, жадаєш поспати з нею і хочеш зображати Христа? Соромно тобі, обманщику! Наважся, лицеміре!» І з тієї хви-

лини я твердо вирішив: не одружусь! Не доторкнуся до жінки! Залишусь непорочним!

Яннакос знову не втримався.

— Я правду кажу, Манольос: ти — святий! — крикнув він.

— Стривай, стривай, — сказав Манольос, — ти почувеш усі і жахнешся! Я ще не дійшов до найбільшого гріха... Я вирішив не брати Леньо, полаявся із своїм хазяїном і хотів зійти на гору, щоб бути на самоті, далеко від спокуси: «Отут, на горі, казав я собі, на свіжому повітрі, я віддамся Христу...» І ось в ту хвилину, коли я мав ступити на стежку, що вела на гору, і врятуватись, раптом біля колодязя святого Василія, за селом, з'явилася спокуса, що чекала на мене.

Манольос тяжко зітхнув і витер хусточкою обличчя, що почало вже сочитись. Він довго мовчав, руки в нього тремтіли.

— Мужайся, Манольос, — сказав батюшка, — я більш грішний, ніж ти. Ось і я висповідуюсь перед вами, і тоді у вас волосся стане дибом. Я, на кого ви дивитесь із такою повагою, обагрив свої руки кров'ю людини. Диявол осідлав мене одного разу; я був ще молодий, кров бушувала в моїх жилах. Я був тоді пастухом і спустився якимось з гори в село, щоб відсвяткувати з друзями паску. Я притаскав на своїх плечах барана, щоб засмажити його. Це було опівдні, дерева стояли в цвіті, повітря сповнене було пахощів. Всі селяни розсілися на траві, розпалили багаття і смажили на рожні великодних ягнят. Ми вже засмажили на приску печінку на закуску, випили, і серце в кожного з нас розпалилось. Засмажили ми й барана і поклали його на траві догори ногами. Я взяв довгий ніж, нагострив його і вже ладнався різати барана на шматки. І саме в цю хвилину смикнув мене дідько пожартувати: «Коли б оце переді мною був зараз піп, я б і його заколов». Диявол, кажу я вам, примусив мене сказати таке, бо я був попівським синком і шанував попів: загляджу бувало якого попа на вулиці, підбігаю до нього і цілую йому руку. А це я так сказав, жартома, ми ж випили, і я був в ударі. Аж ось якийсь п'яний з сусідньої компанії, зачувши це, засміявся й гукнув: «Он за твоєю спиною стоїть піп. Виконай своє слово, якщо ти мужчина!» Я обернувся — передо мною піп. Кинувся на нього й заколов.

Піп Фотіс перехрестився й замовк. І всі замовкли — їм

було страшно. Кожний заглянув у себе, побачив свою душу і жакнувся. Які вбивства, які безчестя, який сором криються в твоїй душі, але ти лишаєшся чесним, бо боїшся. Твої пристрасті, сповнені шаленства, лишаються на все життя прихованими, зголоднілими і отруюють тобі кров. А ти стримуєш себе, дуриш людей і помираєш добродішним, у загальній пошані. Прилюдно ти не зробив зла в своєму житті. Але бога ти не обдуриш.

— Я гірший, ніж твоя милість, отче,— сказав нарешті, порушуючи тишу, Міхеліс, і голдс у нього був глухим, незнайомим. — Коли захворіє мій батько, я почуваю диявольську радість. Якийсь диявол танцює в мені, тому що батько набрид мені. Мені здається, що він стоїть переді мною, як завада, і я з нетерпінням чекаю його смерті. Ніяк не діждуся, щоб померла людина, що мене породила і яку я люблю! Не знаю, якою є душа злочинця. Але душа чесної, хорошої людини — то справжнє пекло! Пекло, і в ньому повно чортів. Ми називаємо гарними людьми і добрими християнами тих, що ховають у собі дияволів і не дають їм вихопитись на денне світло і почати безчестити, грабувати, вбивати... Та всі ми, глибоко в душі, прости мене, господи, безчесні, вбивці, грабіжники!

Яннакос зайшовся сльозами. Він заглянув у свою душу і жакнувся. Але піп простер свою руку:

— Діти мої, — сказав він, — прийде колись і наша черга висповідатись. Але зараз — черга Манольоса. Закрийте свої серця, бо він розкрив своє. Дамо йому закінчити... Говори, Манольос. Ти ж бачив? Чув? Ми — гірші від тебе: я — піп і Міхеліс, оця гарна, милосердна людина — гордість вашого села!

Манольос витер очі, повні сліз, набрався сміливості і продовжував:

— Спокуса сиділа, браття, на колодязі й посміхалась до мене: то була вдова Катерина, блудниця нашого села. Губи в неї були нафарбовані, кофточка напіврозстебнута, я бачив її оголені груди, і кров кинулася мені в голову, мені стало млосно. Вона розмовляла зі мною, а я жадав одного — впасти на неї, та боявся людей, боявся бога і тому втік від неї... Я втік, але зберіг її образ у своїх думках, своїй крові; день і ніч тільки й думав про неї. А удавав, що думаю про Христа! Брехня! Брехня! Про неї я думав. І от якось увечері я не міг вже більше стриматись: умився, причесався і почав сходити з гори, прямуючи до вдови. Ка-

зав собі: «Я йду рятувати її душу. Я йду поговорити з нею і наставити на божу путь...» Брехня! Брехня! Я йшов, щоб переспати з нею! І тоді...

Манольос змовк. Він важко дихав. Всі обернулись і дивились на нього з жалем. У них на очах Манольос танув: з його розпухлого обличчя стікала каламутна рідина і згущалася капля по каплі на вусах і на бороді.

— І тоді прийшов порятунок... — закінчив священник і взяв руку Манольоса і погладив її в своїх долонях. — Я зрзумів, зрозумів, сину мій. Я бачу таємну стежку, яку обрав господь, щоб урятувати тебе. Велике чудо, браття! Хто може коли-небудь вгадати, які дивні, несподівані шляхи обирає провидіння! Тоді несподівано... Давай я закінчу за тебе, Манольос, ти втомився. Тоді раптом ти відчув, що твоє обличчя опухає, сповнюється смердючою рідиною, стає суцільною ранною й починає сочитись... Це не диявол пристав до тебе, Манольос. То господь приставив до тебе цю маску, щоб тебе врятувати. Господь пожалів тебе.

— Я не розумію, не розумію, — прошепотів Констандіс.

— Я теж... І я теж... — тихо промовили інші.

Один тільки Манольос мовчав і важко зітхав.

Піп Фотіс гладив руку Манольоса, наче цим хотів втишити його біль.

— Ти йшов, любий Манольос, до прірви, ти був уже на краю пропасті. І господь приклеїв тобі це м'ясо на обличчя, і ти зупинився. Ти йшов, щоб согрішити, щоб лягти на вдовину постіль, а тепер, з отакою пикою, як би ти міг дивитися на неї? Як би вона могла дивитися на тебе? Тобі стало соромно, ти повернув назад. Повернув назад і врятувався.

Манольос заховав своє обличчя під широкою хусткою і мовчав. Тільки груди його коли-не-коли здригалися від схлипувань. Тільки раз він прошепотів: «Слава тобі, господи!» і знову замовк.

Троє друзів теж схилили голови. Їх пройняв дроз. вони відчули, що господь ходить навколо них, наче лев. Часом вони немов чули його дихання, чули його ричання, бачили в темряві, як поблискували його очі.

Неначе від слів священника стали ясними їхні думки.

— Всередині у нас, діти мої, є око; і вдень, і вночі неусипно дивиться воно. В глибині нашої душі є вухо—вдень і вночі неустанно слухає воно: то господь.

А Міхеліс крикнув:

— Як це господь може ще терпіти нас живими на землі? Чому він не вбиває нас, щоб очистилося творіння боже?

— А тому, любий Міхеліс, — відповів священник, — що господь подібний до гончара, він працює з брудною глиною. Та Яннакосу не терпілося:

— Гарні слова твої, отче, — сказав він, — але ж у нас тут хворий. Чи не зможеш ти покласти на нього руку і прочитати над ним молитву? А всі ми попросимо господа, щоб він виявив своє милосердя.

— Манольос не потребує молитов, — відповів піп Фотіс, — ні заклинань, ні талісманів. Не вилікують його чужі молитви. В ньому самому, день і ніч, повільно зріє порятунок. Хіба ви не бачили, діти мої, як черв'як закутується взимку в свою оболонку? Лялечка його спотворюється, грубішає і чекає нерухомо. Та повільно всередині зріє в темряві порятунок... За такою потворністю він створює ніжний пушок, блискуче око і крильця. І одного весняного ранку простромлює оболонку, і звідти виходить метелик. Так само і в нас зріє в темряві порятунок... Мужайся, Манольос, іди своєю дорогою. За твоїм здутим, як барабан, обличчям, зріє порятунок. Вір!

— Як довго, як довго, отче? — спитав Манольос і благально звів очі на священника.

— Ти квапишся, Манольос?

— Ні, — відповів присоромлений Манольос. — Нехай буде, як схоче і коли схоче господь.

— Бог ніколи не поспішає, — сказав священник. — Він непорушний, бачить майбутнє, наче воно вже минуло, він творить у вічності. Тільки недовговічні істоти не знають, що станеться, бояться, поспішають. Дай господу творити в тиші, як йому хочеться. Не підводь голови, не запитуй. Кожне запитання — гріх.

Сонце вже стояло посеред неба. Проміння його струменем спало прямо на голови п'яťох друзів. Голови тепер схилилися одна до одної і дивилися безмовно, з любов'ю, одна на одну. За схилом гори почулися звуки сопілки Нікольоса, веселі, як завжди, нетерплячі, сповнені пристрасті.

— Це — Нікольос... — сказав Міхеліс і посміхнувся. — Він теж має своє горе і виливає його звуками.

Друзі наставили вуха і прислухались. Пастуший мотив промовляв, сміявся, танцював у розжареному повітрі. Бі-

лий метелик з жовтогарячими плямочками пролетів за якусь мить над п'ятьма головами і сів нарешті на сиве волосся попа Фотіса. Поворушив крильцями, засунув хоботок у сиве волосся, неначе сприйняв його за квітучу ожину, і несподівано знявся, полетів високо-високо і зник у промінні сонця.

Аж ось почувся голос Манольоса:

— Панотче, браття, простить мені і хай простить вас господь! Мені стало легше, наче з мого серця спав великий тягар. Я побачив усе, хай господь пошле тобі здоров'я, отче, все зрозумів і все приймаю. Хвороба здається мені тепер, як той хрест. Я несу його і сходжу високо на гору. Тепер я знаю, на вершині розп'яття знаходиться воскресіння. Я мужньо нестиму свій хрест. Допоможіть же мені й ви, товариші, щоб я, часом, не впав!

— Всі гуртом! — крикнув піп Фотіс і підвівся. — Сьогодні вранці я говорив з своїми людьми на горі. Бо ми теж сходимо на гору, несемо свій важкий хрест, спотикаємось, проклинаємо, поспішаємо... Я говорив з ними і кричав їм: усі гуртом! Оці слова, казав я їм, нас врятовують. Усі гуртом! І ми будемо врятовані!

— А як же тоді страждання, хвороби, гріхи... — спитав Яннакос.

— Усі ці черви, — сказав піп Фотіс, — можуть стати метеликами.

Він згадав те, що читали сьогодні четверо друзів: «Благжені плачущіи: яко ти ут'шатся».

Костандіс радісно підхопився. Зараз священник пояснить йому те важке слово.

— Що означає, батюшко, «ут'шатся»? — спитав він.

— Вони ут'шатся, тобто знайдуть зцілення від своїх страждань. Ціасливі стражденні, бо вони відчують, яке велике й солодке милосердя боже. А ті, що не страждають, ніколи не зазнають цієї небесної радості... Отаке боже благодіяння — страждання... Ти чуєш, Манольос?

Та Манольос, знесилений, уже сперся на плече Міхеліса, заплющив очі і тихо, спокійно поринув у сон.

Товариші обережно підняли його, поклали на солом'яний матрац і безшумно вийшли з хати.

— Наче сон, спустилася благодать і накрила Манольоса, — сказав священник. — Залишмо його тепер на милість божу. Ходім!

І вони пішли стежкою один за одним і мовчки почали

спускатися з гори. Попереду йшов священник з непокритою головою, сиве волосся спадало йому на плечі.

Був уже вечір, коли Манольос прокинувся і розлющив очі. В головах у нього, підгорнувши ноги, сидів у напівтемряві і дивився на нього Панайотар. Очі в нього були нестямні, нерухомі, налилися кров'ю. Від нього йшов важкий горілчаний дух.

— Брате Панайотар, радий тебе бачити, — сказав Манольос і посміхнувся.

Але Панайотар не відповів. Його важка руда голова, схилена над Манольосом, вперто дивилася на нього. Нижня губа звисала, і з рота виглядали широкі гострі жовті зуби.

— Я тобі на щось потрібний? — спитав Манольос і затремтів. Йому здалося, ніби він бачить страшний сон.

Панайотар насилу розкрив рота; голос у нього був низький, охриплий від горілки.

— Цілу годину сиджу я тут і дивлюся на тебе, — сказав він, заїкаючись.

— Я тобі на щось потрібний, брате мій? — знову спитав Манольос. — Чого ти на мене так дивишся?

— Інакше я не можу на тебе дивитись! — сердито і жалісливо прохрипів Панайотар. — Не можу!

І згодом:

— Ти мене занасташиш, Манольос!

— Я? — спитав Манольос і сів на постелі. — Я? Що ж я тобі зробив?

— Усе, що людина може зробити лихого, ти зробив мені, проклятий! Всю радість, яка була в мене, бідолашного, ти вбив. Я більше не можу витримати. Я приніс і тримаю для тебе подарунок. Я чекав, поки ти прокинешся, щоб дати тобі його — бери!

З цими словами він засунув руку за пазуху, витягнув довгий широкий ніж і поклав Манольосу на коліна.

— Бери, — прошепотів він, — бери, анафемо, і вбий мене. Кінчай справу, яку розпочав. Ти одержиш велику винагороду. Убий же мене!

— Панайотар, брате мій. — крикнув Манольос, — що я тобі зробив? Чому ти так розмовляєш зі мною? Чого це я маю тебе вбивати?

І він хотів взяти Панайотара за руку, але той з обуренням відштовхнув його руку.

— Не торкайся мене, — пробурчав він, — покинь свої

солодкі слова. Вони мені огидні. Убий мене! Кінчай, кажу тобі, справу, яку розпочав! Навіщо потрібне мені тепер життя? Убий мене!

Манольос зайшовся плачем.

— Що я тобі зробив? Що я тобі зробив? Панайотар, брате мій? — прошепотів він.

— У мене є люди, — відповів Панайотар, — вони стежать за Катериною, куди б вона не пішла. У неї є сусідка, стара жінка, я плачу їй, і вона вдень і вночі, присівши за ворітьми, стежить за нею. Позавчора вночі вона бачила, як ти заходив у хату до Катерини. Ти залишався з нею півтори години. І з тієї ночі Катерина вже не відчиняє мені дверей, не хоче бачити мене, сидить вдома і плаче... Через кого вона плаче? Через кого вона відмовляється їсти і сохне? Через кого вона не відчиняє мені більше дверей? Через тебе! Через тебе, таврований каторжнику, на якого бридко подивитись, через тебе! Я дізнався, що ти став потворою, і зрадив. І сказав собі: я позбувся цього шибеника, що корчить із себе святого. Побачить його Катерина, гін спротивіє їй, і вона позбудеться його, і я позбудуся теж. І все ж таки ти не посоромився піти з таким обличчям до неї в хату і сидіти там півтори години! Якими чарами причарував ти її? Замість того, щоб ти спротивився їй, вона вже не може забути тебе, побивається за тобою і вголос вимовляє ім'я твоє, прокажений. Щодня я лупцюю дружину, але не знаходжу полегшення, лупцюю дочок і теж не знаходжу полегшення! Я закрив майстерню, пиячу, блукаю вулицями, дітлахи бігають за мною і кидають мені вслід одне слово, що ранить мене в самісіньке серце, як ніж... Ти знаєш, яке то слово... знаєш! Будь проклятий час, коли той козлобородий покликав мене до своєї оселі. Від того дня я загинув. Я загинув. Я не можу вже витримати, я приніс сьогодні ніж. Підведись, Манольос, якщо ти мужчина, і встроми мені ніж у серце! Я цілую тобі руки, убий мене, щоб я заспокоївся нарешті!

Манольос сперся підборіддям на коліна і не міг стримати схлипувань. «Що я можу зробити, — думав він, — як мені врятувати цю нестямну днку душу, що заплуталась у великому коханні і не може, не хоче врятуватись?»

— Не плач, блазню! — люто скрикнув Панайотар. — Бери, кажу тобі, ножа, не бійся, я його добре вигострив, ось, я витягую шию, — убий мене!

І він витягнув свою важку бичачу шию.

— А чого ж ти не вбиваєш мене? — спитав Манольос.

— А що я виграю, — відповів Панайотар у розпачі. — Від цього моє горе тільки побільшає: бо я втрачу Катерину назавжди. Тільки тоді, як ти мене вб'єш, я врятуюсь і заберу тебе з собою в пекло.

Так сказав Панайотар і раптом сам зайшовся плачем.

Він плакав і плакав, мукав, мов теля, і все сидів, витягнувши шию.

Манольос кинувся і обійняв його. Панайотар не встиг навіть відсторонитись. Манольос плакав на його грудях і говорив йому:

— Прости мене, брате Панайотар, прости. Я ніколи більше не гляну на неї, не переступлю більше її порога, я помру, і ти позбудешся мене. Я... я... я... клянусь тобі, я помру. Хіба ж ти не бачиш, до чого я дійшов? Я живцем згнів. Я помру, брате мій, не плач.

Але Панайотар продовжував стогнати. Раптом він визволився з обіймів Манольоса, схопився. Ступив, похитуючись, два кроки в напрямку дверей, хотів переступити поріг, але спіткнувся й простягнувся на долівці на весь зріст.

Манольос кинувся піднімати його, але той уже встав, рвонувся і пішов з гори, похитуючись, п'яний, як ніч, і все стогнав.

Саме в цю хвилину показався Нікольос з вівцями. Панайотар кинувся на овець, погнався за ними з камінням. Налякані вівці метнулися врозтіч.

— Ей, ей, — люто крикнув Нікольос, — не чіпай моїх овець!

Але Панайотар виколупував із землі камені й, лаючись, кидав їх на овець.

— Ату його! — крикнув тоді підпасок двом вівчаркам, що підбігли з висолопленими язиками.

Вівчарки накинулись на Панайотара, а той, спершись об скелю, хапав величезні камені і кидав на собак. Собаки гавкали і кидались на нього, він теж почав гавкати і кидатись на них, але коліна в нього підломлювались, він падав, знов підводився, знов падав. Розлючені собаки стрибали на нього, одна з них схопила його за литку і не випускала її, а друга стрибнула в обличчя, вкусила за щелепу, і борода Панайотара заюшилася кров'ю.

— Ату його! Ату його! — кричав, розпалившись, Нікольос.

Почувши крики і валування собак, Манольос прибіг

рятувати Панайотара, а підпасок дивився, сміявся й кричав:

— Облиш їх, хазяїне, облиш! Нехай вони розірвуть його!

Манольос закричав на собак, схопив палицю й прогнав їх. Потім обернувся, щоб допомогти Панайотару, але той, врятувавшись від собак, котився з гори, нещадно лаючись.

Нікольос виліз на високий камінь, приклав руки до рота і крикнув:

— Іуда!.. Іуда!..

І весь схил гори озвався луною.

— Мовчи! — крикнув Манольос. — Хіба тобі його не жаль?

— Іуда!.. — закричав Нікольос знову і шпурнув йому вслід важку камінюку.

Ніч уже спустилася на землю, накрила підніжжя гори і почала підніматися вгору. Темніло. Уривчасто дихаючи, собаки простяглися в ногах у Нікольоса й зализували рани. Великий баран Дасос, стоячи, калатав дзвоником і чекав, поки за ним зберуться вівці, щоб разом рушити до кошари.

Манольос повернувся до хати і сховав вигострений ніж під подушку, а потім повісив ікону з розп'яттям на стіні над своєю постілью.

— Господи, — прошепотів він, — поклади руку свою йому на серце, зціли його! Він теж страждає, а ти, всемогутній, забери його горе і утіш його!

РОЗДІЛ VIII

минуло кілька днів після неділі сповіді. Так пізніше, коли Манольоса було вже вбито, друзі назвали день, в який він розкрив перед ними свою душу і врятував її.

А тим часом земля знизу, а сонце зверху робили своє. Дедалі більше дозрівали хліба, колосся вже налилось, і зерно в ньому затвердло. Поля вкрилися червоними маками. Маленькі співучі пташки назбирали вже давно волосся, соломи й мулу й помостили собі гніздечка. Самці сиділи тепер на яечках, розчепіривши крильця, а самці—навпроти, на гілочках, і співали, щоб розважити своїх подруг. Коли-не-коли перепадали невеликі запізнілі дощі, освіжали землю, але швидко виглядало сонце, проганяло хмари, виконуючи так свій споконвічний обов'язок—допомагати людям і пташкам.

Старий Патреархеас їв, пив і лаявся: то з Леньо, яка занедбала хатню роботу, бо раз у раз вешталась на горі і зовсім сказалася — так їй кортіло заміж; то з сином, який з головою поринув у читання, ніби той дід або юродивий.

— Науку створено для ченців, — казав Патреархеас Міхелісу, — і для вчителів. А синові архонта личить смачно попоїсти, випити старого вина та поупадати коло чужих жінок. Ти ганьбиш, Міхеліс, наш рід!

Вряди-годи старий бачив, як Міхеліс ходив до своєї нареченої, Марйорі, але завжди повертався від неї засмучений і мовчазний. Архонт тільки хитав головою з розпачу. «Мій батько, — пригадував він, — сідав верхи на кобилу, їхав через село, де в нього були подруги, і прив'язував кобилу до воріт за кільце. А чоловік полюбовниці, уgliedвши його, йшов іншою дорогою і не вертався додому, аж поки не піде мій батько. У мене теж були полюбовниці, я ходив до них потайки, вночі, як злодій, і чудово проводив час. А в цього — одна наречена і, хай простить мене господь, я

певен, що він торкається тільки її руки. Як же їй не марніти, сердешній, і не стати сухотною? Адже жінка — той же васильок: він в'яне, якщо не поливати його... Перевівся рід Патреархеасів, занепав, летить к дідьку!»

А старий Ладас зупиняв раз у раз Яннакоса і говорив йому:

— Яннакос, верни мені три ліри, принеси їх з процентами, а то я продам, бідолахо, твого ослика. Я теж бідна людина, що ж ти хочеш мене розорити чи що?

Чі в попа Грігоріса занепали справи: вже давно не було на селі жодного весілля, ні хрестин, і ніхто з селян не збирався помірати. І гробокоп на кладовищі прикладав руку до очей проти сонця і дивився в напрямі села: нікого не видно звідти. Наставляв вуха — але й похоронних співів не чути.

— Хоча б чорт вхопив кого-небудь, — бурчав він, — а то діти мої з голоду перемруть!

І вдова, взявши двері на засувку, не відчиняла їх нікому... А Панайотар ходив біля хати, п'яний, як ніч, і погрожував. І розлючені парубки втрачали самовладання і не знали, куди подіти силу. Вони почали вже улещувати навіть доблочесних молодичь.

— Хай буде проклята ота вдова, — бурчав кожний, хто мав вродливу жінку. — Вона вдає з себе чесну, а ми не можемо вже піти далеко від хати, тільки й чуєш співи під вікнами. Честь нашого села в небезпеці!

Щовечора сходилися селяни до кав'ярні Костандіса, стомлені роботою в полі: треба ж було таскати воду, поливати землю, щоб не повисихали городи й баштани. У кав'ярні вони палили наргіле, знехотя обмінювались двома-трьома фразами і замовкали. І як на гріх, на все село не було жодного придуркуватого, щоб подратувати його чи потішитися над ним. Не було жодної сороки чи дрозда, що свистів би, мов людина, і розважав би їх. Щодня одне й те ж, одне і те ж, всі були помірковані, і навіть Панайотар, який приходив іноді п'яний, не давав їм нагоди розважитись, бо був безтямний, і коли його чіпали, хапав каміння й кидався ним. Хіба ж не він не далі як позавчора розбив окуляри вчителеві, що випадково опинився в кав'ярні, і камінюка влучила йому в перенісся?

Іноді ага примушував селян танцювати під платаном. бо він теж нудився і хотів розважитись. Та хіба ж то танці з примусу? Танці швидко набридали їм, і вони припиняли їх,

і знов бралися за наргіле, і кав'ярня докучливо гула. Ба-зікали, що хтось-то напився п'яним, або зламав собі ногу, чи застукав злодія на баштані. На якусь мить здіймався галас, та одразу ж вщухав, і наставало мовчання.

Аж ось одного ранку полетіла з вуст в уста, від одних дверей до других страшна звістка: Юсуфчика знайдено сьогодні на світанку вбитим у ліжку!

Стара служниця аги, Марфа, тільки почало світати, вислизнула з будинку й побігла до старої Мандалені, до своєї давньої подруги.

— Кінець нашому селу! — крикнула вона їй і вся аж тремтіла, коли вони замкнулись у хаті: — загинуло село, кіра Мандаленя! Юсуфчика знайшли вбитим!

— Хто ж це міг зробити, Марфо? Звістка, що ти принесла мені, вогонь, — він нас усіх спалить! Хто, я тебе питаю?

— Ніхто вночі не входив до будинку. Крім аги, Юсуфчика, сеїза і мене — нікого більше не було вдома. Скажи християнам, щоб вони були на сторожі. Хто може втекти з дому, нехай тікає! Я маю одну підозру, але не певна! Ото й мовчу!

З цими словами вона вислизнула з хати, згорбившись і спотикаючись, повернулася в будинок аги і взяла двері на засувку.

А стара Мандаленя схопила чорну шаль і бігцем від дверей до дверей передавала страшну звістку з прихованою невимовною радістю. Чоловіки покидали роботу і поспішили до кав'ярні, чекаючи, чим усе це скінчиться. Задумливо зводили вони очі на веранду аги, але все там було зачинене: і двері, і вікна. Зрідка долинали зсередини нестямні вигуки чи постріл, чи якийсь інший звук, неначе там щось розбивалось, потім знову наставала тиша.

У попа Грігоріса зібралися стурбовані, вражені старости і найстарші з селян. Серце старого Патреархеаса мало не розривалось від страху.

— Якщо не буде знайдено вбивцю, — казав він і шепелявив ще більше, ніж будь-коли, — якщо не буде знайдено вбивцю, ми загинули. Він усіх нас посадить у тюрму. А якщо запнячить, то може спорудити й шибеницю!

— Або накладе на всіх штраф, щоб ми заплатили за вбивство, — застогнав старий Ладас.

— Він зачинить церкву і школу і оголосить про вигнання всього нашого племені, — сказав учитель.

Піп Грігоріс ходить по двору туди й сюди, перебирає нервово чотки. Він почуває, що на його шиї висить тепер геть усе село.

«Я несучу відповідальність, — міркує він. — Бог довірив мені душі селян, — візьми моїх овець, повелів він, і паси їх. Доконче потрібно знайти вбивцю!»

Він перебрав у думках усіх селян по одному — хто ж міг убити оте прокляте турчення? Думав, передумував, нікого не знаходив. Проте не було сумніву. Вбивця — християнин. У селі тільки троє турків: ага, сеїз і Юсуфчик. Решта — християни. На жаль, убивця — християнин, і село загине.

Підійшов, захакавшись, Костандіс:

— Ага тримає пістолет, націляється і стріляє, куди попало — в лавки, пляшки, горшки, а потім кидається до Юсуфчика й стогне... Мені сказала про це горбата Марфа.

Знов розчинилися двері, увійшов Яннакос:

— Сеїз зійшов на веранду, сурмить у сурму!

Увійшов ще хтось:

— Оповісник виголошує зараз об'яву до селян, стоїть на майдані й кричить.

— Що ж він кричить?

— Я розгубився, отче, схопив вухом лише кілька імен, та які — не пригадую...

— Хай тобі всячина! — пробурчав старий Патреархеас; і жили йому на шиї здулися так, що мало не лопались.

— Нехай хто-небудь сходить і дізнається, — запропонував піп Грігоріс. — Голубчику Яннакос, сходи ти.

Та в цю хвилину почувся голос оповісника, який поволі наближався... Всі підбігли до дверей, розчинили їх навстіж. Оповісник стояв уже на перехресті, прокашлявся, прочистив горло, постукав палицею об камені, підвів голову. Пролунав переливчастий, співучий, монотонний голос, і налякані селяни, що жили ближче, трохи прочинили двері:

— Ей, селяни, ей, райя! Наставте вуха, слухайте наказ аги! Піп Грігоріс, старости, кір Патреархеас і Ладас, Хаджі-Ніколіс — учитель і Панайотар — сідляр, на прізвисько Гіпсоїд, якого називають також Іудою, повинні негайно з'явитися до аги. А інші райя сидять по своїх хатах, щоб нікого не було в кав'ярні, щоб нікого не було на вулиці, сидять вдома і чекайте! Гей, райя, гей, селяни! Запам'ятайте це добре!

Костандіс підтримав старого Патреархеаса, щоб той, бува, не звалився на землю, і допоміг йому сісти на ганку. Прибігла Марйорі і почала обмахувати його. Старий Ладас притулювся до стінки, весь блідий, з розтуленим ротом. Яннакос пожалів його, підійшов!

— Кріпися, пане старосто, може, в тебе є якийсь доручення для мене?

Старий Ладас подивився на нього розгублено:

— Це ти, Яннакос? Чи хто це? — спитав він, і з рота в нього потекла сліна.

— Та я ж, Яннакос, торговець. Я питаю, чи є в тебе якийсь доручення?

Очі в старого Ладаса пожвавішали.

— Нещасний, верни мені три ліри, а то я тебе проковтну!

Тим часом піп увійшов до покоїв, надів через голову срібний наперсний хрест, на якому з одного боку було зображено розп'яття, а з другого — воскресіння, взяв довгий посох з ручкою з слонової кістки, перехрестився перед іконою спасителя.

— Господи! — прошепотів він, — зараз важка хвилина, допоможи мені, допоможи християнам! Простри свою руку на наше село. Не дай мені принизитись!

Він вклонився іконі, глянув на спокійний, лагідний лик Христа.

— Господи! — сказав він знову. — Не дай мені принизитись!

Ще раз перехрестився і вийшов з хати.

— Ходімо, браття, — сказав він спокійним, урочистим голосом. — Вперед, старий Патреархеас, не забувай, що ти архонт. Архонт не той, хто їсть і п'є краще за інших, а той, хто в хвилину небезпеки стає на чолі народу і захищає його. Покажи хоч тепер своє архонтство, очоли нас! І ти, старий Ладас, не осором нашого села, кріпися! Не посмій плакати перед агою, стій перед ним, як молодець. Ми не винні, та коли нам доведеться померти, щоб врятувати село, хай буде наша смерть достойною! Я сам люблю земне життя, а ще більше — небесне. Ми — на порозі, за нами — земля, попереду — небо. Хай же станеться так, як вирішить всемогутній! Про тебе, Хаджі-Ніколіс, мені нема чого говорити. Настала хвилина, щоб ти згадав усе, чого навчав стільки років дітей — і про героїв Еллади, і про мучеників християнства, — і застосував це в житті. Щоб не ба-

чили учні твої, як ти бліднеш і тремтиш. Стань перед очима смерті, як герой і мученик. Чи готові ви, браття?

— Готові, — відповів старий Патреархеас і важко підвівся. — Не турбуйся, батюшко, тіло боїться, але душа соромиться. Я не зганьблю нашого села.

Піп Грігоріс оглянув товаришів.

— Пояс у старого Ладаса розв'язався, — сказав він, — з нього ось-ось спадуть штани. Ану, Яннакос, затягни йому тугіше, щоб він нас не осоромив.

Яннакос підійшов і туго зав'язав старому Ладасу пояс. Той підняв руки і дав себе підперезати, мов дитина.

— Витри йому рота, Яннакос, бо з нього тече, — наказав піп. — Бувай здорова, любя Марйорі.

— Ходім, — сказав Хаджі-Ніколіс. — Ми — голови села, всі на нас дивляться. В ім'я бога та Еллади!

Всі перехрестились, переступили поріг. Попереду — піп, за ним — трое старост, а за ними Яннакос і Костандіс.

— Навіщо, Костандіс, ага покликав ще й бідолашного Панайотара? Яке він має відношення до старост? — спитав Яннакос.

— Учора опівночі бачили, як він вештався біля конака, п'яний, як ніч, і погрожував...

— Але що йому до Юсуфчика? Адже він переслідує вдову...

— Що сказати тобі, Яннакос? Ага сказився, він і сам не знає, що робить. Його служниця Марфа сказала мені, що він погрожує сісти верхи на кобилу і рубати голови всім, кого зустрине на вулиці. Хай господь врятує нас!

Непомітно прочинялись то одні, то другі двері, і з них боязко виглядали на старост, які йшли повільно до конака, селяни. Вони хрестились, наче проходила похоронна процесія.

— Нехай же піде їм на користь все, що вони з'їли і зробили, ці наші старости, за все своє життя, — сказав якийсь дідусь. — В цю хвилину вони заплатять за все разом і розквітаються за все.

Старости йшли повільно, не кваплячись, наче прощалися з світом. Коли-не-коли піп Грігоріс повертався до напіввідчинених дверей і високих вікон:

— Не бійтеся, християни, — казав він, — господь наш всемогутній!

Бідолашний старий Ладас повиснув на руці Патреархеаса.

— Любий архонте, — бурмотів він плаксиво, — ти стань біля мене і підтримуй мене.

Старий архонт нахилився до нього:

— Ти боїшся?

— Боюсь, — відповів слабким голосом старий Ладас.

— Я теж боюсь, — сказав архонт, — та удаю, що не боюсь. Це ж мій обов'язок.

Старий скнара похитав головою, але не сказав нічого.

Тепер вони проходили саме повз хату вдови. Катерина відчинила двері, хотіла гукнути їм:

— Кріпиться, старости, кріпиться, — але не насмілилась.

Ніхто не повернувся і не глянув на неї. Старости прискорили крок, немов йшли смердючою вулицею: ще трохи, і вони позатуляля б собі носи.

Тільки Яннакос і Костандіс затримались.

— День добрий, Катерино! — сказав Костандіс. — Ти чула оповісника? Заходь же мерщій в хату!

— Ти бачила Панайотара? — тихо спитав Яннакос. — Його теж викликає ага.

— Я давно вже не бачила його, сусідо, але він блукає десь тут, бо тільки що я чула його крики. Він лаявся з сеїзом, який гнався за ним, щоб спіймати.

— Іди ж до хати, — сказав знову Костандіс, — і зачини двері.

І пішли далі. Біля самого майдану показався Міхеліс. Він підбіг до батька.

— Любий Міхеліс, — сказав старий, — прощавай!

— Кріпися, батьку! — сказав син і поцілував батькову руку.

Піп Грігоріс обернувся.

— Міхеліс, — сказав він, — і ви, Яннакос і Костандіс, ідіть додому. Зараз ми вступимо в лев'ячий барліг. Та з нами увійде й господь, не бійтеся!

Ворота конака були розчинені навстіж.

— В ім'я боже! — сказав піп, ступив правою ногою і переступив поріг. За ним услід троє старост. Старий Ладас спіткнувся, та його підтримав архонт.

Ось і велике подвір'я, вистелене плитками. Крізь щілини пробивається травичка. На подвір'ї — нікого. Ліворуч з маленьких дверей хлівчика висунула голову кобила й заіржала. Кудлатий собака, що лежав на купі гною, підвів голову і сердито загарчав, але не підвівся, полінувався.

На ганок вийшов блідий сеїз. Праве око в нього було скошене, нижня щелепа тремтіла... Він сьогодні не встиг пофарбувати вуса чорною фарбою, і було видно сиві, немов осячі, волосинки. На ньому була його парадна форма, наче під велике свято. На широкому червоному поясі висів ятаган.

Побачивши старість, сеїз нахмурих брови.

— Поскидайте черевики, гяури¹,— заревів він.— Ага чекає на вас.

Вийшла стара горбата Марфа, допомогла старостам поскидати черевики і поставила їх біля порога.

— Кріп'ється, любі начальники,— пропищала вона,— кріп'ється.

Старости зійшли вузькими сходами, підтримуючи один одного, дійшли до кімнати. Стали. Всі вікна були зачинені й завішані. Спочатку вони нічого не могли розібрати. Але всі відчули, що десь-то в глибині чатує на них хижий звір, пильно втупив у них очі, готовий стрибнути на них.

Старий Ладас стиснув архонту Патреархеасу руку, бо весь тремтів.

Піп Грігоріс ступив крок, потім другий. Він обмацував очима, де сидить ага. В кімнаті стояв густий запах ракі, тютюну і важкий дух людського тіла.

І раптом страшний хрипкий голос заgrimів, мов грім, з кутка праворуч:

— Гяури!

Всі обернулись на голос і впізнали агу, що сидів на широкій подушці, підбравши під себе ноги. Він спирався на стінку. За поясом поблискували великі срібні пістолети. Перед ним блищала вузька пляшка ракі.

— Шановний ага,— відповів спокійно піп,— ми в твоєму розпорядженні.

— Гяури!—заgrimів знов його голос.—Сеїз! Іди сюди!

Сеїз прибіг з ганку і став поряд з агою, виструнчившись.

— Приготуй ятаган і чекай!

— Шановний ага...— знову почав піп.

Та ага не дав йому говорити.

— Гяури!—вигукнув він знову.—Хтось із вас встроїв мені ножа в серце. Мій Юсуфчик...

---

¹ Гяури — неправовірні (турецьке).

Але голос йому урвався. Важкі ридання стали йому поперек горла.

Він сердито витер очі, налив повну склянку ракі, випив одним духом, важко зітхнув, шпурнув склянку об стінку; вона розбилася на тисячу шматочків.

— Хто вбив його? — загорлав він. — Тут живуть самі гяури. Гяур убив його! То ти, Панайотар, п'яного!

З самого дальнього кутка, позад них, почулося глухе ревіння.

Всі обернулись і розгледіли в напівтемряві Панайотара, що валявся на підлозі, прив'язаний до кільця в стіні. Мабуть, йому розбили голову, бо вчитель, який стояв позаду, бачив кров, що стікала з лоба і шиї Панайотара.

Ага знов обернувся до старост:

— Я кину вас у тюрму! — закричав він, — і щоранку вішатиму по одному на платані. Аж поки ви не знайдете мені вбивцю. Спочатку я перевішаю вас, голів села, а потім доберусь і до всіх інших, геть до всіх чисто, а врешті схоплю і жінок, і знищу все село! Аж поки не знайдете мені вбивцю. Ти чуєш, козяча твоя борода? Ви чуєте, райя? Що зробив вам мій Юсуфчик? Хіба він займав кого? Хіба він сказав коли лихе слово? Він сидів на веранді, жував мастиху і співав. Хіба ж він зробив комунедь зло, гяури? Навіщо ви його вбили?

— Шановний ага, — почав знову піп Грігоріс, — я клянуся всемогутнім...

— Мовчи! Я вирву в тебе бороду по одній волосинці! Я не повішу тебе, а посаджу на палю, черевань! Що вам заподіяв Юсуфчик?

Він знову зайшовся сльозами.

— Шановний ага, — сказав старий Патреархеас, бо йому стало соромно, що гнів аги обрушився тільки на одного священника, — шановний ага, я завжди, як ти знаєш, був вірний...

— Мовчи, свиня! — загорлав ага. — Тебе вірвочка не витримає, віслюк, я візьму ржавий ніж і колотиму тебе цілісінький тиждень, аж поки не заболіє у мене рука! Я знаю, гяур, що не ти вбив його, та мене бере лють, коли я бачу, що всі ви живете, а мій Юсуфчик лежить тут, у сусідній кімнаті, вбитий... Я встану і підпалю з усіх чотирьох боків село, щоб усіх вас спалити, прокляті!

Ага схопився, оскáженілий.

— Хто стоїть за тобою, Патреархеас? Нехай підійде!

— Це я, шановний ага, — пробелькотав старий Ладас, і коліна в нього підломилися.

— А! а! — заревів ага.— Я влаштую царський похорон Юсуфчикові! Я привезу імамів¹ із Стамбула, щоб вони відправили похорон, я замовлю факели в Смірні й труну з кіпарисового дерева, щоб вона гарно пахла... Мені потрібні гроші, багато грошей... Я відчиню твої скрині, скнаро, і заберу в тебе всі ліри, до останньої... Як ти гадаєш, для кого ти збирав їх стільки років? Для мого Юсуфчика!

Старий Ладас простягся ниць.

— Зглянься, шановний ага,—проскиглив він,—краще спочатку вбий мене, щоб я не бачив такого лиха.

Та ага повернувся вже до Хаджі-Ніколіса:

— А твоїй милості, вчителю, що збираєш греченят і вчиш їх чортзна-чому, я відріжу язика і кину його собаці. Чому це ви повинні жити, чому ви живете, а мій Юсуфчик лежить мертвий? Мое серце не може витримати цього. Я лусну з досади! Сеїз, принеси мені канчука!

Сеїз побіг, зняв з цвяшка канчук, подав азі.

— Розчини одне вікно, щоб я бачив їхні морди!

В нестямі ага підняв канчук. При світлі, що проникло через вікно, стало видно його обличчя—змарніле, постаріле, сповнене безнадії. За кілька годин горе спотворило його: вуса посивіли, обвисли і закрили рот. Він їх кусав і стогнав.

Ага опустив канчук і почав шмагати чотирьох райя по обличчях, по руках, по грудях. Старий Ладас одразу ж покотився на підлогу; ага топтав його, став на нього ногами, як на підвищення, заходився нещадно лупцювати; і то плакав, то сміявся, то скиглив.

Сльози текли з очей старого архонта, але він стиснув рот, щоб не кричати. Учитель сперся об стінку, підняв голову, і кров текла в нього з скронь і з рота. А піп, стоячи посеред кімнати з хрестом у руках, терпеливо зносив побої й шепотів: «Господи, господи, не дай мені принизитись!»

Ага кипів, кидався на них і сказано шмагав. Нарешті, рука в нього стомилась, він кинув канчук.

— У підвал! — крикнув він.— У підвал! А завтра почнемо вішати їх!

---

¹ Іма м — мусульманський священник вищого рангу.

Потім підійшов до Панайотара, плюнув на нього.

— У підвал! — крикнув знову. — І вішати почнемо з нього, з Гіпсоїда!

Далі звернувся до сеїза:

— Принеси мені Юсуфчика, — сказав він придушеним голосом.

Сеїз відчинив двері, і скоро стало чути, як він тягне маленьке залізне ліжко, в якому на світанку знайшли залите кров'ю пухкеньке турчення.

Ага впав на нього і заходився цілувати його й стогнати.

Сеїз одв'язав Панайотара, схопив з підлоги канчук, махнув ним у повітрі й крикнув:

— У підвал, гяури!

І скинув їх, усіх п'ятьох, із сходів.

Жах пройняв село. Спустили вулиці, позакривались майстерні. Зачинившись по хатах, райя прислухались до тиші й тремтіли. Коли-не-коли яка-небудь тінь прослизала від дверей до дверей і приносила новини: «Старости ще не виходили з конака»... Там чути було крики і постріли. А незабаром інша тінь повідомляла: «Кинули старосту у підвал...» — «Сеїз спустився на майдан, приніс вірв'ювку та мило і поклав їх під платаном...» А невдовзі ще одна тінь доносила: «Ага погрожував, що коли не буде знайдено вбивцю, він підпалить з чотирьох боків село і спалить усіх нас!»

— Ми загинули! Загинули! — вищали жінки і пригортали дітей до грудей.

І чоловіки, похиливши голови, проклинали той день, коли вони народились християнами.

Тільки одна кіра Пенелопа сиділа на кам'яній лавці на подвір'ї під навісом з виноградних лоз і плела панчо-ху, спокійна, неначе мертва. Вухом вона дочула, що схопили її чоловіка, що ага, як переказували, повісить його на платані, що ага перетворить село на землю Мадіам¹... Вона на мить похитала головою, подумала байдуже: «Мине й це...» і знов почала несамовито плести панчо-ху чоловікові.

А Яннакос сидів у хліві і розмовляв з осликом:

— Що скажеш, мій Юсуфчику! Погані наші справи, я не бачу просвітку... Ага, кажуть, хоче спалити село, і

¹ Мадіам — країна в Аравії, згадується в біблій.

тебе разом. Що ж ти скажеш на це? Чи не втекти нам удвох увечері? Дітей і собак у нас нема, то яке нам діло? А може, соромно залишати селян тепер, коли вони перебувають у небезпеці? Що скаже твоя милість, Юсуфчику? Мені нема з ким більше порозмовляти, я тобі довірив свої турботи — ну, що ти скажеш?

Та ослик опустил голову по самісінькі вуха в ясла, жував, щасливий, і слухав, як голос його хазяїна дзюркоче, мов вода... Йому здавалося, що хазяїн говорив йому ласкаві слова, і він весело помахував хвостом. Надвечір двері почали боязко розчинятись, висовувались голови. Першим відчинив двері Міхеліс і почав підніматися вгору, до будинку попа, щоб утішити свою наречену. І Костандіс пішов відчинити кав'ярню. Та коли він сунув ключа в щілину, щоб відімкнути замок, загледів під платаном лавку, а на лавці якісь речі, але здалеку не міг розпізнати, що там було. Він підійшов ближче і враз відсахнувся: то були вірьовка і мило! Він сунув ключ за пояс і повернувся додому, ховаючись поза хатами.

В цю годину, коли спадають тіні й природа стає ніжною, ага звик сидіти на веранді, підгорнувши ноги, рядом з Юсуфчиком, щоб той його пригощав і запалював чубук. Але сьогодні всі двері й вікна у конаку зачимені і веранда порожня. Ага стогне, і пісня, яку він любив, для нього гірка, навіть облудна: «Світ і сподівання єдині...» Ага тримає на руках мертве тільце. Це не сон, міркує він, це не сон, це — дійсність, будь вона проклята — і плаче.

Сеїз теж витирає свої закислі косі очі, ходить сюди й туди і голосить стиха: «Юсуфчику, любий...» Він тремтить від страху, щоб його бува не почув хазяїн. Раз у раз він розлючується, хапає канчук, спускається в підвал, сказано кидається і б'є, і реве, як і ага.

Потім, трохи заспокоївшись, знов піднімається нагору і ходить навколо маленького залізного ліжка. А коли ага заснув з горя і пияцтва біля холодного тільця, сеїз нагнувся, пристрасно поцілував Юсуфчика в рот, шалено вкусив його бліді хрусткі губи, які все ще пахли мастикою, і теж повалився на підлогу...

У підвалі піп Грігоріс підводиться і штовхає Панайотара:

— Проклятий Іуда! — Може, ти й справді вбив Юсуфчика? Признайся, падлюко, щоб ми врятувались, щоб

урятувалось наше село... Признайся, і я благословлю тебе, щоб простилися тобі всі гріхи твої.

— Та йдіть ви всі під три чорти! — заревів Гіпсоїд і витер кров, що текла з розбитої голови.— Хай провалиться к дідьку ваше село, хай всі ви погорите, нехай і я згорю, щоб мені нарешті полегшало!

— Ти його вбив, анафемо! — пробурчав Патреархеас і притулився до стінки, ледве дихаючи.— Ти, ти, Іудо!

— Паршива твоя шкуро! — заgrimів знову сідляр.— Які в мене могли бути з ним справи?

Він замовк, але всередині аж кипів. І знову крикнув:

— Ви мене занастали, будьте ви всі прокляті! І ти, козлородий, і ви, старости, і оцеї вчитель! Ви і підла вдова, що не відчиняла мені дверей. Ви! Всі ви!

Скоро він вибухнув знову:

— Ви хотіли, щоб я був Іудою, я й став Іудою!

— Признайся, що ти його вбив, і Христос тебе простить, Панайотар, — сказав батюшка, пом'якшуючи голос.— До цього часу всі душі села висіли на моїй шиї, а тепер вони висять на твоїй, Панайотар. Встань і признайся, щоб врятувати їх!

Тоді Панайотар вибухнув навіженим реготом:

— А тепер ось, коли ви вже підказуєте мені, клянусь дияволом, я хотів би бути вбивцею, щоб забрати вас усіх з собою в пекло! Та хтось інший — хай святиться рука його — випередив мене. От і добре! Архонти, попи, скнари, вчителі, всі підуть за мною!

Старий Ладас підвів свою гостроверху, скривавлену від побоїв голову.

— Признайся, Панайотар,— пропищав він,— і я дам тобі три золотих ліри. Я продам осла Яннакоса, бо Яннакос заборгував мені, я продам осла і віддам тобі гроші... Чуєш?

Панайотар простягнув руку і п'ять разів показав йому дулю.

— На тобі, скнаро, на тобі п'ять лір!

В цю мить розчинилися двері в підвал і на порозі став ага:

— Гяури, — крикнув він: — завтра почнемо вішати вас. Я вже поклав віршовку й мило на лавку під платаном. Завтра — середа. Я почну з самого паршивого. Повішу спочатку Панайотара - Гіпсоїда. У четвер — тебе, старий скнаро. В п'ятницю — твою милість, вчителю...

В суботу — твою вельможність, старий віслик Патреархеас. У неділю, в годину вашої обідні, тебе, козлобородий попе! У вас п'ять ший, я приготував п'ять зашморгів під платаном. Це буде перша черга. А потім я схоплю п'ять інших, кого потраплю. А потім ще, ще й ще, аж поки не знайдеться вбивця. І я покладу під платаном Юсуфчика, — я його не поховаю, не закрию йому очей, — щоб він дивився на вас і щоб раділа душа його!

Сказавши це, він, мов скажений, грюкнув за собою дверима. Побачивши сеїза, що стояв з канчуком у руках, ага звернувся до нього:

— Голубчику, сеїз, і ти плачеш, бідолахо... Витри очі, бо соромно, щоб гяури бачили, як ми плачемо. Піди, розшукай Яннакоса, торговця. Скажи йому, щоб миттю злітав у Велике село і купив мені найдорожчого мускусного ладану, і свічок, маленьких і великих, і чорного мусліну, і цукерок, і щоб усе це приніс мені завтра рано-вранці... І моток жовтої вірвовки, бо той козлобородий піп дуже важкий і кабан Патреархеас теж... Ступай!

Але Яннакос уже втік. Даремно грюкав у двері сеїз. Яннакоса не було, він уже поквапно вибирався на гору, щоб знайти Манольоса і розповісти йому про новини, а в село більше не повертатись, щоб, бува, не схопили.

Манольос уже подоїв овець і поставив на вогонь казан з молоком. Нікольос сидів поряд, помішував молоко й наспівував.

— Що з тобою, Нікольос? Ти все співаєш і стрибаєш, мов той цап, що й гора тебе не вміщає? — запитував його іноді Манольос, милуючись веселим і вправним підпаском.

— Е, Манольос, — відповідав йому підпасок, — ти забуваєш, що мені вже п'ятнадцять років!

Зате Леньо якраз вміщала Нікольоса, коли тайкома приходила на гору і розшукувала його. Нікольос поринав у її обійми і вже не хотів більше покидати їх.

Молоко закипіло. Манольос сидів тепер біля грубки і при світлі полум'я перегортав і вивчав маленьке евангеліє... Іншої радості в нього не було. Часто слова з евангелія були незрозумілі йому, та серцем він усе розумів, зміст виступав виразно, ясний, точний, глибоко проникав в його душу і освіжав її, мов холодна вода.

Які крила вирости в нього, яке полегшення діставала душа! Неначе вперше зустрівся він з Христом, вперше

чув його голос! Бо вперше бачив він, як Христос зводить на нього очі і каже йому, спокійно, любовно: «Іди за мною!» І ошчасливлений Манольос безмовно ступав за Христом то прохолодною травою Галілеї, то піщаним берегом Генісаретського озера, то по гострих каменях Іудеї... Вечорами він простягав ноги під якою-небудь оливкою і крізь срібне листя дивився, як мерехтіли зірки. Яким синім та глибоким було небо, яким чистим і легким, мов дух, було повітря, якою запашною була земля!

Позавчора разом з Христом ходили вони до маленького сільця Кани, на весілля. Христос увійшов до хати, як жених. І всі так зраділи, коли побачили його, що зашарілися, мов наречені. Молода і молодий підвелись, поклялись у вічній вірності; запрошені посідали на лавках і почали їсти й пити. Христос підняв чару, благословив молодих, сказав кілька слів, дуже простих, але молоді відчули раптом, що шлюб — то суворе таїнство, що чоловік і жінка — то два стовпи, які тримають землю і не дають їй впасти... Бенкет був саме в розпалі, коли не стало вина, і мати Христова звернулася до сина: «Дитино моя, вийшло вино!..» Незаймана сила заговорила в грудях Христових. Уперше, мабуть, він простирав руку і наказував природі змінити свій шлях. Подібно до орляти, що вперше пробує злетіти і боязко розкриває крила, Христос тихо підвівся, вийшов на подвір'я, схилився над шістьма глеками з водою, і в них відбився його лик. І як тільки відбився в них лик його, враз вода перетворилася на вино; Христос обернувся до Манольоса, який вийшов вслід за ним на подвір'я і посміхнувся...

Іншим разом, пригадував Манольос, стояла велика спека, тисячі людей зібралися на березі озера. Христос увійшов у човен, разом з ним увійшов і Манольос і теж вбирав у себе добре слово Христове, як земля пшеницю в своє нутро... Вийшов сіяти сіяч... І Манольос почував, що серце в нього, як тучна земля, і насіння в ньому пускало кільчик, виростала трава, ставала колоском, а колосок — хлібом, з виразно начертаним на ньому великим хрестом.

А іншим разом йшли вони серед стиглих хлібів. Був полудень, вони зголодніли, і Христос простягнув руку, зірвав один колосок, зірвали й учні, зірвав і Манольос. Вони виколупували по одній зернині і їли. Якою солодкою була ота зелена пшениця, повна молока, і як вона

насищала тіло і душу! А над ними щебетали ластівки і теж летіли вслід за Христом, неначе маленькі школярі за вчителем. А під ногами в них бідні польові квіточки були вдягнуті гарніше, ніж сам цар Соломон.

Якийсь фарисей запросив їх до своєї господи! Манольос став біля одвірка й дивився. З якою зневажливою поблажливістю прийняв фарисей Христа в своїй оселі. Він не помив йому ніг, не обприснув його волосся миром, не дав йому поцілунку дружби... І ось в той час, як вони мовчки їли, раптом запахло в повітрі, до кімнати увійшла білява жінка з розкритими грудьми і тримала в руках алебастрову посудину з дорогим миром. Манольос, як тільки побачив її, злякався... Хто ця жінка, десь він бачив її, та не може пригадати! Жінка стала на коліна біля ніг Христа, розбила посудину з миром, вилила на ноги Христу, а потім розпустила волосся, витирала ним йому ноги і плакала... А Христос нахилився, поклав на біляву голову руку, і почувся його ніжний голос: «Прощені, сестро моя, всі гріхи твої, бо ти дуже кохала...»

Манольос закрити маленьке євангеліє, і серце в нього переповнилось. Він глянув довкола — вогонь все ще весело горів, і хата сповнилася синіми тіннями, а Нікольос, тихо наспівуючи, ходив по хаті туди й сюди і готував вечерю.

Серце Манольоса розривалось від любові, ніжності й щастя. Він уже не міг витримати, хотів поділитися своїми почуттями з усім світом. В грудях народилося пристрасне бажання — піти й провістити слово боже каменям, вівцям, людям.

— Ей, Нікольос, — гукнув він, — облиш їжу, підійди і сядь біля мене, послухай і ти голосу божого і стань людиною, бо тепер ти — дика тварина.

Підпасок обернувся, глянув на Манольоса і почав сміятись:

— Але ж я не хочу, Манольос. Дай мені спокій, мені й так добре... Чи, може, ти хочеш зіпсувати мені настрій?

— Я почитаю тобі дещо з євангелія, щоб ти відчув його солодкість...

— Почитаєш його, коли я захворію, а тепер я здоровий, кажу тобі... Сідай, краще будемо вечеряти.

— Я не голодний, їж сам... — сказав Манольос і знов розгорнув євангеліє, нахилився до вогню і прочитав:

«Аще кто хоцетъ по мнѣ ити, да отвержется себе, и возметъ крестъ свой, и по мнѣ грядетъ.

Иже бо аще хоцетъ душу свою спасти, погубить ю: и иже аще погубить душу свою мене ради, обряцетъ ю.

Кая бо польза челоувѣку, аще мiръ весь приобряцетъ, душу же свою отщитить».

Манольос достоту розумів зміст цих слів, він закрив євангеліє, заплющив очі: з одного боку—душа, з другого—весь світ, але ж душа значно важливіша. Навіщо боятися смерті, навітьо схилитися перед сильними світу цього, навітьо чіплятися за земне життя? У тебе безсмертна душа, чого ж ти боїся? Її ти повинен врятувати!

Яннакос давно вже підійшов до порога і дивився в хату, але його ніхто не помічав. Нікольос стояв до нього спиною і був зайнятий їжею. А Манольос заплющив очі й поринув у невимовне щастя...

«Він уже, певно, в раю», подумав Яннакос. «Коли я не заговорю з ним, він ніколи не вийде звідти».

— Ей, Манольос, — гукнув він і переступив поріг. — Ей, Манольос, доброго тобі вечора!

Манольос підхопився, бо злякався, почувши людський голос.

— Хто це? — спитав він, насилу розкриваючи очі.

— Ти вже забув мій голос, Манольос? Це я — Яннакос.

— Пробач мені, Яннакос. Я був дуже далеко і тебе не впізнав. Яким вітром занесло тебе в такий час на гору?

— Лихим вітром, Манольос. Ти перебуваєш в раю, а я, пробач мені, несучу тобі новини з пекла.

— Із села?

— Із села. Сьогодні вранці вбито Юсуфчика, ага сказився, схопив попа Грігоріса, старост і Панайотара, кинув їх у підвал і з завтрашнього дня почне їх вішати. Віршовки з зашморгами вже висять на платані. Завтра ага почне з бідолашного Панайотара... А потім, каже, схопить інших та ще інших, перевишає все село, аж поки не буде знайдено вбивцю. В селі страшний плач, всі двері зачинені на засувки, ми загинули! Ото я й прийшов тобі сказати, Манольос, щоб ти не спускався в село, бо тебе можуть схопити. А тут ти в безпеці!

Очі в Манольоса заблищали. «Оце нагода, — подумав він, — оце нагода, коли ти зможеш показати, чи безсмертна в тебе душа...»

Проте він не виказав своєї радості. Він слухав, як його

друг розповідав, а сам говорив до себе: «Оце нагода, оце нагода! Якщо ти її прогаїш, ти загинеш!»

— Ти вже їв, Яннакос? — спитав він.

— Ні, Манольос, та я не голодний.

— Мені теж не хотілося їсти, а зараз я проголодався. Ми поїмо, поговоримо, а потім ти ляжеш з нами спати. А завтра, коли господь пошле світанок, ми подивимось...

Яннакос глянув здивовано на свого друга.

— Як ти можеш говорити так спокійно, Манольос? Не вже ж ти не зрозумів? Нашому селу загрожує страшна небезпека!

— Я знаю вбивцю, — відповів Манольос. — Не бійся, село не загине.

— Ти знаєш вбивцю? — спитав Яннакос, витріщивши очі. — Звідки ти його знаєш? Хто ж він, хто?

— Не поспішай, — сказав Манольос, посміхаючись. — Куди тобі поспішати? Завтра про все дізнаєшся. Потерпи. Давай зараз поїмо, побалакаємо і ляжемо спочити. З божою допомогою все буде гаразд! Ей, Нікольос, дай нам місце, ми теж виголодалися!

Вони посідали, підгорнувши ноги, перехрестились і почали їсти. Коли-не-коли Яннакос зводив очі і дивився на Манольоса. На розпухлому обличчі він розрізняв тільки очі, що сиділи глибоко і сяяли спокійною радістю...

«Я нічого не розумію... нічого не розумію!» думав Яннакос.

Він не міг витримати мовчання й заговорив:

— Як ти живеш тут на самоті, Манольос? — спитав він.

— Я не самотній, — відповів Манольос, показуючи на євангеліє. — Зі мною Христос.

— А хвороба?

Манольос здивувався, він забув про неї.

— Яка хвороба? Ох, справді, я все ще грішний, Яннакос. Вона не покидає мене. Певно, в моїй душі все ще сидить зло. Хай пожаліє мене господь!

— Я вас кидаю, — сказав Нікольос, витираючи губи. — Надворі місячно, я не можу спати. Піду погуляю трохи.

Він узяв ціпок і пішов, насвистуючи.

— Яннакос, — сказав Манольос, — завтра ми повинні прокинутись дуже рано, давай ляжемо спати. Сон — гарна річ. Отут на самоті я й про це дізнався. Бог частіше розмовляє з сплячими, ніж з тими, хто не спить.

Щоб не було жарко, вони постелили надворі широку ковдру і полягали. В повітрі пахло чебрецем, залунали нічні голоси і сповнили тишу, на небі піднявся щербатий місяць.

— Я все думаю про нещасного Панайотара, — сказав Яннакос, якому сьогодні чогось не спалось.

— І я теж, — тихо сказав Манольос. — Про нього найбільше.

— Я теж думаю про нього найбільше, але чому?

— Тому що він гине від великої любові, Яннакос. Це — сильна душа, та вона покарана. Він заплутався в пристрасті, замкнувся в собі, здичавів, намагається виплутатись, та ба! — заплутується ще більше... Б'ється, пиячить, богохульствує, щоб йому легше стало. Та чим далі, тим більше він важчає і занурюється... Коли б він любив менше... Ні, не менше, — зразу ж виправив себе Манольос, — коли б він любив більше, він міг би врятуватись...

— Я даю собі відрубати голову, що він не вбивав Юсуфчика... — сказав Яннакос, якому хотілося ще погомоніти. — Скажи мені про це, будь ласка, Манольос, щоб я заспокоївся. Панайотар убив?

— Досить, Яннакос, спи. То не він убив.

— Слава тобі, господи! — сказав Яннакос задоволено і заплющив очі.

Манольос теж заплющив очі. Йому хотілося скоріше лишитися з самим собою, бо останнім часом йому подобалось, навіть вдень, тримати очі заплющеними. Манольосу здавалось, що так він ясніше бачить свою душу.

Він згадував часто, особливо тепер, одне слово старця Манасії. Одного разу прийшов до того якийсь подвижник і залишався з ним цілий день. Подвижник на якусь мить розплющував очі, а потім знову покvapно стуляв їх. «Розплющ очі, старче, — сказав отець Манасія. — Розплющ очі, щоб бачити дивні діяння божі!» — «Я заплющую очі, — відповів подвижник, — щоб бачити того, хто ці діяння сотворив!»

Отож і Манольос заплющував очі, щоб бачити Христа і чути його голос. Він читав одне речення з евангелія, а потім заплющував очі і мандрував далі. В прохолодній терряві він чітко розрізняв Христа, зодягнутого у все біле. Христос ішов попереду, а за ним — учні його. І Манольос теж прилучався тайкома до цієї процесії.

— Завтра в нас багато важливих справ, — прошепотів

він, заплющуючи очі,— багато важливих справ. Допоможи мені, господи!

— Допоможи, господи! — зітхнув він знову, наче грішив, звертаючись до Христа посеред ночі.

І Христос прийшов. Коли Манольос, ще до світанку, прокинувся і перехрестився, сновидіння поблискувало у нього в голові, сяючи, мов ранкова зоря. Йому снилось, ніби Христос ішов берегом якогось світлоблакитного озера і поспішав. Він розсував очерет і верболіз і йшов далі. Та чимдалі очерет і верболіз перетворювались на чоловіків і жінок, на тисячі чоловіків і жінок, що йшли за ним. Подув вітер, і всі почали кричати: «Убийте його, убийте його!»

Манольос хотів втекти, але чиясь рука схопила його за плече, і почувся голос: «Ти віруєш?» — «Вірую, господи!» відповів Манольос. І вмить вітер вщух, і чоловіки й жінки перетворилися знову на очерет. І високий платан, на якому сиділи безліч ластівок, виріс перед ним і весь щебетав. А на платані висіло чиясь тіло і погойдувалось від вітру. Манольос здригнувся, наче хотів втекти. Та знову почувся голос: «Не зупиняйся, йди!».

Манольос скрикнув і прокинувся. «Не зупиняйся, йди!» То голос божий: ходім!

Він підвівся, вмився, причесався, вбрався по-святковому, сунув за пазуху євангеліє і штовхнув Яннакоса.

— Ей, Яннакос, — крикнув весело, — прокидайся, ледащо!

Яннакос розплющив очі й замилювався своїм другом.

— Ти вбрався, мов жених, Манольос, — сказав він. — Очі в тебе аж блискотять. Що тобі гарного снилось?

— Ходім, — сказав Манольос, — не будемо гаяти часу. Подумай про те, якого жаху зазнає Панайотар, подумай, якого жаху зазнає все село. Ходім!

РОЗДІЛ ІХ

Як радісно вставати вранці, після того як прийняв важливе рішення. Манольос спускався з гори з незвичайною легкістю, наче ступав у повітрі. Йому раптом привиділось, що архангели простерли свої крила і переносять його з скелі на скелю, немов ту хмаринку, що на неї дує легенький вітерець.

Захекавшись, за ним біг Яннакос і ніяк не міг його наздогнати.

— Мені здається, що в тебе вирости крила, Манольос!— гукав він.— Затримайся хоч трохи, щоб я тебе догнав!

Та Манольос почував крила під ногами і тому не міг чекати. Як він міг сказати крилам: стійте, почекаємо Яннакоса!

— Я хочу, але не можу, Яннакос!— крикнув він,— я поспішаю.

То були ті ж самі крила, що несли його, коли він заплющував очі і йшов слідом за Христом, щоб посіяти добре слово на добрій землі і на каменях; коли поспішав він за Христом з Генісарета в Іудею, швидко проходячи через улюблені маленькі села,—Капернаум, Кану, Магдали, Назарет, де були вірні друзі Христа,— а потім одним махом переступав Самарію, а звідти потрапляв в улюблені селища навколо Єрусалима — Віфанію, Віфлеєм, Віфавару, Ієрихон, Емаус... Так само й сьогодні летів Манольос, наче знов ішов по слідах Христа, спускаючись у Ліковрісі. І йому ставало дедалі легше, він почував, як по обличчю пробігають мурашки і по одному опадають з його щік і з губів засохлі струпи. Він почував, як визволяється його плоть, як вона м'якшає, мов серцевина очерету.

Манольос зупинився, збентежений, серце в нього колотилось. Чиясь рука, він бачив її на власні очі, приторкну-

лася до обличчя і погладила його — рука спокійна, холоднувата, мов ранкове гірське повітря...

Він був переконаний, але не наважувався підняти руку, щоб упевнитись.

«Чудо! Чудо!» думав він і тремтів.

Підійшов захеканий Яннакос, підвів очі, глянув на Манольоса і скрикнув:

— Любий Манольос! Любий! — і кинувся йому в обійми.

Манольос підніс руку, його пальці жадібно промацали все обличчя: дика плоть розтанула, мов свічка, розпухле обличчя знову стухло, набрало людського вигляду.

— Слава тобі, господи...—прошепотів Манольос і перехрестився, — слава тобі, господи. Бог протистав мені мої гріхи...

— Любий Манольос! — крикнув Яннакос, і сльози текли в нього з очей, — дай я поцілую твою руку... Ти переміг спокусу, — твоя душа очистилась, печать сатани зникла з твого обличчя.

Яннакос простягнув шершаву долоню і довго, не кажучи й слова, гладив обличчя друга.

— Вперед! — мовив Манольос. — Не будемо гаяти часу!

Сонце вже зійшло, озвалися півні, у селі загавкали собаки. Внизу, у долині, лежало велике село, оповите прозорим туманом.

Манольос обернувся до товариша.

— Яннакос, — сказав він, — ти не повинен перечити будь-чому, що я робитиму і казатиму, коли ми спустимось у село. Ти мусиш збагнути, що я не власні слова говоритиму, Христос мені так наказав. Я тільки виконую його волю і нічого більше. Зрозумів, друже?

— Що ти збираєшся робити? Про що будеш говорити? — спитав занепокоєний Яннакос.

Йому раптом здалося, ніби його друг назавжди прощається з ним.

— Те, що зветься Христос, кажу ж тобі. І нічого більше. Я й сам ще не знаю добре, але я певен, будь і ти певен, любий Яннакос. Скажи про це Міхелісу і Костандісу, щоб вони не здумали кричати.

— Що ж ти зробиш? Що ти скажеш? — знову спитав злякано Яннакос і зупинився.

— Не зупиняйся, йди! — крикнув до мене сьогодні Христос уві сні. Не зупиняйся, йди, Яннакос, і йми віру.

Хіба ж ти не бачив, як зникла печать сатани з мого обличчя? Чому ж це, як ти гадаєш? Тому, що я почув голос Христа і, тільки почало світати, вирушив у путь. І не з прокльонами, а з радістю. А ти кричиш мені: «Зупинись!» Як же мені зупинитись, Яннакос? Поперед мене йде Христос, він поспішає.

Але Яннакос хитав головою.

— Я вірю тобі, Манольос,— сказав він.— Своїми очима бачив я чудо на твоєму обличчі. Але я не упевнений в собі. Якщо тільки ти вчиниш щось понад сили людські, я закричу! Я буду кричати, любий Манольос, бо я — людина, і коли з тобою щось трапиться, я не покину тебе в біді, я чинитиму опір.

— А якщо так велить господь?

— Я чинитиму опір,— повторив Яннакос,— і господь простить мені!

— Давай не будемо говорити про це,— сказав Манольос.— Краще помовчимо, ходім!

Вони наддали ходи. Село вже було зовсім близько. Назустріч біг Костандіс.

— Браття! — крикнув він, як тільки побачив їх,— куди ви йдете? Вертайтесь! Я оце поспішав на гору сказати вам, щоб ви не спускалися вниз. Велике нещастя станеться сьогодні в селі.

— А Панайотар? — спитав Манольос.

— Зашморг для нього вже висить на платані. Тільки розвиднілося, сеїз заграв у сурму і наказав усім селянам, чоловікам і жінкам, збиратись на майдані, навколо платана, щоб усі бачили і щоб їх поймав жах!

— Ходім назад! — розгублено крикнув Яннакос і повернув на гору.— Іди й ти з нами, Костандіс!

— У мене жінка й діти, я не покину їх. А ви, ради самого бога, вертайтесь!

— Ми,— відказав Манольос, ідучи далі,— з іменем божим підемо вперед! Іди, Яннакос, не бійся! Хтось попереду робить нам знак. Невже ти не бачиш його?

Тільки тепер Костандіс побачив обличчя Манольоса, чисте, прояснене.

— Любий Манольос,— скрикнув він,— як сталося це чудо?

— Як стаються всі чудеса,— відповів Манольос, посміхаючись:— непомітно, дуже просто, несподівано... Та не будемо гаяти часу, браття, ходім!

Він узяв Костандіса під руку, і вони швидко пішли до села. За ними йшов Яннакос, щось нашіптуючи.

— Любий Костандіс, — казав Манольос, — не бійся. Село не загине. Я знаю вбивцю і через те поспішаю.

— Хто ж він? Хто? — радо вигукнув Костандіс і зупинився, зрадівши. — Господь тобі назвав його уві сні? Хто він?

— Не питай, не зупиняйся, іди! — сказав Манольос, і в голосі його було чути нотки наказу й любові.

Всі троє рвонули вперед і незабаром досягли села, наче троє коней, що бігли підтюпцем...

Залунала сурма сеїза, грізна, покваплива. Розчинялись ворота, виходили мовчазні селяни, жінки й чоловіки, хрестились і бігли до майдану.

— Кріпиться, браття! — крикнув їм Яннакос. — Господь всемогутній!

— Щоб тобі всячина, бовдуре! — прохрипів якийсь дідуган, що біг, тримаючи за руку онуча. — Якщо господь всемогутній, то нехай він вкаже вбивцю!

Пройшов старий Христофіс і вигукнув:

— Уже несуть Юсуфчика до платана, — з свічками, з мускусним ладаном, з цукерками. Ага овдовів і з глузду з'їхав.

Великими юрбами бігли мимо них християни.

Міхеліс ще здалеку вгледів друзів і поспішив їм назустріч. Він був блідий і в розпачі. Та як тільки побачив обличчя Манольоса, з радісним вигуком обійняв друга.

— Любий Манольос, ти видужав, видужав! Слава тобі, господи!

— Як там Панайотар? — спитав Манольос.

— Зараз приведуть. Вони побили його так, що він не може вже чинити опору...

Друзі підходили до майдану. Сонце ще вище підбилося в небі, повівав легенький вітрець, село наповнилося холоднуватим блиском. Старий платан із своїм новим блідо-зеленим листям наче сидів на троні, радіючи цьому легенькому вітерцю. Старі люди зводили очі і з жахом дивилися на нього. Скільки вже разів, прокидаючись вранці, бачили вони, як гойдалися на його вітах тіла християн, які насмілювались підвести голову і жадати свободи...

Почувся несамовитий голос сеїза:

— Дайте дорогу, дорогу, гяури!

За ним двоє носильників несли маленьке залізне ліж-

ко з убитим турчням. Ага вкрив Юсуфчика з ніг до підборіддя трояндами і жасмином, і тільки біде личко з покусаними губами і кучеряве волосся лишалися незакритими. Збоку ага поклав глиняну вазочку з хіоською мастихою, щоб хлопчик жував її в пеклі...

За ними, із зв'язаними ззаду руками, плентався Панайотар з розбитою головою, з посинілим від побоїв тілом. Тільки очі в нього все ще лишалися живими і з ненавистю дивилися на селян.

— Невже тобі не жаль жінок і дітей? — викрикнув хтось із натовпу, — признайся!

Панайотар зупинився, розлючений.

— А мене хто пожаліє? — проревів у відповідь сідляр.

Він дійшов до платана, сперся, знесилений, об старий стовбур і намагався витерти плечем піт, що стікав з лоба.

Тим часом носильники поставили ліжко з Юсуфчиком під платаном, у затінку, запалили дві великі свічки в ногах і кинули жменю мускусного ладану на лист із приском.

Манольос і його товариші проклали собі дорогу крізь натовп і стали якраз поряд з тілом убитого хлопчика. На якусь мить Панайотар обернувся і побачив їх. Очі в нього налилися кров'ю, він смикнув руками, немов хотів розірвати вірьовки, зробив крок і ревнув:

— Будь проклятий, Манольос, — і знову сперся, знесилений, об платан.

— Кріпися, брате! — сказав у відповідь Манольос. — Надійся на бога!

Панайотар хотів був розтулити рота, щоб відповісти, але в цю ж хвилину почувся жажливий голос біля воріт конака і одне тільки слово передалося з вуст в уста і сколихнуло повітря:

— Ага!

Одягнутий в суконні, гаптовані сріблом шаровари, підперезаний широким червоним поясом, з срібними пістолями і з ятаганом у чорних піхвах, без шапки, з опухлими від сліз очима, ага йшов один, важко і повільно ступаючи, і намагався не спотикатись, щоб не бути смішним. Всі греки пильно дивилися на нього, і йому було соромно показати, що він п'яний і прибитий горем, і не може ходити помолодецькому. Перед цим він густо нафарбував чорною фарбою вуса і брови. Тупо, як бик, дивився він вниз з-під густих брів почервонілими очима. Перед тим, як іти сюди на майдан, він натер мускусом волосся на голові і під пах-

вами, і тепер від нього йшов важкий запах, немовбито тут проходив розлючений дикий звір.

Ага навіть не обернувся, не глянув на Юсуфчика: боявся, щоб не заплакати. Як тільки він став під платаном, сеїз схопив Панайотара, кинув йому до ніг, наступивши ногою, щоб той не ворухився.

Ага підняв руку, і залунав його надтріснутий, дуже хрипкий голос.

— Гяури! Щодня я вішатиму вас по одному, поки ви не знайдете вбивцю. Усе село я пропущу через цей платан. Я перевішаю все село, гяури!

Чим більше він говорив, тим лютішим ставав, бив ногою об землю, мов кінь. Очі, мов цвяхи, впивалися то в чоловіків, то в жінок, здавалося, він поспішав усіх їх пожерти. З рота, з голови, з-під пахов йшла від нього пара. Він нахилився й почав топтати Панайотара ногами, аж заплівивсь.

— Підлий гяур,—кричав він на нього,—ти його вбив? Ти вбив мого Юсуфчика?

Панайотар нічого не говорив, тільки стогнав.

Ага спитнів, стомився, обернувся до сеїза:

— Вішай його!

Але в цю мить пролунав чийсь голос:

— Стривайте! Стривайте! Я знаю вбивцю!

Сеїз зняв руку з в'язів Панайотара. Натовп зойкнув від радості й заворухився. Ага обернувся:

— Хто це вигукнув? — крикнув він.— Вийди наперед!

Манольос спокійно підійшов, став перед самим агою. Сеїз зробив стрибок, наставив вуха, нижня щелепа в нього тремтіла. Він зробився жовтим, як віск.

— Ти знаєш убивцю? — спитав ага, схопив Манольоса за руку і люто потряс її.

— Так, я знаю вбивцю.

— Хто ж він?

— Я!

Натовп радісно захвилювався, жінки почали хреститися, обличчя в людей прояснились. Село було врятоване!

— Мовчать, гяури! — крикнув ага, піднімаючи канчук.

Яннакос махав руками, кричав: «Брехня! Брехня!» Костандіс і Міхеліс силкувались продертися до аги, щось кричали, але натовп насідав на них, заглушав їхні голоси.

— Мовчіть! Мовчіть! Це він, він! Не заперечуйте, і ми врятуємось!

Сеїз зареготав, метнувся, щоб схопити Манольоса і накинути на нього зашморг, але ага відштовхнув його, підступив і глянув Манольосу в очі.

— То це ти, гяур? — загорлав він.

— Я.

— Ти його вбив?

— Кажу ж тобі, що я, вішай мене! Звільни Панайотара, він невинний.

Панайотар витріщив на Манольоса очі; він то розтуляв, то затуляв рота, бо розгубився й не міг навіть говорити... Та невже справді Манольос убив? «Ні! Ні!» кричало у нього в душі: «Не може цього бути! Може, він робить це, щоб урятувати мене? Хай він буде проклятий!»

— Я не хочу цього! — заходився він кричати і тупати ногою.

Сеїз схопив канчука.

— Мовчи, гяур! — крикнув він.

Ага вже зовсім протверезився і дивився на Манольоса, намагаючись збагнути.

— Навіщо ж? Що він тобі заподіяв?

— Диявол спокусив мене, і я вбив Юсуфчика. Він мені нічого не заподіяв, шановний ага! Вночі, коли я спав, я почув голос: «Убий його!» І я спустився опівночі в село і вбив його. Більше мене ні про що не питай. Повісь мене!

Сеїз накинувся з зашморгом, схопив Манольоса за руку.

Раптом серед жінок розітнувся несамовитий відчайдушний крик:

— Він невинний, шановний ага, не слухай його! Він невинний! Невинний! Невинний!

— Мовчи, клята! — залунали довкола голоси, і жінки накинулись на Катерину, щоб задушити її.

— Він робить це, щоб врятувати наше село! — крикнула вдова. — Невже вам його не жаль?

Але жінки повалили Катерину на землю і топтали ногами.

— Манольос! Манольос! — кричала вдова і пручалася, щоб визволитись.

— Він невинний! Невинний! Невинний! — крикнули тоді і троє друзів, яким уже пощастило прокласти собі дорогу і стати перед агою.

— Шановний ага, — сказав Міхеліс, — одрубай мені голову, якщо цей чоловік — убивця! Це — наш пастух, це — свята людина, не чіпай його!

Ага дивився на Манольоса, слухаючи ці крики, поглядав на Юсуфчика, лютував, не знаючи, що робити. Усе в ньому переплуталось, голова запаморочилась. «Хіба ж це вбивця? — думав він, розглядаючи Манольоса. — Може, це божевільний, а може, святий? Хай дідько мене вхопить, бо я нічого не второпаю!»

Він спалахнув, розлютився, обернувся до сеїза, вказуючи на Манольоса:

— У підвал! Я завтра вирішу!

Потім повернувся до натовпу:

— Будьте ви прокляті, гяури! Забирайтеся з моїх очей!

Люди, налякані й зраділі, кинулися врозтіч. Почали збиратися сусіди й сусідки, щоб погомоніти, прославляли господа, що знайшовся нарешті вбивця.

— Ти гадаєш, що це справді Манольос убив? — питався один в одного. — Але ж він — свята людина.

— Не докопуйся, сусідо: він чи не він, що нам до того? Досить того, що він признався. Його повісять, і ми врятуємось. А все інше — дурниці. Хай простить йому господь!

— Але чого ж він так робить? Не розумію. Та навіть коли б він...

— Та хіба ж ти не знаєш Манольоса? Він же, сердега, юродивий. Він, кажуть, робить це, щоб врятувати село... Подумати тільки! Самому загинути, аби врятувались інші... Коли б у нього було хоч трошки глузду, хіба він зробив би так? Ніколи! А через те облиш його, нехай б'ється головою об стінку!

Трое друзів зібралися в будинку Міхеліса. Яннакос бив себе кулаками в груди:

— Це я винен, я! Дурень я, йолоп! Я не повинен був дозволяти йому спускатися з гори! Я не повинен був говорити йому...

— Він святий... — прошепотів Міхеліс. — Жертвує собою, щоб врятувати село...

— Ми мусимо врятувати його! — крикнув у розпачі Костандіс. — Мусимо!.. Мусимо!..

— Коли б у мене вистачило сил зробити те, що зробив Манольос, то я не хотів би, щоб мене рятували, — сказав Міхеліс. — Ви бачили, як блищали у нього очі? Як сяяло його обличчя—спокійне і щасливе? Він уже ввійшов у рай. Навіщо нам знову спускати його на землю? О, коли б і ми вже були з ним!

— Ось що! — крикнув Яннакос захоплено. — Давайте підемо всі троє до аги і скажемо, що всі ми забралися вночі в конак і вбили Юсуфчика. Нехай він повісить усіх нас на платані, і тоді ми ввійдемо всі разом у рай.

Міхеліс похитав головою.

— У мене немає сил, Яннакос, — сказав він. — Хіба ж можу я залишити Марйорі?

— І в мене теж, — сказав Костандіс. — У мене жінка й діти.

«І я теж, — подумав Яннакос. — У мене ж ослик, як же мені його залишати?»

Але він нічого не сказав.

* * *

А тим часом у підвалі чотири старости чекали, прихилившись до стінки. Тут не було чути ні гомону, ні криків, що зчинилися на майдані. З круглого слухового віконця вгорі проникало тільки трохи світла, але й воно було мертво.

— Я хочу їсти... — простогнав старий Патрархеас.

— Всі ми хочемо їсти й пити, — сказав піп Грігоріс, — але потерпимо. Господь з нами у цій лев'ячій ямі. Вірте йому.

— Оце тепер, певно, вішають Панайотара, — сказав учитель, а завтра наша черга. Будьмо ж мужчинами, подолаємо голод, спрагу й страх.

Він обернувся до сусіда.

— Кріпися, старий Ладас, — сказав він. — Тепер ти бачиш, що я був правий? Скільки разів я казав тобі: «Навіщо ти складаєш золото? Жодної скрині з золотом ти не візьмеш з собою в могилу. Зроби яке-небудь добре діло, і воно піде з тобою до самого порога божого і захистить тебе». Ну що ти тепер скажеш? Ти не розкався ще в цьому?»

Старий Ладас тяжко зітхнув, повернув свою маленьку лису голову, подивився на вчителя з ненавистю і не сказав ні слова.

— Завтра — твоя черга, — мовив піп Грігоріс, — ти станеш перед господом, і ти повинен висповідатися. Нахились, пригадай, які добрі діла зробив ти за свого життя, пригадай, які лихі діла ти накоїв, і проси у господа прощення. Є ще для цього час.

— Я не завдав нікому лиха, — прошепотів старий Ла-

дас, — я не зробив нікому й добра. Я нікого не вбив, я не винний.

— Ти нікому не завдав лиха, старий Ладас? — вигукнув архонт Патрархеас. — О тепер, коли ми стоїмо перед могилою, я скажу тобі все, від самого початку, бо не можу більше витримати! Ти кажеш, що нікому не вчинив нічого лихого? А хто продав хату вдови Анезіни? А хто заволодів з аукціону виноградниками і городами старого Анестіса? А хто пустив з торбами сирит, які вештаються по селу? А твою власну доньку, Аргірулу, хто вбив? Ти, ти своєю скаредністю! От тепер і ступай до бога, щоб дати відповідь.

Старий Ладас розлютився, оживився, схопився на ноги.

— Чиє нявчало б, а чиє й мовчало б! І в твоєї милості ще вистачає нахабства звинувачувати інших? А що коли я почну витягати твою брудну білизну на денне світло, сердего? І навіщо ти з'явився на світ, вельможна свиня? Ти наїв цілу гору, випив цілу річку вина, збезчестив безліч жінок і наплодив у нашому і в навколишніх селах силу байстрюків... Байдикував і ледарював усе своє життя, лигався з турками, тільки те й знав, що пригощав їх та робив їм підношення... Вельможі, архиреї, попи, — всі ви заодно з турками... А власній жінці своїй, отій святій жінчині, хіба ж не ти життя вкоротив? Вона не в силі була більше зносити твого безпутства, сердешна, ти її занастив!

Старий Патрархеас кинувся, щоб схопити його за горло, та інші два втрутились і розборонили їх:

Старий Ладас немов збожеволів. Усе життя своє він зносив неприємності, мовчав, удавав із себе дурника, бив поклони і хитрував, щоб дружити з сильними світу цього. А тепер, на порозі смерті, він не витримав і вибухнув. Усе геть чисто хотів сказати, усе викласти, дати волю своїй люті, щоб не думали, що вони краді за нього.

Він обернувся до попа:

— А твоя милість, святий Онопрій, ти що? Хочеш мене сповідати? — пропищав він. — А з якою пикою ти станеш перед господом? Ти ходиш туди-сюди по селу, пиндючишся, мов той півень, пожираєш цілу гору, а коли прийде до тебе бідна людина в той час, як ти набиваєш своє черево, і постукає в двері, ти ніжно кажеш: «Нехай господь тобі допоможе, брате мій, я теж голодний!» А в цей час сало стікає з твоєї бороди, козлородий попе! І горе сердешному бідоласі, якщо він помре і не лишить грошей на похорон. Ти не даєш йому поховання, аж поки

він не засмердиться! У тебе завжди розкрита долоня і ти безсоромно торгуєш гуртом і вроздріб Христом. От стільки за освячення, от стільки за хрестини, от стільки за молитву, от стільки за вінчання — ти й таксу, святотатцю, встановив і приклеїв її до брами раю, а сам стоїш під брамою й вигукуєш: «Плати, райя, плати, бо інакше не ввійдеш до раю!» І оця морда хоче сповідати старого Ладаса, святу людину, який все життя своє голодував, хотів випити скляночку винця і трусився, який ходив у дранті, босий, голодний, як істинний апостол... Це я мушу висповідати тебе, харцизяко!

Піп Грігоріс слухає з похиленою головою, з християнською, нібито, стійкістю. Але в душі він аж кипить, йому кортить кинутись на це кошаве горло, скрутити його, щоб воно, прокляте, перестало репетувати. І звідки воно бере стільки отрути! Ось що було в нього на душі стільки років, у цього скнари, і тепер він вивергає свою душу і показує її привселюдно.

— Кажі, кажі, любий Ладас, — мовив піп, удавано зітхаючи. — Христос перетерпів більше, ніж я, грішний. Його паплюжили, на нього звели наклеп, його побили, розп'яли, але він нічого не сказав... Що ж сказати мені? Говори, говори, любий Ладас!

Старий Ладас знову розтулив рота, щоб вичитати йому, але тут втрутився вчитель.

— Соромно, браття, — крикнув він. — У нас лишається так мало годин, і замість того, щоб піднести наші душі до бога, ми занурюємо їх у земні пристрасті... Замокни, старий Ладас, ти вже стільки наговорив, заспокойся. І ви, браття, замкніть: прогрішенням людини немає кінця.

Старий Ладас захихикав:

— Нещасний учителю, що мені сказати тобі? Ти — ні те, ні се, ні богові свічка, ні чортові кочерга. Ти хотів, бідолашний, зробити багато добра, та не зумів. Хотів зробити багато зла і теж не зумів. Мілко плаваєш! Дріб'язкова в тебе душиця! Ти лише й був спроможний гендювати грифельними дошками, грифелями, перебивними малюнками, гумками, книжечками... Ти ж учитель. Ти продавав і бундючні промови, хоч і вірив у них. Ну що ж, хай підуть вони тобі на користь.

Старий Ладас квапився, щоб встигнути висловити все і щоб йому полегшало на душі. Він обернувся до інших двох.

— А ви чого посхиляли свої морди? — провищав він, і очиці в нього заблискотіли... — Розгрібаючи землю, курка лишається без очей... Ото й ви, обидва, позбулися очей, хай вам господь пошле здоров'я на тому світі!

Піп Грігоріс підвів очі, моргнув Патреархеасу, мовляв: «Не відповідай йому!» І той вгамував свій гнів і замовк.

Раптом учитель підхопився, він почув чиїсь кроки.

— Ідуть... — прошепотів він, і серце в нього завмерло.

Піп Грігоріс обернувся до старого Ладаса, простягнув руку, щоб благословити його.

— Хай проститься тобі, брате мій, — сказав він урочистим голосом, — хай проститься за все, що ти сказав. Душа твоя вивергла всю нечисть і тепер заспокоїлась. Сам того не бажаючи, нещасний, ти висповідався. Господь простить тобі за все те зло, що ти вчинив у своєму житті. Вставай, старий Ладас, прийшла твоя черга!

Але старий Ладас повалився на землю і почав битися.

Почулася лайка, крик, тупотіння. Двері відчинились. Сеїз з силою штовхнув когось. Панайотар і Манольос вкочилися в підвал, ударились об протилежну стінку, і двері зачинились.

— Манольос! — крикнув Патреархеас. — Чому ти тут? Чого це тебе привели сюди?

— Панайотар, — сказав учитель, — ти ще живий? Тебе не повісили? Слава тобі, господи!

— Я живий, будь проклятий цей час! — проgrimів Панайотар і скрутився калачиком в своєму кутку.

Старий Ладас підвів голову, втупив очі в Панайотара і простягнув руку, щоб доторкнутись до нього.

— Ти живий? — звернувся він. — Чого ж тебе не повісили? Ага передумав? Розкався? — питав він, і серце в нього тріпотіло.

Але ніхто не відповів йому.

— Лягай, Манольос, — сказав піп Грігоріс, — перепо-
чинь трохи.

— Кажі ж, Манольос, — наказав архонт, — ми не в силах більше чекати. Знайшовся вбивця?

— Знайшовся, — відповів Манольос.

— Хто? Хто? Хто? — закричали всі четверо разом.

— Я! — відповів Манольос.

— Ти?

Усі четверо відсахнулись і дивились на Манольоса, пороззявлявши роти. Якийсь час ніхто не вимовив і слова.

— Не може цього бути! — крикнув нарешті старий архонт, після того, як у нього в голові промайнуло все життя Манольоса. — Не може цього бути! Ні, ні, тоді кінець світу!

— І я теж не можу погодитися з цим, — сказав учитель. — Навіщо тобі було вбивати його? Хіба ти можеш, Манольос, убити? Ні, не можеш.

Тільки піп Грігоріс дивився на Манольоса і мовчав.

— Чого ж ти не відповідаєш, Манольос? — спитав Патреархеас.

— Що я можу сказати, шановний архонте? — сказав Манольос, витираючи піт з чола: — Я вбивця, більше мені нема чого сказати. Хіба цього недосить?

— Досить! — скрикнув старий Ладас. — Цілком досить, Манольос, дитино моя! Знайшовся вбивця, ми врятовані, є бог на світі!

Манольос примостився в кутку, де було трохи світла від слухового віконця, вийняв із пазухи маленьке євангеліє, розгорнув його, де попало, і почав читати, забувши про людей... Він увійшов у човен разом з Христом, сів серед апостолів, і вони попливли вглиб Генісаретського озера. Раптом знявся сильний вітер... Христос втомився, бо перед цим говорив цілий день з народом, він ліг на сіті й заснув... А тим часом північний вітер, спускаючись з гір Галааб, дедалі міцнішав, розбурхав усе озеро, і хвили скажено бились об маленький рибальський човен. Учні пополотніли від жаху.

— Ми загинули, — шепотіли вони, — ми загинули! Треба розбудити вчителя! — Та ніхто не насмівся порушити його святий сон. Наблизився Петро, нахилився, побачив у сяйві блискавки обличчя Христа — безтурботне, щасливе, усміхнене.

— Розбуди його! Розбуди його! — кричали учні, що товпилися позаду.

Петро набрався сміливості, простягнув руку, легенько торкнувся Христового плеча.

— Учителю, — звернувся він до нього, — прокинись, ми гинемо!

Христос розплющив очі, глянув на апостолів, що тремтіли від жаху, похитав головою і прошепотів з гіркотою в голосі:

— Скільки вже часу я з вами, а ви ще й досі не увірували в мене!

Він зітхнув, підвівся, став на весь зріст у передній частині човна і простер руку до вітру.

— Вщухни! — наказав йому.

Потім опустив руку до оскаженілого озера.

— Заспокойся! — сказав і йому.

І вмить ущух вітер, заспокоїлись хвилі, прояснилося небо, і знову засміявся світ.

Манольос струснув головою, глянув довкола на п'яток своїх товаришів, і його блакитні очі блищали, щасливі, безтурботні, як води Генісаретського озера.

Старий Ладас ожив, він уже підвівся, випростався і походжав туди й сюди, потираючи руки.

— Знайшовся вбивця, слава тобі, господи, ми врятовані. Сердего, Манольос, мені шкода тебе. Ти ж бідний, юродивий, і до того ж ще молодий, не знаєш насолоди життя; це нічого, що ти помреш. Добре, що ти признався і врятував мене.

Він зупинився, глянув скося на своїх товаришів, стиснув губи.

«Як же мені тепер уладнати, — подумав він, — з цим козлобородим попом і тим клятим Патрархеасом, якого я назвав вельможною свинею? Щодо вчителя, мені начхати. А от з іншими, я поквапився, встряв. Добре, що хоч врятувався!»

Старий Патрархеас дивився на Манольоса, який проринув у читання евангелія, і серце в нього краялось. Він нахилився до попа, що сидів поряд з ним.

— Отче мій, — сказав він тихо, — одна думка засіла у мене в голові...

Піп Грігоріс зрозумів, закашлявся.

— Не докопуйся, архонте, — сказав віщ, — облиш, і хай буде, що господь захоче...

— А що, як він не винний? Якщо він робить це, щоб врятувати село? Покинути його? Хіба ж це не гріх? Ти ж береш на свою душу цей гріх!

— Господь милостивий, — сказав піп, — він простить мені.

— Господь, можливо, й простить тобі, отче, а люди?

— Коли я в добрих стосунках з господом, — сказав піп чванливо, — то не боюся людей.

— Виходить...

Учитель, який теж підійшов і слухав, втрутився в розмову.

— Давайте, не будемо докопуватись, — сказав він, —

полишко це на бога... він знає. А потім не слід забувати, що Манольос оцим вчинком рятує свою душу. Хіба цього замало?

— Це велике діло! — ствердив піп. — Він втрачає скороминуше життя і здобуває вічне... Це те ж саме, що дати мідний гріш і придбати мільйони золотих лір... Будьте спокійні, Манольос знає, що робить...

— Власне кажучи, він досить хитрий... — сказав учитель і глянув на Манольоса, який одвів уже очі від євангелія. Обличчя в нього сяло.

Увійшов сеїз, накинувся і схопив Манольоса.

— Виходь, гяур, — крикнув він, — ага тебе кличе.

— В ім'я боже, — прошепотів Манольос, перехрестився і пішов вслід за несамовитим анатолійцем.

Ага сидів у кімнаті, підгорнувши ноги, палив довгий чубук. Рядом з ним лежав Юсуфчик. Був полудень, стояла страшна спека, і від Юсуфчика почало вже відгонити трупним смородом. Увійшла, згорбившись, служниця Марфа, прослизнула безшумно. В руках у неї було багато свіжих троянд, жасмину, жимолості. Вона розсипала їх по тілу Юсуфчика і вибігла, не в силі витримати важкого духу, що йшов від нього.

Та ага, охоплений горем, нічого не відчував, палив чубук і поринав у роздуми. Він здавався більш стомленим, спокійнішим. «Так судилося, — подумав він вранці, — так судилося...» І з того часу став трохи лагіднішим, переклав гріх з людей на бога і заспокоївся. Хто може чинити опір богу? Аллах так захотів. Усе, що діється, то його воля, схили голову і мовчи... У Аллаха вже було записано, що ага села Ліковрісі зустріне в Смірні Юсуфчика. У нього було записано, хто вб'є Юсуфчика. У нього було записано, чи буде знайдено вбивцю... У Аллаха все записано...

Він глянув на Манольоса, який входив до кімнати, поклав чубук на солом'яну мату, на якій сидів, підгорнув ноги, схрестив руки.

— Слухай, що я тобі скажу, Манольос, — сказав він спокійно.

Потім до сеїза:

— Ти мені непотрібний, піди стань знадвору під дверима.

Глянув ще раз на Манольоса:

— Мені снилося, що не ти вбив мого Юсуфчика...

Мовчи, гяур, дай мені сказати! Ти робиш так, щоб врятувати село. Ти або божевільний, або святий, це твоя справа... Заспокойся, все буде так, як ти хочеш,—я тебе повішу. Та я хочу знати, Манольос: чи правда, що ти вбив Юсуфчика?

Манольосу стало жаль аги. Ніколи він не бачив такого страждання. Ага не був уже скаженим звіром, горе зробило його людиною. На якусь хвилину Манольос завагався, та швидко оволодів собою, підвів голову.

— Шановний ага, — сказав він, — диявол мене спокусив, і я вбив його.

Ага притулювся до стінки, заплющив очі. «Аллах, аллах, — прошепотів він, — світ — це сновидіння, я осиротів...»

Він розплющив очі, ляснув у долоні. Увійшов сеїз:

— Забери його! — сказав ага. — А коли сяде сонце, повісь на платані.

Тим часом троє товаришів — Міхеліс, Костандіс і Яннакос — ходили по селу, стукали в двері і закликали селян не допустити, щоб загинула невинна душа.

— Манольос невинний, невинний, невинний! Він так робить, щоб врятувати село... — кричав Яннакос.

— Чого ж ви хочете від нас? — сказав у відповідь якийсь дідок. Щоб ми пішли до аги і довели, що Манольос не вбивця? Ну, а потім що? Ага почне вшати всіх підряд, знищить усе село, замість одного — загинуть тисячі невинних... Хіба ж це справедливо? Або вигідно? Чи не краще, щоб загинув один, ніж тисячі? Тим більше, що він сам того бажає! Дайте йому, діти мої, померти, щоб нас врятувати, а потім поставимо йому ікону, засвіtimo лампаду і будемо вклонятися, як святому. Але хай раніше він помре...

А один багатодітний селянин рвучко обернувся до Міхеліса і спитав його:

— Скажи-но мені, вельможний, чи є в тебе діти?

— Нема.

— Тоді слова твої нічого не варті. Дай нам спокій!

А одна бабуся, яка гойдала на колінах онука, обернулась до Яннакоса і сказала:

— Що ти там плещеш, Яннакос? Хай помруть тисячі Манольосів, аби тільки жив мій онук.

— Це — дикі звірі, вовки і лисиці,— пробурчав Яннакос, витираючи очі.

— Це не звірі, Яннакос, — заперечив Міхеліс, — це

люди... Ходім, не гаймо часу. Хай буде так, як схоче господь.

— Ти думаєш за свого батька, — сказав уперто Яннакос, — не бійся, врятується твій батько.

Міхеліс обернувся, в очах у нього було повно сліз.

— Пробач мені, Міхеліс, — крикнув Яннакос. — Я й сам не знаю, що базікаю.

Коли друзі підійшли до майдану, то побачили Катерину, яка пливла просто на них, мов царський фрегат на морі, — чисто умита, гарно зодягнена.

— Куди прямуєш, Катерино? — сказав їй Яннакос.

— Боягузи! Як ви можете покинути Манольоса на погибель? — заголосила вдова, і її великі очі наповнилися слізьми. — Я його не покину. Я йду розшукувати агу!

— Агу? — жажнувся Костандіс. — Навіщо він тобі? Ти хочеш забруднити себе з ним? Ти знову взялася за старе?

— Ти теж збожеволіла від горя, Катерино, — сказав Яннакос. — Іди, зроби, що можеш... Христос з тобою!

— Ага тебе, бідолашну, вб'є з люті, — вертайся назад... — мовив Костандіс. Він уже жалкував, що сказав їй лихе слово.

— Навіщо мені тепер життя? Аби тільки Манольоса врятувати! — сказала вдова і тихо пропливла повз трьох чоловіків.

— Вона краща за нас усіх... — прошепотів Міхеліс, дивлячись, як вдова, високо піднявши голову, входить у конак, ворота якого випадково були відчинені.

Жарко. Накурено. В кімнаті важкий запах троянд і гниючого тіла... Схиливши голову на залізне ліжко, ага заснув і посміхався уві сні. Певно, йому снилося, що все це лихо тільки сон, що він зараз прокинеться і опиниться знову на веранді, а рядом з ним буде Юсуфчик і знову наливатиме в склянку ракі...

Два голуби ходили по веранді сюди й туди, щось дзюбали і буркотіли. Ага чув це крізь сон і посміхався.

Катерина швидко перейшла подвір'я. Вона боялась, щоб її не нагнав сеїз або щоб не загавкав собака. Але сеїза не було видно, а собака впізнав її і приязно помахав хвостом. Вдова стримувала дихання, бо відчувала якийсь чудний, нудотний запах, що стояв у повітрі...

Вона добре знала всі закутки в будинку; багато разів колись потайки відчиняла їй двері Марфа, і вона проникала

сюди вночі, коли ага жив ще самотнім. Тоді він ще не їздив до Смірни і не бачив ще, як у турецькому проулку сидить на лавці з перламутровими візерунками, посеред кав'ярні, Юсуфчик і співає амане. А тепер ага з глузду з'їхав, і з тих пір де вже йому було думати про Катерину! Спочатку сеїз дуже часто нагадував йому про Катерину, та ага сміявся. «Слухай, сеїзе,— сказав він йому одного разу,— якось паша запросив до себе приятеля, щоб випити з ним ракі. Були приготовлені для гостя вазочки з маслинами і вазочка з чорною ікрою. Приятель паші їв тільки ікру і ні разу не торкнувся маслин.— Іж маслини, бей ефенді,— каже йому паша.— Але ж ікра дуже гарна, паша ефенді,— відповів приятель. Зрозумів, сеїзе? Гарний мій Юсуфчик!» Сеїз поперхнувся і з того дня вже не заводив розмови про вдову.

Катерина пройшла через двір, увійшла в будинок і злякалась — велике дзеркало, кушетки, узорчаті табуретки, важка бронзова жаровня, низький диван, — все стало мішенню для аги і перетворилося на купу уламків. «Те ж саме зробив би через мене Панайотар...» подумала вдова і зупинилась.

Почулися чийсь кроки. Вдова сховалась за розбитою кушеткою. Вийшов на ганок сеїз — справжнісінький привид: запалі щоки, порожні очі, з рота тече... Він постояв трохи, глянув довкола невидючими очима, тяжко зітхнув і пішов, похитуючись, через двір, ліг рядом з собакою і почав плакати.

Вдова перехрестилась.

— Милостивий Христос, — прошепотіла вона, — тільки ти один розумієш жінку і пращаєш їй, що б вона не зробила. Я готова стати перед тобою.

Перед цим вона викупалась, змінила білизну, наділа красиве плаття, облила волосся одеколоном...

— Милостивий Христос, — знову прошепотіла вона, — я готова.

— Катерино, чого тобі тут треба? Вертайся зараз же додому, бідолашна!..

Вдова обернулась. Перед нею стояла Марфа — просто-волоса, заспана: в руках вона тримала оберемок квітів.

— Люба Марфо, я хочу бачити агу... — сказала вдова.

— Юсуфчик ще не прохолонув, а ти... І тож хватає безстидства... Він же вб'є тебе, бідолашна!

— Люба Марфо, я хочу бачити агу... — повторила

вдова.— Мені треба повідати йому одну таємницю. Я знаю вбивцю!

Стара служниця хмикнула.

— Манольос? — лукаво спитала вона.

— Ні, інший... — Почуєш і жахнешся!

Служниця поклала квіти на сходинок, підійшла до вдови, стала навшпиньки:

— Хто? Хто? — очі в неї заіскрилися. — Ти теж маєш на увазі його?

— Кого? — сказала вражена вдова.

Стара пильно подивилась на неї, похитала головою, нахилилась, схопила в оберемок квіти.

— Нікого! — сказала вона. — Я нічого не сказала... Я йду покласти квіти на цей проклятий смердючий труп.

Вона сплюнула, бо її занудило. Та враз її пойняла злість.

— У тобі теж повно червів, красуне, — сказала вона, — і в мені їх теж повно. Чого ж ти чванишся? Всі ми однакові.

Та з кімнати почувся важкий стукіт і несамовитий голос:

— Гей, Марфо, хто там внизу? З ким ти розмовляєш, горбата? Замовч!

Стара служниця зщулилась, але вдова сміливо пішла до сходів.

— Це я, шановний ага, — Катерина!

— Забирайся геть звідси, негіднице!

Та вдова почала вже швидко підніматись по сходах.

— Ах ти, сучка! — пропищала їй вслід стара, — і не боїться!

Вдова знизала плечима і продовжувала підніматись. Ага побачив її раптом перед собою.

— Шановний ага, пробач мені, пробач мені! — крикнула вдова і впала йому до ніг.

Осатанілий ага пхнув її ногою, відкинув, метнувся, щоб скинути зі сходів. Та вдова встигла схопитись за поручні, і, лежачи ниць, кричала:

— Шановний ага, вислухай мене, я не можу вже тримати цього в таємниці. Я прийшла, і ось я в ногах твоїх. Шановний ага, я його вбила!

— Ти, стерво? Ти, повійнице? — проревів ага і бігав очима по стінах, шукаючи ятаган.

— Я, шановний ага, це я, каторжна, вбила його, з кохання, з ревношів. Я ревнувала. З того дня, як він ступив у конак, ти навіть не подивився на мене ні разу. Ти не

посилав більше до мене Марфи, щоб вона покликала мене... І я плакала й танула... День і ніч я стояла під дверима і чекала... Та даремно.. даремно.. У тебе був Юсуфчик, а мене ти забув. Я ходила до ворожки, вночі посипала твій поріг чарівницьким порошком і чекала... Але в тебе був Юсуфчик і ти мене забув. З великого кохання, з великих ревнощів мій розум помутився, і вчора опівночі я взяла ніж...

Вона впала до ніг аги, обхопила їх.

— Шановний ага, — голосила вона, — шановний ага, убий мене! Навіщо мені жити? Убий мене!

Ага поводив по стінах очима і шукав ятаган. Весь будинок крутився в нього перед очима, очі помутніли, він нічого не бачив. Вдова витягла з пазухи ніж.

— Ось оцим ножем я вбила його...

Вона стала перед агою навколішки і простягнула йому ніж...

— Ось оцим ножем...— сказала вона і витягнула шию.

Очі в аги налилися кров'ю. Він обернувся, глянув довкола, побачив, що Юсуфчик лежить блідий, з розплющеними очима, а мухи, великі, чорносині, повзають у нього на губах і в ніздрях... Ага глянув перед собою, побачив вдову, кинувся до неї, схопив ножа, якого вона йому простягнула, підніс його високо вгору і враз встромив по саму ручку їй в серце. А потім пхнув Катерину ногою, і вона покотилася по сходах униз.

РОЗДІЛ Х

ров удови розлютувала агу, вдарила йому в голову. В ньому прокинулась успадкована від предків жага, нестримне бажання різати всіх підряд, і людей, і тварин. Ага все ще тримав ніж у руці, яка по самий лікоть була залита кров'ю.

Він крикнув сеїзові:

— Спустися в підвал, схопи Манольоса, одведи до платана. Заграй у сурму, щоб зібралися гяури і намиливались ним. Віднеси туди і Юсуфчика, щоб той теж бачив... Повісь падлюку Манольоса, однаково вбивця він чи ні! І принеси мені канчук, я сам спущусь у підвал і потрощу всім кістки, щоб мені полегшало! А може, й повішу всіх п'ятьох підряд, однаково, винуваті вони чи ні! Я всіх їх повішу, всіх! Чому це мають жити гяури, а мій Юсуфчик повинен лежати вбитим? Ступай!

І знов очі в нього налилися слізьми. Він повернувся і поклав закривавлений ніж на Юсуфчика, посеред троянд і жасмину.

— Візьми його з собою, любий Юсуфчику, — сказав він. Потім став на коліна, сперся на залізне ліжко і запалив. Заплющив очі. І в його уяві знову попливли перед ним рівнини, гори і села; він знову вирушив у дорогу, вдруге зробив подорож з Ліковрісі в Смірну — то на гарбі, то верхи на мулі, то на отій чортовій машині, що її привезли франки, щоб вони були прокляті! І одного ранку перед ним з'явилося чудо: палаци, базари, мечеті, тисячі людей, і музика, і сади, і море! І враз усе це зникло, і лишилася тільки одна кав'ярня біля самого моря! Спека, всі двері розчинені, сонце сідало, а на циночках порозсідалися такі ж аги, як і він, щойно повмивані, чисто зодягнуті, із своїми наргіле, з пофарбованими в чорне вусами. А посередині, на висо-

кому табуреті, неначе на троні, сидів, коли він увійшов, Юсуфчик, який співав. «Дуня табір, руйя табір, аман, аман!» І раптом знову зникло все: кав'ярня, аги, циновки і наргіле, і лишилися на всю Смірну тільки він та Юсуфчик, ага стояв навколішках і благов, а той манірно похитувався і жував мастиху...

Увійшов сеїз, приніс канчук і поклав йому на коліна. Ага нахилився, подивився з-під важких повік на канчук, але не поворухнувся. Куди йти? Навіщо сходити з того місця, де він перебуває разом з Юсуфчиком! Він знову заплющив очі і вернувся в Смірну.

Надворі почувлися несамовиті звуки сурми. Сонце сідало все нижче, але спека не спадала, жоден листочок на деревах не колихався. Нерухоме беззахисне село причалося під палючим сонцем.

Відчиняються одні за другими двері, на поклик сурми виходять селяни, збираються навколо платана. Одні — пригнічені, мовчать. Інші — збуджені, походжають туди й сюди, сперечаються, убив чи не вбив Манольос.

— Тиха вода греблі рве! — каже хтось, похитуючи головою. — Я на Манольоса завжди мав підозру: то з приводу вдови, то з приводу Юсуфчика... тьху, нехай він згинє!

Наспів, захекавшись, старий паламар. Він приніс нову страшну звістку, але сам чомусь радів:

— Проходив я повз конак, коли це раптом бачу, як на подвір'ї б'ється і голосить горбата Марфа: «Що з тобою?—питаю.— Убили вдову! — Хто ж це? — Ага. Зарізав її, мов овечку, і скинув зі сходів. Потім покликав християн, щоб ті прийшли і забрали її... вона ж була християнкою, сердешна!..»

— Авжеж! Потрібний їй той похорон, — хихикнув якийсь золотушний чоловічок. — Смоли їй в кістки!

Сонце от-от мало схватись за обрій. Маленькі співучі пташки кружляли навколо платана, щоб улаштуватись на ніч, але, побачивши натовп людей, що зібралися під його листям, почувши великий гамір, сполохались. Вони неспокійно літали навкруги й чекали, поки піде звідси людське кодро, щоб можна було повернутись до своїх гніздечок.

Аж ось розчинилися важкі ворота конака, і всі повернули голови. Безперервне — ах! перекотилося хвилиною з одних грудей до других і заколихалося в повітрі: спокійний, усміхнений, вийшов з воріт Манольос. Руки в нього були скручені назад, а з обличчя і плечей стікала кров.

Він затримався на якусь мить, наче хотів привітати селян, але за ним вискочив лютий сеїз, оперішив його канчуком, і Манольос мовчки переступив поріг.

Як і вранці, позаду йшли двоє носильників із залізним ліжком, на якому під купою квітів лежало тіло Юсуфчика, що почало вже тхнути.

Манольос ішов спокійно, повільно, немов прощаючись, переводив очі з людей на хати, на дерева, на хліба, що згинались уже під вагою колосся і поблискували в проміннях призахідного сонця. «Слава тобі, господи, — думав він, — цього року добре вродить, наїсться біднота!»

Аж ось Манольос побачив під платаном трьох своїх товаришів, які дивилися на нього й плакали. Він посміхнувся їм і покивав головою: потім зупинився на мить, глянув на натовп і крикнув:

— Селяни, я йду від вас, зоставайтеся щасливі!

Потім повернувся до товаришів.

— Браття, — крикнув їм, — я йду від вас, зоставайтеся щасливі!

— Він невинен! Невинен! Невинен! — закричали трое друзів.

— Невже у вас нема совісті? — гукнув Яннакос до селян, які споглядали все й кричали, зраділі, що їх минула ця небезпека.— Чому ж ви не падаєте ниць, не вклоняєтесь йому, безсовісні? Він помирає за нас, за врятування нашого села! Невже ж ви не розумієте? Він бере на себе гріхи наші, як Христос! Браття...

Та він не встиг закінчити. Сеїз накинувся на нього і двічі оперезав канчуком круг шії.

На воротах з'явився ага. Люди одразу відчували його важке дихання і замовкли. Натовп розступився, роздався, щоб дати йому дорогу. Він пройшов, важкий, похмурий, мов хмара, втупивши очі в землю.

Дійшовши до платана, ага зупинився і, не повернувшись навіть, не глянувши на Манольоса, простягнув руку до сеїза:

— Вішай!

Оскаженілий анатолієць кинувся до Манольоса, схопив його за комір.

Та в цю мить почувся пронизливий голос, переляканий, але радісний:

— Шановний ага! Шановний ага!

То бігла, захекавшись, стара Марфа, тримаючи поперед

себе великий клунок з одягом. Сеїз пополотнів, кинув приготований зашморг і прихилився до платана. Нижня щелепа в нього тремтіла. А горбата Марфа уже впала до ніг аги.

— Шановний ага, — верещала вона, — дивись, дивись!

І розгорнула клунок, поклавши до ніг аги безрукавку, короткі штани і пару обмоток, — усе це було просякнуте кров'ю. Ага нахилився.

— Чий це одяг? — крикнув він.

— Сеїза, — відповіла служниця. — Сеїза!

Ага обернувся, глянув на сеїза. Той повалився на землю, прямо на коріння платана. Селяни затамували подих.

Одним стрибком ага опинився над ним, стусонув його ногою, заревів:

— Алі Мухтар!

Сеїз, зібгавшись в клубок, сховав обличчя в свої волохаті ручиська.

— Аман! — мукнув він, мов теля.

Троє товаришів підійшли ближче. Серце в кожного з них колотилося, мало-мало не розривалось. Увесь натовп заворушився, оточив агу, сеїза і стару Марфу. Яннакос непомітно підійшов до Манольоса, розв'язав його, схопив за руку і поцілував її.

Ага підвів голову, глянув на селян і, побачивши, як радістю засвітилися їх обличчя, підняв канчук.

— Гяури! — загорлав він. — Ідїть звідси! Забирайтеся геть! А то я всіх вас тут повбиваю!

І кинувся наосліп в гущу і почав молотити жінок, чоловіків. Він аж кипів від люті.

Майдан вмить спорожнів, всі кинулися врозтіч, по своїх хатах. Найбільш сміливі поховалися по закутках і визирали. Троє друзів схопили Манольоса, побігли з ним і, притулившись до протилежної стінки, дивились і слухали.

— То це ти? Ти? — заревів ага, скочив на сеїза і почав топтати й плювати на нього.

Він витягав із піхов ятаган, знов засовував його, нагинався, хапав великі каменюки, бив ними сеїза по голові. Він розгубився і не знав, яку смерть обрати сеїзу.

А стара Марфа ходила сюди-туди, підстрибувала, немов у танці, прудка, весела, розгортала і знову згортала одяг, струшувала ним у повітрі і розкладала на землі, щоб було видно кров... Вона говорила невгаваючи, повторюючи співучим голосом:

— Я чула, шановний ага, як він підіймався опівночі сходами... Я чула також тонесенький-тонесенький голосок, мов у тієї пташки, коли її ріжуть... Але ж як мені, бідолашній, насмілитись і сказати про це? Та ось, тільки що я знайшла одержу!.. — І стара Марфа заходилася знову розгортати і розкладати одержу на землі і показувати кров...

Та зрештою азі набридло її торохтіння, і він дав їй доброго штурхана. Стара звереснула і, шкутильгаючи, попленталась до воріт. На воротах обернулася і, мов хижий птах, втупила колючі очі в агу і сеїза.

— Хоч повиколойте собі очі, падлюки! — пробурчала вона. — Я знайшла, що шукала, добилася, чого бажала. Мені тепер начхати на вас!

А тимчасом ага сів на землю, підгорнувши ноги, і примусив сеїза сісти навпроти себе і теж підгорнути ноги. Довго отак сиділи вони нерухомо, лице в лице, так, що навіть носи їх торкалися один одного. Сонце вже сіло, співучі пташки посмілишали, помітивши, що люди зникли, і повернулись у своє давнє просторе житло на старому платані.

Найбільш сміливі з селян, які вичікували по закутках, а також четверо друзів, що притиснулись до стінки, чекали, затамувавши подих. Вони відчували, що станеться щось страшне.

— А мені жаль нещасного сеїза, — прошепотів Манолос.

— Бог його не жаліє, — відповів Яннакос. — Мовчи! Ага раптом схопився на ноги, як лев, і заревів:

— Вставай, собако!

Сеїз також схопився. Ага вихопив ятаган і, тричі опустивши його, відтяв сеїзу ніс і вуха і кинув їх геть. Страшний анатолієць навіть не поворухнувся, не дихнув, стояв прямо, як дерево, в якого обрізають гілки. Кров стікала, падала на землю і змішувалась з гряззю.

Тоді ага підняв канчук.

— Біжи! — загорлав він.

Сеїз почав, спотикаючись, бігати круг платана.

— Стій! — закричав ага.

Сеїз зупинився. Ага кинувся на нього, спустив з нього штани, затиснув у руді його природження, відтяв одним помахом ятагана і кинув межі квіти жасмину, що вкривали труп вбитого ним хлопчика.

Страшний анатолієць несамовито заревів і покотився по землі. Ага схопив його за комір, посадив на лавку, накинув

на шию зашморг, відштовхнув лавку ногою, і сеїз, спливаючи кров'ю, загойдався в повітрі, мов колода.

Ага витер скривавленою рукою піт, розмазавши кров на обличчі. Потім став навколішки і, важко дихаючи, довго споглядав сеїза і ревів, мов буйвол. Коли душа його вже наситилась, він тихенько підвівся і, не обертаючись, подався до конака, підстрибуючи і спотикаючись, гадаючи, що ніхто його не бачить. Він штовхнув ногою ворота, та посковзнувся, брязнув на весь зріст і покотився по кам'яних плитах.

* * *

— Що могло статися там, нагорі? — питав у цю мить старий Патреархеас у своїх товаришів.

Всі вони лежали на долівці, спершись об стінку, обличчям до надвірних дверей, і чекали.

— Я відповім тобі, шановний архонте, — сказав старий Ладас, який почав знову налагоджувати свої стосунки, підлещуючись до сильних світу цього. — Манольос, хай простить йому господь, гойдається собі в повітрі, справедливо чи несправедливо, яке нам до того діло. Найважливіше те, що ми врятовані. От-от ускочить сеїз і крикне нам: «Геть звідси, гяури, забирайтесь по своїх домівках!» Він дасть кожному з нас штурхана, і ми вилетимо звідси на світ божий і знову заходимося коло своїх справ. А все, що ми наговорили тут один одному, шановний архонте і шановний отче Грігоріс, нехай розтане, як сіль у воді.

«Стривай, паршивцю! Я повиколою тобі очі», подумав про себе піп Грігоріс, але, згадавши, що він християнин і священник, надав своєму обличчю приязного вигляду і з ніжністю в голосі сказав:

— Нам тільки б врятуватися з божою допомогою, старий Ладас, а все інше забудеться. Ми ж люди, пережили важкі хвилини, от і перекинулись зайвим словом. Я вже про все забув.

— А я не забуду, що ти назвав мене вельможною свинею, — жалісливо сказав старий Патреархеас.

Він узяв дуже близько до серця оте прізвисько, бо воно вцілило йому в самісіньке око.

— Хіба я міг сказати таке, шановний архонте? — спитав старий Ладас, удаючи, ніби він вражений. — Я беру своє слово назад. Я втратив розум, бідолашний, від страху, плував і не знаходив слів. Хотів назвати тебе архонтом, а назвав архонтською свинею.

Панайотар підвів розбиту голову.

— А щоб ви пропали, боягузи! — крикнув він. — Ви боїтеся один одного, спротивіли один одному, та де вже вам признатися в цьому! Ви хочете жити в злагоді, дармоїди, щоб роздягати бідарів! Та я, хоч і бідар, не боюся вас. Попи, архирей, архонти, старости, вчителі, тьху на вас!

Учитель розкрив був рота, щоб припинити сварку, та в цю мить розчинилися двері і на порозі стала стара Марфа; її гострі очиці, сповнені іскор, заблискотіли в напівтемряві.

— Які новини, Марфо? — крикнув архонт і трохи підвівся.

Марфа захихикала, мов сатана, простягнула руку:

— Якщо ви не покладете мені в жменю повно червінців, то я не скажу жодного словечка.

— Ах ти, відьма, — крикнув плаксивим голосом старий Ладас, — і тобі нас не шкода? Ми й так бідні, а ти ще хочеш попити нашої крові?

— Добрі новини ти нам несеш чи лихі? — спитав піп Грігоріс.

— Я не промовлю й словечка, кажу тобі, отче. Хіба ж твоя святість не простягає руки, і лише потім співає «Господи, помилуй?» Чого ж я повинна бути кращою за тебе? Розкривайте ж гаманці, любі начальники, я вам зичу добра!

Першим розкрив гаманець старий Патреархеас, вийняв звідти золоту ліру, звернувся до попа.

— Отче мій, — сказав він, — тебе називають вельможним попом, не будь же скнарою. Розкрий і ти свого капшука, старий Ладас, ти, що називаєш мене архонтською свинею. Тобі полегшає, якщо з тебе виточать трохи крові, а то грець тебе може побити, сердешного. Вчителю, давай і ти, скільки можеш, хоч ти й бідний. І будемо кінчати. Добрі вісті несе нам старенька. Хіба ви не бачите, як блищать в неї очі?

Піп і вчитель розкрили гаманці. Старий Ладас тяжко зітхнув.

— А чи не можна, щоб я тобі заборгував, кіра Марфо? — спитав він. — Я дам тобі розписку.

— Невже й однієї паршивої ліри не варте твоє життя, скнаро? — сказала Марфа. — Давай сміливіше, щоб тебе грець не побив. Розкривай гаманець!

Вона обернулася до Панайотара.

— А від тебе, бідолашний Гіпсоїде, — сказала вона, хихикаючи, — я не візьму й гроша. Вдова і так обдерла тебе, як липку.

— Щоб ти луснула, стара відьмо! — заревів Панайотар. — Стій рівно, я зніму мірку з твого горба і зроблю зручне сідло, щоб воно не муляло тобі!

— Не гнівайся, бідолашний Гіпсоїде! Для тебе я теж маю новину: ти врятувався! Врятувався, окаянный полюбовнику. Вдова Катерина наказала довго жити!

Панайотар витріщив очі, хотів щось сказати, але горло йому здавило.

— Убив її ага, оце недавнечко. Встромив їй ножа в саміське серце. Послав до дідька.

Панайотар покотився по землі і почав битися головою об стінку. Він ревів, як звір, і кликав вдову. Схилившись біля порога, горбата піддрочувала його.

— А хто їй велів бути красивою? Хто їй велів бути безчесною? Хто їй казав приходити до аги? Так їй і треба! Він встромив їй ножа в серце і скинув зі сходів.

Але Панайотар не слухав її, кусав собі руки, хапався за землю, кликав вдову.

Тим часом старий Патреархеас зібрав з усіх гроші і поклав їх Марфі в жменю. І тільки тоді вона заходилась викладати все, як по-писаному. Вона розповідала, сміялась, танцювала, зображала агу, сеїза, завивала і хихикала...

Піп Грігоріс перехрестився.

— Ходімо, — сказав він. — Хай буде благословенне ім'я господне! Ми входили сюди звичайними людьми, а виходимо, як герої і мученики Христові!

— Ходімо, — забелькотів старий архонт. — Ми дешево відбулися!

— В одну ліру обійшлась мені ця справа, — захрюкав старий Ладас. — Але не думайте, що я програю на цьому. Я помщуся і перш за все візьмуся за Яннакоса. Злопаю його ослика!

Піп Грігоріс переступив поріг.

— Завтра, браття, — сказав він, — ми повинні таємно відправити молебень. Ми поводили себе, як мужчини і християни. Ми вийшли переможцями з цього страшного випробування. Нехай буде благословенне ім'я господне.

— А я, — сказав учитель, — загадаю школярам написати твір про муки і героїзм грецького народу.

Високо піднявши голову, піп Грігоріс став попереду,

набундючений, як цап. За ним старий Патреархеас, забруднений, страшенно зголоднілий. За ним учитель, теж набундючений, адже він виявив стільки героїзму і не посоромив греків. Останнім чимчикував старий Ладас, який підтримував рукою штани, бо дорпнув поясок.

— Ей, Гіпсоїде! — крикнула горбата, стоячи з ключем на дверях, — забирайся геть! Ти овдовів, як і ага; піді зроби йому компанію!

— Нехай спочатку підуть ці вельможні віслюки, — прохрипів сідляр.

Він стиснув кулаки, підвівся:

— Попи, архиреї, архонти, старости, вчителі, — нахчати мені на нас!

— Іуда! — кинув йому піп, не в силах більше витримати.

Панайогар кинувся, щоб схопити його за бороду, та піп опинився вже надворі і швидкими кроками переходив подвір'я. А за ним поспішали троє його товаришів.

* * *

Настав вечір, вулиці були безлюдні, селяни сиділи по хатах, вечеряли, випивали зайву чарчину, відзначаючи сьогоднішні події. Манольос, сеїз, вдова, ага, Юсуфчик, стара Марфа — ці імена лунали по всіх хатах. Село ожило; старі люди мали про що погомоніти, жінки — посудачити, а діти — слухати й запам'ятовувати...

І старий Патреархеас сидить за накритим столом. Він умився, переодягнувся, опорядився. А Леньо бігає сюди-туди, пухкенька, весела, рожевощока. Вона зварила йому курку, зготувала суп з яйцем і лимоном, щоб він підкріпився. Міхеліс сидить навпроти, дивиться, як старий батько уминає, жадібно, похапцем, весь спітнілий, і старається відновити свої втрачені сили...

Міхеліс слухає, що розповідає батько і думає: «От такий у мене батько, — отакий у мене батько...»

— Дешево ми відбулися, — каже батько з набитим ротом. — Тепер, коли я зіткнувся з смертю, — то зрозумів, любий Міхеліс, що таке життя... Ми не повинні гаяти часу, дитино моя, ми повинні їсти, пити, бенкетувати, щоб встигнути... Подумай тільки, коли б я не врятувався — оця курка пропала б дурно!

А Міхеліс вперто дивився на нього, не промовляючи

й слова, і думав: «От такий мій батько... От такий мій батько...»

І піп Грігоріс теж сидів на своєму подвір'ї, в альтанці, обвішаній виноградними лозами, що вже порозпуслилися; їв і дихав запашним літнім повітрям. Пахло васильками й жасмином. Підійшов кіт, терся і муркотав у ногах хазяїна. А Марйорі, стоячи, тримала глечик з вином, частувала батька, і сльози радості текли по її блідих щоках.

Вельможний піп їв, пив і милувався.

— Я ні на хвилину не злякався. Я поводив себе, як поводир, як достойний-представник бога в Ліковрісі. Я одверто поговорив з агою, захистив християн, а у в'язниці готовий був стійко зустрінути смерть... Люба Марйорі, ти повинна пишатися своїм батьком...

І старий Ладас теж сидів на кам'яній лавці в себе на подвір'ї, босий, без пояса, і жував ячмінний хліб; коли-неколи брав маслину і, невгаваючи, розповідав кірі Пенелопі про те, що він зробив, що зробили з ним, що він сказав, що сказали йому, і в скільки лір обійшлася йому ця справа...

Він тяжко зітхнув, розсердився, пішов до кімнати, відкрив шухляду, витягнув свою бухгалтерську книжку, присунув до себе лампу, послинив палець і почав перегортати — хто й скільки заборгував йому, коли кінчається для кожного строк і який виходить процент. Потім задоволено посміхнувся:

— Завтра вранці, кіра Пенелопа, я їм покажу. Я врятувався з обіймів смерті і тепер не потуратиму більше нікому. Я тобі заборгував — ти мене з'їж; ти мені заборгував — я тебе з'їм. І якнайскоріше, поки ми ще живі. Що скаже на це твоя милість, кіра Пенелопа?

Та кіра Пенелопа, байдужа, спустошена, втупила порожні очі в спиці і плела, плела, настійливо, завзято. Ніби вона теж бачила смерть і поспішала встигнути. Встигнути доплести панчохи. Вона нітрохи не була стурбована тим, що зник її чоловік, і нітрохи не зраділа від того, що він повернувся і походжає тепер по двору, підтримуючи штани, щоб, бува, не спали, чухається і базікає.

Сьогодні розмови на селі тривали допізна, до півночі, і так само допізна світилися каганці, а потім село, хата за хатою, погасило світло, заплющило очі й почало хропіти.

Скоро й Міхеліс розстався з своїми друзями. Він поспішав додому.

— Ходім до мене, повечеряємо разом, — запропонував Костандіс своїм товаришам. — Відсвяткуємо, Манольос, твоє воскресіння

Кіра Костанду сьогодні теж була в гарному настрої. Побачивши друзів, вона не скривилася, а засукавши рукави, розпалила в печі, зготувала вечерю, накрила на стіл, принесла вина, опустила глечик з питною водою в колодязь, щоб вона стала холоднішою.

— Ніхто не зрівняється з твоєю сестрою, — сказав Костандіс пошепки Яннакосу, — ніхто не зрівняється в господарюванні, коли вона в доброму настрої. Та ніхто не зрівняється і тоді, коли вона гнівається. Слава тобі, господи, ми сьогодні щасливі.

— Заходьте, заходьте! — сказала кіра Костанду голосно. — Раді тебе бачити в доброму здоров'ї! — відповіли гості і заходились їсти й пити.

Стоячи перед ними, господиня частувала їх.

Яннакос і Костандіс підняли повні склянки, цокнулись з Манольосом.

— Христос воскрес! — вигукнули обидва, з ніжністю дивлячись на Манольоса.

Та Манольос не розмовляв, не сміявся, він заглибився в роздуми. Був радий, що ще живий, що їсть і п'є, розмовляє з друзями, що відчуває подих вечірнього вітерця на своєму спітнілому чолі... Проте розраховував бути сьогодні в іншому місці — і тихий, потойбічний смуток затьмарював його обличчя.

— Не сумуй, Манольос, — сказав йому Яннакос, — в раю добре, я не перечу, але й на землі непогано... Хіба ж ти знайдеш у раю такого Костандіса або Яннакоса? — додав він, посміхаючись. — Бо ми обидва, я і Костандіс, судячи з того, як розгортаються справи, потрапимо в пекло. Ну, звичайно, не на самісіньке дно, а десь ближче!

Всі троє розсміялись, знову поналивали склянки.

— Мені жаль сердешну вдову, — сказав Костандіс стиха, щоб не почула жінка. — Жаль її краси!

— Хто знає, — сказав Яннакос, — може, в цей час, коли між нами точиться розмова, вдова Катерина перебуває в раю і, запам'ятайте це, разом з Марією Магдаліною. І обидві вони походжають, обійнявшись, по райській травичі, поглядають вниз на світ божий і посміхаються...

— А може, вони й тяжко зітхають, Яннакос, бо дуже вже любили цей світ, — сказав Костандіс. — А що ти скажеш на це, Манольос?

— Я заздрю вдові, — відповів Манольос, — заздрю їй, а не жалію. Чого мені шкодувати за нею? Напевно, в цей час вона гуляє в раю разом з ангелами і не зітхає, і не сміється над цим світом, над людьми. Вона їх вже зовсім забула, і цей світ зник для неї, от як зникли болячки на моєму обличчі.

Кіра Костанду почула останні слова Манольоса, обернулась і вперше побачила, що обличчя Манольоса, про яке говорили, що воно розпухло і лушилось, тепер блищало дивною чистотою. Вона хотіла розпитати його, як сталося це чудо, та чоловіки розмовляли; вона ж була в гарному настрої і не хотіла втручатися в розмову; тільки наставила вуха й прислухалась. Коли друзі говорили про вдову, кіра Костанду злегка хрюкнула, готова вчепитися в них. Проте зціпила зуби і промовчала.

— А про бідолашного сеїза що ти скажеш, Манольос? — спитав Костандіс. — Це був лютий собака, та серце моє пожаліло його.

— Коли б він був християнином і покався, хто знає, Костандіс, може, господь і простер би над його головою руку свою і сказав би йому: «Хай проститься тобі, бо ти дуже любив».

— Але ж, якщо так, то рай перетвориться на збіговисько для собак.

— Рай для грішників... — прошепотів Манольос.

— Давайте вип'ємо в такому разі й за сеїза! Хай йому легко згадається! — сказав Костандіс, який був уже напідпитку. — Вип'ємо й за здоров'я аги, бідолашного удівця, бо й він же міцно любив. Вип'ємо й за Юсуфчика, несправедливо вбитого! Чим він завинив, нещасний? Він жував собі мастиху й співав амане!.. Хіба ж він робив ще що-небудь?

— А коли він і робив що-небудь інше, — вибухнув реготом Яннакос, — на здоров'ячко йому!

Костандіс зробив знак і показав очима на дружину, яка удавала, що дивиться крізь відчинене вікно на зорі. Яннакос зрозумів і запнувся.

— Тільки не запрошуйте мене пити за здоров'я старого Ладаса і попа Грігоріса, — застеріг він, — бо то дикі звірі.

— Чудове в тебе вино, Костандіс, — вигукнув Яннакос, який уже розпалився. — Я! вип'ю й за їх здоров'я. І налив собі склянку.

— За здоров'я старого Ладаса, смола йому в кістки! — І випив одним духом.

Знову налив склянку.

— За здоров'я попа Грігоріса, смола йому в кістки! — І перехилив і цю.

— Може, є ще який грішник, щоб я і його пом'янув?

Було випито чимало вина, душа переливалася через вінця, серця розкривались і сповнювались любові.

«Христос, як те вино, — думав Манольос. — Подібно до вина, розкриває він серця людей, і цілий світ входить в них. Так розкриє він і двері раю, щоб увійшли туди всі грішники...»

І він милувався своїми друзями, які кинулись один одному в обійми і реготались.

— А Панайотар! — раптом вигукнув Яннакос. — Ми забули про Іуду. За його здоров'я, отче Іаков!

— За твоє здоров'я, апостол Петро! — відповів Костандіс, і вони спорожнили склянки.

Кіра Костанду обернулась: чого доброго, вони вип'ють у неї все вино. І вона почала сердитись.

— Щось ти багато п'єш сьогодні, Костандіс, — сказала вона суворим голосом.

Костандіс зщулився.

— Добре, не сердься, жінко! — сказав він. — Принеси нам глечик з водою, щоб освіжитись.

Жінка пішла до колодязя, а Костандіс приклав палець до рота.

— Обережніше, бідолашні, — сказав він тихо, — обережніше. Вона скоро розлютиться.

— Пішли, — сказав Яннакос, — пішли, щоб тобі бува не попало!

— Ні, браття, тільки давайте поводитися пристойно. Давайте вип'ємо води за її здоров'я. Може, вона стане лагіднішою. Хіба ви не знаєте жінок?

Увійшла кіра Костанду з глечиком, взяла склянки з-під вина, пополоскала їх, налила холодною водою. Чоловіки підняли склянки з холодною водою, вітали господиню.

— За твоє здоров'я, сестрице моя, — сказав Яннакос, — щоб господь освіжив твою душу, як ти освіжила нас сьогодні. Кращої сестри, ніж ти, і кращої жінки нема на світі.

Куди б не пішов Костандіс і де б не був, він тільки й говорить, що про твої чесноти.

— За твоє здоров'я, жінко! — боязко сказав і Костандіс. — Клянусь, краще мені піти з тобою в пекло, аніж самому в рай! — сказав він і підморгнув товаришам.

— За твоє здоров'я, кіра Костанду, — сказав і Манольос. — Вибач нам, сьогодні такий великий вечір, — врятувалося ж наше село. Господь відплатить тобі за той клопіт, що ми тобі завдали.

Друзі напилися води, освіжились, вогонь у грудях трохи вгамувався. Костандіс витяг табакерку, скрутив цигарку, передав табакерку товаришам. Вони підвелись, вийшли надвір, посідали на ганку. Господиня заходилась прибирати з столу і бурчати.

Повітря сповнене було пахошів. З ланів долинав запах стиглого хліба. Посеред двору стояла смоковниця, і запах інжиру домішувався до пряного аромату ночі.

Хтось зупинився біля воріт, постукав. Костандіс підвівся, занепокоений.

— Це я, Костандіс, відчини. Я — Міхеліс!

Зраділий Костандіс відчинив ворота. В темряві показався Міхеліс.

— Я залишив батька, — сказав він. — Він наївся, напився, і йому захотілося спати. От я й прийшов.

Він теж спокійно сів біля ганку. Відчув довкола солодку тишу і теж мовчав.

Манольос притулив голову до стінки і дивився на зорі. Розум у нього засяяв, як зоряне небо, і потихеньку, серед ночі, задзюрчав його голос.

— Людина замишляє одне, а господь вирішує інакше. Він не дав мені сьогодні померти і покинути вас, браття. Хто знає, у господя, певно, була своя мета, бо ми ще не скінчили свій шлях на землі, ми повинні ще добре працювати, щоб врятувати душі свої. І от сьогодні, браття, я наважився.

Сказавши це, він замовк і знову звів очі вгору, туди, де прослалася ріка Йордан¹.

У Яннакоса і Костандіса почало вже прояснитися в голові. Вино, яке затуманило було їм мозок, розлилося тепер по всьому тілу теплом, немов по вузьких джельцях.

¹ Ріка Йордан — тут Млечна путь.

Міхеліс торкнувся коліна Манольоса, наче хотів сказати йому: «І я з тобою!»

Друзі сиділи в п'їтми одні-однісінькі. Повівав лагідний вітерець, над ними висіли зорі і тьмяно освітлювали їхні обличчя.

В темряві вони ледве розрізняли один одного.

Манольос посмілішав, почав знов:

— Коли я був на випробуванні в монастирі, ще до того, як прийшов архонт Патреархеас, щоб повернути мене в цей суєтний світ, мій патрон, отець Манасія, — дай йому господь здоров'я, коли він ще живий, і хай заспокоїть господь його святі кістки, коли він уже помер! — якось розповів мені про пригоду, що сталася з одним його другом, ченцем. Протягом багатьох років я не міг цього пригадати, та от сьогодні, господь його знає чому, пригадав. А може, ви вже хочете спати? — спитав він, уриваючи свою розповідь, бо друзі мовчали, а він погано розрізняв у п'їтми їхні обличчя.

— Та що ти! — крикнув Костандіс. — І чого це тобі таке спало на думку, Манольос?

— Ніколи не пильнувала душа наша так, як сьогодні, — сказав Яннакос. — Не муч нас, продовжуй.

— Так от, цей чернець мав у своєму житті одне пристрасне бажання: щоб господь сподобив його піти до святого гробу господнього і вклонитись йому. Отож він ходив по селах, збирав милостиню, і за кілька років, коли уже постарів, пощастило йому нарешті зібрати тридцять лір, саме стільки, скільки потрібно було на подорож. Він висповідався, дістав дозвіл від ігумена і рушив у дорогу.

Та не встиг він далеко відійти від монастиря, як раптом бачить чоловіка в лахмітті, блілого, сумного, який, схилившись, рвав траву. Чоловік цей, почувши стукіт чернечого посоха об камені, підвів голову.

«Куди йдеш, отче?» спитав він.

«До гробу господнього, брате мій. Щоб тричі обійти круг нього і вклонитися йому».

«Скільки ж у тебе грошей?»

«Тридцять лір».

«Віддай мені свої тридцять лір, бо в мене голодують і жінка, і діти. Дай мені їх і зроби три круги навколо мене. А потім упади ниць і вклонися мені».

Чернець витяг свою калитку з тридцятьма лірами, віддав їх біднякові, зробив навколо нього три круги, а

потім впав ниць йому до ніг і вклонився. З тим і повернувся до монастиря.

Манольос похилив голову, замовк. Під враженням розповіді друзі теж мовчали. Їхні серця були зворушені.

Манольос підвів голову.

— Пізніше я довідався, що тим ченцем, який вирушив до гробу господнього, був сам отець Манасія, мій патрон. Та йому соромно було признатися мені в цьому з скромності. Але тільки сьогодні, після стількох років, я зрозумів, хто був той бідняк, якого зустрів мій патрон недалеко від монастиря.

Манольос замовк. Голос його наостанку затремтів. Друзі підступили до нього.

— Хто ж то був? — спитали вони тривожно.

Та Манольос не поспішав з відповіддю. Нарешті, тихо, мов стиглий плід, що падає вночі в саду, пролунав його голос:

— Христос.

Трое друзів здригнулись. Неначе перед ними, в темряві, враз з'явився Христос, смутний, бідно вдягнутий, гонимий людьми, із закривавленими від довгої дороги ногами. З страхом і радістю відчували вони біля себе невидиме пришестя. Якийсь час ніхто з них не міг вимовити й слова. Та й що могли вони сказати? Куди повернутись? З ким говорити? Вони нікого не бачили. Проте ніколи ніщо не здавалось їм таким виразним, таким відчутним, як це невидиме для них повітря в образі лагідної людини.

Першим стрепенувся Яннакос. Він крикнув, втупивши очі в темряву:

— Хто це? — так, наче хтось постукав у двері. — Хто це? — закричав він і простягнув руку.

Листя смоковниці заколихалось, ніч знову сповнилась пахощів від хлібів, жимолості і стиглого інжиру. І в міру того, як четверо друзів глибоко вдихали цей аромат, вони відчували, як проникає в них і розливається від ніг до голови невидиме пришестя. Всі вони пригадали, як ще тоді, коли були дітьми і душі їхні були непорочними, проникав у них і проймав їх цей самий невидимий дух, в той час як вони причащалися в страсний четвер.

— Манольос, — сказав Міхеліс і хотів обійняти друга, та стримався, — Манольос, із сьогоднішнього дня, з того часу, коли я побачив, як ти виходиш з воріт конака

із зв'язаними назад руками і йдеш спокійний, радісний, щоб прийняти смерть і врятувати наше село, я відчув, що тебе огортає новий вітер, якийсь дивне сяяння, наче ти підріс, наче ти потоншав, наче ти став полум'яним. З тієї хвилини я вирішив: куди б ти не пішов, я піду за тобою. Куди б ти мене не повів, я піду і зроблю все, що ти наказеш мені.

На якусь мить він замовк, немовбито злякався. Та зараз же рішуче додав:

— Тепер, коли я побачив, як мій батько їсть, п'є і спить, я зрозумів, що я більше зв'язаний з тобою, Манольос, ніж з ним. Я не зобов'язаний більше коритися йому, тільки тобі.

Яннакос і Костандіс хотіли й собі сказати щось, та не змогли, вони почали плакати.

Вийшла дружина Костандіса, почула, як хтось схлипує, похитала головою і вернулася у хату. Манольос взяв руку Міхеліса і міцно стиснув її в своїх руках.

— Брате мій, — сказав він, — ти кращий, чистіший, ближчий до Христа, ніж я. Тобою не оволодівають диявольські пристрасті, ти знаходиш справжню дорогу простіше, вірніше, ніж я. Те, чого я намагався досягнути протягом багатьох років і не досяг, ти досягаєш спокійно і не кваплячись. І твоя жертва більше важить, бо в тебе і будинок архонтський, і батько архонт, і багатство, і ім'я. А в мене нічого нема. Я не жертвую богу нічого, а проте завжди мучуся, щоб принести найменшу жертву. Як і в мого патрона, отця Манасії, у мене, дурного, були великі плани. Мені мало було моєї кошари, мало було села, я жадав сісти на великий корабель, помандрувати на край світу, щоб знайти собі порятунок. Мені здавалося, що гроб господній дуже далеко, край світу, і я ставився із зневагою до цього клаптика землі, на який мене поставив господь... А тепер я зрозумів: Христос — повсюди, він ходить навколо нашого села, стукає в наші двері, стоїть і просить милостині перед самим нашим серцем. Бідний, голодний, без пристановища, Христос у цьому багатому селі, де живуть і панують аги, ладаси, попи грігоріси. Христос — бідняк, і в нього голодні діти. Він просить милостиню, стукає в двері і серця, а його проганяють від одних дверей до других, від одного серця до другого.

Манольос підвівся. Обличчя його сяяло в темряві.

— Браття, ми пригрієм його, відчинимо йому двері

наших хат і наші серця. Раніш я його не бачив, не чув. Тепер я його бачу і чую. Позавчора вночі, коли Яннакос зійшов на гору, щоб побачитись зі мною в моїй самотині, я виразно почув, як кликав мене Христос, назвав на ім'я. І я спустився з гори. Мені здалося, що він кличе мене, щоб я прийняв смерть. Але, як видно, він кликав мене не для цього. Тепер я знаю, навіщо він кликав мене, і я наважився.

У темряві почувся чийсь голос. Певно, то був голос Костандіса

— На що ж ти наважився, Манольос?

— На що наважився? — перепитав Манольос і якийсь час роздумував: — Як передати це вам словами? Я не можу. Мені здається, що тільки ділом, якщо господь того захоче, я зумію передати. Браття, я наважився цілком змінити життя своє, зректись минулого, забрати Христа з вулиці. Я буду йти вперед із сурмою, як його сеїз, і сурмити. Про що я сурмитиму, я не знаю. Та мені це й байдуже. Коли я розкрию рот, Христос покладе мені на язик потрібні слова. Браття, отож я наважився, я готовий

Він замовк. Якийсь час на подвір'ї не чути було нічого, крім шелесту листя смоковниці. Та скоро знову залунали голоси і посипалися запитання.

— А ми, а ми з нашим осликом, з нашими товарами, з нашими дріб'язковими дільцями? — спитав Яннакос.

— А ми з жінкою, з нашими діточками, з нашою кав'ярнею? — спитав Костандіс.

— А я й не питаю, — сказав Міхеліс, — я вже наважився. Перш ніж іти до вас сьогодні, я вже вирішив: я залишу батьківську оселю.

Манольос мовчав. У тьмяному світлі, що його кидали зверху зорі, він розрізняв обличчя Яннакоса і Костандіса, які все ще схилились до його лиця, і запитували й чекали на відповідь. Але що відповісти? Як він міг вирішувати за них і перевертати їхнє життя шкереберть? У кожного є свій час порятунку. Проте кожний повинен сам міркувати і вирішувати — як і коли.

— Браття, — сказав він нарешті, — кожне рішення людини подібне до плода на дереві. Повільно, терпляче, з допомогою сонця, дощу й вітру зріє плід, досягає і нарешті падає. Майте і ви терпіння, браття, нікого не запитуйте: прийде і ваша благословенна година—і тоді ви не будете більше питати: спокійно, без жалю залишите ви жінку

і дітей, і батьків, і торгівлю, продасте всі ці маленькі перлини і знайдете велику перлину! — Христа.

— Ти розкриваєш нам очі, Манольос, — сказав Яннакос. — Я піду з тобою.

— Не поспішай, любий Яннакос, — сказав Манольос і міцно потиснув руку своєму нетерплячому другові. — Дай спочатку поборотись і перетерпіти мені одному.

— Ти не підеш від нас! — скрикнув Костандіс і простягнув руку, неначе бажаючи удержати Манольоса. — Ти нікуди не підеш від нас!

— Куди ж мені йти, любий Костандіс? Ти не забудь, де знайшов гроб господній мій патрон? Хто бореться і страждає на клаптику землі, той бореться і страждає на цілій землі. Я буду з вами завжди! Тут — у Ліковрісі і на горі, на наших землях. Отут мій тік, сюди мене поставив господь, тут наказав мені стояти і боротись. Отут для мене і святий гроб господній!

Дружина Костандіса знову стала на порозі і щось пробурчала. Та Манольос підвівся, подивився на зорі:

— Браття, вже, мабуть, запівніч, а мені ще треба піднятись на гору. Залишайтеся щасливі. Я пішов.

— І ми підемо, — сказав Яннакос. — Моя сестра, здається, хоче вже спати.

— Та вже глупа ніч, — відповіла вона.

Друзі попрощалися з господинею, постаралися заспокоїти її улесливими словами. Вони побоювались за Костандіса, якого залишали тепер беззахисним в її пазурах.

— Щасливої дороги, діти мої, — сказав Костандіс, проводжаючи їх до воріт. — Христос хай буде з вами!

— Хай пронесе грозу над твоєю головою, — прошепотів Яннакос, як тільки зачинилися двері.

Тиша... Село вже глибоко спало. Тільки вдалині валували собаки. Зорі повисли над трьома друзями, немов мечі. Всю дорогу йшли вони мовчки. Про що було говорити? Вони все вже сказали один одному.

Один-однісінький, прудким, легким кроком, наче його знову підтримували ангельські крила, почав Манольос сходити на гору.

РОЗДІЛ XI

той час, коли люди, заплутавшись у своїх пристрастях, убивали і наражалися на вбивство, били і зазнавали побиття, чи намагались піднятися на небо, хліба повільно, але впевнено достигали, колоски наливались, твердішали і покірливо схилялися до землі, підставляючи косарям шию.

Дівчата понадівали на голови білі хустки, щоб не спалило сонце, побрали в руки серпи і на світанку розсипались по ланах. Вони вже забули про ту небезпеку, що нависла була над селом, тихенько гомоніли про вдову, сміялись, червоніли й жахалися, споминаючи сеїза, якого вони бачили другого дня вранці, як він гойдався на платані, напівголий і спотворений. Дув вітер, і страшний мертвяк погойдувався з рипом, висолопивши синього прикушеного язика.

Та обличчя дівчат прояснялись, коли вони споминали Манольоса. Їх матері ніяк не могли наговоритись, захоплено розповідаючи про те, як тоді, коли їх розгонив ага і вони тікали з майдану, на воротях конака з'явився Манольос, гордий, вродливий, в шапці русявого волосся, мов архангел. А те, що пашекують лихі язика, ніби в нього на обличчі проказа, то все брехні, запевняємо вас, що брехні. Обличчя в нього сяяло, як сонце.

Дівчата позаходили в хліба і почали вправно орудувати серпами, наче бавились, наче гналися за кимсь і обіймали його. Вони безперестану затискували в жменю жмут стеблин, хапали на оберемок і складали за собою цілими снопами. І невгаваючи цокотіли, кидаючи знадливі слова про сільських парубків, і перемивали їм кісточки: той — горбун, той — клишоногий, третій — заїка. І найбільше вад знаходили вони в того, якого тайкома пристрасно бажали в своїй душі більше за всіх.

Вийшла на жнива й височенна дружина Панайотара з двома дочками, Пелагією та Хрисулою, щоб вижати свою невеличку нивку. Засмучений вираз її обличчя говорив про те, що чимало лиха зазнала вона в своєму житті і тому дочасно постаріла. Сердешна закуталась, мов удова, в чорну шаль і, вкрай стомлена, мовчазна, йшла попереду. Навіщо їй було родитися! Що поганого зробила вона богові, за що він так мучить її? І що поганого зробив її чоловік, що став п'яницею, розпутником і посміховищем села? Замолоду це був чесний, неговіркий парубок, роботяга, який проходив повз її ворота і тремтів. Де там вже було йому підняти очі й глянути на неї! Вона — хазяйська дочка, він — бідняк. Та якось запросив його покійний батько і каже йому: «Панайотар, ти мені подобаєшся. Хоч ти й бідний, але роботяга і чесний парубок. Я знаю, що ти кохаєш мою доньку, що ж, бери її, благословляю вас». І от вони побралися, все йшло гаразд, аж до тієї проклятої хвилини, коли він побачив удову!

— Будь вона проклята. Ця сучка живцем з'їла мене... Господи, коли ти можеш почути чесних жінок, почуй мене: вкинь її в пекло, щоб вона горіла там разом з Іудою!

Та тільки вимовила це ім'я, як здригнулась: вийшло так, що вона помолилася господу, щоб її чоловік не розлучався з удовою навіть у пеклі. Злякавшись, вона зупинилась.

За нею дві дочки, пухкенькі, чорняві, привабливі, з густим чорним пушком на щічках і на верхній губі, плескали щось і реготали.

— Про що то замислилась знову наша стара? Глянь, вона стала, мов укопана! — сказала меншенька — Хрисула.

— Б'юсь об заклад, вона знову згадала вдову! — сказала Пелагія, і обидві знову зайшлися реготом.

Пройшов старий Ладас, згорблений, задумливий, босий. Він обернувся, побачив їх; вони вже заходили на свою нивку і познімали з плеч серпи.

— Оце й усе ваше поле, у вас нема іншого? — спитав він стару.

— Оце все, пане Ладас. Інші ділянки вже продані, нема їх... — відповіла жінка і тяжко зітхнула.

Старий Ладас окинув оком нивку, виміряв її в голові, прикинув у думці, який урожай дасть вона, похитав облізлою головою і полентався далі. В душі у нього сичали й досі, мов гадюки, образливі слова Панайотара. Щодня

згадував він про них і щодня клявся, що проковтне колось цю нивку, яка ще лишалася в Панайотара, разом з виноградником: «Я тебе навчу, безсоромний, що таке совість і що таке Ладас».

Старий Ладас пішов далі, зупиняючись біля кожної ниви, і робив свої розрахунки. Так виходив він у жнива щоліта і оглядав лани; а потім — під час збирання винограду; і ще пізніше — під час збирання маслин. Голова в нього була, мов та бухгалтерська книга: він записував до неї, скільки хліба, скільки вина, скільки маслин приблизно збере кожний селянин, чи вистачить йому цього на цілий рік, а чи змушений буде просити позички. Він прикидав у думці, чи можна буде дати позичку тому або іншому селянинові, скільки дати і який процент взяти з кожного.

І так щороку. Але цього разу старий Ладас вийшов на оглядини з іще більш хижими намірами. З того дня, як він врятувався з пазурів смерті, його охопила шалена жадоба пограбувати якомога більше ланів, виноградників і оливкових гаїв, вщерть наповнити лірами скрині, щоб встигнути все це зробити ще до своєї смерті. І ще більше затягнути ремінь на штанях, не їсти; з учорашнього дня він відмовився навіть від своєї улюбленої закуски — маслин; пити тільки водичку божу і перестати навіть одягатися, щоб не робити зайвих видатків. «Часу в нас мало, кіра Пенелопа, — казав він до своєї змертвілої подруги, — кожної хвилини ми можемо померти, треба поспішати. Що ти на це скажеш, кіра Пенелопа?»

— Ти все хочеш загарбати, старий? Навіщо воно тобі? Що ти візьмеш із собою? Лікоть полотна? Дай же і бідарям хоч трохи поїсти!

Старий Ладас нервово обернувся: перед ним стояв архонт Патреархеас, гладкий, вгодований, рум'яний, з величезним крислатим солом'яним брилем на голові, з білою вуаллю, що спадала йому на потилицю, щоб пекуче сонце не викликало бува припливу крові до голови. Він теж прийшов на своє поле, щоб стати над жнивцями, аби вони його бачили і не випускали з рук серпів, а разом з тим, щоб милуватися ними. І кинути їм коли-не-коли якесь до тепен слівце, потішити їх і потішитися самому.

Глянувши на архонта, старий Ладас аж захлинувся від люті, а втім, не сказав нічого.

Архонт Патреархеас реготав, дивлячись на маленьку

зголоднілу мордочку старого скпарі і, на його драні куценські штанці, що висіли на ньому.

— Мені здається, добре-таки вичитав тобі там, у підвалі, той ведмідь, Гіпсоїд,— сказав він Ладасу, щоб якось допекти йому.

— І твою милість він теж непогано вишпетив, мені здається,— писнув старий Ладас.— Невже ти забув уже?

— Ти хочеш нагадати про прізвисько «вельможна свиня»? Що ж мені сказати тобі, братіку? Чим більше я про це думаю, тим більше мені здається, що ти влучив у самісіньке око, падлюко... Можеш повірити, з того часу, як я вийшов з підвалу, в мене з'явився диявольський апетит. Я їм, їм так, що Леньо не встигає різати курей, Нікольос не встигає приставляти молочних ягнят і головки сиру, а мій огорожник — фрукти і овочі... Я не можу наїстися, шановний Ладас, та я й не хочу наїдатися. А коли й буваю іноді ситим, то полощу горло розчином, що його дав мені піп Грігоріс, дай господь йому здоров'я, він теж — добрий їдець! — вибльовую все, мій шлунок стає порожнім і я починаю їсти знову. Зрозумів?

— Зрозумів,— відповів старий Ладас і сплюнув.— Черви підводять із землі свої голівки і милуються тобою, спостерігаючи, як ти повнієш, гладшаєш, наливаєшся, і гомонять: «Ото бенкет буде у нас!» Ти повнішаєш, я худішаю, диявол побрав би нас обох разом!

Сказавши це, він знову плюнув і подався далі.

Розсипавшись по полю, християнські хлопці й дівчата жали, а тим часом ага, запершись у конаку, не виходив навіть за двері. Він то походжав по кімнаті, спотикався і падав на підлогу, п'яний як дим, то не їв, не пив і тільки сидів на подушці, підгорнувши під себе ноги, палив чубук і роздумував про цей облудний світ і, заглиблений в думки, стежив, як від чубука піднімався дим, звивався кільцями в повітрі й зникав. Але одного разу вранці ага встав, одягнувся, покликав горбату Марфу:

— Осідлай мені кобилу, поклади в похідний мішок хліба і м'яса, поклади й пляшку ракі. Я поїду до Великого села, сяду там в оту чортячу машину і вмить злітаю в Смірну. Доглянеш за домівкою, щоб жодна душа не зайшла сюди і не дізналася, що мене нема. А то, нещасна, повернувшись, відітну тобі ніс, вуха і горб, чуєш?

— Чую, шановний ага, чую, їдь собі, і хай пошле тобі господь всіх благ!— відповіла старенька.

А в душі вона хихотіла: «Поїде і привезе мені знов якого-небудь Юсуфчика з Смірни, проклятий!»

Діждавши ночі, щоб ніхто не побачив його, ага сів на коня і виїхав з села, мов злодій.

— І як тільки моя дурна голова не могла цього зміркувати за стільки днів! Дулю мені під самісінький ніс!— пробурчав він і показав собі дулю.

* * *

За кілька днів жнива закінчились. Заскиртувавши хліб, селяни почали молотити, віяти і переносити зерно в мішках додому. Панайотар відніс весь свій урожай до млина, помолов, приніс до хати і наказав дружині й дочкам замісити тісто і посадити в піч. Потім узяв пістолет, став посеред двору і почав стріляти в повітря. Він дізнався, що аги не було в селі, а нікого іншого він не боявся, отож розшукав захований на горіщі пістолет і почав стріляти й кричати на дружину і дочок:

— Геть! Геть звідси! Забирайтеся під три чорти! Я хочу залишитися сам!

Втрутилися сусідки, впали йому до ніг і заходились благати. Дружина і дочки плакали. Але, чим далі, тим більше лютував Панайотар і кричав: «Геть! Геть!» Він схопив усіх трьох за волосся, викинув з хати, запер ворота на подвійний засув, добув з комори сулію з ракі, витягнув ковбасу, що заховав був на закуску, порозкладав навколо себе гарячі хлібини і розлігся під оливкою, посеред двору.

Він пив, їв, хапав раз у раз пістолет, стріляв, а потім валився напівголий на спину і сукав у небо дулі: «На тобі, падлюко!— кричав він.— На тобі, падлюко!» І знову заходжувався їсти й пити.

Кілька днів і ночей чули сусіди, як він ревів і стріляв, а іноді заводив пісень. Та чим далі голос у нього ставав хрипкішим, постріли рідшали. Сусіди якось припали до дірочки в воротах і глянули: весь голий, з рудою бородою, оббльований, лежав він навзнаки, сукав у небо дулі й ревів хрипким голосом: «На тобі, падлюко! На тобі, падлюко!»

Другого ранку після того вони вже нічого не чули, крім одного пострілу. Потім почулося тихе ревіння і стогін, і нарешті настала повна тиша. Сусіди зібралися перед

ворітьми і спостерігали крізь дірочку: простягнувшись ниць серед блювотиння, хлібин і сечі, Панайотар лежав нерухомо.

— Давайте виламаємо ворота, — запропонував цирюльник Андоніс, — якщо він помре, то сповнить смородом усе село.

— Треба перше спитати батюшку, — запропонував папалар і побіг до попа Грігоріса.

— Виламайте ворота, напевно він дуба врізав, і поховайте його, а я не хочу втручатися в цю справу! — заявив піп. Ще й до цього часу він переживав і ніяк не міг перетравити того, що йому наговорив Гіпсоїд у підвалі.

Прибігла дружина з дочками, зламали ворота й підняли Панайотара з бруду. Він був блідий, як смерть, схуд наполовину і був весь у ранах, бо валявся на розбитому склі, проте був ще живий. Дружина обмила його, як миють коней: дочки тягали воду з колодязя, що був у подвір'ї, і виливали на нього цілими відрами. Панайотар трохи відійшов, розплющив очі, та, побачивши навколо себе жінок, розлютився.

— Геть! Геть! — крикнув він і кинувся, згорбившись, шукати пістолет.

Але в нього не було більше сил, і він брязнув об землю.

Його підняли, втягли в хату, поклали на ліжко. Цирюльник Андоніс запропонував поставити йому банки, та сусіди не допустили.

— Яку кров хочеш ти у нього взяти, Андоніс? Він же й так білий, мов свічка... Покличемо краще стару Мандаленю, вона заклене злого духа, що вселився в нього.

Якийсь хлопчисько кинувся прожогом, щоб розшукати знахарку.

Тимчасом одна сусідка запропонувала зготувати йому кислий лимонад, інша — покласти гарячу цеглину на живіт, а одна бабуся — плюнути на нього всім по три рази, щоб злий дух злякався і вийшов з нього.

Та поки вони радились, що робити, де не взялася стара Мандаленя, прудка, весела, з трьома мішечками ліків. В одному з них, біленькому, було повно всякого запашного цілющого зілля; в другому, чорному, було повно порошків і пляшечок. Третій, синій мішечок, був наповнений чорними бобами, зеленими розбитими скельцями, смо-

лою; в ньому ж був і великий кусок святого хреста господнього, квіти від плащаниці і кісточка з кажана.

Стара нахилилась, уважно подивилась на Панайотара, похитала головою, відвела вбік дружину:

— Ти багато вже натерпілась, сердешна Панайотари-ха,— стиха промовила вона до неї,— моє серце крається за тебе... Це, дитино моя, не людина, а звір. Тепер він на якусь часинку втратив сили і втихомирився. Та як тільки подужчає, він почне виробляти те ж саме, а то навіть і гірше. Таким же був і мій покійничок, та, хвалити богові, його дідько вхопив... Я хочу довірити тобі одну справу, та тільки ти мусиш поклястися, що триматимеш її в таємниці. Навіть господь не повинен чути про це!

— Клянусь тобі в цьому,— сказала бідолашна жінка і затремтіла.

— Диви-но сюди,— сказала їй стара Мандаленя і вказала на чорний мішечок.— Тут чародійний порошок: коли його дати Панайотару, то за кілька днів він тихо, без болю, гине. Що ти на це скажеш? Ти врятуєшся, бідолашна! І він теж позбудеться своїх гріхів.

— Ради самого господа, не говори мені про це!— скрикнула нещасна жінка.

— Ну, як хочеш,— сказала стара Мандаленя і знизала плечима.— Я стараюсь, щоб тобі ж було краще, та коли ти не хочеш...

Вона нервово сунула чорний мішечок за пазуху, витягла білий із зіллям і почала знахарювати: варила зілля, поїла ним Панайотара, налила оливи з лампадки богоматері, перемішала з перцем і натерла Панайотара цією сумішшю. Потім їй нагадали про цеглину. Вона приклала йому до живота і розпечену цеглину. Далі взяла з синього мішечка смолу, розтопила її і накреслила на воротях хрест. Повернувшись до хати, вигнала всіх звідти, зачинила двері, підійшла до Панайотара, плюнула на нього тричі і показала йому дулю.

— Хай тебе дідько вхопить, Іудо!

З тим і вийшла з хати.

— Не займайте його,— сказала вона,— я прочитала над ним молитву. За три дні він буде, як куріпка.

За послугу вона взяла скоринки хліба, що валялись на подвір'ї, і лікоть ковбаси, що висіла ще на оливці, перекристалась і пішла.

«Мужчини—то дикі звірі, будь вони тричі прокляті!—

казала вона дорогою сама до себе.— Ех, коли б мені та дали волю, я всім їм підряд давала б порошку і посилала б їх к бісовій матері!»

В ту хвилину, коли вона сунула вже ключ в отвір замка, щоб відімкнути двері, мимо проходив Яннакос з осликом. Він поспішав і був чимсь засмучений.

— Ей, ей, постривай,— крикнула йому Мандаленя,— дай мені глянути на тебе хоч трішки, Яннакос! Як там ся має мій племінничок? Невже тобі його не жаль? Ви спантеличили його, і тепер він сидить на горі один-однісінький, як та зозуля, і, кажуть, все читає євангеліє... Подумати тільки! Євангеліє... Замість того, щоб плодити дітей з Леньо...

— Оце така подяка, кіра Мандаленя? — роздратовано сказав Яннакос.— Невже не знайшлося людини, що впала б йому до ніг і поцілувала б їх? Нема на вас погібелі, підла старизна, паршиві мавпи.

Але стара Мандаленя, що вже переступила була поріг, в одну мить опинилась на вулиці.

— Невже не буде на тебе хориби коли-небудь,— крикнула вона йому,— і не потрапиш ти мені до пазурів? Я б на тобі помстилась!

Хихикнувши, вона зачинила двері.

Та Яннакосу було не до сварки! Думки його були в Саракіні, звідки він щойно прийшов, і серце в нього краялось. Кілька хатин було поставлено, але бракувало дерева, щоб зробити покрівлю. Дітлахи, бліді, худючі, сиділи біля печер, не в силі навіть погратися. Сиділи поважно, задумано, мов старі люди, і зосереджено дивилися вниз, на достиглі хліба і на дівчат у білих косинках, які жали їх. Дехто в жінок збирав траву, інші розпалювали вогонь, та олії в них не було, хліба не було, маслин і поготів. Отож і їли траву, зварену в воді. Чоловіки порозходились по навколишніх селах шукати роботи, а піп Фотіс узяв євангеліє та мішок, блукав по селах, як жебрак, і просив милостині для своїх людей.

— Як поживаєте, дядьку? — спитав Яннакос дідка, що таскав воду з одного видолинка на скелі і поливав грядку, яку обробив на невеличкому клаптику землі.— Як поживаєте в новому селі?

— Хвалити богіві,— відповів дідок,— живемо ще.

— Бачу я, дітки кволі, ніжки в них, мов ті очеретинки.

— Та вони подужчають, не турбуйся. Деякі, звичайно,

помруть, та це нічого, жінки наплодять інших, дай їм бог здоров'я! Сім'я людське — воно ж безсмертне! А в тебе є діти?

— Нема.

— Нема? То чого ж ти сидиш? Іди, розплоджуй! Жінок багато, хвалити богіві, ти йди й розплоджуй діток! Підкинь хмизу в огнище!

Яннакос пішов далі. Дехто впізнав його, підбіг, привітно зустрів. Жінки оточили ослика, пожадливо дивилися на повні корзини... Одна дівчинка простягла руку, розгорнула червону стрічку, милувалась нею, гладила кінчиками пальців, зітхнула і знову сунула її в корзину... Чорнява молодичка, із здутим від голоду животом, витягла з корзини гребінця з білої кістки і довго дивилася на нього, не маючи сил відірватись від нього. Очі в неї спалахували, мов у хижака, перебігаючи з гребінця на Яннакоса, розум помутився. Їй здалось, ніби вона вже вкрала гребінь, втекла і ніхто цього не помітив. І от вона сидить тепер перед своєю печерою і так спокійно, спокійно розчісує на сонці волосся.

Яннакос розмовляв з чоловіками та іноді кидав погляд і на жінок, які обступили ослика. Жінки хижо нишпорили в корзинах, а потім знову опускали порожні руки. Раптом Яннакос схопився. Очі в нього радісно заблищали. Він зняв з пояса дудку і заграв, а потім приклав руки до рота лійкою і загорлав:

— Гребінці, стрічки, дзеркальця, голки, шпильки, полотно! Вибирайте й забирайте, молодички! Грошей мені не треба: на тім світі заплатите!

Жінки збудоражились. Вони метнулися були до корзини, але стримались.

— Він жартує, — сказала одна, — хоче нас присоромити. Не чіпайте! Не чіпайте!

— Та він не жартує, кажу вам! — сказала чорнява молодичка і кинулась бігти, тримаючи в руках гребінця.

І дівчинка знову засунула в корзину руку і схопила червону стрічку!

— Я теж побіжу! — скрикнула вона і почала стрибати з каменя на камінь, як та кізочка.

Яннакос дивився і сміявся. Він зійшов на високий камінь.

— Розбирайте корзини сміливіше, молодички! Я правду вам кажу, грошей не беру, на тім світі заплатите! Я вам повірю!

Тоді жінки накиннулись на корзини. Вони вже не вибирали, а хапали, що потрапить під руку, пищали на radoщах і тікали. За якусь мить обидві корзини спорожніли.

— Ти що — божевільний? Чи святий? Хто ти, брате Яннакос? — спитав його якийсь дід.

— Я лихвар, — відповів Яннакос, сміючись. — Господь запластить мені з процентами.

— Чував я, сину мій, що діди наші позичали отак і домовлялися, що їм буде заплачено на тім світі. І вони вірували в це.

— Я теж вірую, — сказав Яннакос.

Потім взяв ослика за уздечку.

— Бувайте здорові, — сказав до діда.

Під горою Саракіною, ще до того, як потрапила йому на очі стара Мандаленя, він зустрів Нікольоса, який біг у село, тримаючи на плечах барана.

— Ей, Нікольос! — крикнув Яннакос. — Що поробляє Манольос?

Нікольос обернувся, розсміявся.

— Читає, — відповів він, — читає, сердега, і думає... А я несу барана хазяїнові і скоро женюсь.

Він крутився, здіймаючи куряву, і почав танцювати з бараном на плечах. Обличчя в нього поблискувало на сонці, мов бронза, губи бліщали дивною білістю... Він танцював, танцював і раптом закричав:

— Я женюсь, дядьку Яннакос, на Леньо! Ти чув, либонь, про Леньо!

Він знову вибухнув реготом:

— Сказати вам одну приказку?

— Ану, скажи, Нікольос, ти сьогодні в гарному настрої!

— «Грігоріс не спав, а Мелетіс читав, і Грігоріс забрав у Мелетіса жінку!»¹

І його сміх знову знявся в повітря і забив джерелом.

* * *

Манольос і справді читав евангеліє і вдень, і вночі і поринав у роздуми. Він читав, схилившись над святим текстом, намагався спочатку, важко впріваючи, розкрити кожне слово, щоб зрозуміти зміст. Кожне слово здавалося йому міцною мигдалиною, яку він мусив розбити, щоб

¹ Непередавана у грецькій мові гра слів. Імена Грігоріс і Мелетіс по-грецькому схоже звучать з відповідними дієсловами: «не спати-пильнувати» і «студіювати-читати».

вийняти і покуштувати солодкий плід. Та потроху, з часом, разом з любов'ю, слова ставали м'якшими, робилися легшими, самі розкривалися під його гарячим диханням.

І раптом все здалося йому дуже простим, звичайним, а Христос — добрим словом, що спустилося на землю для простих неписьменних людей. І Манольос ішов тепер вслід за Христом, крок за кроком, не спотикаючись, від тієї хвилини, коли Христос народився у Віфлеемі і до нього прийшли пастухи — з ними був і Манольос — і заходилися співати круг ясел «Осанна», і до того великого сонячного дня воскресення, коли Христос підвівся з могили і ввійшов до нього в серце.

Манольос узяв колоду з вирізьбленим ликом Христа і заходився добати її зсередини, щоб його власне обличчя могло зручно увійти в заглиблення. Видовблюючи, він раптом пригадав, як ще тоді, коли він був послушником, приїздив до них якийсь мудрий богослов з Константинополя, щоб відсвяткувати в їхньому монастирі паску. В страсну суботу вранці цей богослов піднявся на амвон, тримаючи під пахвою цілу купу товстих, тиснених золотом книг, і почав говорити перед простими ченцями, вживаючи щоразу важкі слова і звороти. Цілісіньких дві години пояснював він ченцям тайну воскресення... До цього часу ченці вважали воскресення дуже простим, дуже природним і ніколи не ставили перед собою запитань, як і чому... Воскресення Христа здавалося їм таким же простим, як і схід сонця вранці після кожної минулої ночі. А тепер цей хитромудрий богослов із своїми численними цитатами, з своєю великою мудрістю тільки заплутав їх... І, повернувшись в келію, старий Манасія звернувся до Манольоса:

— Хай простить мене господь, сину мій, але вперше в цьому році я не зрозумів, як воскрес Христос.

Раз у раз приміряв Манольос на своє обличчя вирізьблену маску, щоб подивитися, чи підходить вона. Якось Нікольос застав його з маскою на обличчі і вибухнув реготом:

— Мені здається, що ти впав у дитинство, Манольос, і граєшся з цяцьками і ляльками. Ну що ж, на здоров'ячко тобі!

Манольос посміхнувся.

— Я не граюсь,— сказав він і замовк.

Багато вже днів Нікольос крутився коло Манольоса, хотів йому щось сказати, але слова застрявали у нього в горлі і душили його. Та сьогодні він наважився, підійшов

близько, примостився рядом з Манольосом, нахилився, подивився на вирізьблене дерево, але думки його були в іншому місці. Нарешті своїм міцним коліном він дошкульно штовхнув Манольоса.

— Манольос, ей, Манольос,—крикнув він голосно, так, немов знаходився на протилежній горі й гукав його.

— Кажі, Нікольос, тільки не кричи так. Кажі тихо, я слухаю.

— Я тобі маю щось сказати. Ти не розгніваєшся? Чуєш?

— Я не розгніваюсь, Нікольос, кажі. Та не штовхайся тільки, бо мені боляче.

— Я женюсь на Леньо! — крикнув Нікольос і міцно стиснув важкий пастуший ціпок, готовий відбити напад, якщо б Манольос накинувся на нього.

Манольос посміхнувся.

— Я знаю про це,— сказав він тихо.

Нікольос витріщив очі.

— Ти знаєш про це,— сказав він,— ти знаєш про це і не кидаєшся на мене? Клянусь хлібом, що його їм, я вбив би тебе, був би я на твоєму місці.

— Я даю вам обом своє благословення. Живіть здорові, і хай вам щастить! Живіть до старості, плодіть дітей, та таких, щоб вирости хорошими людьми

— Це не вкладається в мій голові,— прошепотів Нікольос після довгого роздумування.— То ти не вб'єш мене?

Манольос простягнув руку, обійняв підпаса.

— Невже ти не вб'єш мене? — вдруге запитав Нікольос. Він почав уже навіть непокоїтись.

— Ні, ні, мій любий Нікольос, я не вб'ю тебе,— і засміявся.

Нікольос раптом злякано схопився, кинув на Манольоса погляд. Той знову заходився довбати колоду.

«Він хворий, бідолашний, він з'їхав з глузду, краще я піду він нього», подумав Нікольос. Два чи три рази він стрибнув з каменя на камінь, сунув пальці в рот, свиснув. Прибігли собаки, настигли вівці, Нікольос знов опинився серед знайомих йому живих істот, яких він добре знав і які добре знали його, і заспокоївся.

Тільки на одну мить в думках Манольоса промайнула Леньо, кругленька, вкрита пушком, зухвала, точнісінько така, як Нікольос. Манольос опустив собі на коліна колоду і на якийсь час замислився.

— Хай буде з ними моє благословення,— прошепотів він.— Вони пішли по шляху, що його визначив для людини на землі господь. Я ж намагаюсь піти іншим шляхом — без дружини, без дітей, без радощів. Я зрікаюся світу, обтрушую його прах з ніг своїх... Чи правий я? Христос був правий, але ж він був богом, а я людина. Чи не є це великою зарозумілістю з боку людини — бажати йти по стопах господя?

Він не знаходив відповіді. У критичні хвилини, ні в кого не питаючись, він упевнено йшов вперед. Ніколи він не почував такої упевненості, такого справжнього щастя, як того дня, коли йшов із скрученими назад ліктями, щоб його повісили. Але в справах незначних, коли не була захоплена вся душа його, Манольос запитував, примірявся, вгався.

Позавчора він ходив на Саракіну, щоб побачити попа Фотіса і попросити в нього допомоги. Може, йому доводилося проходити через такі випробування, і він міг би простягнути Манольосу руку. Але батюшки не було вдома, він ходив по навколишніх селах, збирав милостиню. Отож Манольос повернувся назад, до свого відлюддя, і знову взявся за євангеліє. Воно мало дати йому відповідь.

Він розгорнув маленьку книжечку, так, як ми розчиняємо у велику спеку двері, що виходять до моря, і заходився плавати й освіжатися в святому тексті. Він одразу ж забув про ті питання, які мучили його, розум його не ставив більше запитань, серце давало йому відповідь за відповіддю.

Потім підвівся, доклав востаннє рук до маски Христа, поглибив її, скільки було потрібно, і приміряв до свого обличчя, маска підходила чудово.

— Слава тобі, господи,— сказав він,— я закінчив її.

Він вклонився масці, увійшов до хати і повісив її на стінку разом з старим розп'яттям, з великою кількістю ластівок.

* * *

Вже не прийде більше на свято знадлива вдова Катерина... А раніше щороку вона ще звечора готувалася до цього дня, милася, змашувала волосся лавровим маслом, чистила зуби горіховим листям, надівала на шию намисто з голубих камінців, що захищали її від лихого ока, і йшла на гору, до церківки святого Іллі. Вона йшла сама, ніхто не насмільювався підійти до неї прилюдно. Вона теж вкло-

нялася вогненній іконі. І грізний пророк люто дивився на неї, він не міг відділитись від густих фарб і срібних штампованих пластин¹, в які вгиснули його віруючі, як у в'язницю. Вдова знала це й тому безбоязно прикладалась до нього червоними губами.

Але тепер вдова лежала горілиць в землі, і все в неї зотліло — і волосся, і губи, і щоки, і шия; лишилися самі тільки зуби, там, глибоко десь у землі, і блищали, мов білі прибережні камінці.

І Панайотар теж не пішов у цьому році на свято. Він все ще лежав на ліжку і вивергав прокльони. Але дві його доньки вийшли тайкома з воріт і теж пішли вгору. Вони опускали очі, коли проходив який-небудь юнак, і хихотіли вслід йому і знущалися з нього:

— Глянь на цього бідолаху, як він горбиться. Подивись на цю очеретину, ото — молодець!

Ішов на гору і цирульник Андоніс — неголений, бо був дуже зайнятий своїми справами і не встиг поголитись. Він дуже любив пророка Іллю, бо всі селяни, перш ніж вирушити на свято, голились у нього в цирульні, а потім, коли поверталися з свята, деякі з них напивались, простуджувались, хворіли і на другий же день кликали його, щоб поставив їм банки. В ці дні він мав найбільший прибуток. Рвав він, як ми знаємо, й зуби, але в усіх цих падлюк були такі міцні зуби, що вони могли розкусити ними навіть тверду, мов камінь, мигдалину. А коли в них і хитався який-небудь зуб, вони навчилися — і який тільки чорт їх навчив! — прив'язувати його шпагатом, смикати, і зуб вискакував сам. Після цього вони випивали повну склянку ракі і починали знову розкушувати тверді, мов камінь, мигдалини.

Троє наших друзів ішли повільно, тихо розмовляючи, і лишалися в хвості натовпу. Спочатку Міхеліс і Яннакос ішли пішки разом з попом Грігорісом. Один, щоб наглядати за осликом, на якому сиділа верхи Марйорі, і кидати йому коли-не-коли ніжне слівце, аби ослик відчував, що хазяїн поруч, і не турбувався. Другий, щоб бути в товаристві Марйорі, дивитися одне на одного з мовчазним жаданням і потай смакувати майбутні радощі. Міхеліс милувався ніжністю, соромливістю і шляхетністю своєї наре-

¹ Срібні штамповані пластини з різними зображеннями — це приношення віруючих, що їх вони навішують на ікони на ознаку сповнення своїх молитов.

ченої, а вона — його добрим, пухлявим обличчям, чорним кучерявим волоссям і його молодечою статурою. Отак у надвечірньому світлі, сповненому спокуси, в гомінкому натовпі, що прямував на гору, затамувавши подих, вони забували про все на світі. Їм здавалося, що обійми, які чекали їх в недалекому майбутньому, відбувалися вже тепер. Очі Марйорі прояснились, вона дивилася перед собою в порожній простір і бачила іншу Марйорі, що тримає на руках немовля і годувала його груддю.

— Пророче Ілля! — прошепотіла вона, втупивши погляд у верхівку гори, — я припадаю до твоїх ніг, удостой і мене зачати сина!

Костандіс теж ішов за ними з усім своїм сімейством. Попереду, верхи на мулі, сиділа його дружина, на крупі — двоє дітей, а сам він, мовчазний, зосереджений, ішов за ними пішки. Та й про що їм було розмовляти? Давно вже сказали вони одне одному все, коли по-доброму, а коли — і з лайкою. Вона раз у раз вибухала ще гнівом, а він склав уже зброю, увійшов, як сам казав, у царство небесне і мовчав.

Та поступово троє друзів, неначе бажаючи лишитися на самоті, один по одному позбулися своїх турбот і зійшлися в хвості натовпу.

— А де ж Манольос? Хіба він не з вами? — спитав Костандіс. — Невже він не прийде на свято?

— Вчора ввечері я був у нього в кошарі, але не застав його, — відповів Міхеліс. — Я покликав тоді Нікольоса. «Він пішов, — сказав той, — ще на світанку до пророка Іллі, тримаючи в руці глечик з маслом і цілий оберемок лаврових гілочок, але ще не повернувся. Він нездужає, запам'ятайте це, хазяїне, він з глузду зсунеться, він уже з'їхав з глузду. Я признався йому, що відбив у нього Леньо, а він мене не вбив. Тепер сидить і читає й співає, а незабаром почне кидатись камінням».

Троє друзів зайшлися сміхом.

— А й справді, — сказав Яннакос, — Манольос не той уже, яким був. Не знаю, чи повірите ви тому, браття, що я вам скажу? Може, очі мене обдурили, може... Та одного разу вночі, коли я був у нього і він сидів на кам'яній лавці та спирався головою об стінку, я бачив круг його голови якийсь дивний блиск — круглий сяючий вінець, як у святих на іконах... Ви вірите цьому?

— Я вірю, — сказав Міхеліс.

— Я теж,— сказав Костандіс.

І вони замовкли.

Тепер можна було розгледіти церківку — щойно вибілену, білосніжну, вклинену серед височезних скель. Точнісінько так зображували грізного пророка Іллю на іконах; серед високих скель, що здіймалися праворуч і ліворуч, мов крила. Оці неприступні скелі й справді стали крилами його високої самотності і, здавалось, підносили його до неба.

Рядом з церківкою все ще стояла, от-от готова розвалитись, келія, в якій за старих часів жив якийсь святий подвижник. Збереглася ще й укрита лавка, на якій він сидів, а на скелі, на цвяху, висіли його чотки, в масних плямах з чорним полотняним хрестиком. А біля церківки була його могила із залізним хрестом, і над могилою — табличка з якимсь ім'ям, та воно вже стерлось.

Старий паламар ще на світанку піднявся на гору, щоб прибрати в церківці, посвітити лампадки, прибрати її лавровими гілочками. Та як тільки він відчинив маленькі двері, він скрикнув і став переляканий. «Господи, помилуй! Господи, помилуй!» прошепотів він і заходився старанно хреститися: вся церківка сяяла дивною чистотою: вимита, витерта, свічки начищені, лампадки поналивані оливою, а ікони прикрашені лавровими гілочками. Хтось розпалив вугілля, посипав його ладаном, і повітря в церкві сповнене було пахощів.

Паламар витер з чола піт і не насмілювався увійти всередину. Він боявся, а що, як ангел заховавсь у вівтарі? Якось уранці, в сільській церкві, коли він прийшов її прибрати, то побачив, як архангел Михаїл, ліворуч на куполі, тихо-тихо ворушив крилами. Паламар знепритомнів і відтоді не хоче вже більше бачити ангела на очі, і чудеса лякають його: «Нехай вони згинуть!» шепотів він.

Паламар сів на порозі і зрідка обертався й кидав злякані погляди на вівтар. Та час минав, але ніякий архангел не показувався в церківці. Тоді він посмілішав. Йому вже захотілося їсти. Він розкрив торбу, взяв окраєць хліба і шматочок сиру, щоб з'їсти, та їжа стала йому впоперек горла, він не міг її проковтнути. Тоді він вийняв пляшку з вином, випив кілька ковтків, отямився, в горлі йому відлягло, і він заходився потихеньку жувати. Поївши і випивши, старий паламар набрався сміливості, перехрестився і героїчно переступив поріг. Потім нахилився, заглянув у вівтар — нікого!

— Слава тобі, господи! — сказав він. — Ангел прийшов, поприбирав і пішов собі. Я позбувся лиха!

Він заходився заново витирати, вимивати, начищати свічки, розставляти підноси на столі, щоб скоротати час, бо любив цю білосніжну церківку, вона була зв'язана з усім його життям.

Церківка була зруйнована, а його покійний батько дав пророкові Іллі обітницю, що збудує її заново, якщо видужає його єдиний хлопчик, яким і був цей старий паламар. Він видужав, і батько дотримав слова.

Паламар згадав колишне, тяжко зітхнув.

Великі події відзначили його народження. Він народився, відтоді вже минуло сімдесят п'ять років, у страсну п'ятницю, опівдні, в годину, коли розпинали Христа. Повитуха відразу ж заявила, що ця дитина стане митрополитом. І тоді ж його батько, добрий християнин і хороший господар, поставив собі за мету життя дати єдиному синові освіту, щоб він справдив своє велике призначення. Все йшло добре: майбутньому митрополитові легко давалося навчання, він був тямущий і богобоязливий, закінчив на відмінно гімназію у Великому селі і готувався вступити до вищої богословської школи на острові Халкі...¹ Коли це раптом одного вечора з'явився перед ним у глухому провулку чорт, і звали його Кір'якула. Присадкувата, чорнява, мов жучок, повногруда, з трьома великими родимками на верхній губі. Було їй лише дванадцять років. Бідолашний майбутній митрополит розгубився, голова йому запаморочилась, і він обійняв її ззаду. Три родимки у неї на верхній губі звали його з розуму. Даремно плакав нещасний батько і закликав не відступатись від того шляху, який визначив йому господь. Майбутній митрополит заявив, що Кір'якула в нього одна-однісінька, іншої в нього нема, і він заподіє собі смерть, коли не жениться на ній. І женився.

— Слава тобі, господи! — казав він часто і втішався: — Слава тобі, господи, я став паламарем і не зійшов з визначеного мені шляху.

Отак в роздумах про сучасне і про колишне минув час. Сонце схилялося на захід, і паламар знову сів біля порога і з почуттям гордості дивився на прочан, які піднімались на гору вузенькою стежкою, так, немов він був іме-

---

¹ Х а л к і — острів поблизу Константинополя.

нинником, і друзі йшли до його господи, щоб побажати йому багато років щасливого життя.

Він уже виразно чув крики ослів. Тоді він підвівся, схопив вірвовку і заходився по-святковому калатати в маленький дзвін.

Першим, верхи на мулі, мов на троні, показався піп Грігоріс. Паламар побіг зустрінути його і потримати йому стремено, щоб той спішився.

— А ти поприбирав у церкві, понатирав свічки? — спитав піп, перш ніж злізти з мула.

— Все в порядку, отче, — відповів смиренно старий.

Він не насмілювався розповісти про чудо, бо хотів, щоб уся слава виявлення чуда належала йому одному.

— А поставив дискоси¹ на столі, як я тобі наказував? Ми умовлялись — три дискоси: один для попа, другий — для святого і третій — на свічки.

— Все в порядку, отче, — почувся знову покірливий голос.

Тимчасом наспіли й інші учасники свята. Вони заходили до церкви і клали на дискос, що стояв на столі, кілька колосків і гроно винограду. А потім витягували гаманці, і кожний клав, скільки хто хотів, на інші два дискоси, купував свічки, благочестиво підходив до ікони грізного пророка і бив поклони. Пророк стояв на іконі, край прізви, на вогненній колісниці, запряженій чотирма пурпуровими кіньми. І на ньому була пурпурова ряса, а з голови шугало полум'я. Колісниця вже вихопилася з гори і повисла в повітрі. Якийсь подвижник лежав навзнаки на каменях, прикривши долонею очі від сонця, і з жахом дивився, як пророк віддаляється від нього.

— То сонце! — прошепотіла якась молодичка, захоплена пророком. — То саме сонце!

— То — святий Ілля, не гріши, кіра Марйора, — сказала їй інша жінка.

— Та це однаково, — сказала третя. — Вклоніться йому та й усе.

Сонце вже зайшло. Зірок ще не було. Денне світло все ще безнадійно боролосся з темрявою. Воно піднялося на гору, щоб утекти, проте ніч вже кинулася за ним знизу, гналася з каменя на камінь аж до останнього його укрит-

---

¹ Д и с к о с и — плоскі підноси, куди віруючі кидали гроші на користь церкви або духовництва.

тя — білої церківки пророка Іллі на самій верхівці гори. І раптом, не в силах уже чинити опір, воно стрибнуло в небо і зникло.

В цей час наспіли на свято і біженці з Саракіни, бідні, в лахмітті, із запалими від голоду щоками. Отець Фотіс ішов попереду, спираючись на залізний чернечий посох. Біженці увійшли до церкви останніми, у них не було нічого, щоб покласти на дискоси. З порожніми руками підійшли вони до ікони святого і вклонилися.

— Прости нас, грізний пророче, — прошепотів піп Фотіс, дивлячись на святого. — Ти теж був бідняком, як і ми. Ти так само вдягався в лахміття, як і ми. У тебе нічого не було, крім великого полум'я. Одна іскра від твого полум'я жевріє і в нас, біженцях Саракіни. Прийми ж наше вітання, товаришу!

Біженці вклонились, повиходили з церкви і розсипались по каменях за вгдованими жителями Ліковрісі.

— Простіть наших селян, — сказав присоромлений Міхеліс. — У них повні мішки.

— Хай їх господь прощає, — відповів розгніваний Фотіс. — Господь, а не я.

Він замовк, його очі метали іскри. Перед цим, уранці, він повернувся з порожнім мішком, якого таскав із собою, щоб складати туди подаяння. Стоячи тут на скелі і дивлячись униз на покошені хліба, він і справді був схожий на пророка Іллю, що стояв верхи на язиках полум'я.

— Земля належить їм, — почав знову піп Фотіс, — нехай радіють. А нам дай господи дістати свою долю хліба на небі.

І не сказав більш нічого.

Учасники свята порозстеляли навколо церківки різнобарвні скатертини, порозв'язували пузаті мішки, і щелепи їх заходились жувати. Вони перевертали фляжки, булькало вино, прочищались горлянки, і сувора обитель пророка сповнилася несамовитими вигуками, гучним реготом і безладним гомоном людського натовпу.

Кілька світильників спалахнули серед каміння й освітили збуджені жіночі обличчя, дівочі шиї і закручені вуса. Повішений на церковній стіні великий світильник освітлював пухлі щоки і потрійне підборіддя архонта Патреархеаса і рядом з ним — роздвоєну білосніжну бороду і гострі зуби попа Грігоріса, що жували безперестану. Двоє старост села сиділи рядом. Коли-не-коли освітлювались також худи

вправні руки Марйорі, які різали печеню та обслуговували дві пари невтомних старечих щелеп.

А потім один по одному світильники погасли, тіні, крадучись, поховались круг святих скель, і вже не було нічого. Чути було тільки сміх і тупотіння, а незабаром настала неспокійна тиша. Люди, мов скорпіони, попригортались серед каміння і святкували кожен на свій лад свято вогненного пророка.

Бог послав світанок, піднялося сонце, теж на вогненній колісниці, як і його тезко-пророк¹. Люди схоплювались, обтрушувались, позіхали, кашляли, протирали очі, пили каву, щоб остаточно позбутися сну. Маленький дзвін знову почав дзвонити срібно, покwapно, радісно, і цей приємний звук розвивався по схилах гори у всіх напрямках, мов вода, і стелився внизу по ланах.

Спираючись на пастуший ціпок, з'явився серед скель Манольос, безтурботний і радісний. Він окинув очима все довкола і заглядив своїх товаришів, які стояли на скелі і спокійно поглядали в напрямку гори Богоматері. Він зрадів, переступив через кількох учасників свята, підійшов з розкритими обіймами, обняв їх. Побачивши його, друзі радісно скрикнули.

— Цілу ніч ми на тебе чекали, — сказав Яннакос, — чом ти не прийшов? Ти ж казав нам...

— Усе готове? — спитав Манольос.

Товариші здивувались.

— Готове? Що? — спитали вони.

— Душі повинні пробудитися, — відповів Манольос, посміхаючись, — спини будуть побиті, уста повинні закричати.

— Ти маєш що-небудь на думці? — спитав Яннакос і схопив друга під руку. — Я з тобою на життя і на смерть!

— Я нічого не маю на думці, — відповів Манольос. — Та, може бути, має щось на думці господь. Ми повинні бути готові.

Він глянув довкола.

— Мені подобається, — сказав він, — ця вершина і цей пророк, який сів на полум'я, мов на коня, і одним махом покинув землю і зник... І селяни теж подобаються мені сьогодні, такі умиті, гарно вбрані, і очі в них блищать. Не-

---

¹ У новогрецькій мові слово «Сонце» та ім'я «Ілля» звучать схоже. Тому автор називає сонце тезком пророка Іллі.

наче вони готові от-от спалахнути і розпочати бійку. А ви готові?

Та з олтаря почувся гучний голос попа Грігоріса, починалася обідня. Друзі замовкли.

У маленькій церквіці набралось стільки народу, скільки могло туди протовпитись. Інші стояли, випроставшись, на скелях, і співи лунали з дверей і з-за церквічки, з маленького віконечка в олтарі, — ніжні, пристрасні, немов відзивались луною душі древніх-предревніх предків.

Обідня скінчилась, і всі висипали надвір. На великий камінь зійшов учитель, трохи зблідлий, трохи охриплий, і почав говорити і складати подяку пророкові. Та скоро, незграбно, але сміливо, він перейшов на вихваляння грецької нації, порівняв пророка Іллю з Аполлоном, потім із світлом культури і, нарешті, з невмирущим розумом еллінів, які вступили в бій і завдали поразки темним силам варварів. Потім обережно торкнувся Туреччини, щось промимрив, та раптом повід вислизнув, він відчув себе незагнузданим і заходився співати на весь голос національний гімн.

Всі збентежились, кров у них заграла, і захоплено, схвильовано, і героїчно й безладно натовп почав співати: «По змаху грізного меча я пізнаю тебе...»¹

Пророк Ілля відразу став арматою і клефтом² у горах, в постолах і з гвоздиком за вухом.

Манольос нахилився до друзів.

— Ви готові? — знову спитав він.

— Готові, — відповіли всі троє. — В ім'я боже, виходь наперед!

Вони ще не знали, що мав на увазі Манольос, до чого вони мають бути готові, та в глибині душі відчували, що діють справедливо, і тому були готові.

Нарешті вчитель замовк і зійшов зі скелі, але все ще кипів. Очі старого Патреархеаса налилися сльозами, а піп Грігоріс підняв руку, щоб благословити паству. Вони виконали свій обов'язок перед богом і тепер прийшов час взятися за їжу і пиття.

В цю хвилину підійшов Манольос, поцілував попа Грігоріса в руку і попросив дозволу звернутися до народу.

Як тільки селяни побачили Манольоса, вони розчули-

¹ Початок грецького національного гімна.

² Арматоли та клефти — так називали грецьких борців за незалежність проти турецького панування.

лись, оскільки у них сьогодні був святковий настрій. Вони пам'ятали, що цей русявий парубок наважився був пожертвувати своїм життям, щоб врятувати село.

Натовп вітав його радісними вигуками.

Піп Грігоріс наморщив брови, нахилився.

— Що ж ти хочеш сказати? — спитав він. — Хіба ти вмієш промовляти? Про що ж ти будеш говорити?

— Про Христа, — відповів Манольос.

— Про Христа? — перепитав розгублено піп. — Але ж це моя справа!

— Христос наказав мені говорити, — наполягав Манольос.

— А чи навчив він тебе, що говорити? — насмішкувато сказав піп Грігоріс.

— Ні, але він мене навчить, тільки я розтулю рота.

Міхеліс ступив крок.

— Отче, — сказав він, — Манольос хоче звернутися до селян. Всі ми просимо тебе, дозволь йому. Коли все село було в небезпеці, Манольос визвався віддати життя своє, щоб всі ми врятувались. Значить, він має право говорити.

— Дозволь йому, отче, — заговорив тоді і старий Патрархеас. — Він — гарний хлопець.

— Він говоритиме про те, чого не знає, — заперечив піп.

— Це не має значення, — вихопився Яннакос. — Твоя святість знає і просвітить його.

— Нехай говорять! Нехай говорять! — закричав і Ко-стандіс.

Селяни посмілишали, звівся на ноги різник Дімітрос, за ним цирюльник Андоніс, старий Хрістофіс, почали плескати в долоні й кричати: «Нехай говорять! Нехай говорять!»

Піп Грігоріс нервово знизав плечима.

— Ну, гаразд, гаразд, — сказав він, — годі баламутити! — І неохоче поклав він руку на голову Манольосу.

— Хай просвітить тебе господь! — сказав він. — Говори! І, склавши руки навхрест, почав слухати.

Манольос ступив крок, став посередині. Яннакос і Ко-стандіс підкотили йому камінь. Він піднявся на нього. Селяни — чоловіки й жінки — оточили його. Підійшов і піп Фотіс із своїми людьми. Він злегка нахилив голову, вклонився попу Грігорісу, але той удав, що не помітив його.

Манольос обернувся на схід, перехрестився і почав:

— Браття, я хочу поговорити з вами про Христа. Пробачте мені, я — неписьменний, не вмію красномовно гово-

рити. Та позавчора, коли я сидів під кошарою, в той час як заходило сонце, прийшов Христос і сів рядом зі мною на лаву, тихо, просто, як сідає який-небудь сусіда. Він тримав порожній мішок, застогнав, і мішок випав у нього з рук. Ноги в нього були вкриті пилом, розкрилися всі п'ять ран, з них текла кров.

— Ти мене любиш? — звернувся він до мене з скорботою в голосі.

— Господи,— відповів я,— накажи, і я помру за тебе... Христос похитав головою, посміхнувся, але не сказав нічого. Якийсь час ми обоє мовчали. Я злякався, не міг вимовити й слова, та невдовзі сказав:

— Ти стомився, вчителю, твої ноги заповорошені і в крові. Звідки ти прийшов?

— Я ходжу по селах, — відповів він мені, — був і в Ліковрісі. Мої діти голодні! Я тримав оцеї мішок, щоб покласти туди подаєння. Дивись, я повертаюсь, а мішок у мене порожній. Я стомився...

І знову замовк. Ми дивились обоє, як заходило сонце. І раптом пролунав його голос, сповнений скарги:

— Чого ж ти сидиш, ти ж кажеш, що любиш мене? Чого ж ти сидиш тихо, спокійно, схрестивши руки? Іси, п'єш, читаєш собі на втіху слова, які я колись говорив, плачеш, коли читаєш, як мене розпинали, а потім лягаєш на ліжку і спиш. Невже тобі не соромно? Ото так ти мене любиш? І ти називаєш це любов'ю? Встань!

Я схопився, припав до його ніг, скрикнув:

— Господи, я согрішив. Накажи мені, що робити!

— Візьми щіпок і піди, знайди людей. Не бійся, поговори з ними!

— Що я їм скажу, господи? Я ж неписьменний, бідний, боязливий. Коли я бачу натовп, я лякаюсь і тікаю. А ти посилаєш мене, щоб я з ними говорив! Що я їм можу сказати?

— Іди і скажи, що я голодний, що я стукаю в їхні двері, простягаю руку і кричу: «Милостині подайте, милостині, християни!»

Піп Грігоріс почав нервувати, заворушився на своєму місці. Старий Патреархеас позіхнув і подивився довкола, чи зручно йому буде податися звідси. Він хотів їсти. До попа підійшов старий Ладас.

— На погане повернеться ця справа,—прошепотів він.— Скажи йому, щоб замовк.

Але селяни слухали Манольоса з розкритими ротами. Вони почали пройматися жалістю, і поступово ними оволодів якийсь дивний страх. Наче вони й справді бачили, як Христос ходить босий, стукає в двері і просить милостині. А вони зсередини кричать йому: «Хай помилує тебе господь!» і проганяють його... Хіба ж, оце тільки позавчора, не пройшов отак по селу піп Фотіс, босий, з пороژнім мішком на плечах? І хіба ж вони не прогнали його?

Манольос передихнув, краплі поту падали в нього з чола. Він повів очима на всі боки, подивився пильно на селян, на кожного зокрема. І стільки жалю й гіркоти було на його обличчі й стільки святості, що селяни збентежились. Якась баба перехрестилась.

— Пом'яни мене, господи, — нахилилась вона до сусідки. — Хіба ж це Манольос, пастух старости Патреархеаса, племінник кіри Мандалені? А що, коли це, прости мене, господи, сам Христос, який знову спустився на землю ради наших гріхів? Що ти скажеш на це, сусідко?

— Мовчи, кіра Персефона, мовчи! Він знову збирається говорити.

Манольос розвів руки в сторони.

— Браття мої, сестри, чоловіки і жінки Ліковрісі, — крикнув він. — Звертаюся до вас не від свого імені. Чи насмілюся б я — нікчемний, смиренний, повчати багатих хазяїв, славних старост і людей, старших від мене за віком? Я приходжу до вас не від себе, Христос мене посилає! Я переказую тільки слова, які він доручив мені вам сказати: «Я голодний, кричить Христос, подайте милостині, християни!» Хто подає милостиню бідному, той позичає господу. Позавчора один із наших жителів прийшов до біженців Саракіни, які голодують, і не мають що одягнути на себе і на чому поспати, притяг усе своє майно і крикнув: «Підходьте, браття, забирайте і поділіть між собою все, що у мене є. Грошей мені не треба, але я вам і не дарую своїх речей: Я позичаю їх вам, а господь заплатить мені на тому світі!»

Старий Ладас не міг уже стримуватись. Захлинаючись від злості, він зробив знак попу Грігорісу, щоб той заткнув Манольосу пельку, але даремно. Тоді він втрутився сам.

— Виходить, — запищав він, — твоя милість велить, щоб ми пішли і пороздавали все, що чесно заробили потом? Щоб ми віддали в борг, а нам буде заплачено на тім світі? От так мозок, тільки стіни ним штукатурити! Сказати

по совісті, хлопче, ти, очевидячки, не зрозумів як слід, що тобі сказав Христос, вибач мене. Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі, от що я тобі скажу.

— Дай йому говорити, старий Ладас! — крикнув Яннакос. — Ти хіба не чув, хто його посилає? Христос говорить його устами!

— Це ти там кричиш, Яннакос? — запитав розлючений скнара. — Не турбуйся, ми з тобою ще порухуємось!

Підхопився вчитель, бажаючи уладнати сварку:

— Усе, що ти говориш, Манольос, хороше й святе, та, на жаль, нездійсненне. Ти будуєш на піску. Ми ж не боги, ми люди. Через те ти мусиш взяти людський лікоть і міряти ним.

— Я його й беру, вчителю, ним і міряю. Хіба ж усі ви, що пожалували сьогодні на свято, не християни? Всі християни вірують у загробне життя. А що значить вірувати в загробне життя? Це означає, що всі наші діла тут, у земному житті, будуть зважені на тім світі, і злі діла будуть покарані, а добрі—будуть відзначені. Хто милує своїх братів тут, у цьому минушому житті, той буде відзначений в житті вічному. Через те краще, шановний Ладас, мати синицю в жмені, ніж журавля в небі.

— Твоїм розумом жити, тільки горя наживати! — прохрюкав скнара і захихикав від злості.

— Що ж нам робити? — крикнули деякі богобоязливі селяни. — Що наказує тобі Христос? Кажи прямо, щоб ми зрозуміли і зважили, чи можна це зробити?

— Ти тільки не кажи нам, щоб ми пороздавали все, що у нас є! — крикнув якийсь здоровенний дідуган. — Кажи коротко, просто і ясно.

— Закінчились жнива, — відповів Манольос, — хвалити богів, добрий був урожай. От-от скінчиться і збір винограду. Скоро почнемо збирати й маслини. Отож, почувте голос Христа, який я чую так, що у мене аж серце крається. Ей, селяни, жителі Ліковрісі, сюди, на наше подвір'я, прийшли гнані браття. Наближається зима, вони помруть з голоду, з холоду, з горя... Бог розгортає свої книги, дивиться на жителів Ліковрісі, записує ім'я кожного, дату, скільки чого у нього є і скільки він дав на бідних. Припустимо, він записує: Анастасій Ладас, син Михаїла, на таке-то число місяця у нього було стільки-то добра, на бідних він дав стільки-то. Отже, йому треба сплатити під час другого пришествия такий-то процент.

Старий Ладас знову хихикнув і насмішківато:

— Поживеш, бідолашний, то їстимеш і конюшину...

— Отож, вчителю, — казав Манольос далі, — от тобі людська міра, якої ти вимагаєш. Кожний хазяїн після кожного врожаю хай візьме з десяти часток одну і позичить, як ми казали, богові. Давайте допоможемо нашим братам із Саракіни рік-два, поки вони не стануть на ноги. І от ще: у нас є багато необроблених ланів, пустирів, стільки землі, що ми не встигаємо обробити її і залишаємо необробленою. Хіба ж це не гріх перед богом? Давайте віддамо їм, щоб вони зорали і посіяли з половини: і село розбагатіє, і ті пойдять, що зараз голодують. Горе жителю Ліковрісі, який їсть і наїдається, але не думає про дітей Саракіни. Кожна жива істота в нашому селі, яка помирає з голоду, висить на шиї кожного з нас і тягне у пекло. Скільки нас тут, у Ліковрісі? Дві тисячі? Кожна людина, що помирає з голоду в Саракіні, перетворюється на тисячу трупів, і вони висять, мов намисто, на нашій шиї. І от з такими прикрасами ми станемо завтра перед господом!

Селяни жажнулись. Деякі мимохіть піднесли руку до шиї, помацали. Ті, в кого була найбільш розвинута уява, побачили на власні очі, як під час другого прищестя у повітрі пролинули дві тисячі жителів Ліковрісі підряд, один за одним. На шиї в кожного висіла ціла низка з десяти, п'ятнадцяти, двадцяти трупів. І ангели, які супроводили їх, затикали ніздрі від смороду.

Цирульник Андоніс, у якого був невеличкий виноградник, крикнув:

— Ми згодні! Бери, Манольос, книгу й записуй: Я, Андоніс Яннідіс, син Фрасівула, цирульник Ліковрісі, даю обіцянку віддавати десятку частину братам із Саракіни. Я позичаю богові, пиши, Манольос, бог теж записує, я довіряю.

Залунали голоси, піднялися руки:

— І я! І я! Пиши, Манольос!

Багато кому набігли на очі сльози. У інших в очах світилися неспокій і страх. Дехто втупив у Манольоса очі, сповнені ненависті. Старий Патреархеас зумів втекти і тепер сидів за скелею, розв'язав торбу і виймав на лимонне листя смажене поросся, що лишилося в нього з учорашнього вечора.

— Капуч бідному Манольосу, — пробурмотів він, жуучи. — Скоро його закидають лимонними корками.

Тим часом піп Грігоріс підняв сердито руку. Брови в

нього піднімались і опускались; коли б їх торкнути кінчиками пальців, посипалися б іскри.

— Ей, селяни, — крикнув він, — стривайте, як би не взяв вас на свою шию цей дурисвіт! Не втрачайте розуму! На чотирьох підвалинах стоїть світ. Разом з вірою, батьківщиною і честю, четвертою і найбільшою підвалиною є власність. Не чіпайте її! Бог розподіляє блага згідно з своїми таємними законами. Одна справедливність у бога, інша — в людей. Бог сотворив багатих і бідних. Горе тому, хто насмілиться порушити цей порядок. Він ламає волю божу! Ей, Манольос, я винен, що дозволив тобі говорити. Зійди вниз! Іди пасти овець. Саме це місце визначив тобі бог. Не смій іти далі! Не рости там, де тебе не сіяли. А все те, що ти нам отут виклав, противне волі божій. Визначає господь, і все, що твориться на світі, твориться тому, що він того хоче.

Він захопився, обернувся до попа Фотіса, який весь час стояв нерухомо, схиливши голову, і слухав.

— Ей, піп Фотіс, — крикнув він, — ми добре жили до сі в нашому селі, порядок і згода панували у нас. Ти приволікся до нас із своїми біженцями, і з того дня ми втратили спокій. Безперервні скарги, скандали і грабунки. І бідняки хочуть підняти голову, а багаті втратили сон. Та не турбуйся, повернеться ага, і старости припадуть йому до ніг, щоб він вас вигнав і щоб ми заспокоїлись. Ідїть собі в інше місце, хай господь пошле вам всякого добра, тільки десь подалі від нас. Я все сказав.

Підвів голову піп Фотіс.

— Отче, — сказав він спокійним голосом, — ти правий: усе, що діється на світі, діється, бо того хоче господь. Говорив Манольос і сказав слова, які були в нього на серці, бо господь побажав цього. Кілька сердець із Ліковрісі відчували біль, дивлячись на наше горе. Кілька пар очей з Ліковрісі налилися сльозами, кілька комор розчинились, бо так побажав господь. І якщо ми прийшли, як каже твоя святість, щоб завдати турбот вашому селу, це теж через те, що так захотів господь. Бо коли вода застоюється, вона забруднюється. Так і душа, коли надовго заспокоюється, теж сповнюється гряззю. Дай, боже, щоб ми були тим вітром, який здіймає хвилі і від якого оживають води!

Він звернувся до жителів Ліковрісі:

— Браття, колись ми теж були хазяями. А тепер стали жебраками. Я обійшов навколишні села, постукав під-

ряд у кожні двері і повернувся до своїх з порожніми руками. Та я не турбуюсь за себе, хай я помру. Я не турбуюсь і про старих людей, вони поїли вже хліба, нехай помирають. Але мені жаль дітей: щодня помирає з голоду одна дитина, а ті, які ще живі, не можуть стояти на ногах. Чого їм невістачає? Шматка черствого хліба, краплини олії, ганчірки, щоб одягтися. Коли б у них було все те, не потрібне для вас, що викидаєте ви собакам або на смітник, вони б жили. Ради цих дітей я жебраю. Заради них я простягаю руку й кричу: «Подайте милостиню, християни!»

Піп Фотіс знову схилив голову і замовк. Обличчя в нього розтануло, мов свічка, зіниці розширились, руки, що їх він схрестив на грудях, світилися, і можна було ясно розрізнити крізь прозору шкіру кістки.

Тепер уже звідусіль залунали ридання. Марйорі теж плакала нишком. Якась молодиця зняла з шиї намисто із золотих дукатів і сховала його. Їй стало соромно, неначе вона вкрала його. У вгодованих м'ясистих грудях різника Дімітроса прокинувся богобоязливий чернець і він крикнув: — Я мав на увазі цієї неділі заколоти жирне теля для нашого села. Тепер я віддам його в Саракіну. Бо мені соромно їсти самому, коли наші брати голодують.

І цирульник Андоніс запалився:

— Я теж піду в суботу ввечері в Саракіну і поголю їх даром. І повіриваю їм зіпсовані зуби теж даром!

Запалився і вчитель, переміг свій страх і крикнув:

— У мене теж є кілька букварів і книжок для читання дітям, і грифельні дошки, грифелі і карти великої Еллади. Я дарую все це громаді Саракіни.

— Хай тобі всячина! — пробурчав старий Ладас і сперсердя плюнув.

Піп Грігоріс обернувся і сердито подивився на свого брата, але не сказав нічого.

Манольос зліз з каменя, підійшов до попа Фотіса, поцілував йому руку.

— Отче мій, — сказав він голосно, — ти бачиш все це, не впадай же в розпач! Христос ще живе, ще ходить по землі. Деякі серця побачили його і розкрилися перед ним. Кріпчися!

Підійшли і троє друзів. За ними боязко підійшов і різник Дімітрос, і цирульник Андоніс. Вагаючись, підійшли й інші селяни. Побоюючись в душі, але рішуче підійшов ближче і вчитель.

Піп Фотіс обернувся, глянув на них, перехрестився.

— Ходім, діти мої, — сказав він. — У нас теж є капличка у видовбаній скелі. Ходімо всі разом і звеличимо господа. Сьогодні великий день. Серце в людей починає відчувати біль людський.

Він звернувся до людей, які почали вже розходитись, розв'язувати торби, витягати звідти шматки м'яса й вино.

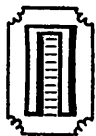
— Бувайте здорові, жителі Ліковрісі! Приємного вам апетиту! Живи здоровий і ти, піп Грігоріс.

— Щоб ви були прокляті, бунтівники! — пробурчав вельможний піп. — Усі, що йдуть з тобою, безбожники, хай вони будуть прокляті!

— Господь, — відповів спокійно піп-жебрак, — господь, який розрізняє овець від козлят, нехай нас судить. На нього ми покладаємо свої сподівання.

Так він сказав і своїм худим пальцем вказав на небо.

РОЗДІЛ XII

Іп Фотіс і четверо друзів сиділи під обжитою печерою, на кам'яних лавках, обтесаних ще давніми християнами, які повтікали в ці гірські нори, переслідувані іновірцями. Уже настала ніч і розтікалася, синя й прозора. Гора пахла полином і чебрецем. Коли-не-коли було чути тільки, як нічний птах полює на гусінь, мишей, слимаків або млосно кричить, пойнятий знемогою кохання. А зірки спустилися сьогодні низько-низько і висіли між небом і землею.

Якийсь час п'ятеро друзів сиділи мовчки. Цілісінський день розмовляли вони сьогодні з своїми гнаними братами, переходили від однієї печери до другої і дивувались, як зуміли влаштуватись тут, у цих ямах, люди. І піп Фотіс, невтомний, сповнений любові до своєї пастви, повчав, утішав, волав до Христа, щоб той спустився в Саракіну і подивився, щоб потім спустився в Ліковрісі, теж подивився і розсудив.

І тепер, засмучені, вкрай потомлені, сиділи вони на обтесаних кам'яних лавках і дивилися в ніч. Всі вони відчували якесь дивне хвилювання, так, наче їх повигонали з усього світу і вони повтікали сюди, тайкома, і сидять біля печери, щось замишляючи.

Що саме замишляли, вони й самі не знали. Що могли зробити ці п'ять простих людей? Хіба ж вони були спроможні повалити цей світ? А коли й так, то який же новий світ побудувати? І все ж таке бажання зріло в них, їхні душі здригалися, немов переходили від одного до другого, як човник у ткацькому верстаті.

— Яка чудова ніч, — заговорив нарешті Яннакос, бажючи приховати хвилювання, що охопило його.

І тоді всі здригнулися, вражені, неначе мовчання було глибоким сном, який раптом порушив цей людський голос,

що пролунав зненацька. І, злякавшись, сон лагодився от-от спурхнути. Всі душі знову поховались, кожна до своїх грудей, і єднання їх було порушене.

Тепер насмілився заговорити Костандіс:

— Панотче, незабаром буде вже чотири місяці з тих пір, як старости покликали нас і розподілили між нами, що кожний повинен робити, коли будемо показувати на церковній паперті містерію. До цього часу нам заважали інші турботи, і ми відхилялися від нашої мети. Але ми мусимо, пора вже нам починати готуватися... Та як? Що ми повинні робити? Твоя святість, напевно, знає.

Минув якийсь час, поки піп Фотіс відповів, неначе його думки відлетіли кудись далеко і зволікали з поверненням. Аж ось вони повернулися до попа Фотіса, він почув нарешті запитання й посміхнувся.

— Що ви повинні робити? — перепитав він. — Та те, що ви робили й досі. І нічого більше. Кращої підготовки, яка так відповідала б страстям господнім і розп'яттю, нема.

— Що ж ми робимо? Ми нічого не робимо, отче! — з гіркотою заперечив Міхеліс.

— А ти вже забув про корзини, Міхеліс? — сказав священник і ніжно стиснув юнакові руку. — А ти забув, Яннакос, як позавчора ти скликав бідняків, щоб вони порозбирали твій крам, і як ти сміявся? Та й ти, Костандіс, кидаєш свою роботу, виходиш наперед і підводиш голову проти несправедливості. Ти, проста людина, ще до вчорашнього дня був тільки скромним кафедрі, а тепер ладен щохвилини померти за віру Христову. А Манольос, який прийняв на свої плечі гріхи народу і наважився пожертвувати собою, щоб врятувати село? І навіть Панайотар, хіба ж він, бідолашний, не готується виконати важкий, страшний обов'язок Іуди? Ви готуетесь, діти мої, готуетесь, самі того не відаючи. Ви йдете вірним шляхом.

Знову помовчали. Манольос тяжко зітхнув і задивився на велику зірку, що сміялась і танцювала в небі. Він, пастих, добре знав цю зірку і любив її. Скільки разів, коли він був іще підпаском, вона дурила його, видаючи себе за вранішню зорю, і він виганяв овець на пасовище. Недурно ж її називають ошуканцем, думав він і дивився на неї, як на старого товариша дитячих ігор.

Костандіс похилив голову. Раптом його поиняв глибокий сум: з-поміж їх усіх він тільки один нічогосінько не зробив. Він відстає. Навіть Іуда випередив його.

І Яннакос теж розпачливо похитав головою. «Я нічого, нічогосінько не зробив, — думав він. — Віддати свої гроші, подарувати крам, це все пусте. Віддати Юсуфчика, ото була б жертва! Ось де покажи себе, Яннакос! Можеш ти зробити таке? А все інше — дрібнички!»

Тим часом думки попа Фотіса знову полинули на чужину. Вони подалися далеко-далеко, довго кружляли над старими знайомими місцями, а потім повернули назад на безлюдну гору, яку називають Саракіною. І в нічній темряві при тьмяному світлі, що його випромінювали зорі, піп Фотіс розрізнув чотири любих йому голови, які поспиралися на скелю.

Серед ночі пролунав його голос, тихий, розважливий, сповнений ніжності:

— Діти мої, душа людини іноді видається мені нічною квіткою. Цілісінький день вона закрита, а коли настає ніч, набирається сміливості і розкривається. Отож і я сьогодні, відчуваючи в темряві вас біля себе, почуваю, як розкривається душа моя. Якщо пам'ятаєте, одного разу на горі у Манольоса я обіцяв вам коли-небудь висповідатися про своє життя, бо мені соромно, що ви схиляється і цілуєте мене в руку, а не знаєте, хто я і чию руку ви цілуєте.

— І наші душі сьогодні теж розкриті, отче, — сказав схвильовано Манольос, — ми слухаєм.

— На самому березі Мармурового моря, навпроти Царгорода, є село, — почав піп Фотіс тягучим, неквапливим голосом, так, немов розповідав казку: — Невеличке сільце, чарівне, все в садах, і називається воно Артака. Там народився я. Батько мій був суворим, неговірким, грізним, подібним до подвижників, зображення яких ми бачимо на стінах по старих церквах. Він був піп, і дід теж був піп, попом захотіли зробити й мене. А я мріяв про інше — про подорожі і торговельні справи, щоб вщерть наповнити скрині золотом, закупити рушниць, озброїти селян і визволити від турок Артаку. Як бачите, я народився бунтівником, і в голові в мене ганяв вітер. Та я боявся батька, нікого більше я не боявся так у житті. Я боявся його, акуратно відвідував школу і був кращим учнем — не з любові до навчання, а з страху. А коли я закінчив школу в Артаці, моя покійна матінка — свята жінка! — приготувала мені баул, поклала туди білизну, ікону хрещення спасителя, сухарів, лісових горішків, родзинок і сушеного інжиру, обсипаного кунжутним сім'ям, і мене відправили в Константино-

поль, до богословської школи. Та де було взяти терпіння, любові до бога, щоб засісти за богослов'я? Я був бунтівником, вештався по Константинополю, як одержимий, краса цього міста збентежила мене. Одне полонило мої думки: як визволити від турків оці святі землі, ці святі води... Аж одного дня спалахнула клята війна 97 року. Душа моя розпалилась: ось коли трапилась нагода, вигукнув я, прогнати турків до самісінької Червоної Яблуні! Мені пощастило. Шмигнув я тайкома на якийсь корабель, причалив до грецького берега, одягнувся партизаном, узяв рушницю, оперезався патронташем, взув чарухи¹ і пішов воювати проти Туреччини!

Піп Фотіс тяжко зітхнув. У голосі його вчулися гіркота і сарказм.

— От і рушили ми, семеро шалапутів, відвойовувати велику грецьку імперію. Прокляття цій «великій ідеї», діти мої. Вона занастила нашу націю. — І він знову замовк.

Та скоро піп Фотіс махнув рукою, немов хотів обтрусити цю національну ганьбу², і продовжував:

— Але повернемося до наших небезпечних вигадок. Еллада безсмертна, вона може йти на ризиковані вигадки, вона має ще час, щоб їх здійснити. Я недовговічний черв'ячок. Якось вештався я в Піреї у драних постолах, з порожнім шлунком, зморщений, мов той пузир, що лопнув, і шукав якого-небудь суденця, щоб повернутися в Артаку. Коли це бачу, з одного човна висаджують на берег єврейські сім'ї, що їх було вигнано з Волоса³. Я, попівський син, ніколи не міг дивитися на єврея і не згадати, що це вони розп'яли Христа, і кров приликала мені до голови. Та все ж я затримався цього дня на молі і потішався над євреями. З великими горбатими носами, з рідкими рудими борідками, з виряченими закислими очима, в довгих зеленкуватих сюртуках, вони галасували всі разом, штовхалися, кожний намагався вийти з човна першим. Коли це раптом пролунав несамопитий крик: якась єврейська дівчина посковзнулась, упала в воду і пішла на дно. І ніхто не кинувся її рятувати. Я не витримав: вона теж людина, подумав я, хоч і єврейка, у неї теж душа. Я пірнув, у чому стояв, схопив її за волосся і витягнув на мол. До неї кинулися жінки, почали розтира-

---

¹ Ч а р у х и — постолы.

² Натяк на те, що греки в 1897 році програли війну з турками.

³ В о л о с — приморське місто в Греції.

ти, щоб вона опритомніла, а я стояв на сонці, щоб просохнути, і дивився на неї. З рудим волоссям, горбоноса, порите віспою обличчя... Та коли вона розплющила великі, яснозелені очі і глянула на мене, почувши від людей, що мені вона зобов'язана своїм порятунком, — я жакнувся, неначе впау у яснозелене море і почав тонути.

Голос священника урвався, він похитав головою.

— Світ—це таємниця,—сказав він через якийсь час.— Наміри божі здаються малесенькому розуму людини до того заплутаними, до того чудними, порятунок і загибель приходять часто з таких несподіваних доріг, що ми ніколи не можемо взнати, яка дорога веде в пекло, а яка в рай. Я зробив добре діло, так мені здалося, я врятував людину, але з цієї ж хвилини я пішов прямісінько в пекло.

— До того часу я не грішив з жінкою. Ви — молодші за мене, мені соромно розповідати вам про гріхи плоті. Одне тільки можу сказати: я согрішив з цією дівчиною, і відтоді всі мої відчуття зовнішнього світу змінились: вода, вино, хліб, день, ніч набули іншого присмаку. Бог зник, а разом з ним зникли і батько, і мати, і добродесність, і надія. Один селянин побачив, до чого я докотився, і розповів моему батькові, а батько надіслав мені листа з чотирма сургучними печатками на різках: «Якщо ти согрішиш з цією єврейкою, будь ти проклятий і не показуйся мені більше на очі!» Разом з єврейкою ми читали цього листа і мало не лопались від сміху.

— Якось пішли ми в одне сільце, де були в нас друзі, щоб відсвяткувати великдень, я вже розповідав вам про це. Зі мною була і єврейка. Ми їли і пили в якомусь саду, я взяв ніж, щоб різати барана, і крикнув жартома: «Коли б оце біля мене був піп, я б і його заколов!» «Он він, стоїть за твоєю спиною!» гукнули мені з сусідньої компанії. Я обернувся, глянув—справді піп, кинувся на нього і заколов. Чому? Бо зі мною була єврейка, і мені соромно було виявити себе перед нею базікою.

— Мене кинули до в'язниці. Єврейка приходила щодня, прала мені білизну, приносила їжу і цигарки, гладила через залізні ґрати обличчя, волосся і плакала. Вона плакала, сохнула, марніла... Одного разу вона не прийшла, другого, третього — теж... Мені приснилося, ніби здалеку наближається богоматір, одягнута в чорне, маленька-маленька, а наближаючись, ставала все більшою. Губи в неї ворушились, вона щось шепотіла, та була ще далеко, і я не

міг розібрати її слів. Я наставив вуха, голос чим ближче ставав гучнішим, богоматір дедалі збільшувалась, ось вона стала передо мною, і я почув виразно: «Вона помре... помре... Вона померла! Вона помре... помре... Вона померла!» Я схопився і зрозумів усе.

Була глупа ніч, лив дощ. Я вислизнув у двір, розум у мене помутився, я не усвідомлював, що роблю. Я втратив будь-яке уявлення про межі людської сили, був упевнений, що за одним стрибком скочу на тюремну стіну і втечу. Мені здавалося, що я пройду мимо вартового непомітно; навіть якщо він помітить мене і вистрелить, то не влучить... З горя і з любові я зсунувся з глузду. Задовго перед цим я вивчив усі закутки і тюремну стіну, на яку могла видертися або божевільна, або відчайдушна людина. У темряві я намацав стіну, припав до неї, почав хапатися за цеглини і видиратися, мов дика кішка. Коли б це було вдень, мене проїняв би жах. Та я, як вам уже казав, зробив нелюдське зусилля, видерся на стіну і звалився з неї. Дощ періщив, мов з відра, мене ніхто не помітив, і я кинувся навтіки.

— Уже розвиднялося, коли я підійшов до будинку, в якому вона мешкала, постукав. Та хіба ж можна було почути мій стукіт серед такої жахливої негоди? Я перестрибнув через мур, перебіг подвір'я, піднявся сходами, мов злодій, одчинив двері в кімнату. Покликав її тихо, ледве дихаючи. Витер сірника. У ліжку нерухомо лежала вона, бліда, з викривленим, запіненим ротом, з широко розкритими очима... Перед цим уночі вона випила отрути, бо не могла витримати розлуки...

Піп Фотіс схопився, глянув навкруги, наче хотів втекти. Знову сів, знесилений, мов повернувся з того світу. І довго мовчав.

— Ну і що ж, отче? — запитали четверо друзів, затамувавши подих.

— Все, — сказав священик.

— А що ж з тобою сталося далі? — запитав Манолос. — Як же ти знову повернувся на шлях господній?

— Душа людини — таємниця! Коханнтя змусило мене звернути з путі божої, а страждання — нехай воно буде благословенне! — повернуло мене до бога. Я поїхав на Афон.¹ Спочатку самотність пішла мені на користь. Душа

---

¹ Афон або Афонська гора в Македонії (Греція), де скупчено багато стародавніх грецьких монастирів.

заспокоїлася трохи, але згодом моя уява знову почала наповнюватись єврейками, веселими голосами і сльозами. Я не витримав більше, вклонився низько ігуменові, взяв благословення і пішов... Ішов я, йшов, дійшов до одного сільця. Якийсь голос звелів мені зупинитись, і я зупинився. Там я одружився, мене висвятили на попа. Я вирішив піддати себе випробуванням, щоб забутись. І я поринув у них: пішли хвороби, померла дружина, померли діти, знову залишився я один-однісінький, з пораненою душею, віч-на-віч з господом. А потім прийшли греки, за ними — турки... А про інше ви вже знаєте. Слава тобі, господи!

Друзі схилились всі четверо, поцілували мученицьку руку.

— Я стомився,— прошепотів піп Фотіс і тяжко зітхнув,— я стомився... Я знову пережив усе своє життя. Яка це мука, яка скорбота, яка це отрута—ота солодкість земного буття! Боже мій, думаю я часом, яким пеклом було б життя на цьому світі, коли б не було великої надії— царства небесного!

Всі мовчали. Піп Фотіс підвівся, глянув на схід, перехрестився. Уже світало.

* * *

Напівлежачи на своєму ліжку, цілу ніч чекав старий Патреархеас, коли розчиняться ворота і на подвір'ї залунають кроки сина... Він чекав, прислухався до кроків на вулиці, вставав, знову й знову брався за чубук, видивлявся у вікно — не було нікого! Потім важко опускався на ліжку. На світанку його оповив сон; приснилось, ніби шуліка кружляє над подвір'ям і хапає улюбленого білого півня, що його він завів для породи. Шуліка схопив півня в пазури і почав піднімати в повітря, а півень співав, співав радісно, неначе провіщав світанок.

Старий Патреархеас підхопився зляканий, і спину йому, мов снігом обсипало.

— Коли б це було доброю прикметою,— прошепотів він і перехрестився.

Потім ляснув у долоні, покликав Леньо. Вона прибігла невиспана, напівзодягнута, простоволоса. Очі в неї звабливо блищали. І коли ця пухленька жіночка ходила по кімнаті, груди в неї підстрибували, ладні от-от вискочити з-під білої сорочки.

— Прийшов Міхеліс? Де він тинявся цілу ніч? Де він ночував?

— Він ще не приходив, хазяїне. Я зайшла до нього в кімнату, але там не було нікого і постіль застелена.

А потім з посмішечкою:

— Вдова померла, і господь його знає, де тепер ночують парубки з нашого села.

— Як тільки він прийде, скажеш йому, що він мені потрібний... Не тікай! Куди це ти поділася вчора на святі? Я тебе загубив серед натовпу.

Леньо почервоніла, як маківка, хихикнула і не відповіла.

— Ах ти, безсоромна! Невже ти не можеш витримати кілька днів? Ми ж домовились: післязавтра, в неділю, твоє весілля, і ми, нарешті, позбудемось тебе. І ти, бідолашна, позбудешся нас, та й Нікольос заплутається... Чуєш, що я тобі кажу? Очі в тебе якось закотилися, де літають твої думки, прищелепувата?

Леньо засміялась, потерлася пестливо об його плече.

— На горах, — відповіла вона і задумалась.

— Про що ти думаєш, одержима? Я розмовляю з тобою, а ти не слухаєш. Чи думки твої ще й досі витають на горі?

— До твоїх послуг, пане, — відповіла Леньо, повертаючись до дійсності. — Пробач мене, я не почула.

— Приготуй мені, кажу тобі, густу солодку каву. У мене голова паморочиться, мені щось погано... А може, це з голоду?..

Леньо переступила поріг і швидко побігла по сходах, стукаючи так, неначе була підкована.

Старий архонт заплющив очі, згадав сон... — Що може означати шуліка? — прошепотів він. — Не розумію. Нехай господь простре свою руку над моєю домівкою!

Сонце підбилося вище, вулички села наповнились людськими голосами, меканням овець, криками віслюків. І люди, і тварини бралися до роботи, вітали прихід нового дня.

Леньо принесла густу, солодку каву. Архонт сів біля вікна і почав пити малесенькими ковтками цей чарівний напій; у голові у нього яснішало. Потім закурив і втупився очима в ворота. Раз у раз він підкручував вуса і жадібно стогнав. Учора він мало не вибухнув, як порох, від слів попа Грігоріса. Почалося з того, що піп Грігоріс накинувся

на Манольоса саме в той час, коли архонт смакував смажене поросся. Немовбито Манольос підбурював селян, кричав, ніби Христос велить, щоб кожний мешканець віддав десятку частку свого врожаю отим полодранцям із Саракіни. І деякі легковірні цьому повірили. Втрутився в цю справу і той пройдисвіт, піп Фотіс, який удає з себе подвижника. Село поділилося на два табори: на ледарів і на хазяїв. «А найгірше, — закинув піп Грігоріс, — це те, що твій син пішов з ними, з ледарями, одним із перших! Отой проклятий Манольос (недаром кажуть, що тиха вода греблі рве) підняв у нас свій прапор, взяв із собою і твого сина. А з ними заодно і козлотородий піп, він їх намовляє — нехай покарає його господь!»

— Якщо я не прикладу своєї руки, — пробурчав старий Патреархеас, — господь не потурбується. Де вже йому встигнути за всіма нами! Я наведу тут, у Ліковрісі, порядок! І передусім я схоплю за вухо свого надто розумного сінка, а потім і те кривобоке теля — Манольоса, оту гадюку, того виродка!

В цю хвилину відчинилися ворота і на подвір'я ступив Міхеліс, крадучись, мов злодій.

Архонт підскочив до вікна, перехилився й гукнув:

— Доброго ранку, парубче! Може, виявиш нам таку ласку й піднімешся нагору, щоб ми на тебе подивилися хоч трошки?

«Будь розсудливим, Міхеліс, — подумав юнак. — Це твій батько, не наговори йому грубощів!»

— Я йду, батьку, — відповів він.

Міхеліс піднявся кам'яними сходами, привітався з батьком. А той навіть не обернувся, не глянув на нього. До останньої хвилини в ньому кипіла проти сина злоба. Та коли він побачив, що Міхеліс крадеться, мов злодій, точнісінько так, як і він сам крався колись замолоду в цей же батьків будинок, повертаючись від любок, коли вздрів, як Міхеліс по-молодецькому ступає тепер по двору і збігає нагору через дві сходинки, старий архонт відчув, що серце в нього м'якшає. «Таким був і я, — подумав він. — Але я пропадав ночами, бо гульгяював, а цей — через те, що розмовляє з друзями про бога. Але це теж безпутство, він ще молодий, і все це мине...» Так думав архонт і, стоячи спиною до сина, силкувався озлитись. Та відчуваючи, що злість не поспішає прийти до нього, він рвучко обернувся, злий на те, що не може розгніватись, і крикнув:

— Про що я знову дізнався, чи не скажеш ти мені часом? І не соромно тобі хоч трошки? Невже ти не поважаєш свого становища? Невже ти забув, чий ти син і чий онук?

Він зрадів, коли відчув, що в міру того, як говорить, починає сердитись, і сказав ще голосніше:

— Я забороняю тобі бачитися з Манольосом!

Міхеліс не поспішав з відповіддю. Він безперестану умовляв себе: «Це ж твій батько, зажди. Дужий не той, хто вибухає гнівом, а той, хто вміє стриматися. От і стримайся!»

— Чому ти не відповідаєш? Де ти вештався цілу ніч? Чи не в Саракіні? Га? Чи не з отим голодранцем — козлобородим попом і з тим легковажним наймитом Манольосом? Ну й компанія! До чого ти докотився, бідолахо!

— Батьку,— спокійно відповів син,— не ображай людей, які кращі від нас...

От тепер старий архонт по-справжньому роздратувався, аж підскачив.

— Що ти сказав? Ти остаточно з'їхав з глузду! Кращі від нас? Отой піп у лахмітті і цей наш пришелепуватий?

— Отой піп у лахмітті, як ти називаєш його, святий. Всі ми архонти Патреархеаси недостойні навіть розв'язати йому шнурки на черевиках!

Старий архонт кинув цигарку, кров ударила йому в голову.

— Скажу тобі і про Манольоса,— спокійно, безжально продовжував Міхеліс.— Ти ж добре знаєш, що коли всі ви — старости, попи, вчителі тремтіли, скрутившись клубочком у підвалі, бо думали не про те, щоб врятувати село і виконати свій обов'язок, а про те, щоб якимось врятувати свою шкуру, Манольос, оцей пришелепуватий підвівся, щоб врятувати народ, сказав: «Це я, я вбив турчєня, повісьте мене!» Хто ж виявився в цю критичну хвилину справжнім архонтом села, справжнім духовним вождем села? Твоя милість, архонт Патреархеас, чи, може, його святість піп Грігоріс? Ні, ні, ні, тільки Манольос!

Старий архонт повалився навзнаки на ліжку, витягнув руки, два-три рази вхопив ротом повітря. Він задихався.

Міхеліс замовк. Йому стало соромно, що він забув ті напучування, які сам собі давав, і от тепер, мимоволі, грубо поговорив з батьком. Він підійшов до ліжка і поправив батькові подушки.

— Може, ти хочеш чого-небудь? — спитав він. — Може, нехай Леньо приготує тобі лимонаду?

— Ти такий же, як і твоя мати, — прошепотів батько, дивлячись здивованими очима на сина. — Такий же, як і твоя мати: зовні — мед, а всередині — самі колючки.

Думки Міхеліса пурхнули, як метелик. Між ним і його батьком згустилося повітря, немов утворилася стіна. В його уяві раптом з'явилася мати, бліда, худа, змучена, сповнена величі і покірливості: «Нене моя!» прошепотів він, дивлячись на тінь, що так несподівано з'явилася перед ним. Та стіна заколихалася, світло похитнулось, і святий образ зник.

— Про що ти замислився? — спитав батько.

— Про свою матір, — відповів син, — про свою матір. Ти дуже мучив її, батьку.

— Я мужчина, — різко відповів батько. — Я мучу саміць, бо вони цього хочуть. Та де тобі зрозуміти це? У тебе на губах її молоко ще не обсохло.

— Дай господи, щоб ніколи не обсихало на моїх губах молоко, про яке ти говориш.

Знову стала між ними мати, але тепер грізна й сувора. Вона похитала головою, поклала синові на голову руку, немов благословляла, немов казала йому: «Піднеси свій голос проти нього, синку, не бійся батька, як я боялась його. За все скажи, за все, що я не посміла сказати йому, помстися за матір, Міхеліс, хай буде з тобою моє благословення!»

Ворожнеча знайшла тепер своє обґрунтування.

Син сперся на вікно, став чекати.

Батько підвівся і, стогнучи, теж підійшов до вікна.

— Послухай, — сказав він.

— Я слухаю, — сказав син і став дивитися батькові просто у вічі.

— Я вирішив, вирішуй і ти: або я, або Манольос. Вибирай! Або ти покинеш Манольоса і його компанію, або підеш з мого дому.

— Я піду з твого дому, — сказав Міхеліс.

Батько витріщив злякано очі.

— Ти віддаєш перевагу отому пришелепуватому наді мною, над твоїм батьком? — скрикнув він.

— Я не віддаю переваги Манольосу, ні. При чому тут Манольос? Я вибираю Христа. Ти мене спитав про це, сам того не розуміючи, і ось так я тобі відповідаю.

Старий архонт замовк, пройшовся туди-сюди по кімнаті, став знову перед сином.

— Що ти маєш проти мене? — спитав він, і голос його звучав жалісливо.

— Нічого не маю, але ти примушуєш мене вибирати. От я і вибрав. Я не винен.

Всією своєю вагою батько повалився на ліжку. Він схопив обома руками голову і стиснув її. Всередині у нього наче щось обірвалось.

— Іди,— прошепотів він,— іди і щоб очі мої тебе не бачили!

Син обернувся, глянув, як батько тримає руками голову. Йому стало жаль його. Але в душі якийсь голос безжалісно підганяв: «Іди!»

Він підійшов до батька, став на коліна.

— Батьку,— сказав він,— я йду від тебе. Можеш ти мені дати своє благословення?

— Ні,— відказав старий,— не можу.

Міхеліс підвівся, підійшов до дверей. Батько хотів крикнути «Дитино моя!», але йому соромно було принизити себе.

Син відчинив двері, обернувся ще раз.

— Прощавай, батьку! — сказав він і з цим переступив поріг.

* * *

Деякий час Леньо вже не чула криків. Вона потихеньку піднялася сходами і припала гострим своїм вушком до замкової щілини — почулося важке хропіння, перемішане з стогнанням. Ліжка хиталося.

«Старий архонт спить і бачить жахливий сон,— подумала вона.— Сварка скінчилась. Опівдні він встане, у нього з'явиться апетит. Піду й заріжу йому ще одну курку... Ото черево, не встигаєш навіть готувати на нього. А він усе напихається, все напихається і ніяк не наїсться. От прірва!»

Вона спустилася сходами і ввійшла в курник вибрати курку, щоб зарізати її.

Близько полудня вона накрила стіл, розбавила суп жовтком і стала чекати, доки зверху зійде хазяїн. Але хазяїн не йшов.

— Не йде чогось ця прірва,— пробурчала вона.— Ото буде халепа, якщо він дуба дав.

Вона занепокоїлась.

— Хоч би він прожив, господи, до неділі чи до понеділка. Інакше коли ж буде весілля? Я не витерплю більше!

Вона знову піднялася нагору, тихо прочинила двері, подивилась: простягнувшись на ліжку, з розкритими очима, втупленими в стелю, архонт не ворушився, навіть не стогнав. Леньо перелякалась, увійшла до кімнати.

— Хазяїне, — сказала вона, — я вже розвела суп жовтком, іди їсти.

Архонт опустил очі, побачив її.

— Я не голодний, — сказав він, — мені щось погано, Леньо. Поклич попа Грігоріса.

Леньо скрикнула. Архонт трохи підвівся. Обличчя в нього було темносинє з червоними прожилками.

— Перестань же, я ще не помираю. Я хочу поговорити з ним. Міхеліс внизу?

— Ні. Він зайшов до своєї кімнати, змінив білизну, одягнув буденний костюм, взяв якийсь клуночок і пішов.

— Нічого не сказав?

— Нічого.

— Хай хто-небудь сходить на гору і покличе Манольоса, хай би він був проклятий! Щоб він миттю зібрався і негайно прибув до мене, ще до схід сонця. Чуєш? Ступай.

— А ти не будеш їсти?

Старий архонт подумав трохи.

— А що ти там зготувала на обід?

— Варену курку, що ти її так любила.

— Поклади побільше лимона в суп, я спущусь.

Зраділа Леньо покотилася по сходах.

«Він проживе ще до понеділка. А втім обличчя його мені не подобається. Покличу я лишень Андоніса, нехай поставить банки, щоб він бува не помер раніше».

* * *

А Міхеліс тим часом піднявся на гору, тримаючи під пахвою клуночок. Він не застав Манольоса в кошарі і сів на кам'яній лавці. Тіні коротшали, наближався полудень. На протилежній горі церквівка пророка Іллі зникла в прямовисному промінні сонця.

Міхеліс заплющив очі. Він страшно стомився, відчував маторошну гіркоту, але був щасливий, наче видужав після тяжкої хвороби. «Все кінчено, — прошепотів він, — і все

починається. Ти проклав мені шлях, господи, допоможи ж мені пройти його до кінця. Ти стоїш в кінці шляху і чекаєш на мене. Я це знаю».

Він розв'язав клуночок, вийняв велике з срібними застібками евангеліє, спадщину матері, в оправі з товстої свинячої шкіри, з замком на ланцюжку. Розгорнув його на сторінці, яку заклав ще до цього лавровим листком, схилив голову і прочитав:

«Аще кто грядеть ко мнѣ, и не возненавидить, отца своего и матерѣ, и жену, и чадѣ, и братію, и сестерѣ еще же и душу свою, не может мой быти ученикѣ.»

И иже не носить креста своего, и въ слѣд мене грядеть, не может мой быти ученикѣ.»

Цілими днями читав він тепер і перечитував слова Христа і силкувався збагнути їх. Спочатку здалися вони йому жорстокими, нелюдськими. «Хіба не може бути, — гадав він, — шляху більш рівного, більш узгодженого з серцем людини? Такою великою кров'ю, виходить, повинні ми платити за свій порятунок. Чому в такій мірі повинні заважати нам батько і мати? Хіба ж ми не можемо їх любити і разом з тим підноситись до бога? Навіщо це потрібно викорчувувати з землі велике коріння, щоб піднятися на небо?»

Міхеліс давно вже ставив перед собою ці запитання, але не міг знайти на них відповіді. Та поступово він став відчувати, що серце в нього заспокоюється, що воно виривається з корінням і починає розуміти. І раптом, з позавчорашнього вечора, виявилось, що серце його повисло між небом і землею...

Скоро після полудня прийшов до кошари Манольос. Він здивувався, побачивши в такий час на горі свого друга.

— Я пішов з отчого дому, — сказав Міхеліс. — Батько примусив мене зробити вибір, і я вибрав путь Христа. Радий бачити тебе, Манольос!

— Це важка путь, Міхеліс, — сказав Манольос задумано. — Важка путь для багатих. Ну, що ж, прошу до господи!

Манольос накрив на стіл, і вони з'їли по шматку хліба. Міхеліс розповів усе, що сталося у нього з батьком і про рішення, яке він прийняв.

— Я не міг терпіти, Манольос. Надто вже упорядкованим було моє життя. Дуже брехливим і несправедливим здавався мені світ. Дуже кривою здавалася мені дорога,

якою я йшов. Я вже не міг терпіти більше, мені стало соромно.

— Добро пожалувати, — сказав Манольос знову. — Ця дорога геть чисто вкрита камінням, а підйом дуже крутий. Спочатку ноги твої густо вкриються ранами, любий Міхеліс. Але поступово почне здаватися, що на ногах виростають крила і що не самі ми піднімаємось, а піднімають нас, підтримуючи під пахви, ангели.

Він підвівся, взяв ціпок:

— Твій батько сповістив мене, щоб я негайно прийшов до нього. Я ламаю собі голову, навіщо я йому потрібний?

— Хай буде з тобою господь!

* * *

Стоячи на колінах посеред двору, розчервоніла Леньо, засукавши рукава, натирала мідний посуд, що його дав їй в придане старий хазяїн. Він же був щедрий і гордий. Леньо терла, терла і співала. Гучний її голос розколював гору, і Нікольос, стоячи під кучерявим дубом, витягував гострі вуха і прислухався. А потім, розпалений, хапав маленьку сопілку і грав у відповідь... Ці два голоси сходилися над покрівлями хат, і сільські баби сердилися, молодички посміхались, а молоденькі дівчата тяжко зітхали.

Край вулиці показався Манольос. Він почув цей переспів і посміхнувся.

«Звір ця Леньо, — подумав він, — страшний звір. Проте, як породить дитину, посмирнішає!»

Леньо підвела розпалене обличчя, глянула, як Манольос переступає поріг.

— Щастя тобі в твоєму шлюбі, Леньо, — сказав колишній жених. — Я бачу, ти готуєшся, в добрий час!

— І в твоєму, — відповіла Леньо насмішкувато, — щоб тебе вкрала гарна відданиця! Давай мерщій, хазяїн чекає на тебе. Ні пуху, ні пера, бідолахо!

Сказавши це, вона знову заходилася співати з потрібною енергією, бо хотіла показати колишньому женихові, що вона його вже не потребує, знайшла собі кращого, нехай він лусне від злості.

Старий Патрархеас безперервно крутив цигарки, палив, перетравлював курку, чекав. На ньому був поношений архонтський халат. Він був босий. Йому було жарко. Обличчя в нього набуло синього кольору, жили на шиї зду-

лись. Він походжав туди й сюди, надимався і роздимався, мов пузир, іноді валився на ліжко, знесилений.

— Сам винен... Сам винен... — повторяв він безперестану. — За те, що я пожалів його і витяг з монастиря, де він ченцював, як скопець... Я, старий дурень, хотів зробити з нього людину. Так мені й треба! Вигрів гадюку за пазухою... Має рацію отой скнара, Ладас. Хіба ж він не казав мені про це стільки разів, а я ще й насміхався з нього: «Якщо ти чиниш зло, тебе бояться і поважають, а якщо ти робиш добро, клопоту не позбудешся!» От і маєш, будь ласка, мені ж тепер і дісталось!

Раптом пісня Леньо вдарила йому по нервах.

— Ото ще розгнуздана самиця! Треба якнайшвидше видати її заміж, щоб охолола трохи. А то пустить на дно все село! — пробурчав він і кинувся до дверей крикнути їй, щоб вона перестала співати.

Та в цю мить двері повільно розчинились, і архонт опинився перед Манольосом. Він здригнувся, очі його метнули іскри.

— Заходь... — проревів він, грюкнувши дверима.

І щосили ударив Манольоса й притиснув його до стіни.

— Оце така твоя дяка? — крикнув він до нього. — Я тебе ввів до свого дому, а ти його підпалив. Ми в злагоді жили до тебе, спокійно було у мене в господі, спокійно й на селі, а прийшов ти, лжепророк, і зруйнував порядок... Чому це? З якого такого права вийшов ти нещодавно наперед і схотів урятувати наше село? Це моя була справа! Чого ж ти втручаєшся і порушуєш порядок? Хочеш, я скажу тобі чого: щоб удати з себе святого, щоб тобі повірили дурні, щоб створити собі ім'я і піднятися на гору в свято пророка Іллі й проголосити повстання?

— Повстання? — перепитав вражений Манольос.

— А що за безсоромні слова наговорив ти нам позавчора на горі? Щоб ми, мовляв, заплатили податі отим голодранцям, щоб всі ми, мовляв, стали братами, а значить, голодранцями! Щоб ми, мовляв, дали їм наші землі з половини? З якої речі? То наші землі, їх ми дістали в спадщину від предків, то наша кров! Виходить, щоб ми відрізали нашу плоть і віддали їм, щоб вони її з'їли? Кінець світу!

Він люто схопив Манольоса за барки.

— Може, ти збираєшся зробити тут Росію? Де один пожирає другого, де один їздить верхи на другому? Де пани і слуги зрівнялися? Де воші розрослися, прости мене,

господи, і стали такими, як черепахи? І твоя милість приходить і приносить оту вошу до мене в ліжку, щоб вона з'їла мене?

Він уявив собі цю вошу й жакнувся. Потім рвучко обернувся до Манольоса:

— Одного разу — невже ти ніколи не чув про це, недоумкуватий? — черево підняло прапор і вибралося на голову, щоб самому командувати. І от нечистоти почали виходити в людини з ніздрів, з рота і з очей, і людина здохла. Не ламайте через те лад божий! Черево повинно лишатися на своєму місці, а голова — на своєму, і вона повинна командувати. А голова — це я!

Він ходив сюди й туди, як звір у клітці, бив кулаком об стінку, плював на підлогу.

— Щоб не було, мовляв, багатих! Та коли не буде багатих, дурню, хто ж буде давати милостиню бідним? Ти подумав про це? У кого працюватиме твоя тітка Мандаленя? У кого буде батрачити твоя милість?

Він розпалився.

— Паршиві, вошиві, гультяї, — крикнув він, — ви не маєте навіть латки землі, а кричите: «Ми — браття!» Чому це так? А щоб поділити, мовляв, по-братському наше майно і пожерти у нас половину!.. Хто вбив тобі в голову, бовдуре, ці дурниці?

— Христос, — відповів Манольос.

— Хай тобі всячина! Який Христос, я тебе питаю? Ваш чи мій? Ви створили собі Христа на свою подобу, більшовика — голодного, паршивого, бунтівника, вклали йому в уста ті слова, які вам на користь, а потім підносите його, як церковну корогву, і кричите: «Всі ми маємо одного отця, виходить, давай сюди спадщину, ми її поділимо! Ми всі — браття, значить, несіть печеню, ми поїмо її всі разом!» Е, ні, ви її не будете їсти!

Він кинув цигарку через вікно, сплюнув на підвір'я, підійшов до Манольоса, схопив його знову за барки.

— Немає в мене для тебе роботи! Забирайся геть з моєї садиби! — верещав архонт. — Негайно! Сьогодні ж! Іди, пошукай голодранців, подібних до себе! Поділіть між собою ваші парші, ваших вошей, ваше царство небесне!

В той час, коли він говорив, відчинилися двері і показалася ставна, як у архієрея, постать попа Грігоріса.

— Шановний архонте, — сказав він, — пробач мені. Я спізнався, бо Марйорі, дочка моя, занедужала.

Потім обернувся, глянув на Манольоса, насупив брови.

— Владико! — сказав Патреархеас, — тут світ зіпсувався, перекинувся. Оцей ось архонт Манольос підняв свій прапор, він хоче підпалити весь світ. Підняв свій прапор і мій чудовий синок — сьогодні вранці заявив мені: «Я йду з дому, покидаю тебе, старий Патреархеас, обираю путь Христа». Начебто моя путь — то путь антихриста! Кінець світу та й годі! Добре, що ти прийшов, отче, ми повинні навести порядок!

Піп Грігоріс простягнув руку, вказав на Манольоса:

— Він винен! Він підбурює наше село! Це він наповнює голови людей чадом! Які слова, неробо, розводив ти на святі? Піднялися ноги, щоб голову побити!

— Христові слова, — відповів Манольос: — Щоб ви подавали милостиню бідним. У кого дві сорочки, той повинен віддати одну. Всі ми — браття. Більше нічого.

Жовч кинулася попу Грігорісу до очей, він не хотів починати розмову з батраком і обернувся до архонта:

— Це небезпечна людина. Ти мусиш прогнати його обов'язково. Ми повинні прогнати його з нашого села, щоб він не заразив нас! То ж він звихнув мозок твоему синові. То він своєю спритністю набуває впливу і з'їсть нас колись. Нехай забирається геть! Це не пастух, це не вівця. Це — вовк!

Манольос відступив від стінки, приклав до грудей долоню.

— Бувайте здорові, архонти і архіереї, я йду, — сказав він.

— Хай господь прокляне тебе! — сказав піп, потрясаючи рукою.

— Хай господь прокляне старост і попів! — сказав Манольос. — Це ж ви, попи, розіп'яли Христа. І коли б Христос спустився на землю знову, ви розіп'яли б його вдруге. Прощайте!

Манольос попрямував до дверей, відчинив їх, обернувся.

— Прощайте! — повторив і спустився легкими кроками по сходах. Він знову відчув, що ангели підтримують його.

РОЗДІЛ XIII

оли Манольос вирушив на гору, вже смеркало. На небо насунули хмари, подув холоднуватий східний вітер. Перші важкі краплі дощу впали на руки, на обличчя Манольосу і на розпечену землю. Тіло Манольоса зраділо. Воно знемагало від спраги так само, як поля і гори.

— Що за чудо цей світ! — говорив Манольос сам до себе, сходячи на гору. — Коли я розплющу очі, я бачу гори і хмари, бачу, як іде дощ. Коли я заплашу очі, я бачу бога, який створив ці гори і хмари і посилає на землю дощ. І при світлі, і в темряві пестить нас милість божа!

Він забув уже про архонтів і попів, позбувся марних, але весільних турбот, переступив маленькі радощі і маленькі прикrostі, бо піднявся до найбільшої радості і скорботи, навіть вище за них, до повного спокою.

Завтра вдосвіта йому треба було спокійно розпрощатися з горою, яку він так полюбив, бо його вигнав хазяїн, якому він так вірно служив. Йому треба буде скинути на плечі свій бідняцький клуночок, взяти в руки ціпок і круглим, беззахисним сиротою рушити по безлюдній крутій дорозі. А проте, тіло в нього і душа раділи.

Дощ полив рясніше, почулися глухі розкоти грому. Манольос наддав ходи. Вітер дув йому в спину і підштовхував його. Манольос радів з того, що вітер теж має, він це відчував, і руки, і груди, і людське дихання.

Ще здалеку помітив він освітлене віконце кошари. В такий час, зміркував він, Нікольос уже подоїв овець, повечеряв і спить. Це світло означає, що там на нього чекає Міхеліє. Серце в нього сильно заколотилося, наперед втішаючись із зустрічі з улюбленим другом.

«Він не витримає, — подумав Манольос, — він звик жити по-панському, звик до смачної їжі, до м'якої постелі, до тепла і порядку в господі. Краще буде, коли він повер-

неться додому. Нехай потерпить: ще не наспів його час. Хоче він цього, чи не хоче, але багатство обтяжує душу, заважає їй вільно рухатись. Марйорі, всупереч його волі, теж тягне його до землі...» І Манольос пригадав жорстокі, але справедливі слова Христові:

«Легше верблюдові пройти крізь вушко голки, ніж багатому увійти в царство небесне...»

Він застав Міхеліса перед розпаленою грубкою — той сидів і дивився на вогонь.

— Доброго вечора архонтському синові на горі, — сказав радісно Манольос і витер мокре волосся та обличчя. — Завтра вранці прощаюся я з цією улюбленою грубкою і помандрую. Твій батько прогнав мене.

Манольос теж сів на землю перед грубкою і спокійно почав розповідати, як він застав старого архонта, страшенно розгніваного, що сказав йому архонт і як його вигнав, і про прокляття, яке послав йому піп.

— Все сталося так, — сказав він, — як я й сподівався, як і повинно було статися, але я не скаржусь. Так потрібно було, щоб твій батько прогнав мене, щоб піп прокляв мене, потрібно було, щоб я помандрував звідси.

— Куди ж ти підеш тепер? — з тривогою спитав Міхеліс, стискаючи другові руку.

— Ніч підкаже мені. Господь часто спускається до нас уві сні, як сновидіння, і вказує нам путь. Я ще не вирішив, господь вирішить за мене. Побачимо. Я спокійний.

— Ти пригадаєш той вечір, на подвір'ї Костандіса? — спитав Міхеліс. — Я тобі сказав тоді — пам'ятаєш? Куди б ти не пішов, Манольос, я піду за тобою. І сьогодні я повторю свої слова.

— Не поспішай, не поспішай, любий Міхеліс. Ніч сповнена святості, а завтра — побачимо.

Обидва вони були потомлені, отож швидко полягали спати. Дощ тепер розійшовся дужче, поривчастий і радісний. Віконечко було розчинене, і в нього проникали пориви вітру, солодкість, первісне і вічно оновлюване торжество землі, яка приймає в свої обійми небо. На горі запахи сухі трави, вітер приносив здалеку медовий аромат сосни, земля розкрилась і теж сповнювала повітря пахощами. Розкрився, мов грудка землі, і розум Манольоса, вбирав у себе дощ і освіжався.

«А може, то була відповідь бога? Може, відповідь ця спускалася до нього сьогодні, як теплий дощ?» Манольос

приймав бога і всім своїм єством відчував радість. Всі нічні птахи, напевно, поховалися в скелях, у дуплах дерев і теж приймають бога на свої мокрі крила, приймають його без всяких застережень.

Міхеліс прислухався до шуму дощу, вдихав пахощі розкритої землі. На думку йому спала Марйорі, і його неспокійна душа низько літала над мокрою землею. Останні рази, коли він бачив Марйорі, у неї кровинки не було на обличчі. Біда і змарніла, вона так само тримала хусточку біля рота і кашляла. Тільки цього разу у неї була не біла хусточка, а червона, щоб не видно було крові. «Любий Міхеліс, — сказала вона, — я поїду звідси, батько відвезе мене у Велике село, до лікарів. Мені погано...»

Міхеліс вдихав тепер пахощі порепаної землі, і серце в нього тремтіло. «Серце моє все ще прив'язане до землі, — шепотів він, — все ще прив'язане до землі...»

Повільно серед нічного дощу друзів огорнув сон, а вранці, коли вони розплющили очі, гора сміялася, щойно вимита дощем. Білосніжні хмари, мов овечки, скочувалися по небу вниз. Вони все ще блищали. Краплі дощу дрижали на кущах.

Манольос зняв із стіни ікону, що подарував йому раніше Міхеліс, — розп'яття з ластівками, зняв маску Христа, яку він вирізьбив, загорнув сяку-таку одєжину, зв'язав у вузлик і поклав на кам'яній лавці.

Міхеліс дивився на нього, але нічого не говорив. Вони посідали, мовчки напилися молока. Манольос підвівся, окинув довгим поглядом хату, кам'яну лавку, каміння довкола і гору. Він прощався з ними. Взяв у кутку пастуший цїпок. Міхеліс теж підвівся.

— Ти вирішив, Манольос? Ідеш? Куди?

— Прощавай, Міхеліс.

— Куди ж ти йдеш?

— В Саракіну. Іду голодувати разом з ними.

— А мені не йти з тобою?

— Ще ні. Почекай ще: у тебе батько, у тебе наречена. У мене ж нікого немає. Мені це легко.

— «Хто не зненавидить батька свого і дружину свою, і дітей своїх, той недостойний називатися моїм учнем...»

— Я знаю це, Міхеліс. Та хіба ж душа твоя відірвалася від землі, від батька, від нареченої? Ще ні. Через те наберися терпіння. Настане ця жадана година, не поспішай. Вона приходить безшумно, мов курїпка.

— Я не вернуся до батькової господи.

— Гаразд, не вертайся. Залишайся тут, між Саракіною і Ліковрісі, поки не прийде куріпка, про яку ми говорили, поки не прийде жадана година. До скорого побачення!

Він простягнув Міхелісу руку, А той підвівся і схопив його в обійми.

— Любий Манольос! — сказав він. — Я незабаром прийду побачитися з тобою, клянусь тобі. До приємної зустрічі!

Манольос узяв під ліву пахву вузлик, перехрестився й пішов. Знову наче десь взялися ангельські крила. Манольос перелітав з каменя на камінь. Церківка пророка Іллі дедалі наближалась. Вона виблискувала, вклинена між скель на самому вершечку гори, і сяяла рожевим світлом, сміялася в перших скісних променях сонця, стояла струнка і велична, як сторожова башта. І Манольос, піднявши пастиший щіпок, радісно скрикнув, як сокіл, що заглядев своє гніздо. Манольос вітав церківку.

—
* * *

Старий Патреархеас чекав повернення сина день, чекав другий, чекав третій, послав родичів, щоб поговорили з ним, послав учителя, покликав до себе Яннакоса:

— Сходи, прошу тебе, зроби мені ласку, Яннакос, знайди мого сина, поговори з ним. Ви ж — одна компанія, однаково мислите, може, він і послухає тебе.

Яннакос похитав головою.

— Мені здається, з того, як розгортаються події, я теж скоро піду в гори, шановний архонте. Пошли кого-небудь іншого.

Прийшов побачитися з архонтом і Панайотар.

— Шановний архонте, я дізнався цілком певно, що Манольос оселився в Саракіні. Він збирає біженців, розмовляє з ними, підбурює їх, кричить, що ті, які голодують, мають право пограбувати тих, які не голодують. І, згадаєш мене, коли їх прикрутить голод, вони спустяться в наше село і спустошать його, мов ті вовки.

Панайотар помовчав трохи, наче не наважувався говорити, тяжко зітхнув, подивився довкола, нахилився до старого архонта.

— Одне підозріння виникло в мене, шановний архонте, — сказав він стиха.

— Кажи, Панайотар, я тебе слухаю. Ти нікого не любиш, зате очі в тебе, як у куницї. Кажи!

— Манольос — більшовик!!

— Більшовик? — перепитав архонт і почухав потилицю. — Як це розуміти?

— А дуже просто: хапай і будеш їсти, кради і будеш мати! Це ватага розбишак, яка останнім часом ходить по світу.

— І ти гадаєш?..

— Напевно! У них свої люди в кожній країні, в кожному селі, до самісінького краю світу. І в пустелі ти їх знайдеш. На пустельному острові серед моря, якщо пойдеш, і там знайдеш їх. Який би камінець ти не підняв, знайдеш і там їх. Ото вони й послали в Ліковрісі Манольоса.

— Подумай, що ти кажеш, Панайотар! Бомбу ти кладеш мені на голову! Я вибухну! Кажи толком!

— І справді є від чого вибухнути. Вони спритно працюють, оті дияволи! А чи помітив ти, як діє Манольос? Він прикидається святим Онопрієм: не п'є вина, не говорить неправди, не ходить до жінок. Останнім часом він навіть тримає маленьке євангеліє і раз у раз, коли заглядить когонебудь, починає його перегортати й удає, ніби читає. Все це — лицемірство! А нещодавно, коли він ішов на шибеницю... знаєш, про що я дізнався? Послухай, і ти жакнешся: він домовився з старою Марфою, яка знайшла закривавлений одяг сеїза, щоб та показала його тільки в останню хвилину. А чому? Щоб селяни бачили, ніби Манольос готовий віддати своє життя, аби тільки врятувати село і таким чином прославитись. А коли одержить наказ із Москви, щоб підняти весь народ, повести його за собою і повірізувати всіх панів і начальників...

Старий Патрєархеас упав на стілець, обхопив руками голову.

— Пом'яни мене, господи! — прошепотів він. — Пом'яни мене, господи! Кінець світу та й годі!

Він схопився, вирячив запалені очі.

— Але в такому разі мій син... — сказав він, і рот у нього скривився.

— Манольос заплутав його в свої сіті, шановний архонте. Він звихнув йому мозок, і той, сам того не розуміючи теж став більшовиком. Хіба ж ти не бачиш, він уже покинув твій дім і пішов на гору шукати Манольоса? Скоро, от побачиш, піде на гору і Яннакос. Покине свою хату

і Костандіс, і теж піде... Це — як та пошесть, шановний архонте, — один заражає другого. І циркульник Андоніс от-от заразиться. І різник, гладкий Дімітрос. Що мені сказати тобі? Навіть учитель...

— Що ти кажеш, Панайотар? Та це ж кінець світу! Я піду до попа Грігоріса, і ми наведемо порядок!

— А щодо попа Фотіса і тих голодранців, яких він веде з собою, їх, звичайно, прямісінько направив у Ліковрісі московит.¹ Турки, мовляв, їх розорили... Вони, мовляв, пожертували собою в ім'я батьківщини. Дурниці! Я тобі кажу, їх послав московит! Ім надіслав листа Манольос, він повідомив їх — тут, у Ліковрісі, багато хліба, тут багатство, приходьте грабувати! Тут і архонт, який впав у дитинство, він не чинитиме опору. От через те — бачиш? — так швидко порозумілися Манольос і піп Фотіс, одразу стали друзями, моргнули один одному оком та й домовились. От через те позавчора, коли ти прогнав Манольоса, куди він подався? Прямісінько на Саракіну! Зрозуміло, шановний архонте!

Старий Патрархеас походжав туди і сюди, зупинився на якусь мить, приймав рішення.

— Сходи-но до попа Грігоріса, скажи йому, що мені дуже потрібно бачити його сьогодні!

— Піп Грігоріс поїхав сьогодні з дочкою у Велике село і повернеться тільки завтра. Він повіз її до лікарів. Вона кашляє, харкає кров'ю. У неї погана хвороба.

— Хай тобі всячина! — крикнув розлютований архонт. — Цілу повинь обрушив ти з самісінького ранку на мою оселю!

— Те, про що я дізнався, шановний архонте, те й кажу тобі. Хочеш вір, хочеш не вір. Це твоя справа. Я набрид тобі, пробач, я йду.

«Іди к бісу, Іудо Іскаріотський!» сказав про себе архонт. А до нього:

— Іди з богом, Панайотар. І про що дізнаєшся...

— Не турбуйся, шановний архонте, ми напоготові!

І пішов, важко ступаючи, як ведмідь. Усе його порите віспою обличчя сміялось.

Старий Патрархеас упав навзнаки на ліжку, знову передумував сказане Панайотаром і ніяк не міг заспокоїтись.

---

¹ Московит — так турки і греки, які проживають у Туреччині, називали росіяни.

— Подумати тільки, на яку небезпеку ми наражаємось! Господь усіх нас осліпив. Ні піп, отой пройдисвіт, ні вчитель з усією своєю освіченістю, ні навіть я — ні про що не догадувались... А в мене шпигун був на службі! З мого будинку розгорілася б пожежа і спалила б усе село! От тобі й архонт, от так голова, тьху, щоб ти скис! І подумати тільки, цей ведмідь, ця тварюка знімає полуду з наших очей! Ми повинні прогнати того безчесного Манольоса з нашого села, мусимо вигнати отих голодранців із Саракіни, цих паршивих більшовиків, щоб очистилося місце, щоб у нашому селі знову восторжествували честь і справедливість! Завтра, тільки повернеться піп, ми наведемо порядок!

Сказавши це, він заспокоївся, заплющив очі, щоб заснути, та йому було не до сну! Внизу співала Леньо, воркувала, як горлиця. Їй мало було подвір'я, вона розчинила ворота і походжала туди й сюди, чекаючи своїх подруг. Треба ж було, щоб ті прийшли і помилювались її приданим, яке вона вміло порозкладала на довгій скатерці разом з вінчиками, цукерками і великими білими весільними свічками, щоб видавалося, ніби подарунків було більше, ніж насправді.

Сьогодні мав спуститися з гори Нікольос у новому костюмі, подарованому до весілля архонтом, і з червоною шовковою хусткою на чорному, як смола, волоссі, що її подарувала Леньо. А завтра, в неділю, відбудеться весілля, і верхи на мулі, вкритому червоною попоною, вирушить на гору, в своє царство, молода кіра Ніколена.

Простягнувшись навзаки на ліжку, старий архонт слухав, як співає внизу Леньо, чув веселий гомін подруг, дівочий сміх... Пригадав він своє весілля, коли був двадцятидворічним юнаком, струнким і вродливим, як святий Георгій... Як верхи на білому коні спускався він у село, де жила наречена, щоб забрати її... Наречена вийшла на поріг батьківського дому, як було заведено, завинена в білу вуаль, щоб не бачили її обличчя. Але молодий не витримав і крикнув батькам нареченої: «Розженіть хмарку, хай з'явиться сонце!» І старенька мати, із заплаканими очима, стала навшпиньки, стягнула з нареченої вуаль—і весь весільний поїзд — молодий, батьки, родичі, близькі друзі, коні, мули, різнобарвні килими — засяяв, і йому здалося, наче й справді з'явилося сонце.

Старий архонт посміхнувся, забув слова Панайотара, забув, що син його подався з дому. Прокинулося в ньому

колишне, ожили давні радощі й підлоти, гулянки, усе, що витворяв він у своєму житті. Згадалися кури, індики й індичата, зайці, куріпки, бички, поросята, яких він пожер, і незліченні ягнята на рожні... І пилави, тістечка, шашлики, устриці, баклава, катафья, падеспанья¹, шербетти, старі вина, ікра...

Слава тобі, господи, добре пожити довелося...

Він заплющив очі, і його узяв сон.

* * *

Тим часом піп Грігоріс верхи на сірому мулі і дочка його Марйорі на ослику Яннакоса проїжджали горою, де знаходився Міхеліс.

Дівчина попрохала батька зробити їй цю ласку:

— Я хочу його бачити, хочу бачити, бо не знаю, чи повернуся звідти...

— Не говори таких слів, дитино моя, — сказав батько, стримуючи сльози. — Дасть бог, ти видужаєш, і на різдво справимо весілля. І я потанцюю тобі на втіху.

— Давай проїдемо через гору, щоб я побачила його ще хоч раз... — прохала дівчина.

— Хай буде так, як ти хочеш, дитино моя. Хіба ж я можу зробити тобі прикрість? — відповів батько і з тими словами потягнув мула за повід, спрямував на гору.

Міхеліс сидів на кам'яній лавці один-однісінький. Нікольос одягнувся, як жених, обв'язав своє щойно вимите кучеряве волосся червоною шовковою хусткою, поклав на спалене сонцем плече ціпок, покотився згори вниз, наче той камінь, що відколовся від скелі.

— Доброго тобі вечора, хазяїне, — крикнув він Міхелісу, який мовчки милувався ним, — доброго вечора, я йду женитися. Привіт совам!

І луна покотила його сміх горою.

Він пройшов повз отару, сунув пальці в рот і свиснув, вітаючи овечок. Та як тільки він побачив, що круторогий вожак Дасос вискочив і дивиться на нього, не витримав, схопив його за роги і почав з ним борюкатись.

— Досить, рогатий плутяго, — крикнув Нікольос, вдовольнившись боротьбою. — Іди до своїх овець, а я піду до своєї Леньо! До прийомної зустрічі в понеділок уранці! Дай мені, друже Дасос, твоє благословення!

¹ Баклава, катафья, падеспанья — турецькі кондитерські вироби на меду.

Так сказав він і скотився з гори, стукаючи підборами, як молотком.

Міхеліс почув цю розмову, підвівся з лавки і побачив, що серед скель їде верхи піп Грігоріс, а за ним — його кохана Марйорі. Серце в нього неспокійно заколотилось.

— Куди вони прямують? Чому вони їдуть сюди? Може, нещастя яке скоїлося! — прошепотів він і побіг їм назустріч.

— Любий Міхеліс, — сказав батюшка, — вітаємо тебе в твоїй самотності. Ми їдемо до Великого села, і Марйорі не хотіла їхати, не побачившись з тобою. Вона трохи нездужає, отож ми їдемо дізнатися, що з нею.

— Здрастуй, Міхеліс, — сказала тихо дівчина і почервоніла, милуючись своїм коханим.

Міхеліс допоміг їй спішитись. Всі троє посідали на кам'яній лавці. Сонце стояло ще високо, вдалині курилися лани, потопаючи в сонячному сяйві. Два круки з шумом пролетіли над ними. Піп заглядев їх, насунув густі брови, але змовчав. Та молодята нічого не помітили. Міхеліс взяв у свої руки сухі, мов виточені, пальці нареченої, на яких поблискувала золота обручка.

— Я загляну на хвилину в твій «архонтський будинок», — сказав піп і пішов до хати, щоб залишити їх удвох.

— Люба Марйорі, — питався Міхеліс, — тобі погано? Господь всемогутній, моя кохана, вір йому, ти видужаєш. Нічого серйозного в тебе нема, почекай, швидко спливуть ці кілька місяців і надійде різдво.

— Так, — тихо проказала Марйорі, — надійде різдво. І, помовчавши трохи:

— Ти посварився з батьком?

— Не будемо говорити про мого батька. Це неприємна розмова, не починай її, любя Марйорі. Я тебе кохаю, я не хочу втратити тебе. Одна ти зв'язуєш мене з землею, більше ніхто, ти одна. Знай це.

— А коли мене не буде, що ти робитимеш?

Міхеліс простягнув руку, затиснув їй рота:

— Мовчи.

Марйорі встигла поцілувати його долоню.

— Любов моя... — прошепотіла вона, і сльози покотилися з великих засмучених очей.

Піп Грігоріс став на порозі.

— Дитино моя, давай поспішати, щоб нас не застигла ніч. Їдьмо в ім'я боже!

Він обернувся до Міхеліса:

— Я хотів би поговорити з тобою, Міхеліс, але нашу розмову доведеться відкласти до мого повернення. Коли ти вертаєшся до батька?

— Коли господь захоче, отче,— відповів Міхеліс і нахилився, щоб поцілувати йому руку.

— Господь чекає іноді, щоб серце людини само підказало їй, Міхеліс,— сказав піп і суворо подивився на нього. Йому багато чого хотілося сказати Міхелісу, та він стримався.

— Щасливої дороги! — вигукнув Міхеліс. — Хай господь буде з вами!

На якусь мить він затримав худеньку ручку Марйорі в своїх руках.

— Моя кохана, — сказав він тихо, — ти в мене одна! — І одвернув своє обличчя, щоб приховати сльози. Потім зійшов на високу скелю і дивився, як вони спускаються з гори. «Мoje серце все ще прив'язане до землі...»

Він зробив круг по горі і спустився нижче, до ланів. Збирання винограду вже розпочалося, було виразно чути, як високими голосами співали дівчата, що збирали виноград, сповнені пристрасного кохання. Вони зрізали стиглі виноградні грона, кидали їх в корзини. З їхніх рук капав червоний, як кров, виноградний сік. Вони поглядали на парубків, які тягали корзини з виноградом, і одні з них зітхали, другі—дратувалися, але всі заспокоювались, як тільки починали співати.

Міхеліс зупинився і прислухався до парубоцьких голосів. Хлопці відповідали хрипкими, півнячими голосами на дівочі голоси. Він відчув у своєму серці нестримну скорботу. Щороку акуратно приходив він сюди, слухав оці пісні, присвячені збиранню винограду, але в цьому році вони здавалися йому голосінням.

Нерухомо стоячи на місці, Міхеліс відчував, як життя крутиться в ньому самому, і його не зупинити і не розважити. Крутилось і колесо землі; тепер воно стояло на збиранні винограду. Потім надійде черга за маслинами, а згодом настане й різдво... А далі — знову мигдаль, піднімуться хліба, почнуться жнива... Ніби й сам Міхеліс прив'язаний був до якогось колеса і то піднімався, то опускався або до сонця, або до дощу. Разом з ним були прив'язані до колеса день і ніч, що теж то піднімались, то опускались. І немовля Христос зростав, мужнів, сміливо виходив до

людей, сів слова божі. Його розпинали, а він воскресав. На другий рік він знову спускався з неба, і знов його розпинали...

У Міхеліса шуміло в скронях, запаморочилася голова. Він ухопився за скелю, хотів зупинити колесо, щоб воно не крутилось, але покотився вниз і раптом, сам не знаючи від чого, зайшовся сльозами.

* * *

Другого дня, в неділю, старий Патрархеас не встав з ліжка. Цілу ніч він не міг заснути і, коли на якусь хвилину його брав сон, на нього находили приступи кашлю, кров ударяла йому в голову, і він задихався. Він сповістив сина, щоб той завітав на весілля Леньо, але Міхеліс відповів: «Коли б ішлося про смерть, я прийшов би, а на весілля не прийду». І старий архонт сприйняв ці слова, як ніж у серце.

— Що я зробив йому? Що я зробив йому? — шепотів сердешний, і на очі йому набігали сльози. — Тільки його одного люблю я в цілому світі, чого ж він мене не любить? Що поганого зробив я йому?

Старий мислено оглянув усе своє життя, пригадав свого батька, коли той постарівся і вже ні з ким не розмовляв, люто дивився на всіх, не хотів вимовити й слова, а тільки тримав у руці канчук і шмагав наймитів і робітниць. Він хапав каміння і шпурляв ним у дівчат, які приходили до колодязя, і бив їм глечики. І в він, мов сатана, пив, як буйвол. Ніяка хвороба його не брала, і коли в нього почали прорізуватися нові зуби, всі жахнулись. Та ось одного разу упав він з гори і вбився. Навіть тепер, коли старий Патрархеас згадав про це, його охопив жах. Коли йому принесли були звістку: «Твій батько вбився!», він вибухнув нервовим сміхом, і такий нелюдський вчинок сина обурив усе село. Але він насміявся досхочу, і йому полегшало. Так, ніби на нього давила скеля, а потім скеля зсунулась, і він міг вільно дихати, і вже не мав сили стримати свою радість.

Старий архонт пригадав сьогодні цю подію і здригнувся.

— Може, й Міхеліс почуває, що я навалився на нього, мов та скеля, і не даю йому дихати? Може, й на цьому світі кожному відплачується по заслугі,— і Міхеліс теж розгочеться?

Архонт вирячив очі, страшенно наляканий.

— А проте я любив свого батька... Та й Міхеліс мене любить... Як же бути в такому разі? Не можу зрозуміти! Невже так судилося, щоб кожний син ненавидів людину, що його породила, наприкінці її життя? Чому це так? Чому? Не можу зрозуміти!

Ще й ще раз думав про це старий Патреархеас і тяжко зітхав. Він перевертався на ліжку з боку на бік, і вся кімната двигтіла. І тільки надвечір, коли внизу розчинилися двері, почали заходити запрошені, і піп Грігоріс почав відправу¹, старий архонт встав з ліжка, умився, одягнувся, важко дихаючи, причепурився особливо старанно, майстерно нафабрикував вуса і брови, приснув волосся одеколоном і спустився вниз, щоб повінчати свою дочку з приймаком.

Молода і молодий сяяли, гарно вмиті, чепурно зодягнуті. Вони трохи спітніли, і від них відгонило, мов від коней, які щойно повиходили з води. Але здавалося, що якби на світі залишилася тільки ця пара, світ знову наповнився б людьми.

Старий архонт підійшов і став рядом з молодими. Він був весільним батьком і мав міняти їм вінці. Піп Грігоріс почав уже співати, паламар ритмічно розмахував срібним кадилом, запрошені стояли довкола і захоплено дивились, а дві дівчинки чекали з підносами, повними цукерок. Піп Грігоріс квапився, він був у поганому настрої, і думки його линули до дочки. Сьогодні вранці її оглянули лікарі, кожний з них похитав при цьому головою. Піп співав швидко, ковтав половину слів, поспішав. Поспішали й молоді, щоб скоріше залишитися самим. Вони не розуміли, навіщо все це було готівне в їхній справі. Старий Патреархеас поспішав теж, бо почував, що коліна в чього підломлюються. Але він зціпив зусилля і стояв прямо, бо йому було соромно.

— Діти мої,— сказав він, коли скінчилася відправа.— Сьогодні весілля Леньо і Нікольоса, добро пожалувати в мій архонтський будинок! Їжте і пийте, бенкетуйте, ми доволі закололи баранів, хвалити богові. У нас багато вина, вже почали збирати виноград, і скоро бочки знову виповняться вщерть. Отож пийте, скільки вмістять ваші шлунки.

Потім обернувся до молодят.

— Живіть, діти мої, до старості вкупі,— вигукнув він,— народжуйте дітей, ростіть онуків. Щоб множився рід людський, щоб не погасло вогнище! Щоб смерть не перемогла

---

¹ У багатьох греків вінчання відбувається не в церкві, а вдома.

нає! Вона косить, а ми сіємо, побачимо, чий буде верх! Чуєш, Нікольос? Старайся щосили, засівай, скільки подужаєш! А я, діти, ви пробачте мені, піднімуся до себе, полежу. Мені щось нездужається. Ви ж беріться до справи, їжте, пийте, це ж весілля, гуляйте аж до світанку!

— І вам, дівчата-стрибухи, і вам, безвусі юнаки, бажаю якнайшвидше побратися, щоб і я побував на вашому весіллі, і став би теж безвусим парубком, і таскав би для вас вино великими, як для прання, глеками!

Всі так і полягали з реготу. Архонт підніс праву руку, послав прощальний привіт. Якась дівчина підбігла відчинити йому двері. На порозі він зупинився, обернувся до попа Грігоріса, який мовчки складав епітрахиль.

— Отче,— сказав він,— коли закусиш, зайди, будь ласка, до мене, нагору, поговоримо.

Але піп відразу ж підвівся.

— Я піду з тобою, шановний архонте,— сказав він.— Господь хай буде з вами, діти мої! Бажаю вам достойно і чесно носити вінці, молодята!

Старі вельможі пішли, люди полегшено зітхнули і заходилися їсти й пити.

А двоє старост села піднялися нагору й замкнулися в кімнаті архонта. Внизу бенкет ішов на всю губу, звідти доносилися співи і танці, гучний сміх і любовні зітхання. Та двоє старост нічого того не чули. Великий клопіт турбував їх.

Простягнувшись на ліжку, старий Патреархеас говорив не вмовкаючи. Він розказував про більшовиків, яких фантазія його малювала до пояса, як людей, а нижче — як звірів. Вони котилися, підковані, з півночі, з каменів сипалися іскри, і села займалися. А Манольос біг попереду він теж обернувся в напівзвіра, з рота пашіло полум'я, а простягнута рука вказувала на Ліковрісі.

— І той проклятий піп Фотіс теж з ними,— сказав піп Грігоріс,— він ватажком у них!

— Той Фотіс, батюшко, і всі голодранці Саракіни рушили і от-от накинуться на наше село. Ти влучно сказав: піднялися ноги, щоб побити голову... через те я й покликав тебе. отче, щоб удвох порадитись і встановити порядок.

Піп Грігоріс слухав, часом розлючувався, але думки його знову линули до Марйорі. Очі в нього мутніли, у вухах шуміло, і він нічого не чув.

До самої півночі розмовляли вони. Нарешті потомились,

набридли один одному і з ненавистю дивилися один на одного. «Щоб тобі поприщило, коли ти вже замовкнеш?» думав піп Грігоріс. «Щоб він крізь землю провалився, висиджує тут! — думав другий, — він мене замучив уже, оцеї черевань!»

І знову попу Грігорісу спала на думку Марйорі. Він залишив її в якійсь клініці, в душній кімнатці, з вузьким даховим віконцем, що виходило у двір. «Нехай побуде трохи, — сказали лікарі, — побачимо». «Чи є небезпека?» спитав піп і весь затремтів. «Є небезпека, є й надія, отче! Побачимо! Оці двоє звірів борються в крові твоєї доньки, побачимо, який з них переможе». «Скажіть мені всю правду», благав піп. «Ми тобі сказали її, отче. Через місяць приїжджай». «Я молитимусь господу», сказав піп. «Роби й ти, що можеш, а ми зробимо тут усе, що в наших силах. Щасливої тобі дороги і бог на поміч!» Вони поспішали вихнути його, бо в них були ще хворі.

...Піп рвучко підвівся, простягнув руку.

— На добраніч, шановний архонте, — сказав він і зітхнув. — Завтра ми продовжимо розмову.

— Посидь ще, отче. Куди тобі поспішати? Пробач мені, я й забув спитати тебе про Марйорі. Що сказали лікарі?

— У неї нема нічого серйозного, кажуть вони. Вона — дівчина, от і марніє. Їй потрібно, кажуть, якнайшвидше заміж вийти.

І, щоб змінити розмову:

— А як поживає Міхеліс? Я турбуюсь, шановний архонте.

— Тобі нема чого турбуватися, — відповів нервово старий. — Він ще молодий, у нього свої примхи, це мине. Ми повинні позбутися Манольоса, і все виправиться... На добраніч, отче!

Сказавши це, старий архонт шарпнувсь і повернувся до стінки. Він чув, як, важко ступаючи, піп спускався сходами.

— Ах ти, козлородий, — пробурчав він, — турбується, мовляв. Це мене турбує твоя донька! Якщо мій син має одружитися з сухотною і заразити все моє поріддя, то краще б померла твоя донька і щоб ми позбулися цієї небезпеки. Мені жаль її сердешної, її жаль мені, один господь по те відає, але краще б вона померла!

В той час, коли старости Ліковрісі радились між собою, як розправитися з Манольосом, той разом з попом Фотісом намагався винайти спосіб допомогти біженцям Саракіні перезимувати, щоб вони не померли з голоду і холоду.

— Тільки праця може нас врятувати,— казав піп Фотіс.— Праця і любов!

Вони зібрали всіх чоловіків і жінок, які могли ще працювати, і поділили їх на окремі групи-братства. На чолі кожного братства настановили керівника, першого брата або першу сестру, і розіслали всіх по навколишніх селах, щоб вони наймалися там і працювали. Братчики розбрелися й залишили в Саракіні тільки старих, щоб ті доглядали дітей.

— З богом, діти мої,— казав їм на прощання піп Фотіс,— працюйте, заощаджуйте, що тільки зможете — плоди, олію, вино, одяг і завжди пам'ятайте про нову батьківщину. Вам доводилося бачити, як бджоли вилітають з вулика, розлітаються по горах і полях, збирають мед. А потім повертаються, навантажені медом, до своїх маленьких воскових будиночків, до залишених ними улюблених нащадків. Отак і ви, діти мої, ідіть з божою допомогою!

Манольос часто ходив разом з ними, розмовляв дорогою, підбадьорював їх, розповідав їм про навколишні села, про те, в які двері вони мають стукати. Він знаходив їм роботу і повертався на Саракіну. Разом з попом Фотісом збирали вони дітей, і на грифельних дошках, що їх подарував учитель, навчали дітей азбуки.

Коли ж наставала ніч, вони вдвох сідали на кам'яну церковну лаву і розмовляли.

— В самому маленькому камінчику,— казав якимось піп Фотіс,— на самій непоказній квітці, в самій похмурій душі є великий бог, в усій своїй повноті, любий Манольос. Давай зробимо, що зуміємо, щоб це невеличке забуте сільце засяяло божеським світлом, роботяще, плодоносне, всім любе, таким, яким ми хотіли б бачити весь світ. Бо добре діло навіть у найдальшій пустелі, а ти повинен це знати, матиме відгомін у цілому світі.

Манольос підняв очі, подивився на попа Фотіса. Йому здалося, що обличчя у попа спалахує, як блискавка в темряві, змарніле, прозоре. І руки в нього, які він підніс до неба, коливалися, мов язика полум'я.

— Адже кожна людина, — сказав розчулений Манольос, — може врятувати весь світ. Часто я думаю про це, отче, і тремчу. Значить, така велика на нас відповідальність? Що ми повинні зробити, перш ніж померти? Яким іти шляхом?

Він замовк. Ніч уже спала на землю, баби порозпалювали вогнища, готували їжу, голодні діти пхикали довкола й чекали на вечерю.

Манольос простягнув руку, торкнувся коліна попа Фотіса, який заглибився в роздуми і мовчав.

— Як ми повинні любити господу, отче? — спитав він.

— Через любов до людей, дитино моя!

— А як ми повинні любити людей?

— Намагаючись спрямувати їх на путь істинну.

— А яка ж путь істинна?

— Та, що веде вгору.

РОЗДІЛ XIV

а другий день, близько полудня, з Смірни повертався ага. І не один. Слідом за ним верхи на рябій конячці їхало нове турчення — люте, похмуре, гнівливе, як справжній мужчина. Воно не жувало мастихи, а їло, бо завжди було голодне, і пило, бо завжди хотіло пити, і не співало «Світ і сновидіння єдині», а кричало, лаялось, завжди вередувало. Турчення наказувало, а закоханий в нього ага зазирає йому в вічі і виконував усі його примхи. Звали його Ібрагімчиком, було йому п'ятнадцять років, у нього були круглі губи з густим диким пушком.

Ага заглядев хлопчиська в одному кварталі з недоброю славою, де знадвору біля кожного будинку висів червоний ліхтар.¹ Турчення продавало з корзини, де все було перемішане: насіння, англійські плащі, печені краби, жасмин. З усіх районів міста сходилась у цей вузький провулок ціла юрба — чоловіки, старі й молоді, євреї, мусульмани, християни, щоб зазнати на мить насолоди і забути буденні муки. А жінки стояли, кожна біля своїх дверей, майстерно намазані, напівголі, безсоромні, стояли й посміхалися.

Ага заглядев Ібрагімчика, той йому сподобався. Ага підійшов, поторгувався, уклали угоду. Ага купив йому рябу конячку, щоб Ібрагімчик їздив верхи. Купив новий костюм з дорогого сукна, срібний годинник з ланцюжком, пляшечку мускусу, торбочку гвоздики і квітів кориці. Зводив його в лазню, викупав, і вода, в якій купався хлопець, стала чорною. Повів до цирульника, постриг йому волосся і напахав лавандою. А потім послав до одного ходжі², давнього свого приятеля, який бував на коні і під конем, щоб той навчив хлопчика деяким делікатним справам.

¹ Червоний ліхтар — ознака того, що це дім розпусти.

² Х о д ж а — мусульманський священик.

Ото таким і забрав ага Ібрагімчика і привіз у свої володіння. Турченя пахнуло після лазні мускусом і було добре вишколеним.

Марфа зустріла нову пару бурчанням. Та коли добре придивилася до нового гостя, почала посміхатися, вдоволено: «Очей байстриук висадить агу в повітря...»

— Які новини, Марфо? — спитав ага, зійшовши з коня.— Помер хто-небудь на селі, чи одружився? Як пройшли жнива, збирання винограду? Чи живі ще старий Патреархеас і козлородий піп Грігоріс? Чи не побилися, часом, греки, не повиколоювали один одному очей? Мені здається, що я був відсутнім цілу вічність!

Він обернувся до Ібрагімчика:

— Оце кіра Марфа, наша служниця,— сказав він.— Вона — гарна жінка, хазяйка, неговірка, чесна. Трошки горбата, та ти звикнеш до неї. Роби з нею, що хочеш: побий її, вбий, сідай верхи, вона — твоя.

Ібрагімчик скривив круглого рота, схопив стару за горб, вибухнув сміхом.

— Навіщо вона мені? Та це справжній верблюд, твій подарунок!

І пішов до будинку.

— Не сварися з ним, Марфо,— сказав ага,— він ще лошатко: брикає, кусає, не переч йому. І я йому не перечу. Терпи, бідолашна Марфо, терпи, і він виправиться.

Ібрагімчик вибіг на двір.

— А вродливі дівчата є в твоєму селі? — спитав він агу.— Накажи їм якомсь потанцювати. Я хочу на них подивитись і вибрати собі гарненьку.

Ага розсердився.

— Знаєш, що я тобі скажу: досить! Тут усі греки, і я не хочу набратися неприємностей. Сиди і не пхай носа до чужого проса!

— Нехай вони не пхають носа до мого проса! — крикнуло зухвале лошатко і зайшлося сміхом.— Ей, стара відьмо! Накрий на стіл, я вже хочу їсти, я виголодався.

Ага зітхнув. Він згадав свого Юсуфчика. У того теж був рот, але він мовчав. Скажеш бувало йому: «Співай», і він співав. Скажеш йому: «Запали мені чубук», і він тобі запалить його. «Давай будемо спати», і той приходив... А цей—якийсь кислий чорт, а проте все ж кумедний, паршивець!

— Добре, любий Ібрагімчик,— сказав ага.— Все

буде зроблено, почекай трохи... Марфо, голубонько, заріж курку!

Через годину ага і його пестунчик, добре попоївши і випивши, полягали рядом, замкнувши двері кімнати. Що там робилося, ми не знаємо, але надвечір ага вийшов з кімнати з опухлими очима, дуже стомлений, але задоволений. Він покликав Марфу:

— Сходи, будь ласкава, і скажи Патреархеасу, щоб він прийшов до мене в конак. Мені треба з ним поговорити. Ібрагімчик хоче подивитися, як танцюють дівчата. Хіба ж можна псувати йому настрої? Накинь на себе шаль і збігай!

В особняку Патреархеаса Марфа застала жахливе безладдя. На подвір'ї сновигали собаки, кілька наймичок збирали недоїдки, перемивали тарілки, витирали столи, прибирали в будинку... Леньо з чоловіком перейшла жити і панувати в кошару Манольоса, і сьогодні кіра Мандаленя взяла владу до своїх рук. Вона наглядала за наймичками, загадувала їм роботу, давала розпорядження, тримала в руках торбу і совала туди все, що встигла, коли потайки, а коли не ховаючись, і вряди-годи піднімалась великими кам'яними сходами, щоб поглянути, як почувася себе хазяїн.

Сьогодні старому архонтові було дуже погано: коли він прокинувся, то не міг поворухнути правою ногою і правою рукою, рот у нього наполовину скривився.

— Це пусте, — сказала йому кіра Мандаленя, — нічого небезпечного, не журися, шановний архонте. Я натру тебе, і все пройде. Воно від простуди...

Але старий архонт втупив непорушні очі у вікно навпроти, з рота в нього текла слина.

Тільки кіра Мандаленя загледіла, що горбата Марфа переступає поріг, як побігла назустріч і не дала їй зайти. Вона терпіти її не могла, заздрила їй.

— Чого тобі, Марфо? Нова біда налетіла на село? Чи ага повернувся? Кажі ж, а то я лусну!

— Зажди трохи, ти мене задушиш, стара паршивко. Мені треба бачити архонта, у мене є справа до нього!

— Ти не побачиш його, не побачиш, кажу тобі. Він тяжко захворів: у нього руку й ногу відібрало! Перекажи його синові, щоб прийшов. Старого побив грець, він не може виразно говорити, ковтає слова, слина тече йому з рота. Ти його не побачиш!

— Пусти, стара паршивко, я мушу побачити його на власні очі, щоб ага повірив мені.

— Не пушу!

— Ні, пустиш!

І зчепились. Прибігли наймишки, розборонили їх, і горбата проскочила-таки, добігла до сходів і покотилась по них клубочком, швидко-швидко перебираючи ногами. Прочинила двері, сунулася в кімнату. Старий архонт повернув қуі, побачив її, але не поворухнувся.

— Шановний архонте, — сказала горбата, — це я, Марфа. Великий тобі привіт від аги, велів, щоб ти прийшов до нього в конак. Хоче поговорити з тобою.

Архонт повернув голову, губи в нього заворушились, він щось пробелькотав. Марфа підступила ближче, та в цю мить вскочила кіра Мандаленя, відштовхнула її, як навіжена, схилилася до старого.

— Що ти сказав, шановний архонте?

Хворий знову поворушив скривленими губами. Кіра Мандаленя обернулася до горбатої:

— Щоб ти йшла, каже він, під три чорти! От що він сказав.

— Що мені передати азі, шановний архонте? — напоягала Марфа.

Старий Патреархеас поворушив знову губами. Кіра Мандаленя обернулася.

— Щоб ага теж пішов під три чорти. От що він сказав.

Горбата похитала головою, підійшла, нахилилася до архонта.

— Шановний архонте, — сказала вона тихо, — недобре діло замислив ага. Він привіз із Смірни нового диявола, який підпалить наше село. Він, отой шибеник, хоче, каже ага, щоб усі дівчата зібралися на майдані під платаном і потанцювали, щоб він міг вибрати собі якусь... Поганий час обрав ти, шановний архонте, щоб захворіти...

Старий вирячив очі, обличчя в нього спалахнуло. Він зібрав усі свої сили, крикнув:

— Ніколи!

І впав знесилений на подушку.

— Ти його доконаєш, проклятуща відьмо. Забирайся до свого старого чорта! — пропищала кіра Мандаленя, схопила Марфу за горб і виштовхала за двері.

Потім повернулася і почала розтирати архонта олією і камфорою. Йому трохи полегшало, він розплющив очі.

— Пошли кого-небудь за попом Грігорісом, — сказав він і знову заплашувив очі.

Саме в цей час відчинилися двері й увійшов Міхеліс.

— Іди звідси! — звернувся він до старої Мандалені і підійшов до ліжка. Стара збрала всі свої цілющі засоби і вислизнула з кімнати.

З боєм дивився Міхеліс на батька, і очі в нього налилися сльозами. Батькове обличчя схудло, дуже зблідло, припухлості під підборіддям стухли, звисали складками і закривали шию, а рот з правого боку скривився і звисав.

Архонт розплющив очі, глянув на сина, посміхнувся.

— Здрастуй! — прошепотів він і простягнув йому ліву руку.

Міхеліс нахилився і поцілував її. Батько глянув на нього пильно, з розпачем, немов прощався.

— Прощавай, сину! — сказав він тихо і потиснув йому ліву руку.

Він зібрав усі свої сили, заговорив, наскільки міг виразно:

— Дитино моя, я йду від вас, закінчую земні справи... Якщо я сказав тобі іноді прикре слово, пробач мені. Я ж батько — з любові. А любов часто не знає, що говорить. Про одне тільки прошу тебе...

— Кажі, батьку.

— Марйорі...

Він замовк. Чоло йому вкрилося потом, неначе інеєм. Син нахилився, вийняв хустку, витер чоло.

— У Марйорі, мені здається, важка хвороба. Якщо це так, не бери її собі за дружину. Вона заразить нашу кров... Чуєш?

— Чую, батьку.

— Ти зробиш те, що я тобі кажу?

Міхеліс мовчав.

— Іншої ласки я в тебе не прошу. Ти зробиш це? Скажи, що зробиш, і я помру спокійно.

Минуло кілька секунд. Старий архонт з тривогою дивився на сина.

— Зробилю... — прошепотів нарешті Міхеліс.

Архонт заплашувив очі.

— От і все, чого я хотів. Більше нічого!

Міхеліс підійшов до вікна, глянув у двір. Уже вечоріло. Потомлені селяни поверталися з виноградників. Пройшов, голосно розмовляючи, гурт дівчат з глеками на плечах.

Згорблений, босий, пройшов і старий Ладас, руки в нього були сині від виноградного соку: він теж сьогодні збирав виноград.

Старий архонт поворухнувся на ліжку, застогнав. Міхеліс обернувся. Батько зробив йому знак.

— Не залишай мене самого, — сказав він, — зажди...

— Я не піду. Спи, батьку...

Здалеку, від колодязя святого Василія, почувся спів якоїсь дівчини, тягучий, тужливий. Неначе ніколи не зустрічалися чоловік з жінкою, неначе ніколи не вдовольнялися вони в обіймах. І от цю дівчину поїняла велика туга. Міхеліс пригадав свою наречену, йому теж захотілося заспівати і приєднати свій голос до далекого голосу дівчини.

Раптом вниз, на воротах, він побачив ставну постать і білу роздвоєну бороду попа Грігоріса. Тихими кроками, щоб не розбудити батька, Міхеліс пішов назустріч, відчинив двері і став чекати попа на верхній площадці.

— Що сказали лікарі, отче? — спитав він тривожно, коли піп повільним, урочистим кроком піднявся сходами.

— Нічого серйозного в неї нема, дитино моя. Через місяць буде здоровісінька. — Піп Грігоріс глянув через відчинені двері: — Він хворий, кажуть; передавав мені, щоб я прийшов.

— Йому погано, отче. Заходь до кімнати... Тільки тихо, щоб не розбудити його.

Але старий архонт не спав. Почувши тиху розмову, він розплющив очі.

— Вітаю тебе, панотче! — прошепотів він.

— Що з тобою, шановний архонте? Та це пусте, тримайся!

— Саме з цього пустого я й помру, отче. Сідай, мені треба поговорити з тобою. Підійди і ти, Міхеліс.

І, запинаючись, ковтаючи і перекручуючи слова, він почав розповідати про те, що ага звелів йому прийти в конак: новий Юсуфчик, мовляв, хоче, щоб усі дівчата нашого села зібралися і потанцювали перед ним, аби він міг вибрати собі якусь.

— Ні за що в світі! — вигукнув піп Грігоріс, аж підскочив.

— Краще нехай всі перемруть!

— Краще всі ми помremo! — поправив його Міхеліс. Він теж розлютився.

— Виконайте ж свій обов'язок, — сказав умираючий. —

Мене вже не буде з вами. На моєму місці залишиться Міхеліс.

Знесилений, він заплющив очі, простягнув руку до попа Грігоріса:

— Приходь сьогодні, причастись мене.

Піп Грігоріс попрямував до дверей, Міхеліс пішов за ним.

— Не відходь від нього, любий Міхеліс. Твоєму батькові погано. Хай простре господь свою руку...— І, трохи подумавши, додав: — Я зараз же піду до аги, поговорю з ним, щоб господь не допустив пережити нам таку ганьбу.

Міхеліс повернувся в кімнату і сів біля ліжка. Цілу ніч не спав він, цілу ніч не зводив очей з цього старечого обличчя, з викривленими губами, з обвислими щоками, з мокрим від поту білим волоссям.

— Ось він, мій батько, — шепотів він, — ось він, мій батько. ...Ось він, великий архонт Патреархеас. Яким же молодцем був він у юнацтві, ну, прямо тобі святий Георгій. Він і коли пішки ходив, здався вершником. Це той, що за своє життя переїв найкращі страви, перепробував найкращі напої, упадав за служницями і паніями, за двома черницями та однією ігуменею і наповнив чужі хати синами і дочками...

Спливав час, село заснуло. На якусь хвилинку заскочив піп, висповідав архонта, відпустив йому гріхи, причастив.

Міхеліс знову лишився сам на сам з важким, нерухомим тілом, яке було колись його батьком. На світанку сусідський собака заходився вити. Міхеліс підвівся, підійшов до вікна. Небо почало вже рожевіти, але в природі ще все спало: і дерева, і птахи, і води. Панувала глибока тиша. І тільки вив собака, поіннятий страхом.

Старий Патреархеас почув це виття, розплющив очі і побачив над ліжком архангела з чорними крилами. Він скрикнув і віддав свою душу, не опираючись...

Відчинилися двері, на порозі з'явився піп Грігоріс. Він підійшов до ліжка, приклав руку старому архонтові до серця, — воно вже спинилось. Піп рвучко обернувся до Міхеліса.

— Ти вбив його! — сказав він йому глухим голосом: — ти!

Міхеліс підвів голову, глянув попові просто в очі, але не сказав нічого.

Повалилась одна з підпор, що підтримували Ліковрісі на землі, і все село затрусилось, коли від дверей до дверей залунав голос: «Помер старий Патреархеас!» Навіть ага, який щойно прокинувся і, напівзаплющивши очі, сидів на веранді, смакуючи усе те, що бачив і робив цієї ночі, звернувся вражений до Марфи, коли та принесла йому цю новину:

— Невже він помер? Невже повалилася башта? Невже село окривіло? Виходить, я поринув у глибокий сон і не чув грому!

— Усі собаки валували цілісіньку ніч, шановний ага,— підтвердила стара.— І я зрозуміла. Архангел, сказала я собі, входить до села, щоб забрати чийось славнозвісну душу, а собаки побачили його і полякались.

— Гарна була людина, — сказав ага, ковтаючи каву,— гарна людина з тих, що йдуть у рай: гурман, ласун, хоч і неохайний... Проте він багато втратив, сердешний, від того, що не був мусульманином, тоді б він увійшов у наш рай, де вдосталь жирного пилаву,¹ Юсуфчиків і красунь. Ось куди ти мав податися, Патреархеас, але тепер уже пізно!

В цю мить увійшов Ібрагімчик, розпатланий, невиспаний, розхристаний, родимка блищала у нього на шиї — і думки в аги набрали іншого напрямку. Він простягнув руку, погладив розпатлане волосся, а потім родимку на шиї, і очі в нього поширшали.

— Коли ж танцюватимуть дівчата? — з досадою спитало турчєня. Хлопчик сердито схопив агу за руку і відкинув її.

— Не квапся, радість моя, я вдовольню твоє бажання, але я не хочу збурювати село... Учора вночі приходив до мене їхній піп: «Не кривди нас, шановний ага, сказав він, не підпалюй села. Трохи зажди, і ми щось придумаємо...» Отож почекай, любий Ібрагімчик, надійде якийсь свято, і вони танцюватимуть з своєї охоти, без нашого примусу, ти їх і побачиш.

Але в міру того, як ага говорив, він все більше роздратовувався:

— Мушу сказати тобі одверто: я не привозив тебе сюди, щоб оженити.

¹ П и л а в — турецька національна страва з рису.

Тим часом ворота в садибі Патреархеаса були розчинені навстіж. Небіжчика спустили і поклали на землю посеред двору. Все село безперервним потоком ішло прощатися з ним. Всі його хиби і вади забулися, лишилися тільки його гарні діла, і всі не переставали вихвалити чесноти небіжчика. І навіть Панайотар, прийшовши поцілувати мерця, не міг удержати сліз.

— Прости мені, і хай тобі господь простить, — прошепотів він, прикладаючи свої товсті губи до холодного чола небіжчика.

Прийшов також старий Ладас, поцілував небіжчика, окинув оком усю садибу, і в голові у нього промайнуло все багатство архонта: виноградники, поля, оливки, сади. Він тяжко зітхнув: «Шкода таких достатків! Міхеліс швидко розтринькає все, мені треба пильнувати!.. Одного попа тільки боюсь я...»

Кіра Манделена спробувала була голосити, зняла вже хустку з голови і розпустила волосся, та Міхеліс простягнув руку і відсторонив її.

— Мені не потрібні голосіння! — сказав він.

Перед виритою могилою вчитель виголосив промову. Він почав з стародавньої Еллади, від Мільтіада і Фемістокла та перських воєн, а потім перейшов до Олександра Македонського і до епохи Христа, далі почав говорити про Візантійську імперію, довго затримався на святій Софії і на імператорі Василії, покорителі болгар, і нарешті, зворушений, увесь спітнілий, дійшов до взяття турками Константинополя. Тут уже він не міг здержати ридань... І весь натовп загудів, коли почув, як крикнув, не тямлячи себе від радості, вчитель: — Знову з роками, з часом Константинополь буде наш! — Він набрався мужності, передихнув трохи, витер з чола піт, перейшов покvapно через роки рабства, дійшов до війни 1821 року, а звідти сміливим стрибком опинився перед виритою сьогодні могилою і повернувся до самого архонта Патреархеаса.

Стопившись від довгої дороги, вчитель зупинився на якусь хвилину, щоб передихнути та витерти спітнілі окуляри, і, приклавши всі свої знання, почав виголошувати хвалебне слово небіжчику.

— Незабутній Георгій Патреархеас, — вигукнув він, — був справжнім нащадком давніх еллінів. Він був справжнім внуком великої Візантійської імперії. Він був справж-

нім сином героїв 21 року. Цей великий архонт продовжував виконувати славу місію грецької нації — боротьбу людини за незалежність! У хвилини небезпеки він першим підставляв груди, готовий завжди пожертвувати своїм життям. Подібно до Олександра Македонського, Георгій Патрархеас тримав непорушно тут, в глибині Азії, світоч розуму і не давав варварам погасити його. Смерть Георгія Патрархеаса була б непоправним національним нещастям, коли б не було з нами достойного сина його, Міхеліса, який має продовжувати героїчні традиції свого славетного батька.

На якусь мить усі повірили словам учителя, зрозумівши вперше, якого уславленого героя вони втратили, і почали плакати... Яннакос і Костандіс взяли попід руки Міхеліса, який нерухомо стояв над могилою, дивився, як опускають в землю труну, і думав тільки про одне, про попові слова: «Ти вбив його, ти...» Вони взяли його під руки і мовчки пішли в осиротілий будинок.

Але думки Міхеліса весь час були прикуті до страшних слів: «Ти вбив його, ти...» — і він мовчав.

Коли друзі повернулись в архонтський будинок і зачинили за собою ворота, Міхеліс ліг посередині двору, на тому місці, де перед цим, уранці, поклали були прах його батька. Він нахилився, поцілував землю, потім раптом з незвичайною легкістю схопився і відчув невимовну радість, яка виходила, так здавалось йому, з найпотаємнішого куточка його душі. Потім покликав Мандаленю.

— Приготуй нам три чашки кави, — наказав він їй, — та заріж курку і зготуй обід, тільки швиденько!

Друзі дивилися на Міхеліса занепокоєно. В очах у нього стояли сльози, а голос дзвенів дужо і радісно. Міхеліс то підіймався вгору, то спускався вниз, ходив по будинку, неначе бачив його вперше. Заходив до комори, знімав покришки з глеків, стукав по бочках, щоб дізнатися, чи вони повні, відкривав ящики... А потім повернувся і сів за накритий стіл, посадив праворуч від себе Яннакоса, а ліворуч — Костандіса, поналивав склянки вином, підняв свою склянку:

— Все, що сказав учитель на кладовищі про мого батька, чистісінька брехня. Мій батько не був героєм, ніколи він не підставляв грудей під небезпеку, ніколи не вмів прийняти сміливого рішення. Він був тільки гарною людиною і любив повсякденне гарне життя і своє благополуччя.

Але те, що сказав учитель про нашу едлінську націю, вірне. Кожний грек на цьому світі, навіть самий простий і неписьменний, є, сам того не відаючи, великим архонтом, і на ньому лежить велика відповідальність. Кожний грек, який не приймає в своєму житті хоч би один раз сміливого рішення, зраджує свою націю. І коли вчитель промовляв, я зрозумів, що й мені загрожувало піти батьковим шляхом, шляхом дуже гладеньким, дуже зручним. Та раптом я зрозумів свій обов'язок і хотів би піти шляхом, яким пішла вся наша нація ще тисячі років тому...

— Яким же шляхом? — спитав Яннакос, що розчулився, слухаючи друга, яким шляхом, любий Міхеліс?

— Шляхом, що веде вгору! Тому я прохаю ласки у вас, товариші і друзі мої. Коли настане вечір, давайте зійдемо на Саракіну, знайдемо Манольоса і попа Фотіса. Цілісіньку ніч, коли я не спав, дивлячись, як помирає батько, я думав і роздумував про це. Але тепер на кладовищі я прийняв рішення. Сьогодні, коли ми зберемося разом, всі вп'ятох, я скажу вам, браття, якої допомоги чекаю від вас.

— Разом з тобою, Міхеліс, до самої смерті, — сказали йому друзі.

Всі троє цокнулись, але більше не говорили.

* * *

Надвечір під Фотіс і Манольос сиділи біля печери і розмовляли. Вони щойно повернулися з сусідніх сіл, куди ходили, щоб допомогти своїм товаришам знайти роботу. Обидва стомились, бо йшли пішки, їх зморила спека і курява. Повертаючись назад, вони зустріли старого Христофіса і дізналися, що архонт Патреархеас помер і що його вже поховали.

— Шкода цієї фабрики, що перестала працювати і виробляти гній та байстрюків, — сказав цей лихослов-погонщик. — Багато молодичь овдовіло в навколишніх селах, дай їм боже здоров'я.

— Коли? Як? Кажі по-людськи, старий Христофіс!

— Ото, кажуть, з'їв він звечора на весіллі у дочки двох поросят. Хотів, кажуть, ум'яти ще й фаршировану індичку, та відібрало в нього праву руку, і його поклали в ліжку. А на ранок знайшли вже мертвим. Вчитель виголосив над небіжчиком цілу промову і пропустив його через чотирнадцять поколінь, та хай мене дідько візьме, коли я зро-

зумів хоч слово. Але я теж почав плакати, бо бачив, що й інші плакали. Потім я взяв грудку землі і кинув на нього. Наївся він землі досхочу! Це було останнє його поросся, хай заспокоїть всемогутній господь його черевом!

Сказавши це, він зібрався йти, але затримавсь і вибухнув сміхом:

— Я чув, отче Фотіс, що двері до раю дуже вузькі. Ні один товстун, кажуть, не зможе пройти крізь них. Але ми троє пройдемо. Хай живе бідність!

— Слова старого Христофіса, — казав тепер піп Фотіс, — грубі. Грубі, але правдиві. Дуже важко, щоб багатий врятувався, бо того недосить, що він був хорошою людиною. Адже багатий добре знає, що існують голодні, і все ж не ділиться з ними своїми благами, удає з себе дурника, звик до зла, не має в собі мужності... Побачимо, що робитиме Міхеліс. О тепер він себе покаже!

— Я вірю Міхелісу, — сказав Манольос.

— Твоїми б устами та мед пити, але я стільки бачив у своєму житті..

Він не закінчив говорити, як троє друзів уже підійшли до печери. Піп і Манольос підвелися.

— Дай боже тобі здоров'я, Міхеліс, — сказали вони. — Хай господь упокоїть його душу.

Тепер посідали всі п'ятеро. Якийсь час помовчали. Першим заговорив Міхеліс.

— Панотче, браття мої, — сказав він, — я оплакав свого батька. Я — частка його плоті, і мені було боляче. Але разом з тим я відчув, — хай простить мені господь! — що тепер я вже вільний, неначе з мене спав важкий тягар. Я почуваю, що віднині й надалі за кожний свій вчинок я мушу відповідати сам. Два шляхи стеляться передо мною: шлях, яким хотів вести мене батько, і другий, важкий, яким вабить мене до себе Христос... Який шлях мені обрати? Сьогодні вранці на кладовищі я зробив вибір. а тепер прийшов сказати вам про це і попросити у вас, панотче і товариші, щоб ви допомогли мені.

Він замовк і поклав руку на коліна попу Фотісу, наче говорив йому: «Допоможи!»

Піп Фотіс узяв руку Міхеліса, стиснув її в своїх худих прозорих долонях.

— Сину мій, — сказав він, — ми з тобою в цю важку для тебе годину. Кажі, що тебе непокоїть, довірся нам.

— Мій батько одержав у спадщину від свого батька, а

той — від діда багато землі, багато садів і виноградників. Добре вони покористувалися ними. Іноді кидали вони якусь крихту бідним і помирали, задоволені з того, що виконали свій обов'язок. Так думали вони, так думав і я... Це тривало доти, доки, дай боже здоров'я Манольосу і тобі, панотче, — бог не розкрив мені очей, і я не прозрів. Господь розкрив мені серце, і мені стало боляче. Отож сьогодні я вирішив. Усе, що я маю, я віддам бідним. Не залишу собі навіть крихти, яку батьки мої кидали голодним. Я все віддам, отче, вашій громаді в Саракіні. Забирайте все.

Усі слухали, похиливши голови. Коли Міхеліс закінчив, ще довго ніхто не підводив голови. І раптом, у нічній темряві, почувлися ридання попа Фотіса.

Не витримав і Яннакос. Він схопився, кинувся, обійняв і притиснув до своїх грудей Міхеліса, хотів сказати щось, та заплутавсь і почав сміятись, пританцьовуючи.

— Я теж дарую свого ослика громаді Саракіні! — вигукнув він нарешті. — Іншого майна я ніколи в житті не мав. Візьми його, отче!

Піп Фотіс підвівся, поклав обидві руки на схилену голову Міхеліса.

— Сину мій! — сказав він. — Багато отрути довелося випити мені на своєму віку, але в цю мить я забув геть усе. Дай же боже здоров'я тобі, любий Міхеліс, на цьому і на тому вічному світі! Тисячі душ рятуює ти в цей час від ганьби і від смерті — ось оцих біженців і їх дітей, і дітей їхніх дітей, цілі покоління. Будь же ти благословенний!

Манольос стояв, схиливши голову, і плакав. Ніколи не почував він більшої радості, навіть тоді, коли вийшов з конака аги і став під платаном, щоб його повісили... Бо тепер він наочно переконувався, що слово Христове всемогутнє, — воно пододало всі блага землі. Легко пожертвувати богові дещицю, важко пожертвувати йому все. Міхеліс жертвує все, і Манольос від великої радості та хвилювання не міг підвести голову і заговорити... Раптом він схопився, обійняв Міхеліса і поцілував.

Костандіс дивився, слухав, і серце в нього стислось: «Я нічого не дав, — думав він, — нічого не зробив, я нічого не покинув ради Христа, ні дітей своїх, ні дружини, нічогісінко...»

Ніч сьогодні стояла чудова. Несподівано виплив місяць. Спокійно, посміхаючись, піднімався він по небу, обливаючи Саракіну своїм білим, як мед, сяйвом.

Міхеліс мовчки, у нерозважній журбі дивився на місяць, який щедро розливав своє сяйво і пестив світ, і серце йому стискалось: «Я нічого не вартий, — думав він. — Усе, що я роблю, я роблю не з доброти, а з страху. Я боюсь того, що я вбив батька. Страшний гріх давить на мене. Я віддаю все, щоб мені полегшало, щоб забутися, заснути і не чути тих страшних слів: «Ти вбив його, ти!»

Коли на другий день стало відомо, що Міхеліс віддає все своє майно отим голодранцям Саракіни, на селі неначе вибухнула бомба. Піп Грігоріс вискочив на двір у дірявих пантофлях, без пояса, без камилавки, розпатланий, і кинувся в садибу Патреархеасів шукати Міхеліса.

Двері були розчинені. Піп Грігоріс піднявся нагору, ступаючи через дві сходинок. Міхеліс сидів біля вікна і писав. Він писав листа Марйорі. Цілу годину силкувався він придумати одну фразу, яка говорила б, як сильно він любить її, і в той же час, що мусить її покинути. Він писав, переписував, слова здавалися йому надто жорстокими, дуже різкими, одне і те ж слово не могло вмістити в собі і ніжне кохання, і гіркоту розлуки. Слова «навіки» і «ніколи» — то були зовсім різні слова, а Міхеліс усе шукав такого слова, яке поєднувало б їх у своєму змісті.

Саме в цю хвилину, наче чорний смерч, влетів до кімнати піп Грігоріс.

— Про яке нове лихо я дізнаюся, Міхеліс! — крикнув він, важко дихаючи. — Ти що, даруєш, кажуть, усе своє майно тим голодранцям із Саракіни? Та це ж злочин, злочин! Ганьба!

Міхеліс зіщулився, подер листа, якого писав, і мовчки глянув на осатанілого попа.

— Невже ти не шануєш пам'яті свого батька? Тобі мало того, що ти вбив його, то ти ріжеш його ще на шматочки і роздаєш отим босякам та гультяям? Невже ж ти не боїшся бога?

— Але я зробив так саме через те, що боюся бога, батюшко. Яка тобі користь, каже Христос, коли ти додержуєш усіх заповідей? Цього замало! Продай усе, що в тебе є, і роздай бідним, коли хочеш увійти в царство небесне. Виходить, я зробив те, що велить Христос. Чого ж ти кричиш?

Піп Грігоріс оскаженів. Він ходив туди і сюди в дірявих пантофлях і від люті кусав собі руки.

— Чого ж ти не відповідаєш мені, батюшко? Зробив я

те, що велить Христос, чи ні? Так чи ні? Дай же відповідь!

— Ти руйнуєш основи суспільності, от що я знаю! Я повертаю тобі обручку дочки, от як я тобі відповідаю! Мені більш не потрібне родичання з тобою. Скоро, мабуть, побачу, як ти будеш ходити вуличками села з торбою через плече і жебратимеш.

— Хіба це має якесь значення, якщо я знаходжу царство небесне? — спокійно сказав Міхеліс. — Чого варте земне життя, батюшко?

— Ти божевільний. Ти не знаєш, що верзеш. Ти — недоумкуватий!

— Я християнин і більш нічого, батюшко!

— Я відлучу тебе з амвона від церкви, тебе і твого вчителя Манольоса! Ви зрадники, так, так, зрадники обоє, навіть троє, вкупі з козлородим попом Фотісом. Так, так, не витріщуй очей, я знаю вашу таємницю!

— Таємницю? — вражено спитав Міхеліс. — Яку таємницю?

— Ви — більшовики! Ви одержуєте вказівки з Москви руйнувати віру, батьківщину, сім'ю і власність, ці чотири великі підвалини світу! А Манольос — хай він буде проклятий! — ваш ватажок і піп Фотіс, який прийшов від чортової матері й тримає нове євангеліє у тлумаченні Москви!

— Але в такому разі Христос теж більшовик! — сказав Міхеліс.

— Якщо ви зробили його схожим на ваші пики, він уже не Христос, а антихрист.

Міхеліс роздратувався, скочив.

— Таким зробили його ви, попи, єпископи, хазяї! Христос став у вас якимсь Ладасом, лихварем, лицеміром, хитромудрим брехуном, боягузом, із скринями, повними турецьких і англійських лір... І він підлащується, ваш Христос, до всіх властей імущих на землі, щоб врятувати свою шкіру і гаманець!

— Ти оголошуєш нам війну, кір Міхеліс? — гаркнув піп, і слина бризнула йому з рота до самісінької стінки.

— Я не оголошую війни, я оголошую справедливість! Та коли ви нападете на нас, ми будемо воювати! Істинний Христос з нами. І ця голодранка Саракіна з'їсть одного чудового дня — от побачиш! — оцю багату кіру Ліковрісі!

Піп підскочив. Він сильно ударив себе по лобі, наче відразу зрозумів смисл його слів.

— Так от для чого роздав ти свої ниви і будинки саракінцям! Щоб вони прийшли в Ліковрісі і пожерли нас одного чудового дня! Але вони не прийдуть у наше село, ні! Це їм так не мине! А коли вони й прийдуть, ми їх проже-немо. Тоді твої оливкові гаї і сади, твої ниви залишаться необробленими, неполитими і занепадуть. Я підношу руки і клянуся тобі в цьому. Цієї ж неділі я зйду на амвон і відлучу тебе від церкви!

З цим він і пішов, грюкнувши дверима. Міхеліс бачив з вікна, як він переходив подвір'я, човгаючи старими пантфлями, широка ряса його роздулась і наповнила ворота, а потім і вулицю. Міхеліс чув, як гавкали на нього налякані собаки.

Коли піп пішов, Міхеліс знову сів біля вікна і почав заново писати листа Марйорі. От тепер він знаходив потрібні слова. Він написав їй, що кілька хвилин тому від нього пішов її батько, розлючений тим, що він, наслідуючи Христа, роздав своє майно бідним. Написав і про те, що її батько повернув йому обручку.

Тут Міхеліс почав широко признаватися їй в своєму коханні, писав, що вдень і вночі була вона у нього в серці і що життя без неї буде для нього тяжким, безрадісним. Він писав їй про своє кохання, і любов його щохвилини зростала, навіть не зростала, а народжувалась, сповнюючи серце гарячою пристрасстю. Здавалося, кожне любовне слово, що його він писав, щоб утішити Марйорі, породжувало у нього незнане досі почуття. І раптом життя без Марйорі здалося йому нестерпною мукою... Йому на очі накопилися сльози.

— Я не знав, що так її кохаю, — прошепотів він, — не знав...

* * *

Тим часом піп Грігоріс розшукав брата вчителя, а потім старого Ладаса і найзаможніших хазяїв села, поговорив з ними. Всі погодились на тому, що небезпека велика, а тому треба, щоб усі чесні люди та хазяї об'єднались і розбили антихриста, до того ж негайно, перш ніж він охопить заразою все село. Тільки вчитель зробив кілька боязких зауважень, але його брат розгнівався, гримнув на нього, і той принишк.

Присутні зійшлися на тому, що коли саракінці прийдуть,

щоб вступити у володіння маєтком Патреархеаса, вони силою проженуть їх, а в неділю, після обідні, піп Грігоріс підніметься на амвон і оголосить про відлучення від церкви спочатку тільки Манольоса, їх ватажка, а потім, якщо вони не розкаються, то і його товаришів — Міхеліса, Яннакоса, Костандіса та інших. Усі бур'яни, — кричав піп Грігоріс, — треба викорчувати в нашому селі і залишити тільки саму чисту пшеницю! Потім він поспішив додому, щоб написати дочці, до чого докотився її «чудовий» наречений і що було б дуже добре, коли б вона, хай буде благословенна, вирвала б його з свого серця. Він знайде для неї більш розумного і богобоязливого чоловіка, коли вона з божою допомогою видужає і повернеться в село. Їм треба благословляти господа за те, що, перш ніж вони справили весілля, Міхеліс викрив себе і всім стало ясно, який то був негідник.

Потім піп покликав Панайотара.

— Будь уважним, Панайотар, — казав йому піп: — Треба, щоб ти ходив час од часу в Саракіну та визирав і винохував, що вони там роблять і про що балакають, а потім приходив і повідомляв нас, які там новини. У нас з тобою — ті ж самі вороги. Ти людина дужа і скоро, може, будеш нам потрібний.

— Всі ви мені остогидли, — відповів Панайотар, — та найбільше — отой безчесний Манольос і його компанія, які хочуть зображати Христа і апостолів. Тільки через те я згодний служити вам, але всі ви мені спротивіли!

Піп простягнув йому руку, щоб Панайотар поцілував, але той показав йому спину і відчинив двері.

— Я ніколи не цілував рук і забризканих сечею подолів, — сказав він і переступив поріг.

* * *

На другий день, у неділю, все село ще з самого ранку зібралося в церкві. Чоловіки й жінки одні — стурбовані, інші — радісні, привели з собою хворих, притягли й маленьких дітей, щоб ті бачили і не забували, що буває з тими, хто відмовляється від Христа.

Церква гула, як вулик, до якого залетів джміль, щоб пограбувати його. Старий Ладас стояв біля столика набундючений. З нагоди урочистого дня він взув черевики. Купив він їх ще, коли був женихом і взував тільки раз на рік, на великдень. Вони зробилися вже тісними, муляли ноги, і він

ходив у них підстрибуючи, наче ворона. Коли йшов з дому, він тримав черевики в руці, а коли доходив до церкви, взував їх. Коли ж кінчалась обідня, знову скидав їх і йшов додому, несучи їх під пахвою.

Прийшов до церкви і Панайотар, який не бував тут уже кілька місяців. Порите віспою обличчя в нього блищало, а за вухом стирчала цигарка, яку він збирався викурити з великої радості, коли скінчиться відлучення.

Прийшла і стара Мандаленя, обурена, одягнута вся в чорне, щоб помилуватись, до чого докотився її племінничок, отой антихрист, який зганьбив її чесний дім своїми вчинками. Завжди вона казала собі, що цього паршивця занапастить його велика грамотність, і раділа з того, що вона була права і що його схопив дідько.

Надійшов і Міхеліс, блідий, зажурений, одягнугий у все чорне. Ось уже кілька ночей він не міг склепити очі. І скільки разів, уже на світанку, коли його огортав сон, йому ввижався батько. Батько докірливо дивився на нього і хитав головою, наче проклинав його. Разом з Міхелісом до церкви прийшли Яннакос і Костандіс. Трохи далі за ними стояли цирульник Андоніс і гладкий різник Дімітрос.

— Я заріжу барана, — признався цирульникові Дімітрос. — Я заріжу барана і віднесу в Саракіну, щоб вони там відсвяткували відлучення. Приходь і ти закусити!

— А я піду поголю Манольоса і побризкаю його кращою лавандою, — заявив цирульник. — У мене в кишені напхвату є бритва, і флакон з лавандою.

Учитель теж став рядом із стойкою правого псаломщика, щоб підтягати в унісон. Він був прикро вражений, йому аж ніяк не подобалась ця жорстока церемонія. «Це несправедливо, — думав він, — особисті пристрасті, низький розрахунок». Але він не наслідювався підвести голову. Це змалку боявся він старшого брата, попа Грігоріса, який нещадно бив його. Хоч він і був уже шістдесятирічним холостяком, проте страх цей не проходив і досі.

Вийшов піп Грігоріс, грізний, з роздвоєною білою бородою, мов пророк. Він швидко відправив обідню, бо поспішав. Квапились і селяни. Піп зійшов на амвон. Люди попідводили голови і дивилися на нього з жахом. Почали калатати в дзвін, мов на похорон: гинула одна душа.

Піп Грігоріс кинув зверху погляд на паству, очі в нього стали грізними, голос зміцнів.

— Браття християни, — почав він громовим голосом, і

луною відгукнулась на нього церковна баня, — браття християни! Церква — та ж кошара, віруючі — вівці, Христос — пастух, а представником Христа є священник. Коли якась з овечок захворіє на пошесну хворобу, пастух забирає її з кошари, щоб не заразились інші вівці, і проганяє її далеко, скидає в прірву, щоб вона там здохла. Йому шкода, звичайно, що гине овечка, але він мусить бути твердим, щоб врятувати всю отару. Одна вівця в нашій християнській отарі зашолудивіла, браття мої. Це — Манольос. Він зняв руки на Христа. Наш обов'язок — ударити його міцно по руці. Він зняв руку на батьківщину, сім'ю, власність. Він розгорнув свій прапор, червоний прапор, щоб потопити нас в крові. Він одержує вказівки з Москви. Небезпека нависла над вірою, батьківщиною, честю. Він — більшовик! І наш обов'язок відлучити його від церкви, тобто відокремити його від здорових овець і ввергнути його в пекло, щоб він провалився туди, а ми врятувались. Зараз я зйду з амвона, щоб прогнати його!

Він зійшов з амвона, паламар збігав і приніс йому чашу з святою водою. Піп занурив в чашу кропило, окропив повітря, вигукнув громовим голосом:

— Геть, геть звідси, відлучений! — Потім ступив крок, знову покропив і знову вигукнув: — Геть, геть звідси, відлучений!

Неначе в повітрі знаходився невидимий Манольос, а піп прямував просто на нього і вигонив його. Він дійшов майже до церковних дверей, безперестану окропляючи повітря. Пойняті жахом селяни розступалися, немов боялись, щоб їх не торкнулася ця проклята тінь, яка весь час відступала, коли піп вигонив її з церкви.

Піп дійшов до церковних дверей, густо окропив повітря і звернувся до селян:

— Крикнемо тричі, браття християни, крикнемо всі разом: «Хай буде відлучений Манольос!»

Зчинився великий гамір, аж затрусилася церква. Всі підняли руки, крикнули тричі:

— Хай буде відлучений Манольос!

Піп окропив повітря востаннє, і крикнув: «Геть звідси, відлучений!» і щільно зачинив двері. Всі присутні полеглино зітнули, їм здалося, що диявол зник і повітря очистилось.

Піп вернувся, став посеред церкви:

— Від сьогоднішнього дня, браття християни, ніхто не має права наблизитись до нього. Ніхто не має права про-

стягнути руку, щоб дати йому шматок хліба або склянку води! Ніхто не має права розкривати рога і вітати його! А хто зустрине його, той повинен тричі плюнути на землю і піти іншою дорогою. Він зрікся Христа, і Христос зрікається його! Він зрікся віри, батьківщини, сім'ї і власності, і вони його зрікаються теж! Нехай забирається геть у геєну вогненну! Амінь!

— Амінь! — радісно закричав весь народ, сповнений зневаги.

— Амінь! — заgrimів над усіма несамовитий голос Панаїотара.

Та в цю хвилину в церкві почувся чийсь спокійний голос:

— Батюшко! Манольос не сам. Я теж із ним. Відлучайте від церкви і мене, Міхеліса Патреархеаса!

А слідом за ним другий розлючений голос:

— І мене, Яннакоса, торговця і листоношу! І я з ним!

— І мене, Костандіса, кафеджі!.. Я теж із ним!

Селяни збудоражились, відсахнулись і залишили всіх їх трьох на середині.

Заgrimів голос попа Грігоріса:

— Прийде і ваша черга, агели сатани, не поспішайте! Церква Христова довготерпелива і великомилостива, вона дає вам час покаятись. Грізний меч Христа терпляче висить над головами людей і чекає. Я залишаю вас на ласку божу!

— Бог судитиме нас, батюшко! — вигукнув Яннакос. — На нього ми уповаєм. Бог, а не ти!

— Бог осудив вас моїми устами! — гаркнув піп, і очі в нього налилися кров'ю. — Я, священник, з'являюсь у Ліковрісі устами божими!

— Тільки чисте серце може бути устами божими! — заперечив Міхеліс. — Наші серця, батюшко, чисті! — Він звернувся до товаришів:

— Ходімо, браття, і обтрусимо порох Ліковрісі з своїх ніг. Прощавайте, люди!

Ніхто не відповів. Жінки хрестились, плювали собі за пащу, шепотіли: «Господи, помилуй! Господи, помилуй!»

— Прощавайте, люди! — закричав знову Міхеліс. — Наш Христос, бідний, гнаний, стукає в двері, і ніхто не відчиняє йому. Ваш Христос — багатий вельможа, він порозумівся з агою, засуває двері і їсть сам. Ваш Христос, ситий Христос виголошує: «Цей світ справедливий, чесний, милосердний, він подобається мені! Хай буде проклятий кож-

ний, хто підніме руку, щоб його захитати!» Наш Христос— босий, він дивиться на голодних людей, на стражденні душі й вигукує: «Цей світ — несправедливий, безчесний, безжальний, його треба зруйнувати!»

Піп Грігоріс підібрав рясу і кинувся на нього.

— Більшовики! — заgrimів він. — Згиньте з лиця землі!

Селяни посхоплювались із своїх місць, метнувся і старий Ладас, а Панайотар підняв кулак.

— Геть звідси! Геть! Геть! — залунали оскаженілі вигуки.

Яннакос замірився вдарити когось, але Міхеліс взяв його під руку.

— Ходім! — сказав він. — Нехай господь розсудить нас!

Він переступив церковний поріг. За ним — Яннакос і Костандіс. Через деякий час непомітно відокремились від натовпу і пішли слідом за ними, на чималій відстані, цирульник Андоніс і гладкий різник Дімітрос.

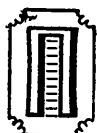
— На кого ж ти нас покидаєш, Костандіс? — раптом почувся за ними пронизливий голос. — На кого ти покидаєш мене і діток, проклятий?

Костандіс обернувся. За ним бігла дружина, простоволоса, захекана. Він зупинився, але Яннакос потягнув його силоміць:

— Ходім, ходім, не озирайся!

РОЗДІЛ XV

Піп Грігоріс повернувся додому розпалений, неначе він метнув блискавку. Він весь горів.

«Добре було б, якби слово священика мало силу вбивати, — думав він. — Щоб священик говорив: «Анафема!» і людина, яку він проклинає, падала мертвою. Світ тоді очистився б, у ньому панували б мир і справедливість».

І в думках перед ним пройшли люди, яких він убив би, якби мав таку силу. Перш за все Манольоса, найбільш небезпечного, у якого важко було знайти яку-небудь ваду: він не крав, не лихословив, не брехав, не грішив з жінками... Виходить, його раніше від усіх треба було вбити. Одразу ж за ним, або, певніше, разом з ним — безчесного попа Фотіса. Піп Грігоріс ненавидів його. Він повиколовав би йому очі, коли б тільки міг. Все в ньому дратувало нерви: і обличчя аскета з вогненними очима, і грізний голос, і те, що піп Фотіс мало їв, не пив вина, теж не мав ніяких вад, і що односельці палко любили його. Ех, коли б він міг повалити його на землю, з корінням вирвати йому бороду, відтяти йому носа! І чим більше думав про попа Фотіса, тим більше казився: тепер він не знав уже, кого вбити першим — попа Фотіса чи Манольоса.

А потім він убив би Яннакоса і Костандіса. Вони пішли поганою стежкою, подають поганий приклад, ото краще було б, коли б їх не стало. Міхеліс? Піп поринув у роздуми. «Почекаємо ще трохи...» пробурчав він. Старого Ладаса він теж убив би. І не тому, що гой скнара лиха людина й повикидав на вулицю стільки сиріт, а тому, що назвав його того дня в підвалі «козлобородим попом».

Оцих п'ятьох він повбивав би в першу чергу. А потім день у день убивав би кожного, хто тільки насмілювався б піднести голову. Крім того, в єпархії, у Великому селі, йо-

му треба було б звести деякі старі рахунки з архімандритами, протоієреями і навіть з самим єпископом, він покінчив би і з ними... Давно, коли він ще вчився, дехто з товаришів по школі кривдив його. Коли б вони були живі, він і з ними розрахувався б...

Піп Грігоріс тяжко зітхнув.

«Священик повинен був би мати оту силу, повинен був би...», думав він.

Після обідні частина жителів села розбрелася по майдану, інші все ще сиділи у церковному садочку і гомоніли, гомоніли збуджені й веселі. Їх життя раптом стало цікавим: їм довелося бачити, як вішали людей, як помирали шановні старости, як було вбито турчєня, зарізано вдову, а тепер вони удостоїлись побачити і відлучення від церкви!

Панайотар сидів під платаном і палив, щасливий, цигарку. «Справи — перший сорт!» думав він. «Подіяло-таки моє проносне, я з ними з усіма покінчу — і з Христами, і з апостолами, чорт би їх забрав усіх!» Він жадібно затягнувся наостанку, випустив через ніс дим, плюнув і подався в Саракіну подивитися, що там робиться.

Він ішов відомою тільки йому одному стежкою і почав уже сходити на гору. Якийсь дідусь із Саракіни збирав тріски і хмиз на розпал.

— Доброго здоров'я, дідуню, — привітався Панайотар. — Як справи?

— Добре, добре, дитино моя, хіба ти не знаєш? Нам подарували, кажуть, поля і виноградники, щоб і ми, бідолашні, не померли з голоду. Слава тобі, господи! Завтра ми спускаємось у Ліковрісі і починаємо збирати виноград.

— Ваші люди підуть збирати виноград, дідуню?

— Звичайно. У нас теж є гарні парубки й дівчата. Завтра ви будете милуватися ними.

Панайотар пішов далі.

«Добре, що я дізнався про це, — подумав він. — Підповідомлю цю новину козлобородому...»

Він добувся до скелі, яку обрав своїм спостережним пунктом. Звідси йому було видно, що робиться в печерах. Панайотар простягнувся на животі, підпер руками підборіддя і втупився очима в печери.

Піп Фотіс, як видно, скінчив уже обідню, бо цілий натовп старих людей і дітлахів зібрався перед печерою. В руках вони тримали книжечки про життє святих. Посеред натовпу стояли піп Фотіс і Манольос, вони про щось розмов-

ляли. Понайотар наставив вуха, щоб послухати. Коли-неколи до його спостережного пункту долинали поодинокі слова, але він довго не міг зрозуміти, про що йде мова. Та, співставивши їх з наступними словами, Панайотар уловив дещо з сказаного Манольосом: «Мене відлучив не бог, — говорив той, — мене відлучив піп Грігоріс. А це різні речі!»

Трохи далі палало багаття. Гладкий Дімітрос, стоячи навколішках, перевертав на рожні барана, а Яннакос, стоячи над ним, тримав ніж і раз у раз шпигав барана, щоб пересвідчитись, чи досить підсмажився він. Вони про щось жваво розмовляли й сміялись. Рядом з ними Андоніс посадовив на землю якогось дідка і голив його. Підбігли дітлахи, щоб він постриг їм волосся, і почали танцювати, чекаючи своєї черги. А Констандіс з кількома бабами носив воду.

— Вони ж бенкетують, — мало не загорлав Панайотар, — і зовсім не думають складати зброї... Де ж меч Христа, про який так кричав піп Грігоріс? А де ж геена вогненна? Хай тобі всячина!

Він присунувся ще ближче, щоб краще було чути, витягнув над скелею свою велику голову. «А де ж Міхеліс? — спитав він сам себе: — щось я його не бачу. Десь, мабуть, оплакує свою долю, дурило! Усе обертається проти нього: він втратив оту вельможну свиню — свого батька, роздав, йолоп, майно, піп кинув йому в лице обручку — отак залишився він сиротою, убогим і вдовим!»

Залунали крики, якийсь біженець приніс бузук¹ і почав настроювати його. Яннакос і гладкий Дімітрос зняли з приску барана, розпластали на каменях і почали розрізати на шматки. Вся голодна юрба Саракіни оточила смаженого барана, дехто заходився калатати в старі каструлі і танцювати. Підійшов і піп Фотіс, перехрестився, благословив барана і почав роздавати куски м'яса, як проскурку в церкві. Всі посідали на землі, почали жартувати. Залунали звуки бузука.

Раптом підхопився Манольос, обдивився неспокійно навкруги.

— Міхеліс! — гукнув він. — Ей, Міхеліс!

Даремно, ніхто не озвався.

Піп Фотіс простягав руки, він був у гарному настрої, говорив голосно. Панайотар чув тепер виразно:

¹ Бузук — музичний інструмент.

— Діти мої! Хай буде благословенний сьогоднішній день! Усе, що напрозорив Христос своїм учням, збувається сьогодні, воно, як благословення, сходить на нас. Христос говорив: «Блаженні будете, коли люди зненавидять вас, коли відлучать вас і будуть паплюжити та зводити наклепи на вас ради Христа! Радійте в той день, танцюйте! Велика нагорода буде вам на небі. Те саме, що вони роблять у відношенні до вас, зробили батьки їхні у відношенні до пророків!» Оце, діти мої, слова Христові. І от сьогодні нас люди паплюжать, зводять наклепи і гонять ради Христа. А нашого товариша Манольоса піп відлучив сьогодні від церкви. Слава тобі, господи, нині ми йдемо правильним шляхом: Христос іде попереду, а ми — вслід за ним. Радійте, танцюйте, діти мої любі! Адже Христос воскрес!

Сказавши це, він наповнив череп'яний кухоль водою і випив її за одним духом.

— Та це ж не люди, а дикі звірі! — вихопилось у Панайотара. — Дзвін калатав, як на похорон, цих людей відлучили від церкви, вигнали з церкви, а вони — качаються від сміху і пишаються цим... Скільки в них бадьорості! Диявол у них в душі чи справді Христос?.. Хай я буду проклятий, коли я що-небудь розумію!

Панайотар знову витягнув голову, щоб послухати, але раптом відчув у себе на шиї чийсь руку, він сердито оглянувся: над ним схилився Міхеліс і посміхався.

— Що це ти тут видивляєшся, Панайотар? — ніжно спитав він. — А чого б і тобі не спуститися до нас та не закусити? Ходім зі мною...

— Не піду! — буркнув Панайотар. — Мені не потрібні ваші закуски, мені не потрібна ваша компанія, прокляті. Залиште мене в моїй самотині, в моїй пустелі!

— Невже тобі не соромно, Панайотар, тобі — справжньому чоловікові, прямій і чесній людині, водитися з безчесними людьми і дармоїдами? Чи не вони послали тебе, часом, сюди, щоб шпionити?

— Я ні з ким не воджу компанії! Я один-однісінький, Міхеліс. Я — одношерстий, однокостий, як той вовк! Невже ти не розумієш? Мені огидні і ви, і вони! Мовчи, не говори зі мною, я кусаюсь!

— Що з тобою сталося, Панайотар? — спитав Міхеліс і сів поряд з ним. — От уже кілька місяців тебе просто не впізнати. Ти завжди був грубим, але ж не був злим. Хто

тебе зробив злим, Панайотар? Хто винен у цьому? Що з тобою сталося?

— Багато чого сталося, багато чого. І ти знаєш про це. Чому ж ти запитуєш? Ти ж знаєш.

— Про те, що тебе обрали зображати Іуду? — спитав боязко Міхеліс. — Але ж це гра, брате мій, це релігійна гра, це ж не насправді... Хіба насправді Манольос — це Христос? Хіба ж я, недостойний, хіба я — улюблений учень Христа — Іоанн? Як ти міг впасти в такий гріх? Тільки випадково, що в тебе руда борода...

— Я поголю її! — несамовито крикнув Панайотар. — Я поголю її, прокляту!

Міхеліс засміявся:

— То давай, у нас тут і цирульник!.. Давай, він тобі поголить її, і ти заспокоїшся!

— Я спав її на розжареному вугіллі! Я підпалю її, щоб сатана забрав її назад! — скрикнув Панайотар і схопився на ноги, неначе раптом наважився. — Зараз же йду!

— Іди до нас, — знову запросив його ніжним голосом Міхеліс. — Іди з нами! От побачиш, ми всі прийемо тебе з розкритими обіймами. Тільки тебе одного нам не вистачає, щоб ми були щасливі.

Та Панайотар уже скотився з скелі і почав спускатися з гори. На якусь мить він обернувся і, побачивши, що Міхеліс сумно дивиться на нього, крикнув:

— Під три чорти йдять і ви, і вони! — І показав руськом спочатку на Саракіну, а потім на Ліковрісі.

* * *

Цієї ночі Міхелісу снився поганий сон. Він спав у тій же печері, що і Манольос. Перед цим він приніс сюди постіль і одягу, які встиг узяти в батьківському будинку, частину роздав тим, у кого не було нічого, а трохи залишив собі. Прийшовши, сказав попу Фотісу:

— Батюшко! Від сьогодні я покидаю Ліковрісі і знаходжу притулок під твоєю покрівлею. Я працюватиму, боротимусь і одержу перемогу або буду переможений разом з вами. Повітря рівнини для мене вже нестерпне.

— Добро пожалувати, сину мій, до нашої громади. Будемо разом видиратися по крутому схилу. На вершині ми знайдемо бога. Ти — зніжений, але душа в тебе бадьора і серце предобре. Ти будеш кращим нашим соратником у боротьбі. Просимо до нас!

— Іди до мене, Міхеліс, — сказав Манольос, — ми поділимо з тобою мої палати в печері, що рядом з церквою. У печері ти знайдеш і розп'яття з ластівками, що подарував мені.

Міхеліс притяг свої речі і велике срібне євангеліє. А коли ліг спати, йому приснився цей страшний сон, який дуже налякав його. Нібито Марйорі була ув'язнена у високій башті, а щоб вона не втекла, охороняли її здоровенні чорні собаки. Сам Міхеліс стояв унизу під баштою і співав, щоб вона почула його голос і вийшла. І раптом він ніби бачить, як розчинилася залізна брама і вийшла Марйорі. Плаття на ній кольору моря, довгий хвіст його волівся по землі. На платті — три червоні троянди: одна — біля серця, друга — на талії, а третя — біля коліна. Поперед неї і за нею бігли мовчазні чорні собаки з висолопленими язиками. А Марйорі тримала в руці білу хустку і витирала рот. Раптом біля башти з'явився човен, довгий-предовгий, мов труна, і суша довкола стала морем, а Марйорі увійшла в човен і стала відпливати. І коли вже відпливла трохи, обернувшись, помітила його, помахала йому хусточкою в червоних плямах і голосно, несамовито закричала. Міхеліс здригнувся і прокинувся.

— Що з тобою, Міхеліс? — спитав Манольос, який теж прокинувся, почувши крик.

— Мені снівся поганий сон, Манольос: чорні собаки і човен, і Марйорі, яка відпливала в ньому.

Манольос затремтів, але не сказав нічого. Він відчув у повітрі крило архангела Михаїла.

До печери проникало мало світла. Воно ледве освітлювало двоє обличчя, в заглибленні печери, срібне євангеліє Міхеліса.

— У нас сьогодні багато роботи, — сказав Манольос і скочив на підлогу. — Ми сповістили чоловік двадцять наших товаришів, які працюють у наймах, щоб вони прийшли збирати урожай на виноградниках, які ти подарував громаді, хай пошле господь тобі здоров'я. Багато душ врятував ти, Міхеліс.

— Я нітрохи не потерпів, віддаючи те, що було у мене. Тому мені здається, що я нічогосінько не зробив, щоб врятувати свою душу, Манольос. Ціну має тільки жертва, а я не приніс ніякої жертви. Набагато більшу жертву приніс Яннакос, віддавши свого ослика.

Манольос швидко зважив слова друга.

— Мені здається, ти маєш рацію, Міхеліс, — сказав він по хвилині.

Щось із десять чоловіків і стільки ж жінок прийшли вже і жваво розмовляли перед печерою. Помітивши, що вийшов Міхеліс, вони підбігли, щоб потиснути йому руку.

— Ти нас знову зробив господарями, — сказали вони йому. — Нехай же легенько ікнеться твоєму батькові.

На якусь мить перед Міхелісом промайнуло вгороване лагідне батькове обличчя, очі, готові от-от заплакати. Вони дивилися на нього з докором, а викривлений рот ворушився, наче хотів заговорити й сказати: «Навіщо ти вбив мене? Навіщо?», але пожалів його і промовчав.

— Я зробив це, щоб врятувати його душу, — прошепотів Міхеліс, нахилиючи голову, — щоб врятувати його душу. Нехай упокоїть його господь...

А трохи згодом:

— Це була його остання воля, щоб я роздав усе майно бідним...

Манольос обернувся, глянув на друга, підійшов і потиснув йому руку. Та Міхеліс журно похитав головою і відвернувся, щоб приховати на своєму обличчі вираз страху.

Підійшов піп Фотіс.

— Селяни! — сказав він. — Перехрестіться і з божою допомогою ідіть збирати урожай з наших виноградників. Манольос поведе вас туди. У нас тепер теж є земля, ми починаємо пускати коріння. І те, що було досі мрією, тепер починає здійснюватись. У нас теж є земля і дерева, ми будемо обробляти їх громадою і радіти їм теж всі разом. Ніхто з нас не буде багатим, ніхто не буде і бідним. Однією люблячою сім'єю будемо ми всі. Дай боже, щоб ми показали, як повинні жити між собою люди і як повинна торжествувати на землі справедливість. З благословення господа і богоматері, в добрий час починайте! А ти, Манольос, піди разом з ними, поведи їх, — ти знаєш, де виноградники. Я ж з Міхелісом сходжу до Великого села і підготую офіціальні папери, щоб наша громада вступила у володіння маєтком архонта Патреархеаса як повнисправний господар.

Селяни перехрестились. Манольос став на чолі, і вони рушили. Всі йшли раді, співали пісень, присвячених збиранню винограду, і не думали й не гадали, що чекає на них в Ліковрісі.

Тільки Панайотар повернувся в Ліковрісі, як одразу ж побіг і розшукав попа Грігоріса.

— Завтра прийдуть оті окаянні збирати виноград, вживай заходів!

Піп Грігоріс, який саме сидів за столом і обідав, кинув виделку.

— Я не дозволю їм навіть у село зайти! — закричав він. — Не будуть вони збирати винограду, ні! Я не дозволю їм вступити у володіння в нашому селі! Зараз же піду до аги!

Піп надів парадну рясу і важкий наперсний хрест, узяв високий посох з ручкою із слонової кістки і попрямував до конака, повільно, урочисто ступаючи.

Ага вже пообідав і пив каву. Рядом з ним крутив цигарку Ібрагімчик, сидючи спиною до аги. Певно, перед цим вони посварились, і бідолашний ага кривив губи, неначе пив не каву, а отруту. Піп Грігоріс з'явився на дверях, низько вклонився.

— День добрий, шановний ага!

Ага полінувався повернути голову.

— По голосу впізнаю, що це ти — піп, — сказав ага похмуро. — Які неприємні новини несеш мені? Підійди ближче, щоб я тебе бачив. Візьми лавку, сідай!

Він лягнув у долоні. Увійшла горбата Марфа.

— Чашку кави попу-ефенді, — наказав він.

А потім до попа:

— Кажи!

— Шановний ага, — почав піп. — Твоя милість добре знає, що світ висить на волосинці. Якщо обірветься ота волосинка, світ повалиться і розлетиться на дрібні шматочки...

— Це й кожний дурень знає, — сказав нервово ага. — Далі.

— І цю волосинку, шановний ага, хтось хоче перерізати.

Ага затиснув у руді ятаган, заворушився, трохи підвівся, готовий накинутись.

— Хто ж він такий, — крикнув, — щоб я йому зразу ж відтяв голову? Атож, клянусь Магометом! Признавайся, попе, швидше, хто він і тоді побачиш!

— Московит, — відповів піп.

Ага заціпенів: де вже йому було тепер виїжджати з Ліковрісі, кидати Ібрагімчика, свої звички та вирушати к бісовій матері, на край світу, щоб розшукати серед снігів московита і зарізати його там.

— Е, та й далеко ж він, проклятий,— сказав ага і опустив ятаган,— далеко, куди вже мені в таку далечину! Удай з себе дурника, шановний піп, от і все, що я можу тобі порадити. Я теж удам з себе дурника. Отак і проживемо свій вік і дешево відбудемось.

— Але тобі не треба їхати з Ліковрісі, шановний ага. Московит послав до нашого села своїх людей. Отут, у Ліковрісі, і почнуть вони різати ту волосинку. Я сьогодні виконав свій обов'язок у церкві, а тепер ти мусиш виконати свій.

— Та мені щось там базікала горбата, але я не втямив.

— Я відлучив від церкви цього московита — Манольо-са. Я вигнав його з кошари Христової.

— Що ж він зробив? Він же хороша людина, цей бідолашний, тільки придуркуватий трохи. Хіба ж то не він узав на себе гріх і готовий був, щоб його повісили, аби тільки врятувати село?

— Та то він прикидався, шановний ага, прикидався, навмисне робив, щоб збити людей з пантелику!

Ага почухав голову, почав нервувати.

— Ви, греки, будьте ви прокляті, підкуєте навіть блоху! — крикнув він. — Де вже там зрозуміти простій людині, чого ви хочете. Ви робите одно, говорите друге, а на думці у вас — третє! Іди собі, шановний попе, і не мороч мені голови. Відчепись від мене. Я сьогодні в поганому настрої. Та ще й оце чортеня... — сказав ага і показав на Ібрагімчика.

А Ібрагімчик курив і мовчав. Він пускав під стелю дим і скреготав зубами—великими, гострими, мов у собаки. Але тепер, почувши своє ім'я, обернувся до аги, роздратований:

— Скажи попові, про що ми говорили, не то я втечу. Поїду назад до Смірни. Тут я не витримаю, лусну.

Він хотів встати, але ага схопив його за плече:

— Сиди, чортеня, кажу я тобі! Сиди, нема чого робити, доведеться вже сказати!

А потім до попа Грігоріса:

— Піп-ефенді! Чого ти хочеш від мене? Ти прийшов, щоб попросити у мене милості. Якої? Кажи — поторгуємось. Тільки кажи ясно, просто, щоб я зрозумів. Не плу-

тай тільки, чуєш? Моя голова—не мурашник, в якому повно мурашок! Слухаю, тебе.

— Шановний ага! — сказав піп Грігоріс, присуваючи ближче лавку: — отой божевільний — син покійного Патрархеаса — подарував усе своє майно голодранцям із Саракіни.

— Це його право, — зауважив ага, — хіба ж то не його власність? Що хоче, те з своїм майном і робить!

— Все це так, але ж оті всі голодранці, то посланці Москви. Вона їх надіслала сюди, щоб перерізати волосинку!

— Та про що ти говориш, попе? Кажі ясно! Все?

— Все! А ватажками у них — піп Фотіс і Манольос. І завтра, так гомонять люди, вони придуть збирати урожай з своїх, мовляв, виноградників... Ти розумієш, що це означає? Вони підставлять ногу нашому селу, твоєму селу, шановний ага, і поступово викидають нас усіх звідси. От тобі волосинку й порвано!

— Отож, чого ти просиш?

— Щоб завтра, коли придуть московити, ти став біля в'їзду в село і прогнав їх.

— Але як же, попе? Хіба ті виноградники не їхні?

— Не їхні!

— Як не їхні? О, аллах! У мене лусне голова! Хіба ж Міхеліс не подарував своїх виноградників саракінцям? Хіба ж вони не стали їх власністю?

— Та ні, кажу ж тобі, шановний ага! Ми ославимо Міхеліса неосудним...

— Неосудним? А що це таке? Поясни.

— Ну, божевільним, іншими словами. Він не владає собою, не знає, що робить, отож його дар — недійсний.

— А хіба ж Міхеліс божевільний? Він — розумна голова! Клянусь своєю вірою!

— Божевілля чи великий розум, шановний ага, не розмежовуються. Ніхто не знає, де закінчується великий розум, а де починається божевілля. От через це ми й знайдемо спосіб і доведемо, що Міхеліс — божевільний.

Ага схопився обома руками за голову і раптом вибухнув реготом.

— Зрозумів! — вигукнув він: — зрозумів! Ну й греки, ну й бісові личини! Ви можете перетворити світ навіть на голубці і поїсти їх!

— Ну, то як, шановний ага?

— Послухай, що я тобі скажу, попе Грігоріс. Коротко

і ясно: дай мені, щоб і я тобі дав, як то кажуть. Я піду і стану на в'їзді в село, як ти просиш, і прожену отих бідолашних саракінців. Але твоя милость... Ми ж сказали: дай мені, щоб і я тобі дав!

Піп пополотнів, зрозумівши, чого хоче ага.

— Чуєш? Я вволю твою примху, попе. Але й ти мусиш вволити мою!

— Кажи, шановний ага,— сказав, ледве розкривши рота піп: — і якщо це в моїй владі...

— Та це справа не важка, не хвилюйся. Ібрагімчик — оцей от — хоче, щоб то не стало, аби сільські дівчата потанцювали якось, щоб він міг вибрати собі одну.

— Важка це справа, шановний ага.

— Важка не важка, та інакше бути не може. Ти бачиш його! Це диявол в п'ятнадцять років! Хто може його приборкати? Я? Ти? Він проковтне нас обох одним духом. Тільки жінка може його подолати. Давай знайдемо йому яку-небудь самицю, щоб вона приборкала його. Тепер він, як необ'їжджений лошак. Хочеш сісти на нього верхи, а він скидає тебе на землю. А об'їздиш його, на нього можна буде сісти верхи, і він махатиме хвостом!

Ібрагімчик слухав і вдоволено хихикав, неначе його хто лоскотав...

— Погано, що вдова померла...— прошепотів піп.

— То ми повинні знайти йому іншу, шановний попе...

Ібрагімчик підскочив:

— Я хочу, щоб вона була молода і огрядна з себе і щоб не була горбата! — крикнув він. — І щоб вона була біла, як булка, і щоб пручалась. Щоб я поборовся з нею, повалив би її на підлогу, а вона щоб кричала, плакала і повзала у мене в ногах, а я забавлявся б. Зрозумів, шановний попе?

Піп поринув у роздуми.

— Щоб не було скандалу, ми повинні знайти яку-небудь дівчину-сироту, у якої немає родичів у селі... Я боюсь скандалу, шановний ага, скандалу і тільки... Дай мені строк, шановний ага...

— Чого він хоче? Що він каже? — спитав нервово Ібрагімчик.

— Він просить заждати кілька днів, поки він знайде тобі дівчину, яка б тобі підійшла, байстрюк! Ходжа¹ має рацію. Ти, може, гадаєш, що вони в нього в пташнику, ти

¹ Ходжа — шановна особа.

думаєш, що це курки, і він може вибрати тобі першу-ліпшу? Та не надимай губ, бо, клянусь Магометом, оскоплю я тебе, щоб вгамувався ти, нарешті, сіромаха, і щоб ми теж заспокоїлись! Чуєш, що я тобі кажу? Цить мені! А коли тобі так уже не терпиться, в тебе є Марфа!

— Тьху! — сказав Ібрагімчик і плюнув на стінку. — Мені вона не потрібна!

— Гаразд, шановний попе, облиш його, я даю тобі кілька днів строку... Ти чув, яку він хоче? Молоду, огрядну, білотілу і цнотливу.

Піп тяжко зітхнув.

— Згоден, шановний ага, — сказав він і підвівся: — І коли завтра покажуться московити...

— Гаразд, згоден! А твоя милість...

— Та постараюся вже знайти... І хай простить мені господь...

— Не бійся! Бог тобі простить — адже він довготерпеливий! — сказав ага, вибухнувши реготом.

* * *

Піп вийшов з конака замислений. Йому аж ніяк не подобалась ця справа, та її треба було уладнати, щоб не потрапило в пастку село і не опинилося в пазурах у попа Фотіса... щоб не наражались на небезпеку релігія, батьківщина, честь і власність... щоб не порвалася та волосинка, яка тримає весь світ і не дає йому впасти і розлетітися на дрібні шматочки... Повернувшись додому, піп покликав до себе заможних селян і поговорив з ними.

— Завтра приплентаються оті голодранці, щоб збирати врожай з виноградників, які їм подарував цей пришелепуватий — Міхеліс, — сказав він. — Але всі ми тут можемо засвідчити, а якщо треба буде, ствердити клятвою, що Міхеліс ще з дитинства був недоумкуватий, зрозуміли? Що він — фантазер, йолоп, неурівноважений. Одна дуже хитра людина, скажемо прямо — піп Фотіс, може обплутати Міхеліса і примусити його підписати все, що тільки захоче... Через те і я, — бог мені свідок! — повернув йому обручку... Виходить, що дар Міхеліса недійсний, виноградники їм не належать, ані поля, ні сади, ні будинки... Інших родичів у Патреархеаса не було, отож все дістанеться нашій громаді... Ви згодні?

— Згодні! — вигукнули всі, захоплюючись розумом свого попа.

— Я щойно повернувся з конака, домовився з агою. Я переконав його, після довгих умовлянь, щоб він сам пішов і став на в'їзді в село і не допустив, щоб оті голодранці, оті більшовики, ввійшли в село. І ви всі мусите зібратись разом із своїми наймитами, з собаками, побравши дрючки, щоб підтримати агу... Але будьте обережні, щоб не пролилася кров навіть із чийого-небудь носа. Ми ж християни і повинні любити своїх ворогів...

Потім він покликав Панайотара. Той прийшов надвечір, невпізнаний: розжареним вугіллям він випалив собі бороду і припик щоки і шию, на яких з'явилися виразки, а великими ножицями, що ними стрижуть овець, постриг собі волосся на голові.

Незважаючи на всі свої клопоти, піп не втримався від сміху.

— Що ти поробив з собою, дурню! На кого ти схожий?

— Це тебе не стосується! — загорлав Панайотар. — Не порпайся в моїх справах, а то піду, і ти лишишся ні з чим. А я знаю, що я тобі потрібний.

— Не гнівайся, Панайотар, я ж не назвав тебе горбуном! Послухай-но, ти будеш потрібний мені завтра. Візьми з собою кийок і, якщо з ними прийде Манольос, нападися на нього. Він же відлучений від церкви, ти не відповідатимеш ні перед ким. Ти можеш навіть убити його. Бог — на твоєму боці!

— Дай спокій богові і не втручай його в наші розбійницькі справи! Ти боїшся попа Фотіса, а я ненавиджу Манольоса. У цьому вся справа! Не втручай сюди бога і пресвяту діву, цим мене не проймеш. Ти — дуже хитра людина і добре розумієш, що я хочу сказати.

Він попрямував до дверей, обернувся, підморгнув попу Грігорісу і почав сміятися, мов сатана:

— Хай ми будемо прокляті обидва! — вигукнув він.

* * *

Співаючи пісень, саракінці спускалися з гори. Попереду йшов задуманий Манольос. «Дай, господи, щоб ми не зустріли опору», думав він.

Та в міру того, як саракінці наближалися до села, вони все виразніше розрізняли біля колодязя святого Василя великий гурт людей. Одні сиділи на землі, інші походжали з дрючками в руках. Манольос чув уже їх крики і погрози.

Він зупинився, звернувся до товаришів.

— Браття! Мені здається, що вони вчинять нам опір.. Нехай жінки залишаться тут і почекають, а ми, чоловіки, підемо вперед, і хай нам допоможе господь. Ми підемо з добрими намірами, право — на нашому боці. Та коли вони намагатимуться, щоб то не стало, вчинити свάρку, ми не встрянемо з ними в бійку, вони ж — наші браття, ми підемо до аги. Він управляє селом, він і розсудить нас. І не може бути інакше, виноградники тепер наші, він визнає наше право... Отож вперед, в ім'я боже!

Жінки посідали в кружок на скелях і стали чекати, а чоловіки пішли вперед. Не пройшли вони ще й ста кроків, як кинутий кимсь камінь просвистів над головою Манольоса, а потім — другий і третій. Жителі Ліковрісі почали закидати їх камінням. Людський натовп рушив від колодязя і прямував просто на них. Попереду всіх ішов, перевалюючись, як ведмідь, розлючений, наголо обстрижений. Панайотар.

— Що ж нам робити? — заgrimів велетень Лукас. — Невже ми допустимо, щоб вони побили геть усіх? Хапайте каміння, хлопці, і кидайте в них!

Але тут втрутився Манольос:

— Стривайте, кров не повинна пролитися, браття!

Залунали нестямні голоси:

— Назад! Назад! Нікого не пустимо в село! Назад!

Манольос вийшов наперед, махав руками, робив знаки, що хоче говорити.

— Браття, браття! Послухайте мене! — кричав він.

— Відлучений! Грабіжник! Убивця! Більшовик!

І всі з піною на губах кинулись на Манольоса. Панайотар простягнув свої ручиська.

— Ніхто його хай не чіпає! Він — мій! Я його проковтну! — загорлав він і кинувся на Манольоса.

Та саракінці встигли оточити свого ватажка.

— Хто торкне Манольоса, — крикнув Лукас, хапаючи величезний камінь, — я розтrophу тому голову, як той кавун!

Тим часом паламар, навчений попом Грігорісом, бігав туди і сюди й пищав:

— Він відлучений від церкви, бий його, Панайотар, хай святиться рука твоя!

Прибіг, захекавшись, учитель.

— Ради бога, людоньки! — крикнув він, — що сталося? Схаменіться!

— Вони хочуть увійти в наше село, заволодіти ним! — кричав паламар.

— Ми хочемо зібрати урожай з наших виноградників, вчителю! — кричали саракінці.— Вони наші, нам їх подавав Міхеліс!

— Міхеліса оголошено неосудним! Його дар недійсний! — пищав старий Ладас, заховавшись за вчителя.

— Дарунок недійсний! Геть, геть, більшовики, підкуплені, запроданці!

Тим часом Панайотар кинувся на Манольоса, мов той бик, головою вперед. Але Лукас підняв обома руками камінь і з силою кинув на Панайотара. Камінь трохи подряпав Панайотару коліно і звалив його на землю. Лукас накинувся на Панайотара, сів на нього верхи і нещадно лупцював його. Напруживши всі свої сили, Панайотар вивернувся і вхопив супротивника за стан. Вони довго боролись, качалися по землі, то один зверху, то другий, і ревли.

Паламар затиснув у руці камінь, націлився в Манольоса:

— Відлучений! — заверещав він і шпурнув камінь.

Камінь влучив Манольосу в брову. Бризнула кров і заюшила йому обличчя.

— Нашого Манольоса вбивають, наступай на них! — зарепетували саракінці і кинулися вперед.

Нестямно виючи, схопилися саракінці з жителями Ліковрісі. Старий Ладас одразу ж утік, учитель потрапив у гущу.. і його заходились нещадно лупцювати з обох боків. Якийсь хлопчисько побіг у село і почав радісно оповіщати:

— Убили Манольоса! Убили відлученого!

Вибіг з лав'ярні Костандіс, схопив дрючка, подався й собі.

— Де вбили Манольоса? Де? Кажіть? — загорлав він на хлопчиська.

— Біля колодязя святого Василя!

Костандіс кинувся вперед, наздогнав по дорозі Яннакоса. Не кажучи й слова, побігли разом.

Саракінці і жителі Ліковрісі змішалися біля колодязя в один клубок, який качався на кеманях і ричав. Надбігли і жінки з Саракіни. Із засмаглими дужими руками, наче поналиваними від хатніх і польових робіт сталлю, вони били й билися, як чоловіки.

— Манольос! Манольос! — пролунали два хрипких голоси.

Манольос, який сидів на камені й перев'язував рану, впізнав ці голоси, підвів голову.

— Я тут, браття! Не бійтесь!

В цю хвилину старий Ладас, який вибрався на скелю, запищав радісно:

— Ага їде! Ага їде!

Заїржала кобила, посипались іскри з бруківки, і перед колодязем святого Василя зупинився ага, з срібними пістолетами, з довгим ятаганом, у величезній червоній фесці, п'яний, як ніч. Він рвучко натягнув уздечку, і кобила стала, наче прикипіла до місця. Та ага прихилився до неї і не впав. Він вихопив пістолет, вистрілив у повітря, і залунав його нестямний голос:

— Гяури!

Вмить клубок розплутався. Саракінці стали по один бік, мешканці Ліковрісі — по другий, покалічені, запорошені, закривавлені. А посередині — весь поранений, вчитель намагався підвестись і привітати агу, але не мав сили.

— Гяури! — знову крикнув ага, дивлячись залитими кров'ю очима на саракінців. — Чого вам треба в моєму селі? Геть! Геть, гяури!

Вийшов наперед Манольос.

— Шановний ага, — сказав він, — у нас, у Ліковрісі, є виноградники. Ми прийшли, щоб зібрати виноград. Вони — наші!

— Хай тобі всячина! З якої це речі вони ваші? Де ви їх знайшли, голодранці?

Хихикаючи зверху, з скелі схилився старий Ладас.

— Нам подарував їх Міхеліс! — відповів Манольос.

— Його підпис, бідолашні, не має сили. Він — неповнолітній! — сказав ага.

— Не неповнолітній, шановний ага, — виправив його Ладас із скелі, — не неповнолітній, а неосудний!

— Це однаково, скнаро, мовчи! — І, вихопивши пістолет, націлився в нього.

— Аман! Аман! — вигукнув старий скнара й метнувся за скелю. — Згоден, згоден, шановний ага, він неповнолітній!

Ага вклав пістолет в кобуру, вибухнувши реготом. Потім звернувся до саракінців.

— Хто з вас Манольос? — крикнув він. — Насунула хмара, я не можу впізнати. Хай вийде вперед!

— Це — я! — сказав Манольос і підступив ближче.

— Ти — хороша людина, Манольос, щоб там не говорили про тебе! Отож, давай признавайся, гяур, що то воно

таке більшовик? Мені вже протуркали вуха останнім часом тими більшовиками! Що воно таке — людина, звір чи хвороба, подібна до холери, не можу зрозуміти... А ти розумієш?

— Розумію, шановний ага,— відповів Манольос.

— Кажі ж мерщій, ради бога, щоб і я зрозумів.

— Це — перші християни, шановний ага.

— Облиш перших християн, гяур, не мороч мені голову. Досить, що ракі запаморочила її. Навіщо мені тепер оті перші християни... Що то воно таке більшовик, я тебе питаю.

— Я тобі скажу, шановний ага,— пропищав старий Ладас.— Щоб не було багатих і бідних, щоб усі були бідні. Щоб не було хазяїв і слуг, щоб усі були слугами. Щоб не було моєї і твоєї жінки, щоб усі жінки були наші!

— І щоб не було більше ні аги, ні райя! — загорлав ага.— Виходить, щоб порушився порядок божий! На тобі, під самісінський ніс!

І він скрутив і показав Манольосу дулю.

— Витріщи краще свої баньки і подивись: хіба ж усі пальці однакові? Є великі і маленькі, такими створив їх аллах. Так він створив і людей: одні—маленькі, а другі—великі. Одні—пани, а другі — слуги. Так він створив і риб. І велика рибина поїдає маленьку. Аллах створив овець, а водночас створив і вовків. І вовки пожирають овець. Оце і є божий порядок. А тепер приходите ви—більшовики... Забирайтеся геть! — крикнув він, вихопив ятаган, стиснув острогами коня і кинувся на саракінців.

Жінки пронизливо заверещали і метнулись тікати на гору. Злякавшись, відступили і чоловіки. Тільки один Манольос стояв непорушно.

— Тікай, гяур!—крикнув йому ага,—а то я тобі голову зітну. Ти що — не боїшся?

— Я боюсь тільки одного бога,— відказав Манольос.— А людей не боюсь.

— Клянуся своєю вірою, ти зовсім збожеволів. Тебе зв'язати треба! — сказав ага і знову зайшовся сміхом.— Але ж ти забавний. Хочеш, я заберу тебе до себе в конак і ти розважатимеш мене? Наша релігія вважає, що божевільні й святі — то одне і те ж, різниці між ними немає. А ти і божевільний, і святий, ти — забавний, кажу я тобі. Отож приходь до мене в конак, я даматиму тобі їсти і пити, одягатиму, людину з тебе зроблю... Не хочеш? Хай тобі вся-

чина, бідолашний, іди собі, поки цілий і здоровий. Я роздумав, не стану вбивати тебе.

Ага обернувся до жителів Ліковрісі, які радо слухали, як він захищав їх.

— А ви, гяури, і не божевільні, і не святі. Забирайтеся під три чорти! Забирайтеся всі чисто — чесні, господарі, дармоїди! Геть звідси!

Налякані, а разом з тим і раді, жителі Ліковрісі кинулись тікати. Яннакос і Костандіс підвели з землі вчителя і, підтримуючи, повели додому, бо він накульгував, йому було боляче.

— Так мені й треба, — признався він. — Я і не овечка, і не вовк. — Якийсь покруч! Мене й вовки кусають, і вівці каляють. Я добре знаю, як його діяти правильно, але в мене сили нема так робити. Я добре знаю, що таке правда, але ж я мовчу. Боюсь. Де вже мені, бідолашному, підвищити голос. Я — боюсь... От і тепер, на тобі, мене нещадно побили дрючками і жителі Ліковрісі, і жителі Саракіни. І вони праві! Вони праві! Так мені й треба!

Він обернувся до Яннакоса і Костандіса, які підтримували його.

— А ви не боїтесь? — спитав він захоплено.

— Ми теж боїмося, вчителю, — відповів Яннакос, але удаєм із себе хоробрих. Як це тобі пояснити, коли у мене в душі теж усе заплутане? Ось, я удаю з себе хороброго, а душа в мене тремтить. Та поступово—дивна річ, удаючи, що я хоробрий, я й справді стаю хоробрим! Розумієш, учителю, що я хочу сказати? Правду кажучи, я й сам добре не розумію!

Учитель, хоч йому і дуже боліло, все ж посміхнувся.

— Я віддав би всю свою вченість, щоб тільки бути схожим на тебе, Яннакос... А ти, Костандіс?

— Я гірший від Яннакоса, вчителю. Я не дуже й хоробрий і не удаю з себе хороброго. Я боюсь, тремчу від страху, мене трусить, але мені соромно. І якщо я кину коли-небудь усе і піду Христовим шляхом, я зроблю це не через те, що я гарний, не через те, що я хоробрий, а через те, що я честолюбний. Я — тремтітиму, боятимусь, але не відступлюсь. Зрозумів мене, вчителю?

— Манольос кращий від нас усіх, — сказав Яннакос. — Він не удає з себе хороброго. Він і справді-таки хоробрий.

РОЗДІЛ XVI

Другого дня на світанку Міхеліс спускався з гори. Гнів кипів у ньому. «Я піду до попа, — вирішив він, — і вирву йому бороду до останньої волосинки. Я вилаю старост, ударю в дзвони і скличу все село, щоб мене вислухали». Міхеліс гарячивсь і остигав, не знав, які слова знайти і з чого почати... За цілісіньку ніч він не склепив навіть очей. З розкритими очима, вже на світанку, побачив він батька. Знову прийшов до нього небіжчик, став над ним, з німим докором дивився на нього і все хитав головою... Потім поворушив губами, і Міхеліс почув тепер його голос. То був ледве чутний, як подих, голос з того світу: «Чому? Чому? Чому?» І більше нічого.

Тоді Міхеліс скотився з гори в село. Мов у лихоманці, попростував він до попа. Підійшовши, штовхнув ворота, ступив у подвір'я, увійшов до покоїв. Піп сидів, схилившись біля вікна, і читав листа. З очей у нього капали сльози.

Як тільки піп побачив Міхеліса, він похапцем сховав листа за пазуху. Та Міхеліс встиг розглядіти знайомий почерк і все зрозумів. Гнів його вгамувався. Смерть замаячила перед ним у повітрі, і серце йому стиснулось.

Тим часом піп опанував себе, очі в нього висохли. Він глянув на Міхеліса.

— Як це ти, хазяїне, опинився тут? — спитав піп, кепкуючи. — Що, набридла вже тобі Саракіна? Чи важко бути ченцем? Сидів би краще та не рипався! Вертайся в село до свого багатства... Ти оформив уже документи? — спитав він, і в голосі його відчувалася тривога.

— У мене вже нічого нема. Мені стало легше, я вільний.

— То ти оформив документи? — перепитав, дедалі більше непокоячись, піп.

— Атож, оформив.

— Ти божевільний! Божевільний! Божевільний! — гарк-

нув піп і почав люто бити кулаком по підвіконню. — Ти загинув, нещасний! Ти став рабом того попа-пройдисвіта. Шкода мені твого багатства!

— Я — вільний, — сказав Міхеліс і знову скипів гнівом, — а ти раб, отче. Шкода ангельського облачення, яке ти носиш.

Почувся глухий, тужливий голос попа:

— Я ж для тебе старався і для своєї дочки... А тепер усе загинуло!

— Що вона тобі пише?

— Читай! — сказав піп, витяг листа з-за пазухи і кинув Міхелісу.

Міхеліс узяв листа. На ньому були сліди сліз. Чиїх? Батькових? Доччиних? Хіба ж дізнаєшся? Він читав листа повільно, ледве переводячи дихання. В очах у нього потемніло.

«...Погано мені, батьку, пробач мені, дуже погано... З кожним днем я сохну, марнію, лікарі вже минають моє ліжко і не обертаються, щоб глянути на мене. Вони вже викреслили мене з живих. Весь час я лежу і дивлюся на стелю, наче на небо. Іншого неба мені вже не лишилося, крім цієї стелі. Та я була б спокійна, а може й щаслива, що помираю, коли б ти, батьку, не зостався самотнім, бо в тебе ж не буде вже нікого, хто б подав тобі навіть склянку води... Мені жаль тебе та ще хіба мого колишнього нареченого: йому, може, й не шкода того, що я помираю, але я плачу, гірко плачу, коли думаю про нього... І чому? Чому? Чим я завинила? Я так хотіла мати свою домівку і дитину... А тепер...»

Міхеліс не міг читати далі. Він кинув листа на підвіконня й попрямував до дверей.

— Гаразд, — сказав він, — я йду.

— Навіщо ж я потрібний був тобі? Чого ти приходив?

— Нічого! Ти мені зовсім не потрібний. Навіщо ти мені потрібний? Прощай!

— Господь жорстокий, як безжально б'є він людей... У чому я завинив перед ним?

Міхеліс дійшов уже до дверей, але обернувся, розгніваний.

— Він повинен був ударити тебе, батюшко, тебе, сповненого низьких пристрастей, а не твою дочку!

— Господь знає, у яке місце мене вдарити... і він мене вдарив! — прошепотів піп, і з очей у нього знову потекли

сльози. Та раптом він розлютився, одним стрибком опинився посеред двору, босоніж.

— Винні ви всі! — крикнув піп. — Манольос, козлобородий піп Саракіни, ти. Винні ви своїм шахрайством і зрадництвом. Жили ми добре, усе йшло у нас божим шляхом. І дочка моя видужала б. І ти не вбивав би своєю поведінкою батька. І я через рік колисав би на руках онука... Та Манольос, отой єзуїт, збив тебе з пантелику. А потім прийшов і той дурисвіт — козлобородий піп. І от перехвилювався й помер твій батько, а ти розтринькав своє майно, і я змушений був кинути тобі обручку. А дочці, коли вона дізналась про це, стало гірше. Тепер вона загинула, загинула, кінець... І вона, клятий, на твоїй совісті... Раніш у неї, сержешної, була сила боротися, а тепер...

Він ходив подвір'ям сюди і туди, лаявся, стогнав, і сльози текли в нього з очей. Раптом він знову скипів і жили в нього на шиї здулися.

— Правильно виголосив я з амвона. Ти неосудний! Твій підпис недійсний! Я все заберу в тебе і передам громаді! А Саракіна, хай вона буде проклята, не покуштує жодної виноградинки, жодної маслини, жодної пшеничини... Ні, ні! Це тобі так не мине! Я здихаюсь тебе, як ти здихався батька, як здихався моєї дочки, присягаюсь тобі в цьому... Побачиш, побачиш, не смійся! Я поїду до єпископа, поговорю з ним. За свідків у мене все село. І ага зі мною. Це тобі не вдасться!

— Усі з тобою, — сказав Міхеліс, серце якого шматувалося, коли він споглядав муки і лють попа. — Усі з тобою, крім бога! Невже твоя совість дозволяє тобі приректи стільки людей у Саракіні на голодну смерть? Невже ти не боїшся бога?

— Якщо помре моя Марйорі, я звіром стану, я нікого не побоюся! Я скину рясу, візьму рушницю і буду вбивати людей. Чому він повинен убити мою Марйорі? Що вона йому заподіяла? Чи існувало ще коли-небудь на світі таке безневинне, більш добре, більш спокійне створіння? І першим я вб'ю Манольоса. Отой собака занапастив мене. І коли ага не повісив його, то я його повішу. Він корчить із себе святого великомученика і героя, а його підкупила Москва! Запроданець! Безбожник! Більшовик!

Він аж запінився, стискував кулаки над головою Міхеліса, і ревів, і ричав:

— Геть з очей! Забирайся геть, а то я розіб'ю собі

голову об стінку! — І покотився по каміннях. Губи в нього тремтіли.

Вдома не було нікого. Міхеліс нахилився, понатужившись, підняв старого з землі, переніс у кімнату й поклав на диван. Потім пішов на кухню, налив склянку води і подав попові. Той схопив склянку, випив великими ковтками, розплющив очі.

— Міхеліс, — прошепотів він, — я пропаща людина! Господь б'є мене по голові, але я не можу розкаятись, не можу... Я не можу простити нікого, нікого! Іди, я не хочу тебе бачити!

Він заворушився, став на ноги, пройшов подвір'ям, розчинив ворота.

— Іди, і щоб ноги твоєї не було більше в моєму домі, — сказав він і грюкнув за Міхелісом ворітьми.

* * *

Міхеліс ішов вуличками села, так ніби зненацька потрапив у незнайоме місце, ніби гуляв уві сні і вперше бачив оці будинки, ці крамнички і платан. А коли проходив мимо батьківського будинку, то довго стояв і дивився на нього, наче намагався щось пригадати... Він хотів був переступити поріг і увійти в будинок, та його поймав незрозумілий страх. Йому здалося, що він бачить на подвір'ї мерця, високого, огрядного, обплутаного різними травами, який розставив руки і не дає йому увійти... Він здригнувся, прискорив ходу. На якусь мить йому здалося, що страшні слова попа: «Ти вбив його, ти...» перетворилися на людей, на кістяки, на мерців і женуться за ним.

Край села він зупинився. «Чого я сюди прийшов, — подумав, — чого? Я був сердитий, чому ж злість моя зникла?» І враз йому здалося, ніби в нього з душі вийшла Марйорі і повиснула перед ним у повітрі — бліда, з широко розплющеними очима, з маленькою червоною хусточкою біля рота.

— У цьому селі повно мерців, — прошепотів Міхеліс, — повно привидів. Я втечу!

Небо почали застилати важкі хмари, сонце сховалось. Раптом знявся вітер, дерева затремтіли, листя, що почало вже жовтіти, опало, і земля вкрилася жовтими плямами, неначе в хворобі.

Кілька селян поминули його, удавши, що не помітили, і квапливо зникли у вузьких вуличках. Якась дитина обер-

нула, заглянула його і заходилась плакати. Стара жінка прочинила двері, глянула на нього, перехрестилась і відразу ж зачинила двері. Вона звернулася до свого старого, який тинявся по двору і шукав сонячну місцину, щоб погрітись.

— Он стоїть колишній архонтський синок, Міхеліс. Коли б ти його тільки бачив, він гідний жалю... До чого докотився, боронь боже! Зблід, схуд, очі в нього якісь скляні...

Старий похитав головою.

— Так йому й треба. Він роздав своє майно, а тепер вештається по селу. Либонь, він босий?

— Ні, ще носить старі черевики... Сердешний! Правду кажуть, з глузду з'їхав.

— Надходить кінець поріддю Патреархеасів! — вигукнув старий, хихикаючи. — Вони пожерли цілий світ, а, бач, до чого докотились. Що б то не говорили, господь справедливий! І от що скажу я тобі, жінко: тільки почне стукати в двері, подай йому шматок хліба. Щоб і ми могли сказати, що подали милостиню Патреархеасам!

Він перехрестився і прошепотів радісно:

— Слава тобі, господи!

Долинув далекий гуркіт грому, повітря посвіжішало, запахло дощем. Міхеліс здригнувся.

— Піду хіба до Яннакоса, — вирішив він раптом і знову повернув до села.

Впали перші важкі краплини дощу, вулички спустіли. Міхеліс порівнявся з вдовиною хатою, зупинився. Штовхнув ворота: порожнє подвір'я, червоні гвоздики пов'яли. Увійшов до хати. Матрац, стільці, скриня — усе розкрали. Ліжко стоїть розламане. Віконниці зірвано. Збереглася тільки одна, та й та звисала. Вітер бив нею, вона рипіла й стогнала, як дерево, у якого обрізають гілки. А прохожі уже унадились до хати в своїх потребах і каляли кутки і стіни.

— Сердешна Катерина... — прошепотів Міхеліс. — Скільки радощів дала ти іншим, скільки радощів зазнала й сама! Чого тільки не перебачила і не перечула ця зруйнована кімната. Тьху на тебе, людське кодрло!

Запищало маленьке мишеня. Воно залізло в очеретяну стелю і люто гризло її, наче бог загадав йому якусь роботу і визначив строк, коли воно повинно закінчити її. Того воно й поспішало.

Міхеліс причинив за собою двері і попрямував до Яннакоса.

«Скоріше Катерина з усіма своїми гріхами ввійде до раю, — думав він, — аніж піп Тригоріс з усіма своїми рясами... Напевно, вона вже там і разом з Марією Магдаліною вони сидять і розмовляють про свої справи...»

Трохи заспокоївшись, Міхеліс постукав у двері до Яннакоса.

Яннакос від самого світанку сидів у хліві і прощався з осликом. Він уже збирався віддати його саракінцям, та вчора увечері одержав листа від старого Ладаса: «Або ти, хлопче, повернеш мені три ліри, або я відберу в тебе ослика. Вирішуй сам, що тобі краще, а то я неодмінно запротую тебе в тюрму».

Яннакос обійняв лискучу теплу шию улюбленої тварини, розмовляв з осликом і голосив над ним. І звідки тільки бралися в нього такі ніжні слова, з якими він звертався до нього?

— Юсуфчику мій, лихі люди позаздрили і хочуть розлучити нас. Хто ж тепер приходитиме до тебе щоранку, хто буде розмовляти з тобою, пестити тебе і наливати відро твоє чистою водою, а в ясла кластиме корм? Хто ходитиме на луки і таскатиме тобі ніжну травичку, щоб ти освіжався, любий Юсуфчику?.. Нікого, крім тебе, немає у мене на світі. Що б мені не говорили і що б не робили люди, я ніколи не зважав на це. Я слухав їх і посміхався, бо знав, що повернуся додому, де ти чекаєш на мене, і зустрінуся з тобою, Юсуфчику. Що ти повернеш до мене свої нелукаві очі, дивитимешся на мене і махатимеш хвостом... І будемо ми ходити по селах, ти—попереду, а я—за тобою, продавати і купувати та чесно, в поті чола, заробляти собі на прожиток. А тепер, що з тобою станеться в руках старого скнари, який хоче розлучити нас? Що станеться і зі мною, одним-однісіньким на цілім світі? Загинули ми, Юсуфчику! Хай будуть прокляті лихі люди і їх ліри, і доля, що створила нас бідними, щоб кривдити... Прощавай же, мій любий Юсуфчику!..

Яннакос нагинався і цілував лискучу теплу шию ослика, повільно гладив рукою білий пухнастий живіт і спину аж до хвоста, смикав за хвіст і плакав...

А Юсуфчик був радий пестошам хазяїна, гордовито махав головою, піднімав хвіст і солодко кричав від надмірних почуттів.

Хтось постукав у ворота, і Яннакос злякано схопився, та, побачивши Міхеліса, заспокоївся.

— День добрий, Міхеліс, — сказав він полегшено, але очі в нього були ще заплакані.

— Що з тобою, Яннакос? Ти плакав?

Яннакос витер очі, йому стало соромно.

— Мені здається, що я впав у дитинство, — сказав він. — Я прощався з осликом... Відбирає його в мене старий Ладас, щоб його дідько вхопив! — І показав Міхелісу листа.

— А чи немає в тебе чого-небудь поїсти? — спитав Міхеліс. — Я зголоднів щось. Пішов з гори на світанку, а тепер вже близько полудня. А потім я схожу до Ладаса. Ослик належить Саракіні, він його не забере!

Яннакос похитав головою. Він уже знав, що піп змовився з агою, написав єпископу і не допустить, щоб Міхеліс увійшов в права наслідування, перш ніж буде вирішено, чи має силу його підпис? Усе село готове було дати брехливе свідчення, що син Патреархеаса пришелепуватий.

— Якщо старий Ладас відбере у мене Юсуфчика, — сказав раптом Яннакос, — не буду я більше Яннакосом, коли не спалю його хату!

Він увійшов до хати, зготував яечню, приніс хліба, винограду, сиру. Дощ уже вщух. Друзі посідали надворі, під хлівом, і почали їсти. Рядом з ними їв і щасливий ослик.

— Як добре нам тут утьрох! — простогнав Яннакос.— А цей старий скнара хоче розлучити нас...

— Я зараз же йду до нього, — сказав Міхеліс, витираючи губи, й підвівся.

— Бог тобі на поміч, Міхеліс! Зроби, що в твоїй силі.

Старий Ладас сидів, підгорнувши під себе ноги, рядом з своєю дружиною, перед низьким столиком. Подружжя обідало. Кіра Пенелопа поклала біля себе панчошу, яку плела, і мовчки кидала собі в рот, мов у дірку, маленькі шматочки, повільно прожовуючи їх, байдужа, мовчазна.

Її старий був у гарному настрої і все гомонів, не чекаючи відповіді.

— Усе гаразд, кіра Панелопа, хвалити бога! Піп — то сатана в рясі. Він умовив агу, написав єпископу. Володіння старого Патреархеаса незабаром опиняться в моїх руках. От побачиш! Піп каже, що забере їх громада! Чом би не так! Не вір цьому, кіра Пенелопа, я домовився з попом, і ми пустимо володіння архонта з молотка. Піп одержить свою частку — він, безчесний, хотів усе загарбати собі, та я йому не дав. Ми дійшли обопільної згоди. А за кілька днів у

нас буде й ослик отого проклятого Яннакоса. Ослик буде твоїм, кіра Пенелопа. Ти сідатимеш на нього верхи і гулятимеш по наших володіннях. Він спокійний, смирний, добре вгодований. І сидельце в нього, ти ж бачила, пухове—будеш сидіти на ньому, мов та цариця! Дітей і собак у нас нема, кіра Пенелопа, витрат — ніяких, ми — царі! Ех, дідько його візьми, коли б я міг прожити ще сто, двісті років! Усе село потрапило б у мої лабеті! А чому, як ти гадаєш? Бо всі вони мрійники і дурні, щороку справляють собі одержу і черевики, народжують дітей. Усе ж це — великі витрати. А грошки — кругленькі, ото й котяться... Тоді, як ми... За твоє здоров'я, Пенелопа!

Він налив собі чашку холодної води і випив, прицмокуючи від задоволення.

— На біса те вино, коли є водичка божа! — сказав він.

...Міхеліс штовхнув двері і, не постукавши, увійшов. Старий Ладас побачив його і скривився. «Він, певно, прийшов сваритися, — подумав він. — Мені щось не подобається його пика. Ану, лишень, удам я з себе дурника!»

— День добрий, кір Міхеліс, — сказав він. — Сідай, ти, певно, вже пообідав?

Кіра Пенелопа підвелася, прибрала з стола, взяла панчошу, сіла в кутку й заходилась плести.

— Пане старосто! — сказав Міхеліс. — Що ти будеш робити з своїми полями, виноградниками, оливковими гаями, будинками і повними скринями? Забереш їх з собою в могилу? Одна твоя нога уже там, а ти ще не наївся? Ти хочеш, кажуть, злопати і ослика бідного Яннакоса? Невже ти не боїшся бога? Невже тобі не соромно людей?

«Клянусь своєю вірою, — подумав старий, — чухаючи гостроверху голову, мені здається, що він і насправді з'їхав з глузду. Він знову вплутує бога в мої справи. Для мене краще — поговорити з ним ласкаво, щоб він не озлився і не затопив мене по пиці».

— Любий Міхеліс, — відповів він ласкавим, жалісливим голосом, — що ж мені робити? Але ж це моє право, моє... Він заборгував мені три золотих турецьких ліри, що ж я можу зробити? У мене теж є потреби...

— Хочеш, я складу документ, що я тобі їх заборгував і скріплю своїм підписом.

Старий кашлянув.

— Лихі язики гомонять, любий Міхеліс, пробач мені, що тепер твій підпис... Не гнівайся, ради всього святого!

Я не вірю цьому, але ж ми люди, а людина — то ж делікатна машина, коли хоч один гвинтик ослабне...

Міхеліс підскочив, вхопив лавку, на якій сидів, підняв її й кинув об землю: «І справді, такими вихватками вони зведуть мене з розуму». Він підступив до старого і витріщив на нього свої почервонілі очі.

Старий Ладас зіщулювся в кутку, подивився на двері... «Хвалити бога, — подумав він, — ворота розчинені. Якщо я попаду в біду, вискочу на вулицю...»

— Коли б у тебе була готівка... — сплакнув він.

— Я сходжу додому, стара порохня, і принесу тобі гроші, — крикнув Міхеліс, підступаючи ближче до Ладаса: — скнара, злодій, безчесний!

— Будинок твого батька опечатав сьогодні сургучною печаткою ага... — сказав старий Ладас і тут же прокусив язика.

«Я не повинен був говорити йому про це, не повинен був... Він розлютиться, як турок! Звичайно, попаде мені за це!»

Міхеліс схопився за голову. У нього було таке відчуття, наче вона розривається.

— Ради самого господа, — крикнув він: — я збожеволю! Кажу толком, Ладас, невже мене виганяють з батьківської оселі? Я схоплю банку з гасом, обіллю ним усе село і спалю його! Не тікай, скнаро, куди ти? Вернись, проклятий!

Він кинувся, щоб схопити Ладаса, але той за одним стрибком опинився вже біля воріт. Міхеліс наздогнав його, вхопив за карк. Старий Ладас упав на коліна й заверещав.

— Хто, я тебе питаю? Піп? Ага? Ти?

— Не я, не я, любий Міхеліс! Спитай хоч і кіру Пенелопу. Я був вдома, заперся. Мені про це сказали. Спитай хоч і кіру Пенелопу... Кажуть, ага ходив уранці разом з попом Грігорісом... Кажуть, приїде і єпископ з Великого села і привезе лікарів...

— Лікарів? — перепитав Міхеліс, і волосся в нього стало дибом: — лікарів?

— Пусти мене, Міхеліс, не дави... Я тобі все скажу. Ти мене задушиш!

Міхеліс підняв його за карк і поставив просто перед собою.

— Кажу, безчесний, все! Геть усе!

— Пенелопа, дай мені чашку води... Я задихаюсь!

Та кіра Пенелопа плела, все плела, навіть не поворухну-

лась. Вона плела і посміхалась, — спокійна, нерухома, мертва.

— Пусти, я зачиню двері, щоб нас не почули бува сусіди, — сказав Ладас.

Він стрибнув, вискочив на вулицю й кинувся бігти щодуху, викрикуючи:

— На поміч, люди! Міхеліс хоче задушити мене!

З переляку всі позапирали ворота на засувки. Старий Ладас біг і кричав. Все село піднялося на ноги. Коли він добіг до садиби попа Грігоріса, той стояв уже на воротах.

— На поміч, батюшко! Міхеліса охопило вже безумство, він хоче мене задушити! Дозволь мені забігти перепочити.

Але піп простягнув руки і не пустив його в подвір'я.

— Біжи! — сказав він йому: — кричи, піднімай усе село на ноги! Прощу тебе, Ладас, щоб усі почули і повірили. Прощу тебе, біжи!

З цими словами піп зачинив перед ним ворота.

Знову почав сіяти дощ. Старий Ладас зрозумів попову витівку. Він біг, біг, зупинявся на кожному розі й верещав. Підібрав з землі кусок вірьовки і показував його:

— Міхеліс хотів задушити мене, ось і вірьовка! На поміч, браття! Одчиніть хто-небудь ворота, дайте мені захватись. Ось він — іде, іде й тримає в руці банку з гасом!

Та як тільки відчинялись чиїсь двері, Ладас біг далі і кричав те ж саме.

— Він узяв банку з гасом, щоб підпалити село! На поміч! На поміч!

Усе село заворушилось. Дехто схопив стару рушницю, забарикадувався за ворітьми й чекав.

На веранду вийшов ага.

— Нехай підуть двоє дужих чоловіків і скрутять йому руки! Де Панайотар?

Панайотар підбіг до веранди:

— До твоїх послуг, шановний ага!

Ага кинув йому вірьовку:

— На тобі вірьовку! Піди зв'яжи його і приведи до мене! Від сьогодні ти будеш у мене сеїзом! Чуєш? Ти дужий, лютий і рудоволосий — усе, що потрібне, щоб бути сеїзом. Почекай, я кину тобі феску того проклятого колишнього сеїза. Ти повинен носити її тепер. Ступай і щоб тобі щастило!

Він обернувся, зняв з цвяха феску повішеного сеїза і кинув Панайотару:

— На, бери, в добрий час!

Потім звернувся до напівсонного Ібрагімчика, який палив позад нього і випускав з ніздрів хмари диму.

— Знаєш, Ібрагімчику, мені здається, що вони його й справді звели з розуму, бідолашного!

— Коли вже приведуть мені дівчину? — спитало зухвале лоша. — Клянусь Магометом, незабаром і я зсунуся з глузду.

Панайотар схопив на льоту вірвовку і феску і попрямував до будинку старого Ладаса.

Та Міхеліса не було вже там. Він біг найбільш віддаленими вуличками — йому було б соромно, коли б його побачили селяни. Він біг, і ворота зачинялись перед ним, а жінки несамовито верещали.

Добігши до гори, він трохи уповільнив кроки, бо дуже захекався.

Тихий, затяжний дощ сів, мов із сита. Гору оповив легкий серпанок. Поля губилися в тумані. Міхеліс забрався під скелю, щоб трохи перечекати. У роті в нього було гірко, наче він випив отрути.

Він дивився на дощ, прислухався до шуму потоків води, що збігали з гори і гомоніли, перекочуючись з каменя на камінь. Думки його поступово теж почали бігти вслід за потоками води і спускатися вниз, на рівнину. А рівнина все ширше заливалася водою, здувалася, приймаючи потоки звідусюди, і перетворювалася на водоспад, що обрушувався на село.

Груди Міхеліса здимались. Живі й мертві піднімалися з землі назустріч дощу, всі в грязюці, і урочисто, повільно сходили з ланів на гору, прямуючи просто на нього. А попереду ступав якийсь мрець, високий, огрядний, з синьо-зеленим здутим животом. То був архонт. Все це скидалося на друге пришествя. Ангели засурмили в сурми, а з багна повиповзали людські черви...

Останнім часом Міхеліс читав апокаліпсис, і голова його була забита ангелами, сурмами і блудницями, які плавали у воді і в морях з киплячого скла... І вершниками на чорних, зелених, червоних і білих конях, які плавали в крові... Міхеліс дивився на дощ, прислухався до шуму потоків, у скронях у нього стукотіло, йому раптом навіть здалося, ніби валиться світ. Почало вже сутеніти, настав вечір. А дощ продовжував розчиняти й пожирати землю, уперто, монотонно, терпляче.

— Господи, ти один — непохитний, — прошепотів Міхеліс, і очі йому налилися сльозами. Коли б тебе не було, на кого могла б спертися людина, коли все тане, обривається й валиться? На кохану жінку? На батька, який породив її? На людей? Усе обривається, кришиться, завалюється, і тільки ти один, господи, стоїш непорушно. Дозволь мені спертися на тебе! Підтримай мене міцно, господи, мій розум хитається!

* * *

Занепокоєні, піп Фотіс і Манольос довго чекали в печері на Міхеліса.

— Доведеться ще довго боротися, батюшко, щоб довести своє право, — говорив Манольос. — Чи варто гаяти стільки часу на земні справи?

— Варто, варто, Манольос! — відповів піп Фотіс, і очі в нього заблищали. — Був час, коли і я говорив: навіщо мені братися за справи земні? Який інтерес являє для мене цей світ? Мене заслано з неба, і я поспішаю повернутися туди, на свою батьківщину. Та згодом я зрозумів: ніхто не може злінути в небо, не перемігши землю. І ніхто не може перемогти землю, якщо він не боротиметься з нею — до нестями, наполегливо, непримиренно. Тільки на землі людина може взяти розгін і стрибнути на небо. Попи грігоріси, ладаси, аги, хазяйчики — ось ті темні сили, з якими нам випало боротися. І якщо ми складемо зброю, ми загинем і тут — на землі, і там — на небі.

— Міхеліс дуже делікатний, дуже зніжений, він не зможе...

— Ну то ми зможемо! Побачимо, які новини принесе він нам сьогодні. Якщо погані, то я завтра ж піду до єпископа і вимагатиму справедливості. Надходить зима. Коли б вона не застукала нас голими і бездомними.

— Коли б я міг віддати життя, щоб врятувати душі, яким загрожує небезпека... — прошепотів Манольос.

— Набагато легше віддати своє життя одразу, ніж віддати його по краплині, у повсякденній боротьбі. Коли б мене спитали: який шлях веде на небо, я, не вагаючись, відповів би: найважчий! От через те я й кажу: ходімо цим шляхом, Манольос, кріпися!

Манольос замовк. Він почував, що священник має рацію, проте сам він квапився. Він ніяк не міг забути тієї божественної радості, коли йшов віддати своє життя. Оте

блискавичне рішення лишилося в його душі невгасимим, а тепер — дуже далеким, як втрачений рай. Повсякденна ж боротьба здавалась йому надто повільною, без блиску. Тому він і поспішав.

Вони мовчки прислухались до шуму дощу, до ревіння бурхливих потоків. Зрідка блискавка розривала пільму, проникала в печеру, освітлювала двоє блідих облич, одну шию, одну руку. І враз усе знову поринало в темряву.

Аж ось вони почули поспішні кроки по каменях.

— Це Міхеліс! — скрикнув Манольос і вибіг з печери. Двоє друзів обійнялись у темряві, увійшли в печеру.

— Привіт тобі, Міхеліс, — сказав піп Фотіс. — Які новини приніс ти нам із Ліковрісі?

— Мій підпис не має сили... Ага опечатав будинок мого батька... Прийдуть лікарі, щоб оглянути мене... Помирає Марйорі... Ось про що дізнався я в Ліковрісі! Ви не можете поскаржитись! Багато новин, хвалити бога. — Сказавши це, Міхеліс важко опустився на землю і, притулившись до скелі, замовк.

— Ви не можете поскаржитись! — по якійсь хвилі повторив він і хотів засміятись. — Я повернувся не з порожніми руками...

— Ми й не скаржимося, — відповів піп і раптом розпалився. — Ось що таке — людина: страждати, терпіти несправедливість, але боротись і не здаватись! Ми не здамося, Міхеліс! Завтра ж я поїду до Великого села і буду боротись!

Міхеліс похитав головою.

— Роби так, як тобі велить господь, отче. Я ж складаю руки, не можу більше... Там, унизу, лють пойняла мене на якусь мить. Мені закортіло задушити старого Ладаса, облити село гасом і спалити його. Та враз, наче все це я зробив уже, я відчув утому, мені стало жаль, я злякався і втік.

— Дай нам поборотись, Міхеліс, — сказав Манольос і схопив у темряві гарячу руку друга. Вона пашіла.

Дош уже перестав. Піп Фотіс підвівся.

— На добраніч! — сказав він. — Я піду ляжу і підготуюсь до завтрашнього дня. Тільки розвидниться, вирушимо, Манольос.

Так він сказав і зник серед ночі.

— Життя — то важка справа, — простогнав Міхеліс. — Зроби мені ласку, Манольос. Завтра, коли будеш у Вели-

кому селі, сходи до Марйорі і передай їй моє привітання. І більше нічого.

Він ліг на матрац і заплющив очі. І знову побачив, як іде до нього батько.

* * *

На другий день піп Фотіс і Манольос за всю доброгу сказали один одному лише кілька слів. Небо було вкрите хмарами, але дощу не було. Та вчора тут була злива, і вони чалапали по грязюці-босоніж, ледве пересуваючись один за одним. Йшли вони багатими древніми землями, садами і виноградниками. Часом, куди не кинеш оком, то тягнулись поля, іноді — чудова, злегка хвиляста земля. На якусь мить залиті сонячним промінням хмари розходились, і відкривалася смуга ясної блакиті, ніжної, холодної, сповненої чарівності. На якомусь підвищенні блищали дві мармурові колони.

— Усі ці землі колись були нашими... — зітхнув Манольос.

Піп Фотіс зупинився на мить, подивився на мармурові колони й перехрестився, неначе проходив мимо церкви. Серце в нього спалахнуло, але він не сказав нічого.

Отак ішли вони мовчки з майже порожніми торбами за плечима — піп у подертій рясі, а Манольос — у грубопаканій пастушій одежі.

Коли вони заходили до якого-небудь села, їх зустрічав гавкіт собак. Рипали двері, показувалась чиясь голова, дивилася на них, часом кидаючи добре слово: «Раді вас бачити! Куди прямуєте? Щасливої дороги!» або щось подібне. Потім двері зачинялись і два посланці бідноти, що взяли на себе турботи за всіх живих у Саракіні, знову лишались самотні.

Під однією сріблястою тополею, вкритою, неначе червінцями, шапкою золотого листя, вони зупинились опівдні, щоб кинути в рот по шматочку хліба і трохи перепочити. Знайшли два камені, посідали на них. Запахні дикоростучі лікарські трави—полин, чебрець, дика м'ята—після рясного дощу сповнювали повітря пахощами. Виглянуло сонечко, і від краю до краю в небі повисла райдуга.

Піп Фотіс дивився довкола, якими прекрасними стали після дощу земля і небо, і широка посмішка заграла на його блідому, суворому обличчі. Він заговорив:

— Одного разу спитав я ченця, отця Софронія, який жив один-однісінький, далеко від монастиря, в скиту над самою прірвою: «Як тобі пощастило, отче Софроній, знайти шлях до спасіння?» — «Хіба ж я знаю, сину мій?», відповів він. «Так, просто, я й сам зрозуміти не можу... Прокинувся якось вранці, а перед цим уночі йшов дощ, і глянув у віконце. Отак і знайшов». — «І більше нічого, отче Софронію?» — «Чого ж ти ще хочеш, сину мій? Я побачив бога через віконце...» Відтоді вже не буває, щоб я прокинувся вранці після дощу і не поглянув на землю та не згадав того святого подвижника. Він уже, певно, віддав богові душу і походить в раю. І, можливо, заради нього господь посилає дощ по ночах і до раю.

Ці слова заблискотіли раптом і надали землі, омитій дощем, такого великого смислу, який тільки можна було собі уявити. В душу Манольоса повіяло прохолодою.

— Дякую, отче, — сказав Манольос після короткої глибокої мовчанки. — Я шукаю господа тільки в значущій, страшній хвилині, а ти показуєш його мені в буденному житті. Я шукаю його в наглій смерті, а ти мені показуєш його в скромній повсякденній боротьбі. Тільки тепер я зрозумів, чого ми йдемо у Велике село і кого ми там знайдемо.

— Кожний завжди знаходить тільки те, що він шукає. Ми, а ти це добре зрозумів, Манольос, знайдемо там, куди прямуємо, господа. Ми знайдемо його не таким, яким його уявляють собі ті, хто його ніколи не бачив, — червонощоким дідусем, який, блаженно посміхаючись, сидить на пухнастих хмарах і повеліває. Ми знайдемо його у вигляді слабкого голосу, що виривається з наших грудей і оголошує війну. Учора — то була війна проти попа Грігоріса і скнари — старого Ладаса. Сьогодні — проти єпископа, а завтра — побачимо... Ти що, поспішаєш?

Рушили знову. Уже сутеніло, коли вони підійшли до Великого села. Ще здалеку розрізнили вони баню церкви, мечеті і два струнких мінарети, що здіймалися в небо, сповнені краси і сили. І вже коли входили через кріпосну браму, почули голос муєдзина, владний і разом з тим сповнений ніжності.

Біля кріпосної брами стояли нізами¹ й охороняли її. Впадало в очі, що вулиці села запліскувало все турецьке. Наргіле і беї², з підгорнутими на циновках ногами, пух-

¹ Ніз а м и — турецька варта.

² Бе і — титул у Туреччині. Тут — поважні пани.

ляві хлопчики, які били в бубон і співали тонкими дівочими голосами амане... Завинені в покривала туркені, забарні й манірні, і турки босоніж, які годосно вихваляли жирний, запашний салеп¹ і смажену пшінку...

Два наших супутники зупинились у християнському заїджому дворі. Внизу — повно услів і мулів, а нагорі — велика кімната з двома рядами солом'яних матраців. Піп Фотіс був знайомий з власником заїзду кір Герасимосом. То був горлань, дуже спритний кефалонець², старий судновласник, що «кинув якір» тут, далеко від моря, одружився уже підстаркуватим, взявши собі за дружину вродливу, огрядну анатолійку, наплодив дітей, відкрив заїзд. Дружина готувала їжу, а він воював з людьми і тваринами, бив їх, знущався з них і круто лаявся.

Був він осанистий, лисий, з величезним черевом, яке заважало йому, як казали, бачити на вісні очі, чоловік він чи жінка...

Як тільки кір Герасимос загледів попа Фотіса, він вискочив із-за прилавка і побіг назустріч, щоб привітати його.

— Як грім з ясного неба! — вигукнув він весело. — Тебе принесло саме тоді, коли ти дуже потрібний мені, дорогий! Я знову тяжко согрішив: якийсь торговець забув тут свій гаманець, в якому було повно золотих лір, а я візьми та й поверни його. І з тих пір душа моя не знаходить спокою. Це значить, що вона согрішила, нещасна, і готова розірватись.

Та попу Фотісу було не до жартів.

— Ми перебудемо у тебе два дні, кір Герасимос, — сказав він. — Дай нам дві тарілки їжі і два чистих матраци, щоб переспати... Грошей у нас нема. Запишеш всі наші витрати, я заплачу колись, шановний...

— Хто тебе питає за гроші, батюшко? — сказав старий судновласник, вибухаючи реготом. — Нема в твоєї милості, то є у багатих хазяїв, які зупиняються в мене. Я візьму з них вдвічі більше і поверну своє, з лихвою навіть. Та коли я знайду ще раз гаманець, я його більше не поверну... Заходьте ж, будьте ласкаві! Пообідаємо сьогодні разом. Ви не клієнти, ви — мої гості... Ей, Крусталеня! З каструлею в руках вийшла огрядна жінка-ана-

¹ Салеп — гарячий густий білий напйток.

² Кефалонець — житель острова Кефалонії.

толійка і глянула на прибулих великими підфарбованими очима.

— Поцілуй руку нашому попові, — наказав кір Герасимос. — Сьогодні я з ними обідатиму. Ти зрозуміла, що то означає? Свинячі відбивні котлети!

Кіра Крусталеня підійшла, похитуючись, поцілувала попа в руку й попрямувала назад в кухню.

— Ей, куди ти, жінко? — весело крикнув кефалонець. — Ми тебе не з'ємо, почекай хоч трошки, дай нам на тебе подивитись!

Він підморгнув попу Фотісу.

— Стривай, куди поспішаєш? Краще скажи нам, скільки груш вміщає калитка?

— І тобі не соромно, ти ж стара людина! — сказала, червоніючи, дружина і подалась, хихикаючи, на кухню.

Кір Герасимос зайшовся реготом.

— Що за народ оті жінки, батюшко! — сказав він. — Я не знаю, що написано в святому письмі, але знаю достеменно: чоловіка створив господь, а жінку — диявол. І я можу тобі довести це. Я вже запитував багатьох, скільки груш вміщає калитка, і ніхто не зміг відгадати. Але ця шельма вгадала: дві, каже, дві! Ти чуєш? От чортова личина! Індичка та й годі!

* * *

На другий день вранці піп Фотіс босоніж, у подертій рясі, перехрестився й подався до будинку єпископа. Повненька селянська дівчина відчинила йому двері, глянула на його порожні руки і закопилила губу.

— Так рано до нас не приходять, — сказала вона, — і владика ще не прокинувся. — Піп Фотіс сів на кам'яну лаву біля будинку і став чекати.

Час од часу підходили й інші відвідувачі — жінки і чоловіки. Кожний з них тримав у руці підношення — корзиночку яєць, кролика, головку сиру, курку. Дівчина, посміхаючись, забирала все це і відносила в хату, і в залежності від підношення запрошувала відвідувача сісти на стілець чи на лавку.

— Це — його небога... — сказав один дідусь.

Через годину в уст в уста через усе подвір'я передалося, що владика прокинувся. Хтось почув, як зарипіло ліжко, другий — як він кашлянув, третій — як він полоще рота.

— Він випиває сире яйце для голосу... — знову озвався дідусь.

Раптом усі шанобливо заворушилися і боязко глянули вгору на вікно, щільно зачинене віконницями. Почувся лункий кашель, голосне сякання, яесь мимрення і плескіт води.

— Зараз він умивається... — сказав той же дідусь.

Всі замовкли й почали прислухатися до звуків, що долинали з кімнати, в якій умивалась ота свята тварюка.

За чверть години почувся стукіт чашок і тарілок, ножів і виделок та рипіння стільців.

— Зараз він п'є каву...

Через півгодини залунали пронизливі крики і плач.

— А це він б'є свою небогу.

Незабаром долинуло, як риплять сходи, і хтось голосно сякається, аж оселя двигтить.

— А зараз він спускається сходами! — сказав дідусь, підхопився й випростався на весь свій зріст.

Попідводились й інші відвідувачі і втупили очі в двері.

Почувся густий бас:

— Ангеліко, хто прийшов першим? Нехай заходить!

Двері відчинились. На порозі з'явилась пухленька дівчина з почервонілими очима. Вона зробила знак попу Фотісу. Той пройшов наперед, зайшов і зачинив за собою двері.

Єпископ стояв перед круглим столом. То був кремезний коротун. Невелика сива кучерява борода закривала йому підборіддя. На носі — велика бородавка, що робила його схожим на носорога.

— Я слухаю тебе. Розповідай, тільки коротко! — сказав він. — Мені здається, що я тебе вже бачив. Чи не біженець ти, часом? Ну, кажи.

На якусь мить попу Фотісу закортіло повернутись і піти. Піти й добре грюкнути за собою дверима. Хіба ж це представник Христа на землі? Чи ж йому проповідувати людям справедливість і любов? Хіба ж можна чекати від нього, щоб він допоміг тобі знайти своє право? Але піп стримав себе. Він згадав про дітей Саракіни, про те, що насувається зима. Він розкрив був рота, щоб сказати, з чим прийшов, але єпископ перебив його:

— Іншим разом, — сказав він, — коли йтимеш до єпископа, взувай черевики.

— У мене їх нема, — відповів піп Фотіс. — Були ко-

лись, та зараз нема. Прости мене. І Христос ходив босим, владико.

Єпіскоп насупив брови.

— Мені говорив про тебе піп Грігоріс, — сказав він, грізно похитуючи головою. — Ти хочеш буцімто стати Христом. Принести на землю рівність і справедливість... Як тобі не соромно? Ти хочеш, щоб не було багатих і бідних і, звичайно, щоб не було єпіскопів... Бунтівник!

У попа Фотіса застукотіло в скронях, він стиснув кулаки, та знову згадав про Саракіну, стримався і промовчав.

— Ти кінчив вищу богословську школу в Халкі?

— Ні, владико.

— То про що тоді ти говориш? Нам нема тоді про що сперечатись... Ти прийшов просити якоїсь милості? Тоді кажи, чого тобі треба, тільки скоріше. Там же чекають інші. Та зважуй кожне своє слово!

— Я прийшов прохати не милості. Я прийшов вимагати права.

— У твоїх очах бісівська зарозумілість. Опустити очі й говори!

Піп Фотіс глянув довкола. За спиною єпіскопа висіла ікона з розп'яттям Христа, на полиці стояли книги в золотому тисненні, на другій стіні висів великий портрет, більший за ікону Христа.

То був портрет самого єпіскопа, зображеного в золотому єпіскопському облаченні, з важкою митрою на голові і з високим посохом у руці.

Піп Фотіс мовчав. Єпіскоп рознервувався.

— Шановний піп, або кажи чого тобі треба, або йди собі. Не можу я дурно гаяти час, сидючи отут з тобою.

— Я теж, шановний єпіскоп. Краще я піду. Я мав намір вимагати свого права, але тепер зрозумів, що мені треба вимагати його ось у кого! — сказав піп і вказав пальцем на розп'ятого Христа.

— У кого? — спитав єпіскоп і обернувся назад.

— У розп'ятого Христа!

Отут єпіскоп розлютився. Він ударив кулаком об стіл.

— Піп Грігоріс мав рацію! Ти — більшовик!

— Звичайно, якщо Христос теж більшовик! — відповів піп і знову вказав на розп'ятого Христа.

— Ангеліка! — крикнув єпіскоп.

Увійшла пухленька племінниця,

— Іншим разом, коли прийде цей піп, — подивись на нього добре, — не пускай його до мене.

— Хай господь розсудить нас, шановний єпископе, коли ми вдвох станем перед ним босоніж. Прощай! — З цими словами піп Фотіс відчинив двері і вийшов.

Довго ходив він вулицями Великого села, зайшов у критий ринок, зупинився в подвір'ї мечеті, перейшов дугосподібний міст, опинився в садах, повернувся назад, знову пішов у провулок... Дивився, оглядався, але не бачив нічого. Душа в нього горіла, і дим застилав йому очі. Він не бачив нічого, думав про єпископа, про дітей Саракіні і про невблаганну зиму, що швидко насувалася.

Несподівано він опинився перед заїжджим двором кір Герасимоса. Увійшов до заїзду. Манольоса там ще не було.

— Пташка полетіла! — крикнув йому кафедрі. — Ра-но-вранці він теж пішов гуляти.

Вкрай стомлений, піп Фотіс почував, ніби він повернувся з кінця світу. Він притулився до стінки, заплющив очі й застогнав.

* * *

А в цей час Манольос сидів у Марйорі в головах і дивився на неї. На якусь хвилину її огорнув сон, і Манольос не рухався, чекав, поки вона прокинеться...

Він дивився на неї і серце в нього стискалось. Марйорі танула. Під очима в неї лежали два синіх круги. Шкіра, бліда, прозора, прилипла до кісток, що виразно видавалися. А обличчя здавалося таким, неначе його злизала, поїла земля. Неначе воно на якусь мить підвелось з землі, заграло, засміялось, заплакало, заручилось, затиснуло в руці повний келих і, перш ніж губи її встигли торкнутися цього келиха, її знов забирає земля...

Раптом Марйорі застогнала, розплющила очі й побачила Манольоса.

— Здрастуй, Манольос, — сказала вона. — Це він тебе прислав?

— Він, Марйорі, Міхеліс.

— Він доручив тобі переказати мені щось?

— Так, Марйорі, він передає тобі привіт.

— І нічого більше?

— Нічого більше.

Марйорі гірко посміхнулась.

— Чого ж мені ще треба тепер? — сказала вона. — Привітання... І цього мені досить.

Вона одвернула обличчя в інший бік, бо її душили сльози. Та потім пересилала себе, втамувала сльози і знову повернула обличчя до Манольоса.

— У мене теж є одне доручення, Манольос, — сказала вона і, помацавши під подушкою, вийняла ножиці.

— Допоможи мені трохи підвестись, — попрохала вона.

Манольос взяв її попід пахви, сунув їй подушку за спину і притулив до залізного бильця. Марйорі скинула з голови косинку, розв'язала чорну шовкову стрічку, якою були зв'язані її дві товсті каштанові коси. Вона розсунула ножиці, щоб одрізати коси, доклала всіх зусиль, але не змогла їх перерізати.

— Не можу, — сказала вона, — не можу, Манольос. Допоможи мені.

— Ти хочеш їх відрізати? — злякано спитав Манольос.

— Відріж їх! — попросила вона хрипким голосом.

Манольос затиснув у руці теплі, наче живі, коси дівчини, але рука в нього тремтіла.

— Відріж їх! — знову попросила Марйорі.

Манольос відчував, як ножиці перерізали одну косу, потім — другу, й здригнувся, немов різав живе тіло...

Марйорі взяла коси в руки, вони не вмещалися в долонях, і довго розглядала їх, повільно хитаючи обстриженою головою, і раптом, не маючи сил терпіти, зайшлася гіркими риданнями.

Потім нахилилась, витерла сльози волоссям, обережно, немов сповивала своє любиме мертве немовля, зв'язала кінці косинки і простягнула Манольосу

— Візьми їх і віддай йому. Та скажи: привіт від Марйорі. І більше нічого.

РОЗДІЛ XVII

се добре, все добре», говорив сам до себе піп Фотіс, повертаючись з Великого села і чалапаючи по грязюці, «все добре, хвалити господа».

Слідом за ним ішов, зігнувшись, Манольос. Здрігаючись, він відчував у своїй торбинці білу косинку з двома дівочими косами, немов волік на своїй спині саму померлу... Небо стало грізним, загуркотів грім, знову пустився рясний дощ.

— Все добре, все добре! — знову прошепотів піп Фотіс і прискорив ходу.

Він не вимовив більше й слова, тільки дивився собі під ноги і біг, а дощ періщив його немилосердно. Журавлиний ключ пролетів у нього над головою, але він навіть не звів очей. Він поспішав. Тільки коли надвечір крізь пасма дощу вирисувалась вершина Саракіни, він обернувся до Манольоса й сказав:

— Ми ще поборемось, Манольос! По один бік — єпіскопи, попи, начальники, засліплені люди. По другий бік — двоє-трое босих і Христос. Але не бійся—ми перемажемо!

І знову рушив, чалапаючи по грязюці. Потім засміявся.

— Чому, мовляв, не надів я черевиків? Б'юсь об заклад, те ж саме казав і Кайяфа Христу.

Вони почали вже сходити на Саракіну.

Останніми днями Міхеліс був стривожений, не знаходив собі місця. Він не наслідювався вже навіть лягти на ліжку, щоб поспати. Тільки його огортав сон, як з'являвся батько, грізний, оскаженілий, зовсім голий. «Мені здається, що коли я ще кілька днів залишусь самотнім, я збожеволюю», думав він і здригався.

Міхеліс брав у руки велике євангеліє, розгортав його, щоб почитати і закласти те страшне видіння, але букви розбігалися, він не міг схопити їх. Тоді він закривав євангеліє і знов починав ходити туди і сюди по печері.

Сьогодні надвечір прийшов до нього вчитель, щоб зробити йому, як він сказав, компанію. Він завів з ним розмову про батька, про наречену. Поговорили і про зиму, що насувалася, про бідолашних саракінців, про те, як вони цю зиму перебудуть... Потім учитель повернув розмову на важкі теми,— що таке життя і що таке смерть, і в чому полягає обов'язок людини... Міхеліс відповідав тепер через силу, йому не терпілося лишитись на самоті, а вчитель заглядав йому в вічі. Раптом Міхеліс зрозумів. Він схопився, не тямлячи себе від роздратування.

— Вчителю! — сказав він, — ти прийшов, щоб пере-свідчитись, чи не божевільний я часом?

— Любий Міхеліс, та що ти говориш? — почав виправдовуватись учитель і почервонів.

— Ти — чесна людина, твоє сумління не давало тобі спокою, і ти прийшов сьогодні сюди, щоб переконатись, чи не є твій брат лиходієм і дурисвітом. Якого ж висновку дійшов ти, Хаджі-Ніколіс, чесна людино?

Учитель мовчав.

— Чесна, покалічена душа! — прошепотів Міхеліс, з жалем дивлячись на вчителя. — Чесна, покалічена душа, ти не смієш відказати...

— Це так, — промовив тихо учитель, — не смію...

— А якщо тебе спитають, ти скажеш правду?

— Скажу, але мене не спитають.

— А якщо тебе не спитають, хіба ти не підведешся з власної волі, щоб сказати на повен голос правду?

Учитель кашлянув, але змовчав.

— Ні, — сумно відповів через якийсь час.

Міхелісу стало жаль його, та гнів у ньому ще не вгамувався.

— Так ось чого ти навчаєш дітей? — крикнув він йому. — А тобі ж довірили виховувати нове покоління!

Учитель підвівся, він здавався зовсім розбитим.

— Душа готова, — сказав він, — а плотть...

— Коли б душа була готова, вона нехтувала б плоттю. Вона робить з плоттю, що хоче!

Міхеліс розлютився так сильно, бо відчував, що сам він теж схожий на вчителя. І розмовляв з ним так суворо, щоб покартати й присоромити власну душу.

— Чому лихі люди мають таку силу в світі? — питав Міхеліс далі. — Чому добрі люди такі безсили? Можеш ти мені пояснити це, вчителю?

— Ні, не можу, — відповів учитель.

А трохи згодом:

— Ти присоромив мене, Міхеліс, і ти маєш рацію. Але мій брат, піп, дужчий за мене, завжди був дужчим і бив мене, коли ми були маленькими. І тепер ще я не можу підвести перед ним голови... Коли б його не було, то, може...

Міхеліс завагався на мить.

— Невже до тебе, Хаджі-Ніколіс, не приходять ніколи страшна спокуса — вбити його? — сказав він нарешті.

Учитель злякано підхопився.

— Буває... буває... — прошепотів він, — але дуже рідко, та й то тільки уві сні.

Так він сказав і відразу ж розкався. Він розсердився на Міхеліса і попрямував до виходу з печери. А дощ все йшов і йшов. Темрява огорнула весь світ.

— Я піду, — сказав він. — На добраніч!

— Уже смеркло, вчителю, — сказав Міхеліс уїдливо, — вже смеркло, і ніхто не побачить, що ти ходив у Саракіну і не скаже про це твоєму братові. Прощай!

Під горою вчитель розрізнув дві постаті, що сходили на гору. Він відступив убік, сховався за скелею, щоб його не помітили. І тільки, коли ті пройшли мимо, він знову, спотикаючись, пішов стежкою.

— Міхеліс має рацію, — говорив він сам собі, ідучи. — Так, має рацію. Брат мій — лиходій і дурисвіт, а я — покалічена, чесна людина. Та я вузлом зав'яжу своє серце, я негайно, сьогодні ж піду до попа. Я йому кину правду просто в вічі, і хай допоможе мені господь!

* * *

Піп Фотіс і Манольос застали Міхеліса перед печерою, він уже чекав на них. Тільки він побачив їх, як одразу ж посмілішав. Він був уже не сам, світ став лагідним, і небіжчик розтанув у повітрі.

— Вітаю вас, друзі, — сказав він. — Самотність була дуже тяжкою для мене.

— Тяжкою була й мандрівка, — відповів піп Фотіс, — але господь вселяє надію. — І стисло розповів, стоячи, що бачив єпископа і яка розмова вілбулася між ними.

— Виходить, війна? — сказав Міхеліс, і повітря знову наповнилося мерцями.

— Війна, — відповів піп Фотіс. — Раніше нашими во-

рогами були турки, аги; а тепер ми маємо своїх ворогів — великих начальників. А ці — ще гірші. Але босий Христос — з нами.

Потім звернувся до Манольоса.

— І Христос не завжди такий, яким ти, Манольос, вирізьбив його нещодавно на дереві: покірливий, смиренний, якого б'ють в одну щоку, а він підставляє другу. Він буває і грізним. Він ступає попереду, а за ним ідуть усі скривджені на землі. «Ви гадаєте, що я прийшов, щоб принести мир на землю? Я прийшов підпалити землю, я тримаю меч!» Чиї це слова? — Христові. Тепер, Манольос, Христос виглядає для нас саме так!

Очі попа горіли в темряві, як дві жаринки. Він замовк на мить, а потім сказав:

— Я радію, діти мої, я радію, що ми маємо такого вождя. Гарна тварина вівця, та коли довкола неї — вовки, то кращий від вівці — лев!

Хтось показався біля входу в печеру: освітілось чиясь обличчя і дві простягнутих руки.

— Хто це? — злякано крикнув Міхеліс.

І серед темряви й шуму дощу почувся голос Яннакоса, сповнений гніву і суму.

— Це я, браття! Я покинув те безчесне село і шукаю притулку на вашій горі.

— Добро пожалувати, Яннакос! — крикнули всі й підбігли обійняти його.

— Що сталося, Яннакос? — запитав Міхеліс. — Чого це ти прийшов до нас в такий пізній час і в такий дощ? Яннакос схопив руку попа Фотіса і з запалом поцілував її.

— Я почув твої останні слова, батюшко. Я — з тобою! «Гарна тварина вівця, та коли довкола неї — вовки, то кращий від вівці — лев!»

Він віджав своє волосся, з якого стікала вода, поставив на землю торбину і сів на неї. Всі мовчали.

— Приходив сьогодні Панайотар, новий сеїз, приніс мені наказ з печаткою аги, — сказав нарешті Яннакос, — і відібрав у мене ослика. Мовляв, я заборгував отому безсоромному Ладасу.

Він не міг більше стримати сліз. Та раптом до нього повернулася мужність, він схопився.

— Яюсь уночі я спускаюся з гори і підпалю йому хату! — вигукнув він. — Підпалю, клянусь Христом!

— Ми підемо всі разом, Яннакос, — сказав піп. — Не поспішай! Всі разом!

— А чи скоро настане ця благословенна година? — запально спитав Яннакос.

— Скоро настане. Для цього я наказую: від цього дня всі жінки й діти повинні навчатися кидати з пращі. Ми musimо бути готові.

І він попрямував до дверей.

— Досить на сьогодні, діти мої! — сказав він. — Дев'ятьма різними отрутами напоїли нас сьогодні люди. Досить! Пора спати, щоб сон загоїв нам рани. Щоб завтра ми могли витерпіти нові... Ходім зі мною, Яннакос. Ми поділимо з тобою сьогодні мою вбогу келію. Прошу до себе!

Яннакос скинув на плечі торбину і пішов за священником. Двоє друзів лишилися самі. Міхеліс обернувся, схопив друга за руку.

— Розповідай, — сказав він тихо.

Манольос витяг із торбинки дівочу косинку.

— Привіт тобі від Марйорі!

Міхеліс схопив цей гіркий подарунок, обмацав його. Руки в нього тремтіли. Він зрозумів, схилився над двома товстими косами, занурив у них обличчя і заходився плакати й цілувати їх.

Після довгого мовчання він підвів голову:

— Вона помирає?

Манольос не відповів.

* * *

В той час, коли приятелі отак розмовляли в Саракіні, учитель зав'язав міцним вузлом своє серце і пішов до брата — попа Грігоріса. Слова Міхеліса присоромили його, надали йому мужності. Вперше в житті він наважився підвести голову проти брата.

Хаджі-Ніколіс прийшов тоді, коли піп сидів за столом. Піп уже добре попоїв — обід був смачний, — випив багато вина і тепер з задоволенням палив цигарку. Перед цим ага повідомив його, що виконав усі його бажання — прогнав саракінців, опечатав будинок Патреархеаса. Час уже, мовляв, і йому зробити ласку, якої прохав у нього Ібрагімчик. Дні і ночі крутив піп мозком, та не міг ніяк підшукати дівчину, яку можна було б відвести в конак без скандалу. І саме тепер, коли палив цигарку, він підшукав і з полегкістю зітхнув.

— Підшукав-таки! — прошепотів він, наливаючи вином склянку. — З божого навіяння! Дівчина непогана з себе і хоче цього, базікати не будуть. І ага буде вдоволений, і буде на нашій стороні. Слава тобі, господи!

Саме в цей час і зайшов учитель.

— Здрастуй, Ніколіс, — сказав піп, не поворухнувшись. Звідки це ти? Ти ж увесь у багні!

— Із Саракіні! — відповів учитель сміливо.

Піп підскаочив на стільці.

— Чого ти ходиш туди, в оте осине гніздо? Хіба ти не знаєш, що Саракіна і Ліковрісі — на ножах?

«Мужайся, вчителю! — сказав про себе Хаджі-Ніколіс.— Покажи себе! Покажи, що ти достойний нащадок Олександра Македонського!»

— Я ходив одвідати Міхеліса, — сказав він. — Хотів переконатись, чи справді він божевільний.

— А! — загорлав піп. — Ти хотів переконатись! Ну, і що ж?

— Я розмовляв з ним цілу годину з усіх питань, — незначних і важливих.

— Ну, і що ж?

— Він при здоровому розумі і твердій пам'яті.

Аж тепер піп схопився на ноги.

— Сиди собі й не рипайся, вчителю, — крикнув він, — і не ліз у чужі справи! Хіба я тобі казав, щоб ти ходив туди? Чого ж ти пішов?

— У мене було тяжко на душі...— прошепотів учитель.— Я мав підозру... Це ж несправедливо...

— Це ти мене вчитимеш, що справедливо і що несправедливо? Міхеліс — божевільний! От що справедливо!

— Але ж це не так...— раптом насмілювся заперечити вчитель.

— Саме так, кажу тобі! Ти не бачиш далі свого носа, далі окремих осіб! А мені нема діла до окремих осіб, я турбуюся про громаду! Я — поводити народу! Зрозумів, вчителю!

Учитель мовчав.

— Коли одна особа зазнає несправедливості, а від цього виграє колектив, тоді буде справедливим, щоб вона терпіла несправедливість! Та де вже зрозуміти це твоєму куцо-му розуму!

Піп став перед учителем, а той слухав його з похиленою головою.

— Якщо тебе спитають, ти мусиш сказати! А коли не можеш, то мовчи!

— Я мовчатиму, — сказав учитель і підвівся. — Але в моїй душі...

Піп саркастично розсміявся.

— У твоїй душі хай робиться, що завгодно, мені до того нема діла. У твоїй душі ти — вільний. Але на людях — будь насторожі!

А потім, солодким голосом:

— Ми — брати, Ніколіс. Ми повинні на людях мати однакову думку, мою думку, зрозумів?

Учитель хотів крикнути: «До яких пір? У мене теж є душа і своя думка! Я не погоджуюсь з тобою! Я не підписуюся під несправедливим актом. Я стану посеред майдану і крикну!» Та замість того, щоб крикнути все це, він, ідучи до дверей, сказав:

— На добраніч!

— Ну, й теляча морда! — пробурчав піп, перехиляючи склянку вина.—Ти бач! Його милість теж має свою думку!

Він склав серветку, перехрестився, подякував богові за те, що він посилає людям у такій великій кількості «їжу» і «питво», і пішов спати.

— Завтра вранці треба покликати Марфу.

* * *

Другого дня, тільки почало світати, прибігла Марфа. Вона ще більше згорбилась і без угаву бурчала: «І на якого дідька я потрібна так рано цьому козлобородому попові. Зараз встане в конаку проклятий байстрюк і почне коверзувати: давай це, давай те, і сам не знатиме, чого йому треба, як та вагітна жінка... Пильнуй, Марфо, і все, що тобі скаже козлобородий, знай — то диявольські штуки, то — пастка! Гляди ж, не потрап до неї, сердешна!»

З цими думками вона й увійшла до покоїв.

Піп сидів, підгорнувши ноги, на диванчику і смоктав каву. Очі в нього були ще розпухлі від сну.

Марфа нахилилась до самої землі, поцілувала попа в руку, відійшла в куток і склала руки навхрест.

Піп всяко прикидав у думці, як добрати найприємніших слів.

— Ось що, кіра Марфо,—сказав він нарешті.—Одного чудового дня ти увійдеш в рай стрункою, мов та вилита

свічка. Ти стільки років працюєш на турків, але ніколи не забуваєш християн. І коли у нас велика скрута, ми, християни, завжди кличемо тебе. Тому і я покликав тебе сьогодні, кіра Марфо.

«От чортів піп,—думала горбата,—зараз він ладнає пастку, начепив шматочок сиру, розчинив дверцята... Пильнуй, бідолашна Марфо, щоб бува не потрапила до пастки!»

— Твоє слово,— сказала вона,— то слово боже. Накажуй мені.

— Ти знаєш, Ібрагімчику потрібна жінка. Він хоче, щоб сільські дівчата потанцювали, а він вибрав би собі поміж них, отой собака! То велика ганьба для нас, гірша від смерті. Чи не так, кіра Марфо?

— Краще смерть! — підтвердила горбата.

— Але в той же час ми не можемо сваритися з агою. У нашої громади—великі інтереси, нам треба, щоб ага був на нашому боці. І ага повідомив мене про це прямо. «Якщо ви не знайдете для Ібрагімчика дівки, я оголошу вашій громаді війну!». Ти розумієш, кіра-Марфо, ми можемо загинути. Виходить, що треба зробити? Не шукати для Ібрагімчика дівки, і хай гине громада? Що скаже твоя милість, кіра Марфо?

— Нехай загине громада! — відповіла старенька, гадаючи, що така ж думка і в попа.

— Хай рятує господь! Що ти говориш, Марфо? Щоб загинула громада? Щоб загинули християни? Пом'яни мене, господи! Ні, ні, Марфо, подумай гарненько!

— Я гарненько подумала,— сказала зараз же Марфа.— Ми повинні знайти для нього дівку.

— Браво! От такою люблю я тебе, дитино моя. Знаєш, яку він хоче? Огрядну, біловиду, мов булка, і незайману.

— Огрядну, біловиду, мов булка, та ще й незайману. Гм, що сказати тобі, батюшко? Я такої не знаю.

— Ану подумай ще трошки, дитино моя, і я буду тобі дуже вдячний...

— Що сказати тобі, батюшко? Всі вони проходять ось у мене перед очима: одна — огрядна і незаймана, але не біловида... Друга — біловида і незаймана, та не огрядна...

— Знаєш, яка спала мені на думку? Пелагія, старша дочка Панайотара. І сказати тобі, чому?

— Та вона ж не біловида, батюшко! Її називають, коли хочеш знати, чорним горшком. Її називають і чорнильною плямою...

— Це не має значення, дивачко. Це можна виправити. Я дам тобі коробку пудри, щоб вона пудрила вранці і ввечері пику, і вона стане білою, мов булка...

— Ну, тоді, батюшко, все піде, як по маслу.

— Ну, а як ти гадаєш, вона захоче?

— Вона? Та це ж огонь, а не дівка! Це ж — Ібрагімчик у спідниці! Але Ібрагімчик — чоловічина, він і говорить про свої бажання, а Пелагія — дівчина, вона й криється... Ото буде кумедія, коли зйдуться ці дві тварюки! Вони повалять і конак!

Горбата Марфа захихикала і витерла рукавом носа, з якого капало.

— Гаразд, гаразд, — суворо сказав піп, — облиш лукаві думки... Ми мусимо серйозно подумати вдвох, як усе це облагодити. Панайотар став тепер сеїзом, отож ніхто не здивується, коли в конак прийде Пелагія, нібито, щоб сказати щось батькові. І щоб тоді її, начебто випадково, побачив Ібрагімчик. Ти зумієш це зробити, кіра Марфо, ти знаєшся на таких справах. Але передусім ти маєш занести їй пудру...

Піп підвівся, відчинив шафку, вийняв коробку пудри.

— Ось вона, — сказав він і поклав її на розкриті Марфині долоні. — Вона може домішати, скажеш їй, і трошки борошна — для економії.

Стара Марфа похитала головою. Вона помітила, що піп квапить її, й злякалася.

— Усе це гаразд, батюшко, — сказала вона, — та ми забули про одну дуже важливу річ...

— Про що саме, кіра Марфо?

— А що як про це дізнається Панайотар? Перш за все він уб'є мене, потім — Ібрагімчика, далі — твою святість... А потім підпалить усе село. Не забувай про це!

Піп почухав потилицю.

— Ти маєш рацію. Він може і мене вбити... І все ж таки це треба зробити! Нічого не вдієш! А! Придумав! Я попереджу, щоб ага послав Панайотара куди-небудь на довгий час...

— А що, як вона завагітніє?

— Хто?

— Як хто, батюшко? Пелагія...

— Що це ти заповзялася морочити мені голову, стара відьмо? — grimнув піп уже роздратовано. — Не завагітніє вона!

— Звідки ти знаєш?

— Бог великий,— відповів він, бо вже не знав, що й говорити.

— Гм...— буркнула горбата.— Ти гадаєш, що бог втручається до таких брудних справ, батюшко?

— Ну, гаразд, порадься в такому разі з Мандаленею. Вона знається на лікувальних травах...

— Отиді від мене, сатано,— прошепотіла горбата.— Ти хто — представник бога чи диявол?

— Про що ти замислилась, дитино моя?

— Ти — представник бога, батюшко. Що ж мені казати? Роби, як напутить тебе господь!

— Я борюся заради блага християн, кіра Марфо. Господь знає про це. Він простре свою руку, і все буде гаразд... Отож, кріпися, дитино моя, і твої зусилля не залишаться неоплаченими...

Очі в старі Марфи заблищали: «Ах, ти, козлородий піп, з цього б ти й почав!..»

— Добре, — сказала вона, — хоч я й ризкую життям, проте зроблю, що зможу. Але треба, щоб і твоя святість зробила все, що зможе. Я ж — бідна жінка...

— Не турбуйся, кіра Марфо! Ти на цьому нічого не втрадиш! Іди собі тепер з богом, ми ще поговоримо. Значить, згода?

Стара Марфа нахилилась, поцілувала попа в руку.

— Твоїми молитвами, батюшко,— сказала вона.— Я зрозуміла, чого тобі треба. Твоя милість теж зрозуміла, чого я хочу. Сьогодні ж піду до Пелагії. Ця підла самиця аж підскочить з радощів.

— Хай допоможе тобі господь. Ступай. Та скоріше прихось до мене з добрими вістями!

Він поблажливо поплескав її по плечі і по горбатій спині.

— Буде й у тебе весілля, кіра Марфо,— сказав він.— Я знайду тобі гарного парубка і справимо весілля, почесному, з вінчанням! Щоб ти позбулася, нарешті, тих турків!

— Гляди ж, виконай свою обіцянку, батюшко,— сказала розчулена Марфа й затрималась.— Виконай свою обіцянку, і господь відплатить тобі!

З цими словами вона й пішла, витираючи носа, з якого знов почало капати.

— От проклятуца! — пробурчав піп, зачинивши двері.— Вона й повірила! Жінка — це таємниця, боронь нас боже!

Два дні чекав піп, хвилюючись. На третій день відчинилися двері і увійшов у новій червоній фесці Панайотар. Побачивши його, піп злякався.

— Що сталося, Панайотар? — спитав він і підвівся.

— Мене послав ага, батюшко.

— Що ж доручив він сказати мені?

— Та й сам не знаю! Чудасія та й годі! Передай, каже, привіт і скажи, що Ібрагімчик став ягнятком.

РОЗДІЛ XVIII

Вима нагрнула зненацька. Лик божий став грізним. Почались безперервні дощі, подув з гір льодяний вітер, листя на деревах пожовкло, зів'яло, опадаючи, покружляло в повітрі, і земля прийняла його в своє лоно. Насіння в землі зрошувалось, бубнявіло, набиралося соків, намагалось покільчитися, зачепитись за землю, за каміння, щоб весною вирватися з-під землі. Ящірки поховались по нірках, бджоли тихо бриніли по вуликах, кажани повисли на виноградних кущах, у печерах. Вся природа принишкла й чекала.

Селяни рано сходилися по домівках, топили в печах, виносили з комор продукти: олію, вино, що їх заготували влітку, жували, пили та їли. Олійні каганчики освітлювали жінок, які пряли, плели, перечищали пшеницю і розповідали, щоб скоротати час, старовинні казки та непристойні анекдоти.

Нікольос позагонив овець до кошари й сидів біля розжареної грубки, торкаючись колінами Леньо, яка вже на пряла багато шерсті і тепер готувала чепчик і безрукавку для немовляти. Живіт у неї вже рознесло. І Нікольос дивився на неї, як дивляться селяни на добре виорану, добре засіяну землю, коли йде дощ.

— Ми назвемо нашого сина Йоргіс,—казала Леньо.— Йоргіс — це ім'я його діда, старого Патрархеаса...

— Ні, ми назвемо нашого сина Харідімос. Це ім'я мого батька, — наполягав Нікольос.

— Ні, кажу тобі, Йоргіс!

— Командувати повинен чоловік. Зватимемо його Харідімос!

І з цього часто починалась між ними сварка: вони дряпались, борюкались, падали на ліжку, що стояло біля грубки, й знов мирились.

Кожного разу, коли хоч трохи вигодинювалось, пп Грігоріс сідав верхи на мула і їхав у Велике село відвідати Марйорі. І чим далі, тим частіше повертався він звідти пригнічений, втрачаючи будь-яку надію. Обличчя в нього зробилося суворим, а серце стало, мов камінь. Якось, повертаючись з Великого села, він зустрів Пелагію, що чалапала босоніж по грязюці. Щоки в неї червоніли, мов троянди в травні. Пп Грігоріс розгнівався на бога.

— Чому ти завдав мені такої кривди? — волав він до господа. — Де ж твоя справедливість? Ти примушуєш танути, мов свічку, мою Марйорі, і наділяєш рум'яними щоклами блудниць!

Ібрагімчик теж сидів біля грубки, гріючись, — знесилений, угамований, і покірливо запалював чубук для аги, наливав і доливав йому в чару ракі й мовчав. Ага ж поглядав на нього скося і хитро посміхався.

— Яким здається тобі життя, Ібрагімчик? Може, хочеш повернутись до Смірни?

— Мені добре і в Ліковрісі, я нікуди не поїду!

— Тебе поклала на обидві лопатки жінка, бідолашний! Хіба ж я не казав тобі: подалі від жінок? А ти — в один голос: мені потрібна жінка! Зараз же потрібна! Будь ласка, бери! А тепер — так тобі й треба!

Старий Ладас, якого скупість загартувала, гуляв босоніж по своїх виноградниках і ланах, коли виглядало сонечко, а поперед нього їхала верхи на ослику Яннакоса його байдужа до всього дружина.

— От бачиш, кіра Пенелопа, — казав він до неї, — господь — справедливий. Він дбайливий господар, як і я. Він тямить у торгівлі. Ми не втратили трьох лір, чого ти так побоювалась, у нас тепер є ослик і ти милуєшся світом, сидячи верхи на ньому. Ех, кажу я тобі, коли б я прожив ще двісті років, я зробив би тебе царицею!

Селяни сходились у кав'ярні Костандіса, пили липовий чай і палили наргіле. Старші грали в преферанс, а молодші — в тавлі¹. В повітрі пахло липовим цвітом і тубекі². Щосуботи надвечір сюди приходив і вчитель. Селяни саждали його посередині, і він розповідав їм про подвиги предків. І в міру того, як він розповідав, обличчя в нього ставало грізним, він схоплювався, махав руками й кричав, пере-

¹ Тавлі — східна гра в кості.

² Тубекі — сорт тютюну.

ставляв геть усе: стільці з наргіле ставив по один бік, а столики з тавлі — по другий.

— Отут, праворуч, — вигукував він, — вишикувалися перси, а тут, ліворуч, — елліни... Припустимо, я — Мільтіад. Скільки персів? Один мільйон. А скільки нас, еллінів? Десять тисяч. Починається штурм!

Учитель кидався на стільці, перекидав їх; наражалися на небезпеку наргіле. У розпалі бою заходив Костандіс і втихомирював його.

— Персів розтрошено! — кричав учитель, увесь спітнілий. — Ми скинули їх у море, біля Марафона! Хай живе Еллада!

На початку гри селяни сміялись і пустували. Але згодом вони теж захоплювались, ставали несамовитими. Ніхто не хотів іти праворуч до персів. Всі бігли й шикувалися за Хаджі-Ніколісом — Мільтіадом.

— Живи нам на радість, Мільтіад! — кричали селяни в кінці бою і раз у раз пригощали вчителя липовим чаєм.

* * *

Одного разу Яннакос спустився з гори і пішов у село. Падав мокрий сніг, вулиці були безлюдні. Яннакос дивився на димарі, з яких шугав дим, чув носом запах різних страв, що їх готували хазяйки, розрізняв по запаху кожную страву. Оце пахне смажена картопля, тут смажать на приску ковбасу, в іншій хаті поливають гарячим маслом плав... «Добре живуть вони, падлюки, — пробурчав він, — добре набивають своє черево, прокляті!» Трохи далі виймали з печі паляниці, і запах їх дратував йому ніздрі. «Хліб... — говорив він. — Хліб...» І губи в нього злипалися.

Він ішов швидко, трохи не зомлів, поки дійшов до будинку старого Ладаса. Потім обійшов кругом садибу скнари, раз, другий. Добре запам'ятав, як розташовані стіни, вікна, невеличкий садочок за будинком. «Отут, — прошепотів він, — стіна трохи нижча. Це добре...» Раптом він став, серце в нього заколотилось: до його вух долинув із садочка крик улюбленого Юсуфчика. Так, неначе ослик відчув дихання свого хазяїна у повітрі. Яннакос сперся об стінку, наставив вуха й прислухався, схвильований. Ніколи ще не чув він ніжнішого голосу, ніколи Юсуфчик не кричав з таким почуттям. Яннакос пригадував, що за молодих літ він

співав під вікнами у коханої дівчини, тепер уже померлої його дружини. Але то — зовсім інша справа! А тут — яке почуття, яка туга, яке нетерпіння!

— Не турбуйся, Юсуфчику, — прошепотів він, і на очі йому набігли сльози: — не турбуйся, я тебе визволю!

Було вже зовсім темно, коли Яннакос повернувся на гору. Йому було холодно, хотілось їсти. Він пройшовся по печерах: жінки пригортали до грудей своїх дітей, щоб зігріти їх. Яннакос заходив, звертався з ласкавим словом до людей: «Кріпиться, браття, зціпять зуби, все це мине!» Чоловіки у відповідь тільки бурчали, а жінки хитали головами й зітхали.

— Надійтесь на бога, жінки!

— Доки ж, Яннакос?

Але Яннакос ішов далі, не знаючи, що відповісти.

— Що робиться там внизу, в Ліковрісі? Хіба ж ти не звідти прийшов, Яннакос?

— Шугає дим з їхніх димарів, вони добре жеруть, прокляті! Зібрали урожай з наших виноградників і попивають наше винце. Забрали наші маслини і їдять нашу олію. Та господь має багато очей, він всевидючий.

— Коли ж він поверне очі в наш бік і погляне на нас, Яннакос?

Яннакос мовчки виходив і йшов далі.

Трое чоловіків сиділи потемки й розмовляли, пригорнувшись один до одного, щоб зігрітися. Посередині — кремезний Лукас, прапорносець.

— Ти бачив дітей? — спитав один у Яннакоса. — Вони починають пухнути з голоду. Моя дитина вже не може стояти на ніжках.

— Досі ми уповали на бога, але...

— Святий Георгію, допоможи мені, простягни свої руки! — сказав Лукас. — Але настав час, браття, покластися нам і на свої руки — спуститися вниз і захопити все, що зможемо... Хто це зайшов?

— Та це я, хлопці, Яннакос!

— Здоров, брате. Присувайся до нас, щоб зігрітися.

— У мене всередині все кипить, я й так горю, — відповів Яннакос. — Мені не холодно. Я прийшов з Ліковрісі.

— Коли ж ми зробимо те, про що домовились? — спитав Лукас.

— Може, й сьогодні, — відповів Яннакос. — А ви готові, хлопці?

— Готові! — вигукнули всі троє. — Вирішуй. Успіх залежить від нашої вправності.

— Так от сьогодні — слухна нагода: густа, мов смола, темінь, сипле мокрий сніг, всі хазяї, без сумніву, поховались по своїх домівках, понаїдались донесочу і хроплять собі на здоров'я. Жодна жива душа не пронюхає...

— Ми готові! — повторили всі троє. — Ми чекатимемо тебе тут. Заходь за нами.

— Гаразд. Захопіть з собою бурдюки і мішки. А ти, Лукас, візьми і потайний ліхтарик.

— Все знаряддя — тут, Яннакос. Не гайся!

Яннакос попрямував до печери Манольоса. Перед печерою він розпізнав Міхеліса.

Той тримав щось на руках. Міхеліс запалив кілька скіпочок і щось розглядав. Яннакос підійшов навшпиньках. Усі ці дні Міхеліс був неговіркий, його посіли важкі думки. Він ходив від печери до печери, дивився на людей і вперто мовчав.

Яннакос перехилився через плече Міхеліса і побачив, що той тримає маленьке дитинча, років трьох, — висохле, мов кістяк. Живіт у дитини здувся, ніжки перетворились на соломинки, на підборідді росли довгі волосинки.

— Міхеліс!.. — сказав Яннакос тихо, щоб не злякати друга. — Не треба дивитись!

Міхеліс обернувся, з очей у нього котилися сльози.

— Дивись, Яннакос, — прошепотів він, — у нього виросла борода... Йому три годочки, а в нього вже виросла борода від голоду! Я знайшов його на дорозі.

— Не дивись! — сказав знову Яннакос.

— Я знайшов його на дорозі, — повторив Міхеліс. — Я не можу більше, я вже не в силах витримати. А ти витримуєш?

— Ходім, — сказав Яннакос і взяв його під руку.

— Стривай... Хіба не бачиш? Дитя помирає...

Дитинча хотіло крикнути, але в нього не було сили. Воно розтуляло й затуляло рота, мов та риба, що її витягли з води, потім поворушило ніжками і раптом витяглося на руках у Міхеліса.

— Ходім! — сказав знову Яннакос. — Облиш його тут. Завтра ми викопаем йому могилку...

— Я не можу більше витримати, Яннакос... А ти можеш?

Та Яннакос взяв уже його міцно під руку й потяг-

нув за собою. Коли вони увійшли до печери, Манольос сидів у кутку, схиливши голову.

— Що нового, Манольос? — спитав Яннакос.

— Погані справи, Яннакос! Наші товариші, які працюють у навколишніх селах, принесли мало хліба. Де там, щоб його вистачило на всіх! Ми послали наших людей в Ліковрісі: «Щоб ви повиздыхали!» відрубав старий Ладас. «Нехай ваш піп Фотіс сотворить чудо!» ось що відповів піп Грігоріс. І тільки різник Дімітрос прислав нам трохи м'яса, та Костандіс обікрав свою власну вбогу комору. Але навіть по одному маленькому шматочку не виходить на кожну дитину.

— А де батюшка?

— Ось він!

Увійшов піп Фотіс і, мовчазний, сів на підлогу. Щойно він поховав двох братиків, які померли разом від голоду, міцно обійнявшись. Їхній батько приніс малят у ночвах, загорнувши їх у траву. У нього не було навіть ганчірки, щоб загорнути їх.

Піп Фотіс обережно підняв їх, щоб не розняти, поклав на землю і прочитав над ними молитву. Тим часом батько викопав трохи далі маленьку могилку...

Всі мовчали. Першим заговорив священник:

— Горе тій людині, яка хоче міряти бога мірилом свого серця! Вона загине. Вона може втратити розум, почне богохульствувати і зречеться бога...

Піп Фотіс знову замовк, злякавшись слів, які вихопилися з його уст, але він не міг уже більше витримати.

— Що це за бог, який дає дітям помирати? — сказав він і підвівся.

— Батюшко! — сказав Яннакос. — Я не міряю бога, я міряю людей. Я виміряв жителів Ліковрісі, судив їх і засудив. Сьогодні я спущуся в село, щоб забрати те, що вони відмовились дати самі.

На якусь хвилину священник замислився. Перед ним знову промайнули два братики, що померли, обійнявшись.

— Хай буде з вами моє благословення! — сказав він. — Я беру на себе цей гріх.

Але Яннакос запротестував:

— Я беру цей гріх на себе, тобі його не віддам!

Потім підвівся:

— На мене чекають хлопці, — сказав він, — арматоли і клефти.

— Хай буде з вами благословення боже! Скоро й ми спустимося в село всі разом, не криючись!

— Я теж піду з вами!—сказав Міхеліс. Це були перші слова, сказані ним за останні дні.

— Ходімо, Міхеліс, а то ти зовсім засидівся тут,—сказав Яннакос.

Він узяв Міхеліса за руку, і вони пішли в темряві по-мацки. Яннакос був тепер у гарному настрої.

— Це — гарний початок, Міхеліс, щоб ми хоч трохи розворушились. До цього часу ми чекали: упади, пиріг, і я тебе з'їм! Та хіба ж сам пиріг упаде? Простягни руку сам і схопи його. Ми ж не повинні покладати все на бога. Він добрий, я нічого не можу сказати, але ж у нього теж багато турбот, де йому встигнути за всім! Нам теж треба хоч трохи поворухитись! «Чому, вовче, в тебе така гладка шия? — Та тому, що я сам виходжу на полювання!» Ото й ми мусимо вийти сьогодні на полювання самі... Гей, товариші, виходьте!

Він розрізнив у печері своїх товаришів, які сиділи навколо невеличкого багаття й чекали. Всі поскоплювались.

— В ім'я боже, — сказав Яннакос. — Ми одержали і благословення священника. Ходім! Не взувайте черевиків і чобіт, вони нароблять тільки шуму і видадуть нас!

Всі засміялись. Де ж їм узяти ті черевики? Вони пообмотували ноги ганчірками.

— Ти взяв потайний ліхтарик, Лукас?

— Хіба ж буває великий піст без березня місяця? Ось він!

Яннакос глянув на ліхтарик і розсміявся.

— Його подарував нам бідолашний капітан Фуртунас, — сказав Яннакос. — Він дивитиметься на нього з пекла і аж лягатиме з реготу.

Яннакос і Лукас пішли вперед. За ними два інших товариші. Міхеліс відокремився.

— Робіть свою справу, братіки,—сказав він їм,—а мене залиште. Я пройдуся селом.

Густа пільма обгорнула все навкруги. Йшов дощ. Потoki води текли, мов шовкові нитки, зливались, спадали з каменя на камінь. Коли-не-коли з якого-небудь дупла на горі долинав крик нічного птаха — ніжний, сповнений смутку: птах нудьгував і кликав дружка. А на вершині гори пророка Іллі почулося раптом далеке тягуче виття. Четверо чоловіків зупинились.

— Це вовк, — сказав Яннакос, — він теж голодний.

— Це, може, і святий Ілля, — сказав Лукас. — Голод мучить і його.

— Хай поможе нам святий вовк! — сказав Яннакос. — Пішли, хлоп'ята! Вівці внизу, в селі, чекають нас.

Вони рушили далі. Лукас взяв Яннакоса під руку.

— Ти намітив, куди ми наскочимо? — спитав він.

— Авжеж. До найбагатшого, до найпідлішого, до найскупішого. До старого Ладаса. Ми понакладаємо повно в мішки й поналиваємо бурдюки вщерт! Щоб понаїдалися, сердешні саракінці, щоб наситились і не ремствували більше.

А згодом:

— Якось уночі ми спустимося вниз і накрадемо ще й гасу, — сказав він.

— Хліба і гасу! Ти маєш рацію, Яннакос. І те й друге доконче потрібне для людини, щоб прожити і помститись. Бо мало — тільки прожити.

Вони підійшли вже до села. Яннакос зупинився й обернувся до товаришів.

— Я йтиму попереду, — сказав він. — Мені відомі тут усі закутки. А ви йдіть вслід за мною один за одним, віддалік. Я видерусь на стіну першим.

Увійшли в село. На вулицях — нікого. Наближалася північ. Усе село огорнув перший міцний сон.

«Коли б тільки мій Юсуфчик не почув мене знову та не заходився кричати... — подумав Яннакос, коли вони підходили вже до будинку старого Ладаса. — Дай, боже, щоб Юсуфчик уже спав...»

Він притулювся до стіни і почав чекати товаришів, які підходили один по одному.

— Ходім назад. Зайдемо від садочка, — сказав тихо Яннакос. Стіна там нижча. Дай мені ліхтарика, Лукас... Вперед, будьте насторожі.

— А собака там є? — спитав хтось.

— Де там йому держати собаку, цьому старому скнарі! Собаку ж треба годувати, — відповів Яннакос.

Потім обернувся до Лукаса.

— Ей, паруб'яго! — сказав він. — Ти лишишся тут і будеш за драбину. Ми виберемось тобі на плечі і стрибнемо в подвір'я. В разі небезпеки, свисни, мов сова... Готові, хлопці?

— Готові!

Велетень притулився до стіни, схопив Яннакоса і поставив собі на плечі.

— В ім'я святого вовка, — сказав він. — Стрибай!

Яннакос сів верхи на стіну, стрибнув у подвір'я і став під стіною, чекаючи товаришів. Ті стрибали поодиноці, з мішками і бурдюками на плечах.

— Ідїть за мною, я знаю дорогу... Будьте уважні.

Вони перейшли садочком. Двері були відчинені. Увійшли в будинок. Чути було, як нагорі, в кімнаті, хрпів хазяїн.

— Спить, — сказав Яннакос. — Нам щастить.

Він засвітив потайний ліхтарик, знайшов двері до комори, штовхнув їх. Увійшли. Пахло олією, вином, сушеним інжиром, гнилою айвою. Світло від ліхтарика затанцювало довкола, залишали великі глиняні посудини, розставлені в один ряд, а на підмостках — бочки з вином.

— Не ловіть гав, хлоп'ята, — прошепотів Яннакос. — Набивайте мішки, наливайте бурдюки!

Один відкрив кран у бочці й налив у бурдюк вина, другий насипав у мішок пшениці. Яннакос взяв бляшанку з олією і налив бурдюк, а потім наклав у мішок продуктів. Обдивившись, він загледів на стіні невеличку драбину.

— Слава тобі господи! — сказав він. — Ось і драбина. А то як би ми підняли все це? Господь грабує разом з нами. Хлопці, вперед!

Вони навантажили все на себе, взяли драбину, перейшли знов садочком, прилаштували драбину до стіни й вилізли з важким вантажем. Лукас підставляв руки, приймав мішки, бурдюки і клав їх біля себе. А потім один по одному вони стали Лукасу на плечі й сплигнули на землю. Яннакос лишався останнім. Йому не хотілося злазити.

— Братіки! — сказав він, — я хочу побачити хоч на хвилинку свого ослика і зразу ж повернусь.

— Кинь ослика, Яннакос! — сказав Лукас: — Ходім. Все може статися...

— Я не можу, — сказав Яннакос, — не можу! Одна хвилинка, хлоп'ята, і я тут.

Сказавши це, він спустився в садочок. Товариші насупились, але нічого не сказали й почали чекати. Вони чуйно прислухалися, чи не пройде часом хто-небудь випадково вулицею, чи не відчиняться десь двері.

— Ідїть ви вдвох, — сказав Лукас товаришам. Краще, коли ми розійдемось. А я чекатиму.

Він допоміг їм скинути на плечі два мішки, і вони пішли. Лукас лишився сам. Він сів під стіною і став чекати. А дощ все ще не переставав.

І раптом пролунав крик ослика, радісний, урочистий, мов сурма в другому пришесті. «Щоб його дідько вхопив, того ослика, пробурчав Лукас, він підніме на ноги всіх суцідів».

У будинку відчинилось вікно, почувся стривожений голос. То був голос самого Ладаса.

— Кіра Пенелопа, ти спиш? Ей, кіра Пенелопа, що сталося з осликом, що він так кричить?

Але ніхто не відповів йому. Крик ослика затих, тільки одноманітно шумів рясний дощ. Лукас підвів голову. Якась тінь сіла верхи на стіну. Велетень схопився, обіперся об стіну, схопив Яннакоса за ноги.

— Ходім, Лукас, ходім! Мені здається, що прокинувся старий Ладас.

Вони скинули бурдюки на плечі й кинулися навітіки.

— Ну що, втішився? — спитав Лукас, коли виходили вже з села.

— Авжеж, — сказав Яннакос і застогнав. — Коли б я тільки міг підняти його по драбині, клянусь вірою, забрав би я його з собою... А де Міхеліс? — спитав він, трохи занепокоений.

— Він, певно, обійшов усе село і вже повернувся. Ходімо скоріше! — відповів Лукас.

І вони більше не говорили.

Піп Фотіс і Манольос не лягали спати. Вони чекали. Уже світало. Небо на сході торжествувало білим тьмяним світлом. Раптом почувся свист і радісні голоси, що швидко наближались.

— Ідуть! — сказав Манольос і вискочив надвір.

Показалися чотири важко навантажені пірати. Вони запалили потайний ліхтарик, освітлюючи ним собі дорогу. Обличчя у них світилися радістю, Яннакос ішов попереду, несучи на спині бурдюк з вином.

— Полум'яний привіт від старого Ладаса, доброї людини, благодійника! — вигукнув він. — Він просить вибачити йому за те, що посилає вам мало, зате від широкого серця, і просить випити це вино за його здоров'я!

— А ось і олія! Старий Ладас просить, щоб ви промаслили свої кишки, — сказав Лукас, кладучи біля ніг священика бурдюк з олією. — А коли вам ще буде потрібно, він

просив передати, що в його глиняних посудинах є ще доволі.

— А ось і пшениця, щоб понаїдалися бідолашні діти, за яких у нього, як він казав, весь час щемить серце,—промовили інші, скидаючи з плечей повні мішки.

— Дай бог йому здоров'я! — відповів піп, сміючись, — хай господь віддасть йому з процентами! Я відразу ж сяду і напишу йому листа про те, що чотири ангели увійшли вночі до його панського будинку, взяли коштовні подарунки, завантажили їх на свої крила і принесли нам у Саракіну. А для порядку я вкладу в лист боргову розписку, щоб йому заплатили на тому світі.

— І ще відпиши йому, батюшко, — сказав Яннакос, — що один із ангелів хотів порозбивати його глиняні посудини і бочки, повилити олію й вино, та в останню хвилину йому стало шкода. Не Ладаса, звичайно, а вина й олії.

Піп Фотіс звернувся до Манольоса.

— Манольос, — сказав він, — принеси-но кухля, почастуємо наших ангелів! Заходьте до печери, скидайте ваші крила, бо вони понамокали.

Всі зайшли в печеру. Священик наливав кухоль вином і кожний по черзі, веселий і збуджений, випивав його до дна.

— За здоров'я старого Ладаса, доброї людини! — сказав священик.

— За здоров'я ангелів! — вигукнув Манольос.

— За здоров'я святого вовка! — сказав і Лукас. — Він завив на вершині Саракіни, коли ми рушили з гори і надав нам мужності.

— А де Міхеліс? — спитав Яннакос. — Ми його загубили.

— Він повернувся мовчазний, весь у грязюці, і тепер спить, — відповів Манольос.

* * *

Коли Ладас прокинувся вранці і вийшов у садочок, він загледів приставлену до стіни драбину і дуже занепокоївся. Обернувшись, покликав стару, яка прокинулась раніше, сиділа біля вікна й дивилася скляними очима на світ.

— Ей, кіра Пенелопа, хто приставив до стіни драбину? Ти?

Але кіра Пенелопа взяла вже панчоку і заходилась плести, навіть не обернувшись до чоловіка. Старий взяв драбину на плечі й поніс її до комори. Обдивився кругом — все на місці: глиняні посудини, брчки, інжир, айва.

— Слава тобі господи! — прошепотів він. — Добре, що злодії не залізли! Стара з'їхала з глузду, бідолашна. Треба пильнувати, а то вона може колись і будинок підпалити.

Потім він пішов у хлів, — ослик був на місці.

— Що з тобою сталося? Чого ти кричав уночі й розбудив мене? — спитав він і сердито пхнув ослика ногою.

Та ослик навіть не обернувся, не глянув на нього. Великі очі у нього якось дивно потьмяніли, так, ніби йому приснилося, що вночі приходив його справжній хазяїн і погладив тихо, ніжно, як звичайно робив це, — по шії, по череву і по спині. А він підняв тоді хвоста й радісно закричав, але хазяїн затиснув йому рота, щоб він не кричав, і поцілував йому вуха, шию, а потім у хазяїна з'явилися крила і він зник через кругле дахове віконце...

І цей спокійний богобоязливий ослик схилив голову, заплачав очі й помолився своєму богові, якомусь богові з величезним пухнастим хвостом, з бідосніжною осячю головою, на якому золоте сідло і червона зброя, гаптована срібними зірками: «Боже, зроби так, щоб цей сон, якого ти послав мені вночі, справдився!»

Тим часом ще вдосвіта по всій Саракіні пішла чутка про чудо: чотири ангели принесли вночі пшеницю, олію і вино голодним! Найбільш простодушні повірили цьому і перехрестились, а хитріші поглядали на Яннакоса і Лукаса і всміхались.

Жінки накинулись на пшеницю, перечищали її й співали ніжно тихими голосами, наче заколисували немовля, чи самого божественного младенця. І коли падала на землю якась зернина, вони простягали квапливо руки і підбирали її, наче то була дорогоцінна частка самого бога, яка не повинна була падати на землю і забруднитись. Жінки швидко намололи частину пшениці на каменях, нарobili коржиків і спекли їх на приску, трішки помазали олією, щоб вони були смачнішими, і поділили між собою по маленькому шматочку, немов то була проскура.

І справді, наче то було тіло Христове, вони відчули, як міцнішають їхні кістки і наливаються м'язи. А коли жінки випили ще й по ковточку вина, то вже не могли втриматися від сліз.

«Господи, — думали вони, — шматочок хліба і ковток вина, — що ж іще потрібно для душі, аби у неї вирости крила?»

А надвечір двоє чоловіків взяли зерно і віднесли його до млина.

Жінки навіть проводжали їх, побоюючись, що зерно не повернеться більше назад.

— Коли ви повернетесь? — крикнули вони.

— Завтра вранці! Не бійтеся! — відповіли чоловіки, сміючись.

Яннакос став тепер кладовщиком Саракіни, він охороняв продукти і щоранку видавав жінкам порцію, необхідну на один день...

— Економте, діти мої! — кричав Яннакос. — Затягніть ваші пояски, поки не скінчиться зима. У ангелів є ще й інша робота. Не можуть же вони щодня приносити вам продукти...

Голодуючі одержували тепер трохи хліба й олії, і вогонь, що мав от-от погаснути, розжевівся знов. З дітей посходила припухлість і на щоках у них з'явився рум'янець. Груди в жінок знов поналивалися молоком, і немовлята не плакали вже цілими ночами. Чоловіки теж набралися сил, їхні руки зміцніли.

Вони заходились тягати камені, щоб закінчити розпочату раніше будову хаток. Коли-не-коли чувся і чий-небудь сміх і жарт, а в дальніх печерах можна було зустрінути тепер і парочку, яка обнімалась і цілувалась.

— Уся ця пшениця, олія й вино повинні перетворитись на кров, щоб ми набралися сили і зробили вилазку, — казав сьогодні піп Фотіс Манольосу. — Ми не можемо весь час голодувати і красти. Ми мусимо спуститись у село й заволодіти, по-доброму чи силою, тими землями, що їх подарував нам Міхеліс. Тільки тоді ми зможемо прожити тут, на цій голій горі, і пустити коріння.

— Незабаром, — сказав Манольос, — треба буде підрізати виноградним лозам віття, очищати маслинові дерева, угноювати лани. Якщо ми не зробимо цього, ми втрачимо цілий сезон. Чого ж ти ждеш, батюшко?

— Я жду оповіщення від своєї душі, Манольос. Голосу, який поведить мені: «Іди!». Ніколи на своїм віку я не приймав рішень, поки не почую цього голосу. А справа, про яку ти говориш, Манольос, то справа серйозна: буде пролите кров.

— Я це знаю, батюшко. Та хіба ж можна щось зробити в цьому підлому і несправедливому світі без крові? Я говорив собі: жителі Ліковрісі побачать, до чого дійшли наші діти, побачать їхні розпухлі животи, запалі щоки і ніжки, мов ті очеретинки, і пожаліють їх. Для цього я позавчора послав кілька дітей в Ліковрісі... І знаєш, як їх зустріли? Одні брали палицю і гнали їх з подвір'я, інші кидали їм, мов собакам, шматок черствого хліба. І тільки одна людина пожаліла їх. І знаєш хто? Ага. Він побачив з веранди, як діти порпаються в землі, шукаючи зернятка, картопляне лушпиння, лимонні корки, щоб поїсти. «Це що за істоти? — крикнув ага. — Мавпочки? Людинки?» Він зійшов униз, відчинив двері, забрав їх у будинок. Покликав Марфу: «Накрий їм на стіл, Марфо, дай їм поїсти. Це ж мавпочки, дай їм, стара, поїсти, що в нас є, щоб вони теж стали людьми...»

— Я цього не знав... Я цього не знав! — крикнув священник, і очі його сповнилися сльозами й гнівом.

— Я не признавався тобі, батюшко, щоб не засмутити тебе. І без того серце твоє сповнене отрути, якою напувають тебе люди. Чи міг же я ще додавати отрути, щоб серце твоє переповнилось?

— Ти мусив сказати мені про це! Якщо серце людини не переповнюється любов'ю або гнівом, нічого не зробиться на світі. Ти мусиш знати про це!

Він замовк, неначе раптом знесилився, сів на камінь, схилив голову на груди і довго сидів так, немов прислухався до чогось. Манольос теж сів навпроти нього і дивився в далечінь, на лани. Дощу вже не було. Земля чорніла, наскрізь промокла, насичена. Подував легенький вітерець, оливкові дерева хитались і здавались то срібними, то темнозеленими. Наскрізь промоклі виноградники теж здавались геть чисто чорними. З вершини святого Іллі ринувся вниз сокіл і повис у повітрі над ланами.

Піп Фотіс підвівся.

— Моє серце переповнилось, — сказав він. — Я іду. — Манольос не відповів нічого. Він відчув, що душа священника натягнулась, мов струна, що от-от лопне. «Краще було б нічого не казати йому, — подумав він, — краще б...»

Піп Фотіс вибрався на скелі і пішов стежкою просто на вершину гори. Святий Ілля блищав, білосніжний.

Священик сходив все вище і вище, стрункий, мов двадцятирічний юнак, прямий, мов шпага. Він то зникав за ске-

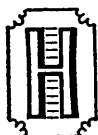
лями, то показувався знов і все йшов уперед. Зняв з голови чернечу скуфію, і волосся його розвівалося на вітрі.

І от Манольос бачить його вже перед самою церковкою, геть чисто чорного на білій стіні, маленького, маленького, мов сокола. І зразу ж заколивалась чорна цяточка церковних дверей. Вони розчинились, священник увійшов до церкви і зник.

Манольос повернувся в печеру, взяв товсту дубову колоду і раптом заходився різьбити новий лик Христа.

РОЗДІЛ ХІХ

астала вже ніч, а священник не повертався. Знявся міцний крижаний вітер, небо роз'ярилось. Далеко навкруги ночами розлягалось тужливе вовче виття.

— Ходім подивимось, що сталося. Чи не скоїлося з ним чого-небудь... — сказав Міхеліс.

За стільки днів це були перші слова, що він їх вимовив. Чим далі, тим частіше поринав він у гіркі роздуми, то зітхав, то дивився вгору, в напрямку церковки на горі, і заспокоєно посміхався. Він тримав коси Марйорі під пахвами, на тілі, і раз у раз спохвачувався й мацав, немов боявся їх загубити, а по ночах кричав уві сні, скоплювався і не міг заснути.

— Ходім подивимось, чи не скоїлося з ним чого-небудь... — сказав він сьогодні Манольосу, який спокійно сидів у печері.

Була вже, мабуть, північ.

— Нічого з ним не може скоїтись, — відповів Манольос. — З таким, як я бачив його, нічого не може скоїтись, Міхеліс. Він тримався прямо, легко сходяв стежкою на гору. На якусь мить він здався мені безсмертним.

— Так довго... так довго... що ж він там може робити? — прошепотів Міхеліс, якого не заспокоїли слова друга.

— Вони радяться. У них таємна розмова віч-на-віч. Складають плани, Міхеліс, — святий Ілля і батюшка. Ніхто не повинен втручатися. Вони вирішують важливу справу.

— А що ж він їстиме сьогодні? Як він спатиме? Надворі ж — мороз.

— Він не буде їсти і не буде спати, йому не холодно. В такому стані, в якому він перебуває зараз, повір мені, він нічого не потребує. Він — як покійник, як безсмертний, не знаю, як тобі сказати. Він нічого не потребує.

Саме в цей час наспів Яннакос. Він був похмурий, бурчав і лаявся.

— Ти знов у поганому настрої, що з тобою, Яннакос? — спитав Манольос. — Як ідуть справи, кладовщик Саракіни?

— «Як поживають, ворон, твої діти? — Чим далі, тим більше вони чорнішають», — відказав Яннакос.

А за хвилину:

— Продукти кінчаються, от що зі мною. Скоро ми поїмо геть усе чисто... Що далі робити? Знову взяти своїх орлят і налетіти на село? Тепер черга за попом Грігорісом.

— Тепер черга за всім селом, за Ліковрісі, не квапся! — сказав Манольос.

Яннакос аж підстрибнув і весело заплескав у долоні.

— Уже настав час? — вигукнув він. — Про це сказав священник?

— Він ще нічого не сказав, але мені здається — час наближається... Серце його переповнилось, говорив він.

І Манольос розповів про розмову з священником.

— Коли б він міг зачекати ще трохи... — прошепотів Яннакос. — Щоб я встиг. Я ще не готовий.

Двоє друзів обернулись, щоб розгледіти в темряві його обличчя.

— Тобі чогось невістачає, Яннакос? — спитав Манольос.

— Звичайно, невістачає.

— Чого саме?

— Гасу. Я дав господу слово спалити будинок старого Ладаса.

— Ти дикун... — розкрив тепер свій рот і Міхеліс.

— Я справедливий, — відповів Яннакос. — Коли б Христос спустився сьогодні на землю, на землю, яка дійшла вже до такого гріха, що б він тримав на плечах, як ти гадаєш? Хрест? Ні, бляшанку з гасом!

Манольос здригнувся, сперся на скелю біля печери і слухав.

— Що скажеш, Манольос? — спитав Яннакос. — Чого ж не відповідаєш?

— Звідки це тобі відомо, Яннакос? — прошепотів Манольос. Він увесь тремтів.

— Не знаю, звідки. Я ні від кого не чув, ніхто мені нічого не говорив, але я певний цього.

Він замовк, а згодом:

— Наші діти через кілька днів знову тинятимуться по вулицях Ліковрісі з милицями і перериватимуть сміття,

щоб знайти шкуринки та інші покидьки, аби тільки хоч щонебудь з'їсти, а хазяйчики будуть дивитися на них і глузувати. Месником сниться Христос нашим дітям вночі. Таким вони кличуть його на землю. Але вранці, коли діти прокидаються, вони забувають про це — чого ж ти від них хочеш, вони ж діти, — і знову нагинаються і починають порпатися в смітті...

Манольос слухав, важко дихав, але нічого не говорив. Серце ж його колотилось, а тіло здригалось. Позавчора вночі йому снився Христос таким, точнісінько таким, але йому соромно було признатися в цьому. Христос спускався босоніж з якоїсь освітленої лисої гори, мов із Саракіни, і тримав на плечах не хрест, а бляшанку з гасом. А обличчя в нього суворе, смутне, грізно дивилось на Ліковрісі.

Він звернувся до Яннакоса.

— Ти правий, товаришу. Не хрест, а гас.

— Піду до своїх орлят. Не будем гаяти часу, — сказав Яннакос. Він зупинився біля входу в печеру і засміявся:

— У попа Грігоріса є гасова лампа. Напевно, в нього знайдеться і бляшанка з гасом, а може, й дві. Я візьму з собою Лукаса. Він здасться мені замість доброї драбини. Гарних снів!

Уже добре розвиднилось, коли Манольос помітив, як під Фотіс сходив з вершини гори. Він стрибав з каменя на камінь, ряса його розвівалась, мов чорні крила, волосся розсипалося по плечах. Неначе й справді то був пророк Ілля, бо в міру того, як схід червонів і кидав за попом Фотісом свій грізний відблиск, здавалося, що священник спускався, оповитий полум'ям.

Кілька жінок, які пішли по воду, побачивши попа, злякались і закричали:

— Святий Ілля відірвався від гори, і спускається вниз!

Чоловіки повискакували з печер, попереду став Манольос, і всі разом рушили попу назустріч. Вони-бо раптом відчували в душі, що священник несе їм якусь важливу звістку.

— Що він тримає в руках, хлопці? — крикнув Яннакос. Цілу ніч він не спав, в очах йому пекло, він не встиг ще вмитися, і руки його відгонили гасом.

— А й справді, що він тримає? — сказав і Міхеліс, намагаючись розгледіти.

— Ікону! Ікону! — крикнув Лукас, який ішов попереду. Від нього теж відгонило гасом.

«Він узяв святого Іллю і несе його нам! — подумав Манольос. — Це — хороша ознака!»

Тепер уже можна було добре розгледіти обличчя священника: суворе, похмуре, неначе він не бачив їх і не чув, як вони його кликали, неначе його душа ще не покинула грізної самотини.

— Хлопці! — сказав Манольос, — давайте розступимось, щоб він вільно пройшов, і не будемо говорити з ним. Він все ще розмовляє з богом.

І вони розступилися, звільнивши стежку.

Священик спускався швидко, він так поспішав, що каміння сипалося з-під його ніг. Тепер уже всі добре бачили, що в руках він тримав перед собою чудотворну ікону пророка.

— Пахне порохом! — сказав Яннакос своєму нічному товаришу Лукасу. — Подивись на його обличчя!

— Добре, що ми вчасно зробили свою справу! — сказав Лукас. — Більшість будинків у селі дерев'яні, двох бляшанок вистачить.

Перед цим підійшли й жінки і трохи піднялися на гору. Вони торохтіли, базікали про чудеса, про святих і про сні, витягували шиї, дивились, як сходить священник — і одній здалося, що в нього чорні крила і він летить, другій — що то не крила, а ряса, але що ворон сів священнику на плече, держить у дзьобі жарину і годує його. Та враз всі вони, наче змовившись, оніміли: священник проходив мимо них.

— Ідіть за мною! — крикнув, не зупиняючись, піп Фотіс до чоловіків.

— І ви, жінки, теж! — сказав він, звертаючись до жінок, і швидко пройшов, тримаючи в руках перед собою ікону пророка.

Всі розгубились, наче мимо них пройшов і черкнувся краєм своїх жорстких крил якийсь хижий птах. Вслід за священником гомінко рушили чоловіки, а за ними й жінки. З-за рідких хмар виглянуло сонце, що вже підбилось і висіло, сліпуче, мов розжарена до білого куля. А там, унизу, рівнина все ще була огорнута якимсь, неначе брудним, туманом. Кілька бабів повиходили з печер і заслоняли рукою сонце, щоб розгледіти, як спускаються з гори люди.

Натовп підійшов до печер. Піп Фотіс зупинився, поставив ікону на скелю, круг нього зібрались і оточили його чоловіки й жінки з дітьми.

Він простягнув руки і розкрив рот. Спочатку голос у

нього був хрипкий, неначе йому заклало горло, слова на-скакували одне на одне, сідали верхи, кидалися всі разом, щоб вихопитись, але жодне не виходило. Та поступово горло в нього очищалось, голос твердішав, і слова шикувалися в ряд.

— Чоловіки,—крикнув він,—слухайте! Жінки, візьміть на руки дітей, щоб вони теж послушали! Я щойно зійшов з вогненної колісниці. Куди вона мене водила, туди і я поведу вас. Що вона мені довірила, те і я повідаю вам! Життя — то не стояча вода. Покора і терпіння — зовсім не найкращі чесноти і навіть не найбільш угодні господу! Чесна людина не може спокійно дивитись, щоб на її очах падали і вмирали з голоду діти, вона мусить закликати до відповідальності навіть самого бога!

І я ходив на вершину, щоб зустрітись з суворим хазяїном нашої гори, щоб поговорити, обмінятися думками і знайти ліки від зла. Адже наші діти тепер належать йому, і він відповідає за них!

Він простягнув руку і повернувся до ікони:

— Ти несеш відповідальність, вогненний пророче, і, щоб сказати тобі про це, я ходив у твою обитель. І подібно до орендаря, який іде до хазяїна, щоб скласти звіт перед ним за весь сезон і несе йому багаті подарунки з виноградників і садів, так і я навантажився стражданням і плачем людським і поклав їх біля ніг твоїх, хазяїне!

Цілу ніч, діти мої, стояв я перед пророком і розмовляв з ним. Я розповів йому, що ми за люди, звідки прийшли і як опинилися тут, на його горі, і знайшли пристановище під його захистом. Він знає все це, я йому й до того про це говорив, та я вважав, що краще буде, коли він ще раз почує про це. І він слухав, все слухав, проте не говорив.

А потім я розповів йому про сусідів його там, унизу, в Ліковрісі, як вони повелися з нами, як проганяли нас — і піп, і старости, і люди, як вони пограбували нас і не дають нам обробляти ланів, що їх подарував нам, пошли, господи, йому здоров'я, наш Міхеліс. Я все розповів йому, вилив перед ним усю свою злість. Він усе слухав, все слухав, але не говорив.

А потім я почав говорити йому про муки, що їх терплять його люди, про голод і холод, про хвороби... «Безсоромність багатіїв перейшла всякі межі, їхні в'язи надто вже розжирили. Ніж дійшов нам уже до самих кісток, грізний вогненний візнице!»— крикнув я йому.— Запрями вогнен-

них коней своїх і спустися!» Він усе слухав, слухав, але не говорив.

Я спалахнув, розлютився. Дивився на нього і говорив собі. Невже ж у нього не здригнеться серце? Як може вмістити він в собі стільки страждань, стільки несправедливості, стільки зухвальства? Невже він не зійде з ікони, не запряже вогненних коней своїх, не схопить мене за карк, не посадить поряд з собою і не спуститься разом зі мною в Ліковрісі?

Я сперся на ікону, схилився йому до вуха:

«Ілля!— крикнув я,— капітан Ілля! Вислухай мене до кінця! Діти наші не можуть уже стояти на ногах від голоду. Одні з них взяли костури, а другі взяли милиці і пішли, стрибаючи, як ті ворони, і спустились у Ліковрісі, щоб просити милостині. Чи знаєш ти про це, чи нахилився ти, щоб глянути з вершини, як зустріли наших дітей жителі Ліковрісі?»

І я відчув губами, що тіло пророка зігрівається і починає ворухитись. Я набрався сміливості. «Чи зволиш ти,— крикнув я йому,— нахилитися з вогненної колісниці, на якій сидиш і втішаєшся, і подивитись, як зустріли їх жителі Ліковрісі? Одні взяли палиці і одігнали їх від воріт, а другі побили їх палицями!»

Та тільки сказав я про це йому, як відскочив, охоплений страхом. Так наче ікона вдарила мене, неначе ожив вогнений четверик коней, неначе заворушилися губи пророка, і я почув його гучний голос: «Ходім!»

І раптом ікона опинилась у моїх руках!

Люди захвилювались, загомоніли, жінки попадали на коліна перед чудотворною іконою і почали верещати, а чоловіки, вражені словами священника, підступили ближче і дивились, як пророк, охоплений язиками полум'я, спускається з вершини гори. Вони тепер бачили виразно — та гора була Саракіна.

— Коли ж? Коли ж, батюшко? — почувися звідусіль розлючені голоси.— Даремно час гаїмо!

— Швидше, якомога швидше, батюшко!— крикнув Янакос.— Поки є ще в нас шматок хліба і ми їмо та набираємось сил. Але ж продукти у нас кінчаються!

Підійшов до священника Манольос і поцілував йому руку:

— Піднеси, отче, свою руку, подай нам знак,— сказав він.— Ми готові.

Піп Фотіс простягнув до натовпу руку.

— Через три дні,— крикнув він,— через три дні, діти мої, 22 грудня народжується вогонь, народжується пророк Ілля. Це — великий день, браття! Приготуйтеся, ми спустимося вниз!

Чоловіки схопили ікону, геть усі стали вклонитися прококові. Дерево і фарби пожвавішали, пророк наче заворушився, плащ у нього розвівався, немов то був вогонь і його роздував вітер! А жінки вже бачили, як у нього на чолі виступають краплини поту. Діти ж, в міру того як наближались і бачили, що очі в нього розширюються, стають грізними, починали плакати і не хотіли йому вклонитися.

У печері піп Фотіс упав на свою постіль, зовсім знесилений. Він заплющив очі й почав чекати, коли зійде на нього сон і спуститься до нього господь уві сні і поговорить з ним. А Манольос узяв ікону вогненного пророка і поставив її в дальньому темному кутку печери, рядом із старою іконою розп'яття, на якій навколо образу — сила силенна ластівок.

* * *

Від цього часу в Саракіні стояв гомін, як у військовому таборі. Хто не мав дрючка, той подався на гору, щоб розшукати старого дуба і зрізати гілку. Ті, що володіли пращею, навчали жінок і дітей користуватися нею. А піп Фотіс роздав найхоробрішим зброю, яка тільки була в нього, і сам бігав від одного до другого та наставляв їх.

Надвечір прийшов з села Костандіс. Він здивувався, коли почув такий галас і побачив, як чоловіки й жінки, засукавши рукава, кидають пращу або зрубують гілки, щоб зробити собі дрючка, неначе готуються до битви. Костандіс застав Манольоса, коли той, зігнувшись, квапливо різьбив новий лик Христа, немов це теж була зброя. Він поспішав закінчити її, щоб озброїти людей.

Костандіс сів навпроти. Він здавався сумним.

— Манольос, — сказав він, — якщо маєш час, підведи голову і послухай мене. Я приніс погані вісті.

— З охотою, Костандіс, гори звикли до снігів, розповідай!

— Учора опівдні прийшла звістка: померла Марйорі.

Манольос кинув колоду, яку різьбив, безпорадність і жах з'явилися у нього в очах.

— Померла? — перепитав він, вражений, наче вперше почув про смерть.

— Вчора надійшла ця несподівана звістка. Її батько так закричав, що здригнулося все село. Він тут же сів верхи і поїхав, ридаючи, до неї. Сьогодні вранці він повернувся. Поки він дістався до Великого села, її вже поховали. Він не встиг навіть закрити їй очей. Старий піп став невпізнаним. Його розум помутився від горя. Я сам бачив, як він грюкав у ворота селян, аж мені стало моторошно. Я пожалів його від душі. Він ходив босий, простоволосий, грюкав у ворота і кликав, щоб усі зійшлися до церкви, він говоритиме з ними. А паламарю звелів бити в дзвін, мов на похорон. Всі ми покидали свої справи й пішли. Він зібрав нас біля церковного подвір'я, зійшов на підвищення, щелепи в нього тремтіли, він не міг говорити; з почервонілих очей сипались іскри. Нарешті він зібрався з силами, і страхотливий крик вирвався у нього з горла. «Діти мої, скажу вам два слова, більше не можу, серце моє краєтьсЯ. Саракіна нас знищить! Піднімайтесь, озбройтесь, я стану на чолі, підемо на них, діти мої, і виженемо їх! Вони наврочили наше село. Від тієї проклятої години, коли вони ступили ногою на нашу землю, нас безперервно постигають нещастя і смерть. Перший винуватець — отой проклятий Манольос! Він спантеличив Міхеліса і зробив його божевільним, він — причина того, що розладналися заручини Марйорі, він її вбив!». Піп хотів іще сказати щось, та голова йому запаморочилась, він простягнув руку, щоб вхопитись за стінку, але не встиг, захитався і брязнув об землю.

Костандіс замовк. Манольос потягнув за кінець хустки, якою запнув голову, і затиснув його в зубах, щоб не крикнути. «Марйорі померла... померла... померла...» говорив він сам до себе, але ніяк не міг усвідомити цих слів.

Він звернувся до Костандіса.

— Ну й що ж? — спитав він, але думки його були десь далеко.

— Я прийшов сказати тобі, Манольос, щоб ви були наготові. Селяни розпалились від слів попа і збираються напасти на вас. Вони шукали приводу, тепер знайшли його... Багатії бояться вас, бо ви, мовляв, більшовики. А бідні вас ненавидять, бо багатії засліпили їх, збили з пантелику. Їх багато, у них зброя, пильнуйте!

— Знайди, Костандіс, Міхеліса і сповісти його про це. Я не можу... Скажи йому про це обережно, бо останнім часом Міхеліса не впізнати: походить мовчазний, дивиться на тебе, а думки — десь далеко, питаєш його, не відповідає...

Вночі боїться заснути. Якось я спитав його: «Чого ти боїшся, Міхеліс?» Він ледве розкрив рота: «Небіжчика... — відповів, — небіжчика...» Отож кріпися, Костандіс. Знайди його, а я пошукаю священика.

* * *

— От усе й скінчилось, — сказав Міхеліс, згорнувши срібне євангеліє, яке читав. — Мені вже більше нічого не потрібно, Костандіс. Бог узяв ножа, розтяв моє життя надвоє і половину кинув у землю. А тепер він кинув туди і другу. Зараз мені легко.

Костандіс занепокоївся, побачивши, як спокійно прийняв цю страшну звістку Міхеліс. Він відчував, що в душі Міхеліса руйнується цілий світ, хоч обличчя і спокійне зовні.

— Кінець! Все скінчилось! — повторив архонтський син і підвівся. Потім узяв з якоїсь заглибини в скелі кусок віршовки, туго перев'язав євангеліє, наче то був небезпечний звір і міг укусити, подивився на Костандіса, похитав головою.

— До кого ж нам звертатися, Костандіс? До людини? Але ж це — бруд і сморід. До бога? Але ж він дає жити й панувати старому Ладасу і вбиває Марйорі. До самих себе? Але ж ми — черви, що тремтять від холоду і гріються на сонці. І в ту хвилину, коли ті черви кажуть собі: «Нам добре, ми гріємось на сонці...», наступає на них чобіт і розчавлює їх... Ти розумієш що-небудь, Костандіс?

У Костандіса були діти, де вже йому було розуміти! Він підвівся.

— Піду ще пошукаю Яннакоса, — сказав він.

В одній із печер, яку перетворено було на комору, Яннакос підраховував, скільки борошна і олії ще лишилося. Вино ось уже кілька днів, як вийшло.

— Ще на два дні, од сили — на три нам вистачить, — прошепотів він. — А потім — війна, а там — побачимо! Життя — то хвороба, яку можна вилікувати. От для прикладу, поки я живу, поки живий мій Юсуфчик, я набираюсь мужності. Настане день, коли ми знову будемо вкупі. Тільки смерть не можна вилікувати.

— Здоров будь, Яннакос! — почувся за ним голос. — Як ся маєш? Чого це тебе не видно в селі?

Яннакос обернувся й побачив Костандіса.

— Доброго здоров'я, Костандіс,— сказав він радо.— Я спускаюсь у село, але де ж тобі мене побачити! Надворі — темно, хоч в око стрель.— І, сміючись, він розповів про два випадки, коли він заходив у село, мов той вовк, і нападав на два будинки.

— Глянь-но сюди! — сказав він наприкінці, — крадені продукти от-от закінчатся. Але гас, ось він, тут у кутку, ще непочатий. Він стоїть собі й чекає, коли прийде черга виконати свій обов'язок.

— Який обов'язок? — занепокоєно спитав Костандіс.

— Щоб усе взялося вогнем, Костандіс. Хіба ж це не його обов'язок? Інакше, навіщо господь пустив би його в світ?

І, трохи подумавши, стукнув себе по лобі.

— От добре, що ти прийшов, сам господь тебе напоумив. Хочеш зробити мені послугу? Сьогодні у нас неділя, післязавтра, у вівторок, візьми у старого Ладаса мого ослика! Скажеш, що він тобі потрібний. Якщо заплатиш старому скнарі, він тобі дасть його. І держи ослика у себе. Чуєш? Не допусти, щоб згоріла хоча б волосинка на його спині. А в тебе він буде в безпеці.

— Ти хочеш пустити оселю старого Ладаса вогнем? — злякано крикнув Костандіс.

— От тобі й маєш! А про що ж ми говоримо стільки часу? Хіба не в цьому полягає обов'язок гасу? Бог відає, що робить.

— Зваж добре цю справу, Яннакос, а то матимеш великі неприємності!

— Я вже зважив і раз, і другий, Костандіс. Виходить саме так, як на загад. Я сказав про це і нашому пророку Іллі, капітану Іллі, як називає його священик. Він теж згодний.

Костандіс почухав голову:

— Нічого не розумію.

— Ти не розумієш,— сказав Яннакос,— бо в тебе кав'ярня, у тебе жінка і діти, ти не голодний, сяк-так перебиваєшся... Навіщо тобі розуміти?.. Користі тобі немає. Через те ти й підкоряєшся. Але людина бездомна не може підкорятися. От у чому справа... У вівторок ми спускаємось у село, і хай допоможе нам господь!

— І я з вами, Яннакос,— сказав, трохи подумавши Костандіс, важко зітхаючи.— Я часто розмовляю з Андонісом і гладким Дімітросом. Чим би могли ми допомогти вам?

— Піди спитай у попа Фотіса, він тобі скаже. Я прошу в тебе лише одного: щоб у вівторок мій ослик був у тебе в хліві, і тільки... Стережись, сердего, щоб бува кому не проговорився!

* * *

Минула неділя, настав понеділок. Близько полудня посипав легенький сніжок. Вершину гори вкрила паморозь, пророк Ілля закутався в свій білий кожух, побіліли западини, голодне гайвороння метнулося на поля. Темночервоне небо відсвічувало, немов мідний посуд.

Манольос із самого ранку схилювався над куском дерева. Він доклав увесь свій хист до дубової колоди, весь перетворився на сталений різець: різьбив, копирсав, відсував від себе оцупок, намагався визволити захований в ньому лик Христа. Святий образ стояв у душі непорушно таким, яким він побачив його позавчора уві сні,— суворим, сумним, грізним. Глибокий шрам від правої скроні до підборіддя перетинав обличчя Христа, вуса звисали вниз, брови були накуплені, а в них — обурення і туга.

Від рання силкувався Манольос передати лик Христа на дереві точно таким, яким бачив його уві сні, і квапливо різьбив і розкидав на всі боки стружки, щоб розкрити його... Він поспішав. І надвечір святий образ засяяв у темному зимовому присмерку, вийшов з душі Манольоса і втілювався в дереві.

В цю хвилину увійшов зовні спокійний, але зовсім зневірений Міхеліс. Він глянув на вирізьблене дерево й відступив.

— Що це? — скрикнув він. — Це — війна!

— Ні, це Христос, — відповів Манольос, обтираючи долонею піт із чола.

— Але яка ж тоді різниця між ним і війною?

— Ніякої, — відповів Манольос.

Настала ніч. Тихо, безшумно падав лапатий сніг і вкривав землю. Під сніжним покривом зникли поля. Небо важко нависло і давило землю.

Манольос засвітив каганець, зняв із стіни попередній образ Христа, що його вирізьбив був із бузини, і поставив рядом з новим.

— Яка різниця! — прошепотів Міхеліс і зітхнув. — Хіба ж це той самий Христос?

— Той самий: іноді він буває спокійний, ніжний,

лагідний, а тепер він грізний. Ти можеш це зрозуміти, Міхеліс?

Міхеліс помовчав, згодом сказав:

— Раніше не міг, а тепер можу...— І знову замовк.

Настав вівторок. Ще не зовсім розвиднілось, але всі саракінці були вже на ногах. Білосніжна вершина гори блищала, а пророк все ще був щільно закутаний, аж поки на нього не впало перше проміння. Та як тільки його торкнулося світло, він розрум'янився, ожив і прокинувся.

Піп Фотіс зібрав людей.

— Діти мої, — сказав він, — цей день вирішує нашу долю. Ми терпіли, скільки могли, дійшли вже до краю. Коли б ми потерпіли ще трохи, ми загинули б усі. І насамперед загинули б діти. Перед нами був вибір: з одного боку — смерть, з другого — боротьба за життя. Ми обрали боротьбу. Всі згодні?

— Згодні, батюшко, згодні!

— Я спитав і вартового, що несе варту над нами, капітана Іллю. Він теж дав згоду. Спитав я і своє серце. Воно теж згодне. Те, що розпочинаємо сьогодні, ми робимо не наосліп, а з розплющеними очима, при ясному розумі, як вільні люди. Ми підемо і зажадаємо нашого права. Не милостині, а справедливості! Ми маємо нанизу сади і виноградники, і ниви, ми маємо оливкові гаї та будинки, нехай віддадуть їх! Ми не вимагаємо, щоб нам дозволили стати на чужу землю, ми вимагаємо, щоб нам дозволили обробити наші землі, щоб ми могли якось прожити. Ми — не голодне військо, ми — військо скривджених, яким набридло вже, щоб їх кривдили.

Ми не нападемо першими. Але коли на нас нападуть, у нас є руки, господь дав нам руки, ми теж дамо відсіч. Що може зробити, як може восторжествувати справедливість у цьому неправедному і безсоромному світі, якщо вона неозброєна? Ми озброїмо справедливість, бо хіба ж вони не озброюють несправедливість? Ми покажемо сьогодні, що добротність теж має руки, Христос — не тільки вівця, а й лев. Він піде сьогодні з нами, як лев. Манольос щойно вирізьбив на дереві лик Христа. Ось він! І цей Христос вестиме нас сьогодні, він буде нашим ватажком!

З цими словами піп Фотіс підняв угору кусок дерева з вирізьбленим грізним обличчям Христа. І в ранковому повітрі заколихався над юрбою цей образ, сповнений погрози. В останню хвилину Манольос встиг покрити червоною

фарбою шрам, що перетинав обличчя Христа від правої скроні до підборіддя. Ото ж Христос з'явився перед захопленою юрбою, як мужній борець, який був поранений в попередніх війнах. І тепер знову рушає в бій.

— Оце наш ватажок! — вигукнув священник. — Піднесіть руки і привітайте його!

Він обернувся до Лукаса, корогвоносця.

— Лукас, прибий цей святий образ на саму верхівку корогви. Щоб він ступав попереду і відкривав нам дорогу! А тепер — ставайте кожний на своє місце, бог уже послав нам світанок, і рушаймо! Попереду піде Лукас із короговою, потім чоловіки із зброєю, а за ними — жінки і діти з пращами!

Військо вишикувалось, всі перехрестились, піп Фотіс узяв у руки ікону пророка Іллі, Манольос рушив з товаришами вперед, а трохи віддалік — Яннакос, тримаючи під пахвою бляшанку з гасом. Міхеліс піднявся на скелю й дивився, як вони вирушали.

— Я не піду, батюшко, — сповістив він перед цим попа Фотіса. — Руки в мене опускаються.

І він дивився тепер, як вони рушали. На них висіли драгі ганчірки, багато хто був босий, в інших — ноги обгорнуті овечою шкірою або кусками мішковини. Обличчя — змарнілі, на щоках і підборідді світилися кістки, а очі зяяли, мов чорні дірки. Вони були голодні, тремтіли від холоду, бігли, щоб хоч трохи зігрітись... Ні до кого не мали вони зненависті, вони хотіли тільки зігрітись і поїсти, щоб не померти...

На хвилину Яннакос поставив на землю бляшанку з гасом і потер руки, що почали вже залякати.

— Невже ми не заспіваємо, хлопці? — крикнув він. — Хіба на свято ідуть мовчки? Давайте заспіваєм! Який-небудь марш, амане, тропар, усе, що хочете. Заспіваймо, хлопці, щоб зігрітись!

І враз груди у всіх роздалися, роти порозкривалися. Першим почав піп Фотіс, а весь натовп урочисто підхопив старовинний войовничий тропар, якого співали ще предки, вирушаючи виганяти варварів.

«Спаси, господи, люди твоя і благослови достояннє твоє, победи на супротивників даруя...»

РОЗДІЛ ХХ

Сьогодні жителі Ліковрісі не квапилися вставати. Ударив мороз, в горах випав сніг. Затишно було господарям в теплих постелях, і вони воліли якомога довше ніжитися в них. Учора вони кололи свиней, смалили їх, розтинали животи, витягали тельбухи і передали їх готовими, чистенькими своїм дружинам і дочкам. А сьогодні жіноцтво має вже потурбуватися—зготувати холодець, набити кишки посіченим м'ясом і зробити ковбаси, поскладати в мисочки і горшечки сало, засолене м'ясо, нутроші й потрохи.

Тому-то хазяйки попрокидалися сьогодні першими, засукали рукава, поставили казани на великий вогонь і заходились ще на світанку товкти перець і кмин на ковбаси і видавлювати померанці та лимони на холодець. А свиняча туша — жирна, нерухома, начисто вимита, поголена, висіла на кухні на гаку вниз головою.

— Боронь боже, Марфо, щоб ти не принесла мені, чого доброго, в конак свинини і щоб я, часом, не опоганив себе!— говорив напередодні ввечері ага своїй служниці. Він чув, як цілий день під ножом вищали свині майже в кожному подвір'ї.— Тьху на вас, ідолопоклонники! Ви паскудите себе свининою, смажите ковбаси і сповнюєте смородом повітря!

Ага страшенно любляв свинячу ковбасу. Для нього не було смачнішої закуски до ракі, як ковбаса, і прелукава Марфа щороку подавала йому її у вигляді верблюжої солонини. Ага чудово знав, яка насправді була закуска, але удавав із себе дурника, їв і облизував пучки, і тим самим додержував закону пророка. Навіть самому собі він не признавався, що те смачне м'ясо, яке він їв, було справжнісінькою свининою. Але щоразу, коли на селі кололи свиней, він кликав горбату й суворо наказував їй:

— Боронь боже, Марфо, щоб ти не принесла мені, чого доброго, в конак свинини і щоб я часом не опоганив себе! Цим самим він хотів сказати: «Піди й купи мені, скільки зможеш, ковбаси так, ніби ти купуєш для себе. І подавай мені її на закуску, але примовляй, що то верблюже м'ясо».

— Не турбуйся, шановний ага, — відповідала горбата і навіть не наважувалась посміхнутись, — я куплю тобі в цьому році багато верблюжої ковбаси, не сумуй. Ібрагімчик нехай теж покуштує.

Тим часом голодні обідранці бігом спускалися з гори. Біжучи, Яннакос обернувся до сусідів:

— Ну і вдалий же день обрав священик, щоб піти в село: свинячі туші висять сьогодні на гаках готовісінькі. А хазяйки затопили печі й готують для нас свинину. Щоб змастити нарешті й кишки бідноти! Невже заколов свиню і той скнара, Ладас?

Але сусіди, схвильовані співом войовничого тропаря, нічого не відповіли.

Саракінці вже спустилися з гори й виходили на рівнину. Перед ними відкрилося село з засніженими будинками. З димарів шугав дим. Голодні саракінці то затуляли, то відтуляли ніздрі і жадібно втягували в себе запах свинини, яку хазяйки почали вже варити на холодець. Жінки згадали свої зруйновані домівки, згадали, що й вони щороку робили те ж саме, і тяжко зітхали.

Не дійшовши до колодязя святого Василя, піп Фотіс став. Він зробив знак, що буде говорити.

— Слухайте, діти мої, уважно! — вигукнув він. — Спочатку ми рушимо до архонтського будинку старого Патрархеаса і укріпимося там. Якщо двері позамикані, ми зламаємо їх — вони ж наші, і ввійдемо в будинок. А потім підлимося на групи й підемо в наші сади, виноградники, на поля і вступим у володіння... Дай бог, щоб вони не напали на нас. Та коли нападуть, ми завдамо їм удару у відповідь. Це війна, ми обстоюємо своє право, господь нам простить! Село прокинулось, ген там далеко я бачу, як збираються люди, чую, як лунає дзвін. Пильнуйте! Вперед! Всі разом!

І справді, дзвін гудів шалено. Село піднялося на ноги. Панайотар не міг навіть спати, бо щось пронюхав. Ще вдосвіта вийшов він на веранду конака, глянув у напрямку гори і незабаром розрізнув у передсвітанковій імлі, як

спускалася саракінська рать... Він кинувся сходами вниз, вибіг на майдан, добіг до церкви, схопив вірвовку і почав люто бити в дзвін.

В той самий час стара Мандаленя пішла з глеком до колодязя святого Василя, щоб набрати води. До її вуха долинув гомін, вона побачила, як спускається з гори боса юрба. Стара прибігла в село й заверещала.

— Ідуть, ідуть, прокляті! До зброї, селяни!

Ніжачись у постелях, хазяї почули, як шалено б'є дзвін і верещить стара Мандаленя. Вони посхоплювалися з ліжок, відчинили двері, і, закутавшись в ковдри, кинулися бігти до церкви. Хазяйки покидали розбирати свиней і метнулися до дверей і вікон, пискляво запитуючи чоловіків, які пробігали мимо із скуйовдженим волоссям:

— Що сталося, братці? Чому б'є дзвін?

Але ніхто не відповідав їм, усі бігли далі.

Піп Грігоріс уже прийшов до церкви, стояв під церковними дверима, розпатланий, з висолопленим язиком, і несамовито гукав:

— До зброї, діти мої! Ідуть більшовики, вони спускаються вже з Саракіни, ми не повинні пустити їх до села! Вертайтеся додому, беріть зброю, і гайда до колодязя святого Василя!

Він обернувся до Панайотара, який шалено бив у дзвін:

— Біжи, Панайотар, і розбуди агу! Скажи йому, щоб сівав верхи на кобилу і мчав до колодязя святого Василя. Більшовики сунуть з гори!

Наспів, захекавшись, і вчитель. Він забув дома окуляри, весь час спотикався і був ніби не при своєму розумі.

— Не беріться за зброю, братці!— кричав він,— я піду і поговорю з ними по-доброму! Ми ж браття, не топіть нашого села в крові!

— Не сунь свого носа, куди тебе не просять, вчителю!— гримнув розлючений піп.— Ніякого порозуміння! Настав час розтрощити їх! Вперед, діти мої, на ворогів! До зброї, браття! Смерть голодранцям!

Селяни розпалились, побігли додому, озброїлись дрючками, пістолетами, серпами; багато хто з чоловіків схопили ножі, якими кололи вчора свиней. Склалася чимала ватага, яку очолив піп Грігоріс, і рушила до колодязя.

Прибіг Панайотар, став рядом з попом. Він підняв пістолет і вистрілив у повітря.

— Вперед, хлопці! Бийте їх!

Ага почув уві сні постріл, постукав дрючком об підлогу. Увійшла Марфа.

— Хто там стріляє?

— Більшовики навалилися, шановний ага.

— Які більшовики, горбата? Кажіть толком! Невже з Росії?

— Ні, шановний ага, з Саракіни. Сідай верхи на кобилу, казав піп, і їдь...

Ага розреготався, йому хотілося спати. Він повернувся на другий бік, де лежав Ібрагімчик.

— Коли прийдуть більшовики з Росії, — сказав він, — тоді збудиш мене. А тепер іди к бісу!

* * *

Піп Фотіс бачив, що розлючені жителі Ліковрісі готуються до нападу. Він відділився від своєї рати і вийшов, неозброєний, уперед, тримаючи в руках тільки ікону пророка Іллі.

— Браття! — вигукнув він, — я скажу вам одне тільки слово, стривайте! Послухайте мене, бога ради, щоб не пролилася кров!

Обидва ворожих зағони на якусь хвилину зупинились і стали чекати. Піп Фотіс ступив ще кілька кроків.

— До тебе, піп Грігоріс, до твоєї святості, батюшко, — крикнув він, — я маю слово. Підійди!

— Навіщо я тобі потрібний, козлобородий попе? — відповів піп Грігоріс і вихопився вперед. — Ось я!

Обидва попи стали між двома зағонами, один навпроти другого. Піп Грігоріс, високий, вгодований, вилискуючий, мов бик. Піп Фотіс — сама шкіра та кістки, щоки позападали, ноги — з виразками, немов у покаліченої шкапи.

— Батюшко! — сказав піп Фотіс гучно, щоб його почули люди. — Буде великий гріх, якщо ми ввергнемо у війну наших братів. Кров, яка пролетиться, впаде на наші з тобою голови... Маю до тебе, батюшко, слово, послухайте і ви, браття! Покладіть на землю зброю, не починайте бою, зачекайте. Ми — двоє старійшин, піп Грігоріс і я, кожний із нас — представник свого народу, поборемося тут, серед вас, неозброєні. І поклянемося: якщо мене повалить на землю піп Грігоріс і спина моя торкнеться землі, ми з порожніми руками мирно повернемося у Саракіну. Коли ж я кину об землю попа Грігоріса і спина його торкнеться

землі, ми вступим у володіння маєтком, що його подарував нашій громаді Міхеліс Патреархеас. А високо над нами двома стоятиме господь і судитиме нас.

Жителі Ліковрісі зраділи, почувши слова попа Фотіса. Вони глянули на його худюще обличчя, на його кволі руки і ноги, тоненькі, мов у коника-стрибунця, і почали насміхатись.

— Подми на нього, піп Грігоріс, подми на нього, і він повалиться.

А саракінці жажнулись.

— Ні, ні, отче! — крикнув Лукас. — Нехай вийде найдужчий їхній молодець і побореться зі мною. Отоді й побачимо, хто переможе. Нехай вийде Панайотар, який корчить із себе забіяку, хвастаючись пістолетом і червоною фескою! Нехай вийде цей турок, якщо він наважиться поборотися зі мною!

З цими словами Лукас передав одному парубкові, який стояв поруч, корогву і засукав рукава.

— Я йду, зраднику, йду, більшовик! — заgrimів Панайотар і кинувся вперед. — Я йду і повиколою тобі очі!

Він вистрілив із пістоleta, стрибнув, але піп Грігоріс закричав:

— Стривайте! Дайте нам самим вирішити справу! Я приймаю твій виклик, козлобородий. Я складаю богові клятву, що коли я тебе поваляю, тоді ти забираєшся геть звідси! Коли ж ти мене повалиш, забирай тоді безхазяйні землі, подаровані вам отим божевільним Міхелісом. Я волаю до бога, щоб він став високо над нами і судив нас.

— В ім'я боже! — сказав піп Фотіс і перехрестився. Потім повернувся до своїх, підморгнув їм і передав ікону пророка Іллі одному дідку. Далі зняв подерту рясу, акуратно згорнув її і поклав на камінь. Сам же лишився в чорній драній сорочці і в штанах, тисячу разів латаних і перелатаних. Його худючі, мов очеретинки, ноги, схожі на сукуваті палиці, були всі у виразках.

Піп Грігоріс стояв, розчепіривши ноги, схрестивши руки, й чекав, поки піп Фотіс готувався. Очі в нього були сповнені гніву й презирства. Він бив ногою об землю, мов коняка, поспішав. Та, як тільки побачив перед собою попа Фотіса, який перетворився на скелет, одягнутий в дрантя, з чорними, мов криниці, очима, він здригнувся, неначе перед ним постало страховище смерті...

— Перехрестись, батюшко, — спокійно сказав піп Фотіс, — я готовий.

Піп Грігоріс машинально перехрестився, але з місця не зрушив, немов прикипів до землі.

— Ей, ти, коник-стрибунець, — крикнув він насмішкувато, — наступай!

— Ти, батюшко, не можеш і рота розкрити, щоб не вилаяться? І такими губами ти хвалиш господа? Оцими руками ти піднімаєш чашу з святими дарами?

— Оцими руками я трошу кістки козлобородим! — вигукнув піп Грігоріс і кинувся на супротивника, нахиливши голову, мов бик.

Розлючений, він підняв кулак, щоб полоснути ним, але піп Фотіс трохи відсторонився, і кулак розітнув повітря, а сам піп Грігоріс мало не повалився на землю. Він розлютився ще більше, кинувся знову на попа Фотіса, схопив за бороду і з корінням вирвав у нього пасмо, але піп Фотіс встиг стиснути свій кощавий кулак і вдарив попа Грігоріса в куполоподібний живіт. Від удару розлігся гуркіт, і вельможний піп заревів від болю. В очах у нього потемніло, він зблід, але, знову зібравши сили, схопив попа Фотіса за стан, притиснувся до нього обличчям і заходився кусати горлянку, намагаючись задушити його. Дихання не чуто було, тільки коли-не-коли піп Грігоріс ревів, мов той звір, що пожирає здобич.

Саракінці затамували подих.

— Загинув наш батюшка, — прошепотів Яннакос. — Його задушить цей падлюка.

— Не бійся, Яннакос! Хіба ж ти не бачиш бога? Ось він — над нами!

Не встиг Манольос скінчити, як піп Фотіс однією рукою схопив попа Грігоріса за роздвоєну бороду, а другою — щосили вдарив у зуби. Бідолашний піп Грігоріс заревів і, нахилившись, виплюнув зуби разом з кров'ю. І перш ніж встиг він опам'ятатись від болю, піп Фотіс вхопив його за стан, почав сіпати то в один бік, то в другий, і враз, навалившись всім тілом, повалив його навзнаки на землю.

Потім піп Фотіс замірився стати противникові коліном на груди, та не встиг. На нього налетів Панайотар і почав люто бити. В ту ж мить на Панайотара кинувся Лукас, за ним — Манольос і Яннакос, і обидва війська змішались. Засвистіла праща, і довго чути було, як опускались дрюч-

ки, як працювали ножі і лунали в повітрі постріли. Кулі влучали в людей. Спочатку люди кричали і лаялись, а згодом чути було тільки ревіння й ричання, неначе зчепилися дикі звірі.

Костандіс із Андонісом і гладким Дімітросом наспіли з дрючками і стали поряд саракінців.

— Костандіс! — гукнув йому Яннакос, вилазячи з купи людей, — ти виконав моє прохання?

Костандіс глянув на нього, зніяковівши: він не пригадавав, про яке прохання йде мова.

— Та про мого ж ослика...

— А, не турбуйся, Яннакос! Він у мене в хліві.

— В такому разі я йду! — крикнув Яннакос і скинув собі на плече бляшанку з гасом.

— Вперед, хлопці, — кричав Лукас і лупцював важким дрюком по головах праворуч і ліворуч. — Вперед! Ми подолаємо їх!

І справді, ряди жителів Ліковрісі почали розладнуватись, вони повільно відступали, відходили в село, багато з них повтікали й позамикались у хатах.

Тим часом саракінські жінки підбігли, підняли попа Фотіса, поклали його біля колодязя й заходились обмивати йому рани. Голова в нього була дуже розбита, з неї текла кров.

— Мужайтеся, браття! — кричав Манольос і кидався в наступ. Він вихопив з рук Панайотара пістолет, стріляв у повітря і гнав налякану юрбу жителів Ліковрісі.

На якусь хвилину вихопився голос учителя:

— Стривайте, браття, не вбивайте один одного! Ми порозуміємось! Ми ж усі — греки, всі — християни!

Та його повалили на землю, вороги й друзі топтали його, хтось кинув у нього велику камінюку, і вчитель покотився, непритомний, в канаву.

Жителі Ліковрісі відступили вже в село. Лукас вхопив другу бляшанку з гасом, яку охороняли жінки, метнувся до хат і почав поливати гасом стіни.

— Вперед, жінки! За мною! Підпалюйте хати! — кричав він і просувався далі.

Незабаром вогонь почав лизати стіни, заверещали жінки, які позамикались у хатах.

Піп Грігоріс лежав непритомний. Його ще раніш підняли, перетягли в садибу старої Мандалені й поклали на подвір'ї. Кіра Мандаленя винесла зілля і заходилась об-

мивати попу рани і змащувати їх бальзамом. Бідолашний піп-вельможа тільки стогнав.

А тим часом тюрба людей на чолі з Манольосом бігла вперед. Саракінці добігли до особняка старого Патреархеаса, виламали двері і зайшли всередину.

— Отут, хлопці, ми й укріпимось! — крикнув Манольос. — Збігайте хто-небудь вдвох і принесіть нашого батюшку, а ви всі — заходьте. Ми вступаємо у володіння! В добрий час!

Двоє чоловіків побігли за попом Фотісом.

А в цей час у селі хазяйки кидалися з відрами, щоб загасити пожежу. Село було спустошене...

Раптом почувалися злякані голоси:

— Горить будинок старого Ладаса!

— Побили його глинняні посудини, потекла олія, розбили бочки, потекло й вино!

— Старий Ладас з жінкою вибігли на вулицю й плачуть!

Панайотар загубив червону феску. Манольос вирвав у нього один пістолет; той бігав, накульгуючи, стріляв з другого пістолета і кликав Манольоса позмагатись. Та Манольос стояв уже над попом Фотісом, якого принесли перед цим і поклали на м'яке ліжко старого Патреархеаса. Жінки вже перев'язали йому рани, і тепер він розплющив очі, дивився на товаришів і посміхався.

— Вони зламали свою клятву, — казав він, — господь покарає їх! Я повалив попа Грігоріса на землю, спина його торкнулася землі, я — вдоволений!

— Тобі дуже болить, отче? — спитав Манольос.

— Звичайно, Манольос, болить, але, повторюю, я вдоволений. Господь виніс свій присуд, ми перемогли!

У подвір'ї залунали радісні вигуки. Лукас із двома товаришами залізли в підпалені хати, адже двері були розчинені, а жінки тягали воду, щоб загасити пожежу. Вони випередили жінок і схопили три свинячих туші, що висіли на гаках і, переможно вигукуючи, притаскали їх в особняк Патреархеаса.

— Розпаліть вогонь, жінки! — крикнули вони, — у нас багато дров, відчиніть комори і дістаньте борошно та спечіть хліба, насмажте м'яса, наші молодці виголодалися.

— Тепер же піст, не можна їсти навіть олії! — заперечила якась баба. — Чи бога ви не боїтеся?

— Ми питаємо батюшку, — сказав Лукас.

— Я беру гріх на себе, — відповів піп Фотіс, — їжте на здоров'я!

Приспів і Яннакос, трохи обсмалений, весь в олії.

— Я помстився, браття! — крикнув він. — Моя душа втішилася. Він спалював удовиць і сиріт, отой старий скнара, а тепер я спалив його!

У двері постукали. Знадвору почувся голдс Костандіса:

— Відчиніть! Відчиніть, хлопці, вчителя вбито!

Відімкнули двері. Костандіс із гладким Дімітросом і Андонісом увійшли, тягнучи попід руки вбитого. Йому провалили голову, мозок вивалювався, очі лишилися розплющеними, скляними. Нижню щелепу було розтрощено.

— Ми знайшли його в канаві, — сказав Костандіс. — Обоє сіл перейшли через нього.

Всі підходили, схилялись і цілували його.

— Він забрався в середину і хотів нас помирити, а ми вбили його... — сказав Манольос, витираючи очі.

* * *

Простягнувшись на м'якому ліжку, ага чув постріли, палив чубук і пестив свого Ібрагімчика. Той учув, що запахло порохом, кров йому розпалилась, він брикався ногами, хотів вискочити й теж постріляти, але ага міцно тримав його за ногу і не пускав.

— Не будь пришелепуватим, Ібрагімчик, нехай греки хоч трохи поб'ються між собою. Нема йому загину, отому проклятому поріддю! Скільки вже років від прадіда до діда намагаємось ми знищити його! І чого ми добились? Дідька лисого! Одного знищиш, десятеро виростає... Якщо вони самі себе не повбивають, нема на них іншої погібелі. Через те я їм і дозволяю вбивати один одного. А коли вони вже гарненько, досхочу повиколоють один одному очі, я сідаю верхи на кобилу, приїжджаю і наводжу порядок. Зрозумів? Я кажу тобі про це на той випадок, коли, можливо, й ти удостоїшся честі стати агою в грецькому селі, щоб ти знав, як поводитися з греками.

— Дозволь і мені вбити їх хоч кілька, — кричало розпалене турчення. — Руки в мене сверблять.

— Не лізть у бійку, кажу тобі. Нехай собі вбивають один одного. Коли ж ми втрутимось і в'ємо хоч кількох, у нашого уряду буде багато клопоту. Знову прийдуть у Смірну кораблі з усієї Європи і оголосять блокаду, і тоді

пиши пропало! А нам і тут, на ліжку, непогано, Ібрагімчик, до того ж і надворі холодно. Не пушу я тебе! Зараз горбата принесе нам меду з горіхами.

Він ляснув у долоні, і з'явилась Марфа.

— Що там діється, Марфо?

— Убивають один одного, шановний ага. Двох попів поранено, вони повиривали один одному бороди. Панайотар загубив феску, йому розбили коліно. А ті підпалили будинок старого Ладаса, олія й вино течуть провулками.

Ага розреготався.

— Аферім¹, гяури! — вигукнув він. — Неначе я вам заплатив, що ви мені зробили таку втіху! Ступай, принеси нам горіхів з медом!

Потім обернувся до Ібрагімчика, який все ще брикав ногами і хотів встригнути в бійку.

— Не будь дурним, не втручайся в справи греків. Це наше давнє прокляття від бога. Ось послухай, що розповів мені якость покійний дід, тоді ти зрозумієш. Усе створив аллах чудово, казав мені дід, все. Та одного разу він пошився в дурні, взяв вогонь і гній і створив грека. Та як тільки побачив його, відразу ж розкався. Цей безчесний грек мав таке око, що бачив наскрізь. «Що будеш робити тепер, — пробурчав аллах, — я влип. Доведеться створити турка, щоб той зарізав грека і щоб світ заспокоївся». Ото взяв він меду й пороху, гарненько змішав їх і створив турка. І тут же, не гаючи часу, поставив турка і грека на піднос, щоб вони поборолись. Вони боролись, борюкались з ранку до вечора, але ніхто з них не міг повалити іншого. Та тільки стемніло, підлий грек підставив ногу туркові і повалив-таки його! «Щоб мене дідько вхопив, — пробурчав тоді аллах, — знову я влип: оці греки занаястять увесь світ, шкода й праці... Що ж його робити?» Цілісіньку ніч бідолаха не заплющив очей, але вранці схопився й заплескав у долоні: «Придумав! Придумав!» Він знову схопив вогонь і гній, створив другого грека і поставив їх на піднос, щоб вони поборолись. І почалася боротьба: один грек підставляє ногу, другий теж підставляє. Один дає стусана, а другий і собі. Один вдається до хитрощів, і другий... Вони боролись, падали, підводились, знову боролись... І до цих пір борються! Ото так, мій Ібрагімчик, світ знайшов спокій.

¹ Аферім — по-турецькому: браво! чудово!

Прийшла кіра Марфа з горіхами і медом.

— Розчини, Марфо, вікно, — наказав ага, — щоб мені чути було їхні крики й постріли, і щоб раділа душа моя. Та налий у пляшку ракі. А коли вони там повбивають один одного, скільки їхня душа забажає, прийдеш тоді й скажеш мені. Я сяду верхи на кобилу і поїду наводити порядок.

Надвечір постріли і метушня стихли. Жителі Ліковрісі збиралися по своїх хатах, промивали рани, натирали мазями, ставили банки, пили шавлію, світили каганці і оглядали себе, щоб побачити, якої шкоди зазнали. У декого висіло вухо, невистачало кількох зубів, у декого було відрізано пальця, напухло око, було зламано двоє-троє ребер...

Робився й огляд села: згоріло кілька віконниць, ваялося кілька виламаних дверей, пропали три свинячі туші. Горів ще й досі будинок старого Ладаса, вилилися олія й вино, знищено пшеницю...

— А що з сердешною його жінкою, кірою Пенелопою, з отією святою людиною? — спитала стара Мандаленя, яка ходила з хати в хату, натирала мазями, ставила банки і прикладала пластирі.

— Дай бог здоров'я сусідкам. Вони вскочили до неї в кімнату і витягли кіру Пенелопу з вогню. Сердешна, сиділа нерухомо на лавці й вищала. Бо не могла встати і втекти. А міцно тримала панчошу із спицями і скигла.

— А чоловік її, невже він не кинувся в полум'я, щоб врятувати дружину?

— Він кинувся, клятий, та замість того, щоб рятувати дружину, схопив скриню з лірами, вистрибнув у провулок, сів на неї й заплакав. Незабаром привели і кіру Пенелопу, посадовили на ту скриню і, — хоче вірте, хоче — ні, — вона тут же схопила панчошу й заходилась плести... Ти правильно кажеш, кіра Мандаленя, то — свята жінка!

Тільки стара Мандаленя вийшла, лаючи чоловіків, як в одній хаті розчинилися двері, і чиясь рука схопила її за плаття.

— Ти не бачила часом мого чоловіка? Знов його осідлав диявол. Забрав, кажуть, пістолети, збудоражив усе село, убив, гомоніли, і попа з Саракіни. Чи правда все це, кіра Мандаленя?

— Я не бачила твого чоловіка, кіра Гаруфаля, але ба-

чила феску, що впала з нього біля колодязя святого Васи-
лія... Голова його — в одному місці, а феска — в іншому,
бідолашна Гаруфаля.

— Хай би його дідько вхопив! — сказала кіра Гару-
фаля й грюкнула дверима.

Стара Мандаленя прискорила ходу: вона поспішала, бо
несла найдорожчі мазі і йшла зціляти рани попу Грігорісу.

Його притаскали додому, до нього заходили сусідки й
принесли каву, пісні страви, лимонад, суп на тахінній
олії, салат з риб'ячої ікри, щоб, як вони казали, батюшка
поїв і подужчав.

— Це пройде, панотченьку, — сказала йому симпатич-
на бабуся, одягнута в лахміття, голодна, з величезним но-
сом. — Це пройде... З самісінького ранку ти нічого не їв,
зголоднів. Всі хвороби виникають з голоду. Попоїж і виду-
жаєш!

Отож піп їв і пив, напівлежачи на постелі. Він добре
порався біля їжі і без передніх зубів, що їх вибив йому
піп Фотіс.

Трохи крові сочилося ще з лоба, та от-от мала при-
йти кіра Мандаленя із своїми мазями.

Усе йшло гаразд, біль почав стихати, але душа його ки-
піла.

— Чи хто-небудь бачив, як повалив мене на землю той
проклятий козлородий, кіра Персефона? — спитав він
тихо симпатичну бабуся. — Одверни тільки свого носа
трохи, хай буде з тобою моє благословення, а то з нього
капне на мене.

— Та що ти говориш, отче? Щоб отой коник-стрибу-
нець та повалив тебе на землю, пом'яни мене господи?
І не кажи цього! Ні, панотченьку, ніхто тебе не бачив,
ніхто!

Але серце вельможного попа аж ніяк не могло втіши-
тись. «У всьому, у всьому, анафема йому, винен той клятий
Манольос! У всьому! Він збив з пантелику Міхеліса. Він
убив мою Марйорі. Він очолив і привів з гори оту обідрану
Саракіну. Він намовив Яннакоса спалити село... Все, все це
зробив отой запроданець, отой підкуплений! Я знищу його!»

Він повертався з боку на бік, з'їв ще тарілку салату з
риб'ячої ікри і випив кухоль вина.

«Мені треба набратися сили, — думав він. — Їсти яко-
мога більше, щоб набратися сили. Завтра ж я встану, піду

до аги і попрохаю, щоб він привів загін нізамів і вигнав більшовиків, щоб знову воцарились порядок і справедливість у світі...»

Відчинились двері, піп обернувся.

— А, здрастуй, кіра Мандаленя! — сказав він. — Підійди ближче, я скажу тобі щось на вухо.

Стара підійшла, нахилилась.

— Виведи сусідок надвір, засунь двері і заріж мені курку.

РОЗДІЛ XXI

а другий день ага прокинувся вранці і прислухався: ні пострілів, ні криків. Тиша. Це його стурбувало.

— Ці гяури,— пробурчав він,— зробили, видно, перерву. Якого біса вони перестали вбивати один одного?

Він покликав Марфу.

— Що, вони вже не вбивають один одного?

— Ні, шановний ага, утихомирились. Але бунтівники захопили будинок старого Патреархеаса і не хочуть звідти забиратися. Кажуть, що будинок належить їм. А бідолашного вчителя вбито.

— Вбито? — радісно скрикнув ага. — От молодці! На одного стало менше! А попи?

— Ті живучі, як кішки. У них тільки пикі побито та волосся порідшало. Та вони витримають, не помруть.

— Це погано,— пробурчав ага. — Але терпіння! До наступної сварки! Осідлай мені кобилу.

Горбата хотіла вже йти, та ага покликав її знову.

— А де ж Ібрагімчик? Він утік ще рано-вранці.

— Прийшла Пелагія, шановний ага. Прийшла, тільки почало розвиднятися, шлюха.

— Щоб її дідько вхопив! Невже вона йому ще не набридла? І що він бачить у ній? Щоб він загинув, безсоромний! Правда, він ще маленький, паршивець. Не вміє відрізнити нирки від кінського гною... Ну, ступай, осідлай мені кобилу.

* * *

Прокинувся дуже рано і піп Фотіс. Усе в нього ще боліло, але він не кусав собі губ, не кричав від болю, щоб не осоромити себе перед народом. Він покликав Манольоса.

— Манольос, нам треба бути спритнішими і не гаяти часу,— сказав він. — Поділи на групи чоловіків, і йдіть

вступати у володіння садами, виноградниками та оливковими гаями. Нехай збудують на кожній ділянці халупу і як слід закріпляться, щоб ніхто не міг прогнати нас звідти. А я лишуся тут з кількома чоловіками. Ідіть, і хай благословить вас господь!

— Тобі ще болить, батюшко?

— Що значить, Манольос, болить чи не болить? Тут гинуть люди, а ти звертаєш увагу на мене! Іди ж мерщій, збери чоловіків, розстав людей. От-от надійде ага.

Манольос спустився на подвір'я. Учитель все ще лежав розп'ястий на гальці посеред двору. Повіки в нього затверднули, їх не могли вже закрити. Вони дивилися високо в небо, але нічого не бачили.

Перед цим жінки нарізали лаврових гілок і поклали на вчителя. Кілька бабусь сиділо круг нього, підгорнувши ноги, і голосили над ним тихо, ніжно, байдужно. Якась мати просунула йому в складені навхрест руки велику гілку василіска, щоб він передав цю гілку, як привіт, її померлому хлопчикові. Той був учнем Хаджі-Ніколіса, ще так недавно, і вчитель любив його.

Манольос покликав чоловіків і поділив їх на три групи. Вони вибрали з собою палиці, зброю і, скільки змогли, старого вина з льохів, розчинили ворота і вийшли на вулицю. Одна група мала зайняти сади старого Патреархеаса, друга — виноградники, а третя — оливкові гаї.

Село ще спало. Саракінці швидко пройшли безлюдними вуличками. Будинок старого Ладаса все ще димів. Сніг на полі вже розтанув. Небо було прозорим, чистим. Вершина гори пророка Іллі сміялась, яскраво освітлена, вся в снігу.

Паламар почув тупотіння ніг на вулиці, розчинив віконце, побачив саракінців і зрозумів усе. Зрадивши, він швиденько вдягнувся і побіг повідомити про цю сумну новину попа Грігоріса.

— Я висаджу попа в повітря, — бурчав він, хихикаючи. — Я мусив бути митрополитом, а він — паламарем. Та доля сліпа, на жаль...

Бігцем вибрався він по схилу. Двері подекуди почали вже боязко відчинятись. Попрокидалися півні. Паламар підійшов до будинку попа, штовхнув двері, увійшов. Піп трохи підвівся на ліжку й дивився у вікно, як народжується день. Учора ввечері стара Мандаленя приклала йому до пораненого лоба якусь густу жовту мазь, щоб загоїлась рана, і перев'язала голову куском чорної матерії. Борода в

попа порідшала, а з правого боку' під щокою неvistачало великого пасма. Порідшав і правий вус. Вельможний піп вийшов із бою обскубаний, пошарпаний, мов кіт у березні.

Та він не відчував ні болю, ні сорому. Одне засіло у нього в думках — знищити Манольоса. Йому було вже мало того, що він відлучив Манольоса від церкви і вигнав з села. Він хотів «з'їсти» його. В ньому прокинулися заснулі інстинкти людоджера: повалити ворога, топтати, вп'ястися зубами в горлянку, висмоктати кров. Крізь оболонку його душі прорвався споконвічний хижак і завив. Християнська любов і добрі діла, страх перед богом, пекло і рай — все зникло в душі попа Грігоріса, і в дикій пустелі його нутра лишився один тільки хижак.

Паламар підійшов до його ліжка, сухо покашлюючи. Він не знав, яких слів йому добрати, щоб якнайболючіше вразити вельможного попа та разом з тим удати з себе смиренну людину, якій, мовляв, щиро жаль його.

— Батюшко! — почав він з удаваним сумом, — прости мені. — Великим кораблям — великі бурі. Ти — великий корабель, батюшко, і хвилі обрушуються на твою голову...

— Не прикидайся дурником, єзуїт! — крикнув піп. — Я тебе бачу наскрізь. З такою пикою хотів ти стати митрополитом, але не вийшло, і тепер з твоїх губ капає отрута... Отож, не тягни, кажи толком, що сталося.

Паламар спалахнув, але стримався. Крапля по краплі підносив він йому отруту.

— З попом Фотісом, — сказав він плаксиво, — нічого не сталося... Він живий і здоровий.

— Далі, єзуїт! Ти не те хочеш сказати. Виплюнь свою жовч!

— Саракінці, я бачив їх на власні очі, вирушили вранці до володінь Патреархеаса, щоб захопити їх. Ми програли.

— А щоб ти гигнув! Далі!

— Все село аж качається з реготу, підле, згадуючи, як піп Фотіс повалив тебе і спина твоя наїлася землі...

— Підійди-но сюди, єзуїт! Ближче!

Та паламар злякався величезного попового ручиська і відступив ще далі, в самісінький куток.

— А найгірше...

— Що найгірше? Кажи, проклятий, кажи швидше! Ти хочеш добити мене?

— А найгірше, батюшко... Але кріпися, всі ми люди... всі помremo...

Піп схопив залізну табакерку і шпурнув паламареві в голову. Та паламар нахилився і табакерка грюкнулась об двері, а дрібно покришений тютюн розсипався по підлозі.

— Кажи, нещасний, а то я встану і відлупцюю тебе дрючком! Кажи, що найгірше?

— Як? Невже ти не знаєш, батюшко, і досі? Ах, як же мені сказати тобі про це, я знепритомнію... Твій брат, батюшко...

Але піп уже не витримав. Він скинув простині, стрибнув на підлогу і кинувся на паламаря. Та паламар встиг відгородитися столом і двома стільцями і добре забарикадувався.

— Його вбили! — прошепотів він плаксиво.

— Хто? Хто? — заревів він, і кров потекла в нього з лоба. — Хто ж убив його?

— Не знаю, батюшко? Звідки ж мені знати, бідолашньому? Знайшли його, кажуть, в якійсь канаві з розтрощеною головою... бо в нього кинули великий камінь. А тепер він лежить нерухомий на подвір'ї Патрархеаса.

— Ти на кого-небудь маєш підозру, Хараламбос? Кого ти маєш на увазі?

— Як тобі сказати, батюшко? Нікого.. але, з другого боку... себто...

— З другого боку... себто... Ану, лишень, пригадай гарненько! Ти ж людина освічена, ти ж мусиш знати дещо!

Піп підійшов, одсунув стіл і стілець, ніжно поклав руку на плече паламаря.

— Ти мусиш знати дещо, інакше бути не може. Чи не гадаєш ти часом, що це..

— Е-е!.. щось я наче запримітив... Але я не хочу потрапити в пекло...

— Не бійся пекла, я ж тут, кажи сміливо... Я теж про нього подумав... Отой сатана! Ти його бачив на власні очі?

Бідолашний паламар мовчав. Він боявся попа, боявся й пекла, він розгубився.

Піп міцно струснув його.

— Підеш у свідки? Поможі мені, ти ж знаєш, як я тебе люблю, помози мені вдягнутись, сходити до аги і помститись за кров брата... Значить, ти бачив його, бачив на власні очі!

— Що мені сказати тобі, батюшко... нечебто бачив і начебто не бачив...

Піп люто підняв своє ручисько. Паламар зіщулився.

— Та ти ж бачив його! Чого ж ти приховуєш? Ти ж бачив, проклятий!

Паламар підвів очі, побачив над собою ручисько.

— Батюшко! — крикнув він. — Дай мені час зібратися з думками, пригадати!

— Ну, гаразд! Я чекаю!

«Я сказав, що бачив його, — думав паламар, — але кого? Цього я не сказав. Тим самим я нікого не беру собі на душу. Що ж я втрачу в такому разі, коли скажу, що бачив його?»

— Я бачив його, батюшко, тепер я пригадав. Я бачив його на власні очі, клянусь у цьому. Тоді, коли ти покотився на землю, а піп Фотіс давив тебе коліном...

— Ну, гаразд, я тебе не про це питаю, заткни свою пельку! Допоможи мені, кажу, вдягнутись. Це добре, що ти бачив його, того антихриста! Ти й сам не розумієш, яку користь приносиш ти християнству...

Паламар радо схопив спідні, панчохи й штани і почав одягати попівську тушу. Потім взяв його, надів йому камілавку на голову і вивів за ворота, дуже вдоволений з цього.

— Веди мене в конак... Та спокійно, спокійно, не поспішай, проклятий! А потім сходиш і скажеш, щоб принесли покійника до церкви.

Ага лагодився вже сісти верхи на кобилу, як загледів попа Грігоріса, який покvapно входив у подвір'я. Голова в нього була перев'язана закривавленою хусткою. Ага засміявся.

— Що з тобою скоїлось? Чого це в тебе такий вигляд? — спитав він. — Хто це тобі голову розбив?

— Справедливості в тебе прошу, шановний ага! — крикнув піп, простираючи руки, — відплати! Це все Манольос! Він підняв на ноги Саракіну, він підпалив село, він розбив мені голову, він убив мого брата — вчителя! У мене є свідки! Ти — представник турецької влади в Ліковрісі. Я звертаюся до тебе, волаю до тебе: справедливості, помсти! Передай мені Манольоса, я його судитиму! Все село галасує!

— Та не кричи ти, попе! У мене вуха позакладало. Сідай. Марфа зготує тобі чашечку кави, щоб ти отямився. Це все пусте. Ви ж греки, у вас і грецькі голови. Вони ж не можуть не стукатись одна об одну і не розбиватись.

— Видай мені Манольоса! — знову скрикнув піп і при-тулювся до стінки, щоб не впасти.

Прибігла Марфа, присунула попу стілець, допомогла сісти. Не поспішаючи, ага повільно оперезався патронта-шем, засунув за пояс срібні пістолети, надів на руку канчук.

Розчинились ворота. Увійшов дідок — босий, згорб-лений, обшарпаний, волосся і борода в нього напівобгоріли, на руках і щоках червоніли рани. Він перебіг подвір'я і впав до ніг аги.

— Шановний ага! — крикнув він. — Прошу милосердя!

— Чи не ти це часом, старий Ладас? — спитав ага, пхнувши його ногою. — Що в тебе за пика? Звідки вона в тебе взялася така?

— Мене спалили, шановний ага! Вони порозбивали мої посудини, бочки, спалили скрині, одяг, моє серце!

— Хто вони?

— Манольос! Отой більшовик Манольос!

— У нас є свідки, шановний ага! — крикнув і піп. — Панайотар бачив його, паламар бачив його, я бачив його!

— Спали його, шановний ага, як спалив він мене! — захикав старий Ладас. — Покладемо серед майдану дров, обмастимо його смолою і спалимо!

Ага почував голову, плюнув на землю, йому все це на-бридло.

— Ото ще клопіт... Ото ще клопіт... — пробурчав він. — Щоб ви були прокляті, греки!

Він ходив подвір'ям сюди і туди, хльоскав у повітрі кан-чуком, і чим більше хльоскав, тим більше розлючувався.

— Клянусь Магометом! — заревів він, — я схоплю вас усіх — попів, старост, більшовиків і повішу догори ногами.

Ворота відчинилися знову. Ага обернувся. Увійшов, накульгуючи, Панайотар, без фески, з одним тільки пісто-летом за поясом, у порваній одежі, що була вся в крові і бруді. Його пика здулась і стала темносиньою.

Глянувши на Панайотара, ага не міг утриматися від сміху.

— Що це за звір із карагьоза¹? — крикнув він. — Як мені тебе назвати — общипаним ведмедем, чи паршивим верблюдом, чи Панайотаром?

Осатанілий Панайотар сперся об стіну, огризнувся, але нічого не відповів. У нього боліло коліно, він не міг

¹ Карагьоз — народний ляльковий театр в Туреччині і Греції.

рівно стояти, отож повільно сповзав і раптом простягнувся на землі.

Ага подивився на своїх вранішніх гостей. Зігнувшись на стільці, стогнав і ревів піп. Руки в нього тремтіли, він розлив собі на рясу всю каву, що принесла Марфа. Лежачи на землі, повільно хитав гостроверхою головою старий Ладас, як хворий кролик, ворухив губами, наче щось жував, очі в нього дуже почервоніли. А Панайотар перетворивсь на якусь купу бруду, лахміття, патронташів, рук, ніг і здutoї піки.

— Ха-ха! Що це за кораблі; пошарпані в бурях? — крикнув ага. — Що це за подерті прапори? Що це за обкаляні капітани? У мене зібрався тут увесь цвіт грецької нації! Засмерділи мені тільки подвір'я! Ану, Марфо, принеси, лишень, сюди ганчірку і повитирай їх усіх гарненько!

Піп відчув себе ображеним, підвів голову.

— Шановний ага! — сказав він. — Не забувай, що ти будеш держати відповідь перед урядом! Тут орудує шайтан, підкуплений Москвою, щоб розправитися з нашим селом... Розправитись із Туреччиною! Не стався до цього поблажливо, не смійся, підними кулак і стукни! Що ми робимо, коли вовк унадиться до кошари? Ми вбиваєм його! Видай нам Манольоса... Нехай твоя милість не втручається. Усе село збереться сьогодні перед конаком і загуде. Глас народу — глас божий. Послухай, чого вимагає народ. Ти — ага нашого села, зверши правосуддя!

Ага поринув у роздуми. «Це непогано, коли б ми розправилися з одним греком... На одного менше, це все ж таки прибуток... Та й мені не треба було б тоді сунути носа до цієї справи... А втім, побачимо!»

— Та чого тут довго думати, шановний ага? — втрутився тепер і Панайотар. — Я бачив, як він убивав великою камінюкою вчителя! Бачив, як він давав бляшанку з гасом Яннакосу і наказував йому: «Підпали, Яннакос, перш за все конак аги. Спали його, собаку, щоб нарешті позбулося наше село турків!»

— Ти присягаєшся, Панайотар? — заревів ага, і жовч заляла йому очі. — Присягаєшся?

Панайотар швидко кинув оком на попа. Той непомітно моргнув йому.

— Присягаюсь, шановний ага!

— Він — більшовик, шановний ага! — крикнув піп

Грігоріс, силкуючись підвестись із стільця. — У нього одна мета: висадити в повітря Туреччину! А за ним стоїть Москва, вона підтримує його. Коли ми лишимо його живим, він озвіріє і проковтне весь світ!

— Ну, це ти вже перебільшуєш! — сказав ага, але тимчасом і сам трохи занепокоївся.

А піп уже підвівся на весь зріст, зібрався з силами і підступив до аги:

— Це я перебільшую? Та це ж ясна справа! Пригадай, шановний ага, ким був Манольос раніше в нашому селі і ким він став. Паршивим пастухом, наймитом у Патреархеаса, ні овечки в нього, ні латки землі, нікчемство якесь. А за кілька місяців, завдяки своїм хитрощам і за допомогою Москви, он на кого він перетворився — на звіра! Він підніс свій прапор, повбивав людей, зруйнував сімейні узи, привів, диявол його знає звідки, попа Фотіса з його голодранцями, зайняв Саракіну і під самісіньким носом у нас заснував нове село, геть усе з більшовиків! Він поклявся спуститися з гори, спалити твій конак і вбити тебе, шановний ага, пограбувати село і покликати Москву, щоб вона зайняла його... Ти ризикуєш головою, шановний ага, май це на увазі!.. Коли вже вовк забрався до твоєї кошари, вбий його!

Ага занепокоївся вже більше. Досі він зневажливо дивився на все це. То, мовляв, грецькі справи, греки з греками б'ються, хай собі хоч очі повиколоють! А тепер, виходить, справа стосується уряду, всієї Туреччини! Якщо я дозволю цьому черв'яку Манольосу розростися, що тоді станеться з Туреччиною? Знову нагряне москвит, почне блокаду, і тоді спускайся на дно... Цей козлобородий піп має рацію: вовк заліз до кошари, і, якщо я не знищу його, він знищить мене! Ага розкрив рота, почав говорити:

— На все, що робиться між вами, греками, мені начхати. Але тепер я бачу, що це не тільки грецькі справи. Тут справа складніша... Забирайтеся геть, ідіть ви всі під три чорти, залиште мене одного, щоб я міг поміркувати і прийняти рішення... Забирайтеся геть звідси!

Він замахнувся канчуком і почав шмагати присутніх по голові й по спині.

Увібравши голови в плечі, всі троє з криком метнулися до воріт, притиснувшись один до одного, а за ними свистів канчук. Ага штурхонував ворота ногою і лишився сам.

— Принеси-но мені пляшку ракі! — покликав він Марфу. — Я мушу прийняти рішення!

Піп Грігоріс і Ладас побігли селом і звеліли паламареві знову вдарити в дзвін, як на похорон. Жителі Ліковрісі юрбами почали збиратися на майдані. Прийшли й поранені. Цілу ніч переживали вони сором, від того, що не зуміли прогнати голодранців. Сьогодні вони розлютились і готувалися помститись. Піп став посеред майдану, він знову ожив і почав кричати гучним голосом:

— Діти мої, ми осоромились, ми повинні помститись! Я поговорив з агою, і ми дійшли згоди. Хто винний у всіх наших бідах? Тільки одна людина — проклятий Манольос! Та приспіла його година! Ага видасть нам його, щоб ми судили, засудили й напились його крові. Вперед, люди, піднімайтеся всі, зберіться під конаком, рвіть на собі одяг і кричіть: «Манольоса! Манольоса! Видайте нам Манольоса!» і більше нічого. Все інше я беру на себе!

Після цього піп попрямував до церкви, припав до братового тіла, поцілував його, прочитав молитви. Він поспішав, думки його були далеко. Селяни нахилились, підняли небіжчика і віднесли на кладовище. Піп сперся на довгу палицю, згадав дитячі роки і заплакав. Селяни покvapно поховали вчителя, випили по чарці за упокій його душі і порозходились. У всіх думки були в іншому місці, вони поспішали.

Близько полудня ага був уже п'яний, як ніч, і нарешті, прийняв рішення. Він покликав Панайотара, який сидів на порозі, мов побитий собака, й чекав.

— Іди сюди, Панайотар! Ти можеш ходити чи остаточно став кривим, бідолахо?

— Якщо мова йде про Манольоса, — відповів Панайотар, — то можу.

— Я бачу твою голову, але щось не бачу фески. Куди ти подів феску, гяур?

— Я загубив її вчора, шановний ага, біля колодязя святого Василія. Але я дізнався, що її знайшла стара Мандаленя. Я пошлю, щоб мені принесли її.

— Надінь феску, візьми собі на допомогу двох здоровенних селян, якщо не впорашся сам, і сходи та приведи мені Манольоса. Давай, бігцем!

— Живого чи мертвого?

— Живого!

Гіпсоїд перестав накульгувати, з радощів у нього вирости крила і він побіг.

«Наспіла твоя година, Манольос! — пробурчав він,

потираючи руки... — Живи здоровий, Іуда-Панайотар, ми його з'їли!»

Манольос отаборився з своїми людьми у великому саду Патрархеаса, за селом, поблизу маленького озерця Войдомати. Вони вже полагодили хатину, Манольос визначив тих, які залишаться стерегти, і збирався, як тільки перейде за полудень, вирушити в село, глянути, що там робиться і порадитись із попом Фотісом. Аж ось він знову почув дзвін і занепокійвся.

Дещо після полудня прибіг Костандіс і приніс новини:

«— Піп знову баламутить народ, бігає з побитою головою і підбурює селян, щоб усі зібралися перед конаком аги й кричали: «Видай нам Манольоса, він винний, він!» Вони замишляють схопити тебе, Манольос, звести на тебе наклеп і судити, мовляв, як грабіжника і вбивцю, за те, що ти, буцімто, підпалив село, що ти — більшовик... Усе, все вони звалюють на тебе. Сховайся, піди в Саракіну або кудись ще далі, твоє життя в небезпеці. Вони показалися!

— Моє місце тут, разом з моїми братами, які теж у небезпеці, — відказав Манольос. — Хіба ж я можу піти звідси, Костандіс? А що поробляють інші товариші, ти бачив їх?

— Яннакос забрав свого ослака з мого хліва і заховав його у великому оливковому гаю, де він отаборився з своїми людьми. Попу Фотісу полегшало. Завтра він хоче встати з ліжка і сходити до аги, поговорити з ним. Він варвар — цей турок, каже піп, але хороша людина, він зрозуміє, що правда — на нашому боці... Та я все ж таки боюсь, Манольос. Піп Грігоріс поклявся знищити тебе.

— Дай боже, щоб усі гріхи впали на мене одного, Костандіс, і щоб піп Грігоріс мене знищив. В такий спосіб він видихається, дасть спокій нашим товаришам... Цього я й хочу. На всі звинувачення я відповідатиму: «так». Я грабував, і більше ніхто. Я вбивав, я підпалював. Так, я — більшовик... Усе, все я візьму на себе, аби тільки врятувати народ... Я піду сам і передам себе до рук аги.

Костандіс витріщив очі, глянув на Манольоса. Обличчя в нього зовсім змінилося — сяяло. Він став вищим на зріст і стояв серед дерев, мов світна колона. Костандіс заморгав, очі в нього помутніли.

— Любий Манольос! — сказав він. — Я не можу дати тобі напучення. Моя душа не йде за межі моєї домівки, моєї сім'ї, в крайньому разі, далі кількох друзів. А твоя

душа може охопити весь народ. Я бачу все, що насувається, і тремчу. А ти йдеш йому назустріч з радістю. Те, що я називаю страхом, ти називаєш надією... Ти хочеш і можеш іти по стопах Христа. Роби так, як напутить тебе господь, Манольос...

— Ходім! — сказав Манольос і попрямував до виходу з саду.

Костандіс, похиливши голову, йшов слідом за ним. Друзі вийшли з саду і пішли понад озером. Небо було чисте, ясне. Зимовий день сяяв, як кристал. Блищало озеро Войдомата — густозелене, вкрите баговинням, непорушне. Рідкий очерет і верби, що росли круг озера, відбивались у воді. Лелека стояв на одній нозі й дивився. Двоє інших лелек спокійно летіли над озером, підгорнувши ноги до живота. Вони дивилися на воду, бо були голодні.

Манольос кинув довгий погляд навколо, пройшовся оком по озеру, втупився поглядом у голі, освітлені дерева, ще далі — в темнофіолетову Саракіну і в її святий спостережний пост на вкритій снігом вершині. Потім перевів свій погляд на ниви, на оливкові гаї, пройшовся по садах. Цвіла вже мушмула, крізь листя блищали лимони. Якесь мигдальне дерево було вже готове до приходу весни: бруньки на ньому понабрякали й мали от-от порозкриватись...

— Який красивий світ... — сказав Манольос і посміхнувся.

«А ще красивішою буває іноді душа людини», подумав Костандіс, але не сказав нічого.

Вони попрямували до села. Ще й досі гудів похоронний дзвін, було чути далекий гомін, — людські крики і гавкіт собак. Де-не-де співали півні.

— Буде переміна погоди, — сказав Манольос, — чуєш, співають півні...

Та Костандіс стискував губи, боявся розтулити рот, щоб не розридатись. Він все ще йшов, похиливши голову.

Вони наближались уже до колодязя святого Василя, коли раптом помітили, як з-за якоїсь огорожі вискочив Панайотар з двома дужими чолов'ягами. Всі троє мали в руках дрючки, на голові в Панайотара червоніла кругла феска сеїза. Побачивши їх, Костандіс остовпів.

«Вони прийшли схопити його!» подумав він і хотів утекти, але засоромився, лишився на місці й тремтів.

Панайотар залишив товаришів, підійшов, наскільки міг, по-молодецькому, щоб приховати свою кульгавість.

— Куди йдеш, проклятий? — загримів він, хапаючи Манольоса своїм ручиськом.

— Іду до аги, Панайотар, не лютуй. Я дізнався, що він мене шукає. Ото і йду здаватись.

Панайотар глянув на нього збентежено.

— І ти не боїшся? Не боїшся аги, попа, усього села? Що ти за диявол такий?

— Хто не боїться смерті, Панайотар, той не боїться нікого. Ось у чому таємниця... Ходім!

— Іди вперед, щоб ти не втік від мене. Я йтиму за тобою.

Потім обернувся до двох велетнів:

— Ви можете йти собі. Я сам з ним справлюсь. Пішли! Іди собі й ти, Костандіс, собача шкура!

Костандіс завагався, глянув на Манольоса.

— Іди, Костандіс. Іди собі додому, до діток. Залиш мене.

Тепер вони лишилися вдвох. Якийсь час ішли мовчки.

— Панайотар! — сказав нарешті спокійним, лагідним голосом Манольос. — Невже ти так ненавидиш мене, що бажаєш моєї смерті? Що я тобі заподіяв?

— Не говори зі мною таким голосом, — проревів Панайотар. — Ти спалив мені серце!

І перед Панайотаром виник образ вдови — її заливчастий сміх, червоні круглі губи, білі блискучі зуби, біляве волосся і солодке тремтіння по ночах. Сльози навернулись йому на очі. Він застогнав, неначе в ньому щось обірвалось.

— Коли ти помреш, Манольос, — сказав він, — я себе теж уб'ю. Я живу тільки для того, щоб убити тебе... А після цього навіщо мені жити? Один постріл, і я подамся в пекло.

Вони вже входили в село. А дзвін гудів і гудів. З майдану долинав великий галас. Видно, перед конаком аги зібралися всі чоловіки й кричали.

— Чого вони там галасують? — спитав Манольос і став, щоб прислухатись.

— Зараз почувеш, проклятий. Іди швидше!

Поволі галас ставав усе гучнішим. Уже можна було розібрати окремі слова. Манольос гірко посміхнувся і прискорив ходу. «Іду... іду... — прошепотів він. — Іду, не галасуйте!»

Тільки Манольос показався на майдані і його побачив

натовп, як усі люто кинулися до нього. Та Панайотар став спереду, розставив руки.

— Не смійте торкнутися його! — заревів він. — Він належить мені! Майте терпіння!

— Грабіжник! Убивця! Більшовик! — ревів натовп і кидався, щоб розшматувати його.

Піп Грігоріс помітив Манольоса ще здалеку, кинувся на нього в нестямі.

— Убийте його, селяни! Смерть проклятому!

Та ворота розчинились, Панайотар підштовхнув Манольоса ногою, і вони увійшли в конак.

* * *

Ага сидів у кімнаті на подушці, підгорнувши ноги, і дивився на розжарене в мідній жаровні вугілля. По кімнаті розходилося ніжне тепло, пахло ракі та ковбасою. Ага заплющив очі, щасливий. З веранди раз у раз долинали крики юрби, що зібралася під конаком: «Манольоса! Манольоса! Смерть йому!». Ага тільки посміхався: «І яка ж підла нація! — думав він. — Що за хитруни, забіяки, чорти! Ворон ворону очей не клює, а грек греку — і очі, і брови, і ніс, і щелепи! Чи ти ба, тепер вони хочуть, що б то не стало, загубити бідолоашного Манольоса... Чим же він завинив? Що придуркуватий, бідолаха, але ж ніякого зла людям він не завдає. І все ж вони хочуть загубити його. Твоя милість прикидається святим? Ось тобі по голові, котися вниз! А що мені до цього? Захистити його, і мати неприємності? Ви хочете з'їсти його, сіромаху? Беріть, їжте, приємного вам апетиту! Я умиваю руки і п'ю ракі. Є у мене ще й верблюжа ковбаса... Є у мене й Ібрагімчик... є в мене і канчук... Усього в мене є досить!»

Почулись кроки в передпокої. Ага підвів голову. Двері відчинились. Увійшов Панайотар, зачинив за собою двері, вклонився й підійшов ближче, злегка накульгуючи, але в гарному настрої.

— Я схопив його, шановний ага. Він забарикадувався в саду з своїми, їх було чоловік двадцять, всі були озброєні, як омари. У моїх двох товаришів лопнула жовч... «Забірайтеся геть, боягузи!» крикнув я їм і подався сам. Витягнув пістолет. «Наволоч! — крикнув я. — Назад! Я — Панайотар!» Тільки вони це зачули, — прожогом навтіки! Лишився Манольос сам. Він, мушу я тобі сказати по честі, не втік. Я схопив його і приволік до тебе!

— Хвала твоїм рукам, ти — справжній лев! — сказав ага і посміхнувся крізь свіжо пофарбовані чорні вуса. Щось дуже ти вихваляєшся, та хіба ж ти не грек? Брехун ти... Ану приведи його, дай мені потішитись!

Панайотар схопив Манольоса попід руки, штовхнув його добре і кинув до кімнати. Манольос склав руки навхрест, спокійно став перед агою й чекав.

— Зачини двері, Панайотар, і стій за дверима! — наказав ага. Потім налив собі чарку ракі, випив її за одним духом, сунув у рот великий кусок ковбаси і став жувати, повільно, спокійно, весь час посміхаючись і поглядаючи на Манольоса напівзаплющеними очима.

— Послухай, Манольос, — сказав він нарешті, — це вже вдруге потрапляєш ти до моїх рук. Але на цей раз, мені здається, ти вже не врятуєшся... Багато тяжких звинувачень звалили на тебе, сердего. І що ти грабував, буцімто, і що ти вбивав, і що ти підпалив село... Це правда? — Правда, шановний ага.

Ага зморщив обличчя.

— Я тобі покажу! — крикнув ага. — Не строй мені таких же штучок, як минулого разу, не прикидайся святим, дідько б тебе вхопив, а то побачиш! Це ти вкрав, убив... це ти підпалив! Мене не обдуриш, Манольос!..

— Це я, шановний ага. Я прикидаюсь святим, таким нещасеньким, не зводжу на людей своїх очей, але в душі я — диявол!

Крики на майдані посилились.

— Манольоса! Манольоса! Смерть йому!

— Чуєш? Вони кричать, вимагають, щоб я тебе видав. Ти не вийдеш живим з їхніх пазурів, подумай гарненько.

— Я вже подумав, шановний ага, видай мене їм. Про одне тільки прошу тебе: не дозволяй чіпати когось іншого. Саракінці мають права, але вони не змогли захистити їх по-доброму. Я захотів застосувати силу, і от я зробив те, що зробив. Я винен і більше ніхто! Вони — хороші люди, шановний ага, спокійні, чесні, роботящі.

— Але ж гомонять, вони більшовики і хочуть висадити Туреччину в повітря.

— Не слухай, шановний ага! Це — бідні люди, вони хочуть жити, закріпитись на землі і більше нічого.

Ага схопився за голову. Кімната почала крутитись перед ним.

— Ви, греки, зовсім мене спантеличите! Слухаю одного — він правий. Слухаю другого — він теж правий... Я зовсім заплутався... Клянусь аллахом, я схоплю вас усіх коли-небудь і повішу, щоб мені зовсім заспокоїться нарешті!

Знов знизу долинули крики, дедалі грізніші.

— Манольоса! Манольоса! Смерть йому!

— Не знаю, що й робити... — пробурчав ага. — Мені шкода тебе, бідолашного, бо ти божевільний і святий. Ти хочеш, як та квочка, схвати під своїми крильцями всі гидоти людські. Мені шкода тебе, але ж, з другого боку, коли я не виконаю їх бажання, могу мати великі неприємності... Хіба ж я певен, що ти не більшовик? Отой чортів піп, який оце примушує людей горлати на майдані, здатний дійти до самого паші в Смірні і донести на мене, і тоді мені капут! Зрозумів, Манольос? Ану, зглянься на моє становище! Що б ти зробив на моєму місці? Хіба не краще для мене, щоб я тебе видав, і хай вони зроблять з тобою, що хочуть, аніж, щоб над моєю головою день і ніч висів зашморг? Скажи свою думку, чи правий я?

— Ти маєш рацію, шановний ага. Видай мене.

— Не кажи мені про це так спокійно, це мене дратує! Ти краще скажи, що ти — більшовик, щоб я розлютився, схопивсь і видав тебе і щоб у мене совість була спокійна, що я не видав невинну овечку отим вовкам... Ти зрозумів, чого я хочу? Я хочу собі спокою, щоб вас дідько вхопив, спокою, позбутись і тебе, і їх... Але я не хочу взяти собі на душу невинного... Зрозумів? Якщо ти скажеш, що ти — більшовик, тоді — інша справа!

— Я більшовик, шановний ага, — сказав Манольос. — Я — небезпечна людина для держави. Коли б я міг, я висадив би її в повітря!

— Кажи далі, кажи, клянусь своєю вірою, роздувай, скільки можеш, щоб я посатанів!

— Оцей світ — підлий, несправедливий, нікчемний! Кращі люди голодують і зазнають кривди. А безчесні — їдять і п'ють, і керують без віри, без совісті, без любові. Несправедливість не повинна більше панувати! Я вийду на вулиці, стану на майданах, зйду на дахи і кричатиму: всі голодні, скривджені й чесні! Єднайтеся! Давайте роздуємо пожежу, щоб земля очистилась від єпископів, панів і начальників!

— Кажи ще, Манольос, кажи, це в тебе добре виходить! Я вже починаю лютішати.

— Я хотів би, шановний ага, мати силу, щоб піднятися і оголосити революцію в цілому світі. Підняти всіх людей — білих, чорних, жовтих, щоб ми стали єдиним, голодним, але всемогутнім військом, щоб ми вдерлись у великі прогнилі міста, в підлі палаци і безсоромні серали Константинополя і підпалили їх.

Та я скромна і безсила, нікчемна людина, закинута в одне з глибоких сіл Анатолії, і голос мій можуть почути тільки в Ліковрісі і Саракіні. Через те я стою поміж Ліковрісі та Саракіною й волаю: «Повстаньте, браття! До зброї, селяни! Доки ми будемо рабами? Доки будемо покірливо схиляти шию і пхикати: «Заріж мене, ага, щоб я став святим!». Вперед! Настав час, свобода або смерть! По-доброму не дають того, що нам належить по праву, то заберем його силою! Гуртуйтеся у військо, спускайтеся в це багате, підле село, вбивайте тих, що чинять опір, спаліть будинок отого скнари, старого Ладаса. Архонтський будинок Патреархеаса — ваш, заходьте в нього і укріплюйтеся в ньому!

І коли ви міцно пустите коріння і станете дужими, піднімайтесь, виганяйте агу, щоб він забрався геть з грецької землі, женіть тирана до самісінької Червоної яблуні і навіть далі!»

Та Манольос не встиг скінчити. Ага кипів від люті. Він скочив, схопив Манольоса за карк, шалено струсонув його, поволік по підлозі, розчинив двері і штовхнув його з такою силою, що той покотився по сходах; потім спустився вслід за ним, поволік його через двір, розчинив ворота.

Натовп кинувся до воріт, але раптом зупинився, приголомшений. Пополотнілий, запінений ага тримав Манольоса за карк. А за ним стояв Панайотар, шия в нього здулась, пика посиніла, а він сміявся, махав руками і робив знаки, щоб юрба підійшла ближче. Першим підскочив піп Грігоріс і став попереду, розставивши руки, щоб схопити Манольоса.

Пролунав хрипкий, приглушений, сповнений люті голос аги:

— Беріть його, вбивайте, робіть з нього січене м'ясо, хай би вас усіх чорт ухопив!

З цими словами він щосили грюкнув ворітьми.

Першим кинувся піп і схопив Манольоса за плече, за друге — схопив Панайотар. Натовп оточив Манольоса, люди, виючи, кидались на нього, били, штовхали, волокли в напрямку до церкви. Уже настала ніч. На небі — жодної зірки. Чорні хмари заволокли весь обрій. Далеко на заході спалахували і згасали німі й безсилі блискавиці.

Натовп поминув платан. Люди нетерпляче торкалися Манольоса, обмацуючи його, вдихали його запах, дихали уривано, мовчали. Прибіг паламар, вийняв з-за пояса великий ключ, розчинив навстіж церковну браму, і натовп ввалився в церкву. В алтарі світилися три срібні лампадки: одна — перед образом Христа, друга — перед образом богоматері, третя — перед святим Іоанном Предтечею. Всі інші великомученики і ангели, намальовані на стінах, утопали в темряві. Тільки біля невеличких дверцят, що вели в алтар, поблискували два величких крила архангела Михаїла, що на них падало світло від лампадки, і на його червоні, мов у куріпки, ноги. В церкві пахло воском і ладаном.

Піп Грігоріс схопив уже Манольоса за шию, потягнув його до самого іконостаса, сильним штовханом кинув на підлогу і примусив стати на коліна перед образом архангела Михаїла. Попа охопило таке нетерпіння і така жадоба помсти, що він досі не міг вимовити й слова. Слова застрявали у нього в горлі, стикались, перекручувались і виходили з рота, як заплутане суцільне ричання.

Панайотар пхнув Манольоса ногою, а той стояв на колінах, піднявши голову, і спокійно, мовчки дивився на червоні ноги архангела. З натовпу виліз старий Ладас і, голосно сміючись, плюнув на Манольоса. Всі підступили, навалились на Манольоса і дивились нетерпляче, кожний смакував наперед солодку хвилину, коли за знаком попа Грігоріса він накинеться на нього. Кожний облизував губи, язик прилипав до горла, неначе раптом охоплювала нестерпна спрага.

Піп Грігоріс увійшов до алтаря, надів гаптовану золотом епітрахиль, розчинив царські врата і став. Від світла трьох лампадок обличчя в нього грізно сяяло. Рана на лобі знову розкрилась, і борода взялася червоними плямами.

Він подав знак, і Панайотар схопив Манольоса під пахви і кинув попу під ноги. Натовп посунувся ближче, кожний хотів бачити краще.

— Во ім'я отця і сина і святого духа! — почувся гучний голос попа Грігоріса, немов починалась обідня.

— Амінь! — озвався натовп, і всі перехрестились.

— Браття! — вигукнув піп Грігоріс.— Станьмо на коліна і помолимося господу, щоб спустився він зараз у церкву і звершив правосуддя. Тут, господи, біля ніг твоїх цей відлучений чекає, щоб меч твій упав на нього! Він пограбував, підпалив, убив, викликав розбрат у громаді, розніс сварки по сім'ях, розлучив женихів з нареченими і чоловіків з жінками, посварив батька з сином, підняв на ноги і привів з гори отих голодранців і бунтівників, щоб спалити й пограбувати наше, богом бережене село Ліковрісі.

— Поки він живий, господи, віра і честь у небезпеці! Поки він живий, християнство і грецька нація, дві великих надії людства, в небезпеці! Його підкупила Москва, оте дітище сатани, щоб зникло з лиця землі ім'я твоє! Ми зібралися сьогодні в твоєму домі, господи, щоб вчинити суд правий! Спустися до нас, вседержителю, з церковної бані, суди, щоб наші руки виконали справедливий вирок!

Піп у захваті з гнівом поставив ногу Манольосу на спину й вигукнув:

— Я втратив свою дочку і брата — він винен! Зникла злагода в нашому селі — він винен! Отой антихрист московит увійшов до нашого села — він розчинив йому ворота! Схили Саракіни вкрилися осиними гніздами — він приніс цілий рій! Браття християни! Глас народу — глас божий, приймайте рішення!

В міру того, як він говорив, натовп лютішав, під світлом трьох лампадок заблискотіли білки очей, сповнених ненависті, зуби і стиснуті кулаки. І вся ця темна маса погойдувалась і ревіла. Сидячи навпочіпки, Панайотар дивився Манольосу у вічі, немов боявся, що той втече. Якщо Манольос посувався дещо вправо, то і він посувався вправо. Якщо Манольос посувався вліво, то і він посувався вліво, готовий кинутись і схопити його. А старий Ладас, сидячи рядом на підлозі, згадав спалений будинок, і бочки, і глиняний посуд і заходився ридати.

Піп Грігоріс нахилився до Манольоса, який сидів тепер спокійно на сідцях.

— Відлучений! — крикнув він йому, — встань! Підніми його, Панайотар, постав його прямо, щоб він не впав.

Ти чув, які біди приніс ти в наше село? Чув, які гріхи обтяжують тебе? Чи будеш ти захищатись? Чи, може, хочеш щось сказати?

— Нічого не хочу,— спокійно відказав Манольос.

— Ти признаєшся, що ти пограбував, підпалив, убив?

— Признаюсь,— у всьому, що сталося, винен я і більше ніхто.

— Признаєшся, що ти більшовик?

— Якщо більшовизм є все те, про що я думаю, то я — більшовик, батюшко.

Вся церква, аж до бані, де висів вседержитель, загриміла. Старий Ладас схопився й закричав:

— Смерть йому! Смерть йому! Навіщо лишаєш його й досі живим? Хіба нам потрібні ще свідки? Смерть йому!

Натовп заревів, посмілішав, всі попідносили руки:

— Смерть! Смерть!

Манольос звільнився від ручиська Панайотара, зійшов із приступки алтаря. Натовп подався назад. Манольос ступив крок, простягнув схрещені руки:

— Убийте мене...

Манольос просувався, спокійний, беззахисний, не чинячи опору, а над його русявою головою спадало ніжне світло від лампадок. Натовп дивився на нього, приголомшений, і неохоче розступався, щоб дати йому дорогу. Люди настільки були вражені, що коли б у цей час Манольос підійшов до дверей і вийшов, ніхто не поворухнувся б, щоб спинити його. Та Манольос став посеред церкви, під самою банею з зображенням вседержителя, і знову схрестив руки.

— Убийте мене...— сказав він знову так, неначе благав.

Піп Грігоріс зійшов з амвона і зробив знак Панайотару, щоб той ішов за Манольосом. І Панайотар ішов, схиливши голову, тихо, витягнувши шию, розчепіривши і позгинавши на обох руках пальці, готовий от-от накинутись і вчепитись.

— Зачиніть двері! — крикнув піп глухо.— Зачиніть двері, а то він втече!

Паламар побіг, зачинив двері, замкнув їх на ключ і сперся на них спиною.

Приглушений крик попа вивів натовп із несподіваного заціпеніння. Раптом усіх поиняв страх, щоб бува не втекла від них здобич. Люди підступили з усіх боків і оточили

Манольоса кільцем. Він уже відчував на своєму обличчі важке уривисте дихання.

На якусь мить Манольос завагався, обернувся до дверей, але вони були вже замкнені. Глянув на алтар, на освітлені ікони, непорушні, заставлені срібними дарами. Посміхався рожевощокий Христос. Богоматір була заклопотана сином. Святий Іоанн проповідував у пустелі... Манольос звів очі вгору, глянув на баню, вгадав у темряві грізний лик вседержителя, що повиснув над людьми, без жалю до них. Манольос глянув круг себе, на людей. Йому здалося, що в темряві церкви блиснуло кілька ножів.

І знову пролунав пронизливий крик старого Ладаса:
— Смерть! Смерть!

* * *

В цю хвилину почувся сильний грукіт у двері. Всі замовкли, обернулися до дверей. Знадвору тепер виразно почувлися голоси:

— Відчиніть! Відчиніть!

— Це голос попа Фотіса! — крикнув хтось.

— Це голос Яннакоса! — сказав інший. — Прийшли саракінці відняти його у нас.

Двері заходили ходором, зарипіли. Знадвору долинав великий гомін чоловічих і жіночих голосів.

— Відчиніть, убивці! Бога побійтесь! — почувся тепер уже виразно голос попа Фотіса.

Піп Грігоріс підняв руки.

— В ім'я боже! — крикнув він. — Я беру гріх на себе!

Панайотар витягнув ніж, обернувся до попа Грігоріса:

— З твого благословення, батюшко!

— З мого благословення, Панайотар! — відповів піп.

Але натовп уже кинувся на Манольоса. Бризнула кров, забризкала кілька облич, дві-три краплини — теплі, солоні — впали попу Грігорісу на губу.

— Браття... — ледве чутно вимовив умираючий. Але Манольос не встиг сказати більше нічого, покотився на церковні плити й затріпотів. Руки в нього все ще були розкриті, мов у розп'ятого, і звідусіль з його тіла текла від ножових ран кров.

Учувши запах крові, натовп накинувся на тремтяче тіло вбитого. Старий Ладас вп'явся беззубим ротом Манольосу в горло і в німій люті намагався вирвати шматок м'яса.

Панайотар витер ніж об своє стрижене руде волосся, замазав кров'ю порите віспою обличчя і крикнув:

— Ти мене загубив, Манольос. Я помстився. Тепер ми квити. До приємної зустрічі!

Піп Грігоріс нахилився, набрав півну жменю крові й покропив натовп.

— Кров його на наші голови! — вигукнув він.

Люди здригнулись від краплин крові, що впали на них.

— Відчиніть же! Відчиніть, убивці! — знову почулося надвору.

Піп зробив знак паламарю. Той підійшов, спотикаючись.

— Відчини двері! — наказав піп, — і вертайся негайно, повитирай кров на плитах. Не забувай — сьогодні опівночі у нас різдво Христове.

Потім обернувся до своєї пастви:

— Ходімо, браття християни! — сказав він. — Ми виконали свій обов'язок, господь нам допоміг! Нехай приходить тепер піп Фотіс і ховає його.

Паламар одчинив двері. В темряві освітилися стривожені грізні обличчя чоловіків і жінок.

— Де Манольос? — пролунав задиханий голос Яннакоса.

— Він у церкві. Ідіть заберіть його! — відповів піп Грігоріс. — Дайте дорогу пройти нам!

— Якщо ви вбили його, — крикнув піп Фотіс, — кров його на ваші голови і на голови ваших дітей!

— Він всередині, — повторив піп Грігоріс, — ідіть заберіть його.

— Його вбили! — заревів Яннакос і кинувся прожогом у церкву.

За ним кинулись піп Фотіс, Костандіс, цирульник Андоніс, гладкий Дімітрос і кілька жінок із Саракіни.

Яннакос метнувся до алтаря, але посковзнувся на сарайній середині і впав на підлогу, прямо на труп Манольоса. Пролунав нелюдський крик:

— Манольос!

Замазаний кров'ю, Яннакос обнімав, цілував і, ридючи, пестив свого замордованого друга.

Близько півночі радісно задзвонили дзвони, запрошуючи християн іти до церкви подивитись, як народжується Христос. По хатах світили каганці, двері одна по одній відчинялись, і християни рушали до церкви, тремтячи від холоду. Ніч була морозяна, тиха, на небі — жодної зірки. Тільки в особняку Патреархеаса ворота були замкнені, і прохожі чули всередині гучний гомін чоловічих голосів і зрідка тоненьке соромливе жіноче голосіння.

Манольос лежав на широкому ліжку старого Патреархеаса, туго пов'язаний білою простинею з шовкового полотна — приданим матері Міхеліса. Його сповили, мов новонародженого. Навколо нього — товариші, бліді, мовчазні, коротали з ним ніч. Янакос схилив голову до ніг Манольоса і плакав тихо, беззвучно, жалісливо, мов дитина. Він уже втомився кричати й битись і тепер схилився другу до ніг і тихо плакав. Костандіс побіг у Саракіну, щоб привести Міхеліса. Кілька жінок примостились у кутку і, повернувши голови до стінки, стиха голосили...

Схилившись у світлі каганця, піп Фотіс дивився на обличчя Манольоса — спокійне, страшенно бліде, з величезним рубцем, що спускався від правої скроні до самого підборіддя. Коли-не-коли піп простягав руку і поправляв йому волосся, просякнуте кров'ю. Потім знову схилив голову і поринав у роздуми: стара Марфа щойно сповістила його, що ага злякався і таємно послав гінця до Великого села з вимогою прислати в Ліковрісі піхоту і кавалерію, бо вторглися, мовляв, більшовики і хочуть його вбити

«Вони прийдуть з гвинтівками, гарматами і кіньми, — міркував піп Фотіс, — хіба ж ми зможемо чинити їм опір? Вони всіх нас винищать, нам треба йти звідси, йти світ за очі... Доки ж, господи, доки?»

Він простягнув руку, ніжно, повільно, безнадійно погладив обличчя Манольоса.

— Даремно, зовсім даремно віддав ти життя своє, Манольос, — прошепотів він. — Тебе вбили, ти взяв на себе всі гріхи наші, ти кричав: «я пограбував, я підпалив, я вбив!» — тільки для того, щоб нам дали спокій, щоб ми оселилися на цих землях. Даремно... даремно!..

Піп Фотіс слухав святкові дзвони, які сповіщали, що народився Христос, щоб зійти на землю і врятувати світ, потім похитав головою і застогнав.

— Даремно, даремно, Ісусе,— прошепотів він.— Уже минуло майже дві тисячі років, а тебе все ще розпинають. Коли ж ти народишся, любий Ісусе, щоб тебе вже не розпинали, щоб ти жив з нами вічно?

* * *

На світанку піп Фотіс притулив голову до залізного ліжка, на якому лежав Манольос, і в одну мить його огорнув сон. Йому приснилось, ніби він женеться круг темно-зеленого кучерявого дерева за малюсінькою жовтою пташкою, подібною до канарки. Був він будітмо ще маленьким хлопчиком, коли почав ганятися за нею, а роки минали, він зростав, став юнаком, потім — мужчиною з чорнявим спочатку, мов вороняче крило, волоссям і вусами, та поступово ставав сивим, старівся, але продовжував гнатися за жовтою пташкою. А вона весь час тікала, перелітала з гілки на гілку і щебетала...

Це видіння було блискавичним, але коли піп Фотіс схопився і протер очі, йому здалось, ніби він прожив уже тисячоліття і протягом усіх цих тисячоліть він гонився, не втомлюючись, за святою невловимою пташкою, схожою на канарку, і незайманий запал весь час поновлювався в ньому. Але глибоко в душі він відчував, що та жовта пташка не була канаркою, яка насмішкувато насвистувала або ж захоплено щебетала, витягнувши дзьобик до неба.

— Що б то не стало, я буду гнатися за нею, доки житиму на світі!

Так сказав піп Фотіс, схопився й випростався. На широкому подвір'ї Патрєархеаса він скликав товаришів. Ще з ночі посходилися вони з садів, виноградників і оливкових гаїв. На подвір'ї було повно людей.

— Діти мої! — звернувся піп Фотіс до присутніх.— Зав'яжіть своє серце вузлом! Те, що я вам скажу, тяжке, але наші плечі могутні, можуть його витримати. Ми витримаєм і це. Учора вночі мені принесли звістку: наближається турецький загін, щоб вигнати нас. Піднімайтеся, діти мої, якомога скоріше, забирайте з собою, що тільки подужаєте, і підем, щоб вони не застали нікого з нас ні в Ліковрісі, ні в Саракіні. Мало лишилось на світі греків, а ми ж, що б там не говорили наші вороги, ми ж — сіль землі, ми не повинні загинути, браття!

— Ми не загинемо, батюшко, не турбуйся! — крикнув Лукас і підняв корогву святого Георгія — вершника. — Вперед, браття, ідіть за святим Георгієм туди, куди він поведе нас.

Всі розсипались по маєтку, похватали все, що було в багатому будинку Патреархеаса. Піп Фотіс порозчиняв комори і роздавав усе, що було в них. Всі навантажились продуктами і одягом, зняли з петель ворота, поклали на них Манольоса. Двоє чоловіків взяли ворота собі на плечі, діди підняли ікони, піп Фотіс став попереду, і всі рушили швидким кроком до Саракіни.

— Спочатку ми пройдемо через Саракіну, — крикнув піп Фотіс, — поховаємо там Манольоса, викопаем і заберем із собою кістки наших батьків і знов рушимо в дорогу. Мужайтесь, діти, будьте стійкими! Ми безсмертні! Знов рушаймо в дорогу!

Дійшли до колодязя святого Василія. Піп зупинився на якусь хвилину.

— Діти мої! — звернувся він до натовпу. — Сьогодні зійшов на землю Христос-немовля. Давайте візьмем його з собою! У нас є матері, вони його вигодують... Гарно вам святкувати, браття!

Яннакос ішов останнім. Вночі він забрав осла у Костандіса, навантажив його, як тільки міг, і йшов поряд, похиливши голову, мовчазний. Коли-не-коли все ставало перед ним мутним, тоді він витирав очі, і світ знову сяв ранковим зимовим блиском. Яннакос ніжно торкався осла, а той махав хвостом, повертав голову, дивився на хазяїна і не міг зрозуміти... Що з ним сталося? Чому він не розмовляє? Чому не простягає руки, щоб погладити йому живіт, шию і теплі вуха?

Почали сходити по кам'яному схилу на Саракіну. Попереду прямував Манольос, розпростертий на воротах, а за ним мовчки йшов натовп. День видався кришталевочистий, виблискувала церковка пророка Іллі, вдалині, край обрію, блискотіли гори, одні — рожеві, інші — ясноблакитні.

Костандіс чекав їх перед печерами. Він покwapно підійшов до попа Фотіса.

— Отче! — сказав він. — Міхеліс не хоче більше спустатися з вершини. Він узяв з собою клуночок з одягом, велике евангеліє, коси Марйорі і влаштувався в колишній келії подвижника: «Мені й тут добре, — сказав він мені, —

я не хочу більше бачити людей ні добрих, ні злих, нікого. Я стану подвижником!»

Піп Фотіс похитав головою.

— Може, він і має рацію, Костандіс, — сказав піп, — не будемо порушувати його спокою. Це — його шлях. А ми підемо своїм шляхом!

— А який же мій шлях, отче?

— Коли ми поховаємо Манольоса, вертайся назад, до своїх діток, Костандіс! — сказав священник і поклав руку на голову вірному другу, наче благословляв його.

Манольоса опустили на землю перед обжитою печерою. Священник надів епітрахиль і почав похоронну відправу, а навколо співав натовп. Коли-не-коли лунали ридання Яннакоса і Костандіса, і тоді голос попа Фотіса уривався, він не докінчував тропаря, доспівував його сам натовп.

Кожний нахилився і поцілував небіжчика, могила була вже викопана. Священник став край могили, щоб сказати кілька слів і попрощатися із Манольосом. Та горло йому здавило, слова не виходили з уст. Піп Фотіс заридав. Тоді якась бабуся наважилась, припала до небіжчика, розпустила своє рідке білосніжне волосся і сказала йому на прощання:

«Ім'я цього юнака начертано на снігу. Зійшло сонце, і ім'я його розтануло у воді і зникло...»

Через деякий час піп Фотіс підняв руку, дав знак.

— В ім'я бже! — прошепотів він. — Знов починається дорога. Мужайтеся, діти мої!

І вони знову рушили в дорогу, на схід.

РОМАН НІКОСА КАЗАНДЗАКІСА «ХРИСТА РОЗПИНАЮТЬ ЗНОВУ»

Нікос Казандзакіс,* автор роману «Христа розпинають знову», один із найвидатніших і найсвоєрідніших грецьких письменників першої половини ХХ століття, широко відомий у себе на батьківщині і за рубезжем.

Він народився 1881 року в місті Іракліон (острів Крит), коли цей острів ще належав туркам, а помер на чужині, в добровільному вигнанні, в німецькому місті Фрейбурзі.

Юрист за освітою, він слухав лекції попередника модної тепер за рубезжем занепадницької філософії (екзистенціоналізму) Аїрі Бергсона в Парижі і довгий час захоплювався маячними ідеями німецького філософа, індивідуаліста і реакціонера, Фрідріха Ніцше.

Спочатку Казандзакіс шукав істину в християнському аскетизмі, в середньовічній містиці, в буддійській філософії. Але остаточно його світогляд визначили: палка любов до батьківщини, шукання соціальної справедливості і щастя для простих людей всього світу.

«Тепер письменник, якщо він справді живе інтересами свого часу,— це людина, яка страждає і занепокоєна тим, що відбувається навколо неї. Письменник сьогодні, якщо він залишається вірним своїй професії, це борець» (З інтерв'ю журналу «Ар»).

І справді, Нікос Казандзакіс з шукача абстрактної істини перетворився на активного борця за мир.

Перший його твір було видано в 1905 році, і відтоді він безперервно виступає на літературному поприщі з віршами, драматичними творами, великими романами, подорожніми нарисами, перекладами творів світової літератури. Його прогресивні ідеї знайшли вираз зокрема в таких його романах, як: «Життя і погляди Алексіса Зобаса», «Христа розпинають знову», «Капітан Міхаліс». Ці ідеї, критика капіталістичного ладу, співчуття до пригноблених і визиску-

---

* Про автора роману див. статтю Алексіса Парніса: «Нікос Казандзакіс» («Літературная газета», 21 листопада 1957 р. № 139, стор. 4, і в журналі «Иностранная литература», 1957, № 16, стор. 277).

ваних, антиклерикальна тенденція — викликали в нього на батьківщині шалену зненависть до Казандзакіса реакційних кіл і зокрема «найсвятішого синоду».

За ці ж ідеї Казандзакіс одержав у 1956 році премію Миру. А грецький народ, який любить свого письменника, вшанував його пам'ять, урочисто поховавши його в рідному Іракліоні.

Інтерес і співчуття Казандзакіса до Радянського Союзу виявилися зокрема в його книгах: «Що я бачив у Росії», «Подорож до Росії», «Історія російської літератури» (в двох томах).

Грецький письменник, який опинився між двох світів, сповнений сумнівів і забобонів недалекого минулого, з надією вітає світанок нового життя. Виїжджаючи з Києва до Москви, він записує в своєму письменницькому блокноті: «Через тисячі літ ми (тобто грецька інтелігенція,— А. Б.) знову вирушаємо на північ, але вже не для того, щоб нести туди світло, а мабуть, щоб одержати його звідти». («Подорож до Росії», 2 видання, «Діфрос», Афіни, 1956, стор. 30).

Вітаючи Жовтневу революцію, він сприйняв її наче якийсь стихійне явище, незалежне від волі людей. Характерним є його епіграф до згаданої нами книги «Подорож до Росії»: «Горе людині, яка, коли бог здійснює бурю, лє масло в море...»

Перед своєю смертю влітку 1957 року Казандзакіс, повертаючись із подорожі до Китаю і Японії, знову відвідав Москву і висловив радянським письменникам свою щирю любов до країни перемігшого соціалізму.

Тема роману «Христа розпинають знову» пов'язана з євангельським оповіданням про життя Ісуса Христа, який мусив страждати і вмерти, щоб урятувати всіх, хто увірує в його божественне походження і проповідуване ним учення. Своєрідно витлумачений євангельський образ Христа виступає також і в інших творах Казандзакіса: в трагедії «Христос» і в романі «Остання спокуса».

У Казандзакіса Христос із «сина божого» остаточно перетворюється на «сина людського», з пасивного страждальника за ідею — на активного борця за здобуття соціальної справедливості не на «небі», а на землі.

В романі Казандзакіса євангельський Христос існує лише в уявленні релігійно настроєних селян, які шукають у заплутаних і суперечливих євангельських текстах, як їм здобути собі справедливість і правду.

По-різному можна тлумачити старі євангельські тексти, тому Христос задоволених своїм життям господарів зовсім відмінний від Христа пригноблених і скривджених батраків.

Мандрівний торговець Яннакос після розмови з «представником бога в Ліковрісі» попом Грігорісом так висловлює цю думку: «Він

говорить, що він представник бога. Але якби бог був схожим на твою пику, тоді лихо голоті... Він з'їв би всіх нас живцем...» (II).

Христос приносить великий прибуток ліковісіотському попу Грігорісу, як про це образно розповідає старий капітан Фуртунас:

«Піп? Ненажера! Відкрив аптеку, називає її церквою і продає там Христа на золотники. А людям каже, що він лікує всі хвороби.

— Яка в тебе хвороба?

— Я брехав!

— Один золотник Христа — і давай стільки-то пістрів!» і так далі (I).

Такий Христос попа Грігоріса, одного з старост заможного села Ліковісі.

Христос бідняків — зовсім інший, але — чи допоможе він їм?

А що було б із бідняком Христом, якби він звернувся з своєю проповіддю до багатіїв?

Оці питання і поставлені в романі Казандзакіса «Христа розпинають знову».

Якщо зважити на події, про які оповідається в романі, то на перше питання треба відповісти негативно: євангельський Христос так само не допоможе біднякам, як і добровільна мученицька смерть Манольоса не допомогла нещасним утікачам. Чи навчила вона чомусь його односельчан? Це залишається невідомим. Читач мусить сам собі скласти про це здогади.

Відповідь на друге запитання цілком недвозначно дано не лише в подіях, але і в промовах дійових осіб роману.

Батрак Манольос у розмові з найбагатшим представником сільської аристократії старим Патреархеасом кидає йому вистраждани над євангельським текстом слова: «Ви, попи, розп'яли Христа, і якби він вдруге зійшов на землю, ви знову розп'яли б його! Прощавайте!» (XII). І справді, Манольос, покликаний виконувати роль Христа під час великої вистави («містерії»), починає виконувати її не «пасивно», а «активно» і стає жертвою зненависті своїх односельчан, яких він хотів «вивести на вірний шлях» і за яких готовий був віддати своє життя.

Вівчар Манольос і піп Фотіс, поводи грецьких утікачів, відкривають для себе дух первісного християнства*, яке колись було «революційною течією** і ідеологією «рабів і вільновідпущених, бідняків і безправних», і лише згодом перетворилося на релігію панівної верхівки суспільства, на знаряддя визискування пригноблених мас. Але герої твору пішли далі. Вони зрозуміли, що на шляху до соціалі-

* Про ідеологію первісних християн, див. Ф. Енгельс, К истории раннего христианства, К., Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. 11.

** Там же, стор. 409 і 422.

льної справедливості не досить буде скасувати нерівний розподіл засобів існування: треба змінити основи соціальної організації. Їх виступи проти куркулів «Вовчої криниці» (Ліковрісі) набувають революційного характеру.

Чому ж ці виступи ще не мають успіху? Автор показує нам, що в патріархальному селі Ліковрісі з майже натуральним типом господарства атмосфера класової боротьби ще не досягла своєї «критичної температури». Манольос і піп Фотіс це лише «перші ластівки», які ще «не віщують весни». А крім того, дуже заважає турецьке оточення, яке ось-ось готове поглинути далеке від міст і напівзабуте грецьке село...

Минають роки і століття, а відірване від усього світу, замкнене в самому собі, загублене десь у просторах Малої Азії грецьке село Ліковрісі лишається незмінним. Люди тут живуть за звичаями діда і прадідів і мають дуже непевне уявлення про все, що діється за околицями села. Багатії багатіють, а бідні стають ще біднішими, бо такий порядок, за словами «ідейного керівника» ліковрісіотів попа Грігоріса, встановлений самим богом. Сам піп Грігоріс вважає християнську релігію надійною підпорою існуючого ладу. Він упевнено проповідує: «Чотири основи має світ. Поряд із вірою, батьківщиною і честю, четверта найбільша основа—власність. Не простягайте до неї рук. Бог розподіляє блага за своїми законами. Одна річ — божа справедливість, інша — людська справедливість. Бог сотворив багатих і бідних. І горе тому, хто порушує цей порядок, бо він виступає проти волі божої». (XI). На його думку, релігія міцно захищає приватну власність. Тому він не жде для себе і подібних собі небезпеки з боку релігії. Та раптом загроза з'являється, як грім з ясного неба.

Піп вважає, що неписьменні і малописьменні селяни не повинні читати святе письмо: що вони там зрозуміють? Найкраще їм показати містерію — виставу про життя Ісуса Христа. Піп Грігоріс не бачить в цьому ніякої небезпеки для свого добробуту і для всіх багатіїв села. Турецький ага, захоплений своїми пристрастями до хлопчика Юсуфчика і до ракі, по суті не втручається в справи старост і куркулів, а до бідноти йому зовсім нема ніякого діла. Темнота і неграмотність селян лише допомагають азі та старостам вискувати селянську масу, в якій нібито нема інших інтересів, крім землі. Піп Грігоріс — найвищий авторитет у питаннях релігії, яка охороняє існуючий лад — оголошує цей лад встановленим від бога і тому незмінним. Він один має право тлумачити біблію і євангеліє, і вибирати з них те, що йому потрібно для повчання своєї пастви. Сам піп Грігоріс обирає колишнього монастирського послушника, а зараз вівчаря Манольоса виконувати роль Христа. Адже він найпридатніший для цієї ролі, бо не чинитиме опору навіть тоді, коли за ходом дії

доведеться його відшмагати і прив'язати до хреста. Ні піп Грігоріс, ні старости не могли передбачати того, що цей «пришелепуватий» Манольос так захопить свою роллю. Ось він починає готуватися до її виконання, і все його життя і містерія «страстей господніх» зливаються в єдине ціле, бо він прагне наслідувати Христа в усьому. Він бере євангеліє, і, вичитуючи по складах старогрецький текст, починає по-своєму його тлумачити. Батрак Манольос розуміє євангеліє зовсім не так, як його проповідує своїй пастві вельможний піп Грігоріс. Ось перша небезпека, яка виростає з самої християнської релігії.

Друга небезпека для споконвічного спокою ліковрісіотських куркулів раптом насувається з заходу. В світі сталися якісь події. Десь на морі знялася буря, і дев'ята хвиля докотилася і до загубленого в глибині Анатолії (Малої Азії) заможного грецького села. В першій світовій війні Німеччина з Австро-Угорщиною і іншими своїми спільниками, серед яких була Туреччина, зазнала поразки, а на Сході виникла перша в історії людства соціалістична держава. Вірна своїй політиці чужими руками жар вигортати, Антанта нацькувала свого сателіта Грецію на ослаблену війною Туреччину (1919—1922). Це був ніж у спину турецької монархії, що доживала свої останні дні. Грецькі війська вступили в Анатолію, де їх радісно зустрічало досить численне на той час населення грецьких колоній. Ця війна з боку грецького уряду і його покровителів мала загарбницький характер і закінчилася поразкою грецької армії. Щоб припинити переслідування турецького населення на грецьких територіях і грецького населення в Туреччині, за мирним договором у Лозанні (20/ХІ 1922) вирішено було провести репатріацію греків і турків.

Ось чому до безжурного і безтурботного села Ліковрісі приходять юрба голодних, обдертих і виснажених утікачів. Піп Фотіс, поводити цих обездолених людей, що тікають від звірства розлючених проти греків темних мас турецького населення, природно стає супротивником ватажка ліковрісіотських куркулів попа Грігоріса. Піп Фотіс пройшов дуже складний життєвий шлях: від ополченця і вбивці попа (якого він убив лише через те, що пообіцяв убити якогось попа) до поводитира втікачів і їх самозваного пастиря. З його релігійних уявлень під тиском незвичайних обставин виростають ідеї справедливої перебудови соціального ладу. Постає питання: яким буде нове село на Саракіні, чи там знову будуть багаті й бідні, щасливі, і нещасні? — Ні, тепер повинно бути інакше: «Тепер усе це ми скинули... Нема твого і мого, нема вже парканів, замків і скринь. Тут усі ми працюватимемо і всі їстимемо. Кожний робитиме, що зможе, і скільки зможе. Один буде рибак на Войдоматі, другий мисливцем, інший оратиме землю, а ще інший пастиме всяку тварину, що нам її пошле господь».

Ми брати, отже, ми одна сім'я, і один у нас батько — господь. На новому фундаменті поставимо ми нашу душу... на новому фундаменті. Важко це: допоможіть мені, брати мої! Праця, терпіння і любов — і віра в бога! Як було з першими християнами. Вони збиралися під землею в катакомбах, глибоко під землею, і там заклали новий фундамент світу...» (VII).

Після цього не дивно, що піп Фотіс виголошує нове для його пастви гасло колективізму: «Усі разом!.. Усі разом! Ось нове гасло — воно нас урятує!..» (там же).

Викрасти з льоху старости Патреархеаса корзини з провіантом для доведених до краю голодом і турецькими гереслідуваннями втікачів з погляду попа Грігоріса — це великий злочин, непрощений гріх, замах на основи основ класового суспільства.

А піп Фотіс розглядає цей вчинок, як акт християнського милосердя, як вияв християнської любові до ближнього і благословляє тих, що вчинили замах проти приватної власності багатія Патреархеаса.

Так само дістає його благословення і нічний наскок на садибу лихваря Ладаса з метою здобуття зерна, олії і вина для Саракіни, де вмирають з голоду діти нещасних утікачів.

Нарешті цей самий піп Фотіс не вагається стати на чолі саракіньйотів, коли вони вирушають у походи на куркульське село Ліковрісі. (XV, XX).

Саракіньйоти, за його словами — це «Не військо голодних, а військо скривджених, яким уже набридло, що їх кривдять».

Військо скривджених і військо куркулів-ліковрісіотів зустрічаються за селом. Охлялий піп Фотіс настільки вірить у справедливість своєї справи, що, не вагаючись, викликає на двобій гладкого попа Грігоріса.

Сцена двобою попів має символічний характер, як зображення боротьби сил чорної реакції і ще непевної, але вже наявної ідеї соціальної справедливості. Та хоч у двобою переміг піп Фотіс, ця ідея ще не може взяти гору в Ліковрісі.

І все ж таки, незважаючи навіть на те, що хижакі на чолі з попом Грігорісом замордовують Манольоса, саракіньйоти вийшли переможцями. Бо правда була на їхньому боці.

Але перемога їх часткова. Щоб вона стала повною, треба всім біднякам і незаможникам сусідніх сіл об'єднатися в одну армію. Крім того, навколо Ліковрісі живуть переважно турки, яких відокремлює від греків їх релігія (іслам) і національна зненависть.

Тому піп Фотіс із саракіньйотами знов вирушає в путь шукати гостиннішого притулку.

Історія Христа-Манольоса на цьому закінчується, але історія гре-

ків-утікачів продовжується. Вони символізують собою героїчний грецький народ, який не зміг винищити ні турки, ні італійці, ні німці, ні англійці, ні інші гнобителі і загарбники.

Вмирають окремі особи, а народ — безсмертний. Сідляр Панайотар (Іуда), бажаючи довести азі і старостам, що Манольос дуже небезпечна людина, назвав його «більшовиком» і «агентом Москви».

Якесь туманне уявлення про «більшовиків» і великі зміни, що сталися на півночі — в Радянському Союзі, є і в інших дійових осіб.

Для застиглого в своїй зненависті до людей і зокрема до Манольоса Панайотара «більшовики» — це якась банда лиходіїв, що хочуть перекинути весь світ догори ногами. Манольос, навпаки, приходить до думки, що «більшовики» прагнуть знищити соціальну несправедливість, досягти рівності, скасувати поділ на багатих і бідних, як і «перші християни». Коли ага запитує його, — хто такі більшовики, Манольос відповідає: «Перші християни...»

Єпископ, до якого піп Фотіс із Манольосом прийшли шукати справедливості, говорить Фотісу:

«— Правий піп Грігоріс — ти більшовик!»

— Так, якщо і він більшовик, — відповів піп Фотіс і показав на розп'ятого Христа...»

Намагаючись за всяку ціну зрозуміти євангельський текст, Манольос з своїми товаришами наштовкується на безліч актуальних проблем, серед яких впливає і проблема національної ворожнечі. Пояснюючи речення «Блаженні лагідні, бо вони успадкують землю», Яннакос говорить:

«— Це означає, що вони не війною, а любов'ю завоюють світ. Геть війну! Всі ми брати!»

— Навіть турки? — спитав Костандіс, якому важко було з цим погодитися.

— Навіть і турки! — в захопленні відповів Яннакос. — І ага, і Юсуфчик, і сеїз. Усі!

— І ті турки, що зруйнували село попа Фотіса? — спитав з непевністю Костандіс.

Яннакос знов почухав голову.

— Цього я не знаю, — сказав він. — Про це треба спитати попа Фотіса». (VII).

Та просте читання євангельських текстів не задовольняє Манольоса: він хоче діяти. Тому він питає попа Фотіса:

«— Отче, як треба любити бога?»

— Через любов до людей, дитино моя!

— А як треба любити людей?»

— Стараючись вивести їх на вірний шлях!

— А який же це вірний шлях?»

— Той, що веде вгору!» (XII).

Остання відповідь попа Фотіса має подвійний зміст. Але Манольос розуміє, що цей шлях веде на скелясту Саракіну, де знайшли собі тимчасовий притулок знедолені і скривджені бідняки.

В іншому місці Манольос оповідає своїм друзям про ченця, який збирав милостиню, щоб піти на прощу «до гроба господня». Коли цей чернець уже вирушив у путь із зібраними грошима, він зустрів якогось жебрака, котрий спитав його:

«— Куди йдеш, отче?

— До гроба господня, брате мій, на прощу. Я тричі обійду навколо гроба господня і вклонюся йому до землі.

— А скільки в тебе грошей?

— Тридцять лір!

— Дай мені ці тридцять лір, бо я маю жінку і дітей, і вони голодні. Дай мені гроші і тричі обійди навколо мене, а потім упади до моїх ніг і поцілуй їх».

Так і зробив чернець, замість того, щоб іти до гроба господня. Чернець — це колишній наставник Манольоса, а жебрак — це сам Христос (X).

Під впливом навколишніх подій змінюється і уявлення Манольоса та його товаришів про Христа.

Обдарований різьбяр-самоук Манольос хоче втілити своє уявлення про Христа в дерев'яній голові-масці. Спершу він різьбить Христа лагідного і повного пасивного зречення світу, бо таким показує Христа своїй пастві під Грігоріс. Але в міру того, як Манольос пориває всі зв'язки з своїм куркульським селом і переходить до табору втікачів-саракіньйотів, міняються і риси Христового обличчя.

Під Фотіс пояснює Манольосу: «Христос не завжди буває добрим і миролюбним... Ось, наприклад:

— Ви гадаєте, що я прийшов, щоб принести в світ мир? Я прийшов, щоб підпалити всю землю, і тримаю в руці меч!

— Чиї це слова? Христа.

— Таке для нас, Манольос, Христове обличчя!» (XVI).

І Манольос робить його гнівним, обуреним на всю кривду, якої люди можуть зазнати від людей. Це той Христос, який разом із Іллею пророком вирушить колись у справедливий похід на Ліковрісі.

Невже в сонному селі Ліковрісі після відходу саракіньйотів на чолі з попом Фотісом і вбивства Манольоса все може лишитися незмінним? На це ми не знайдемо відповіді в романі, бо автор не показав нам класового розшарування і класових суперечностей у цьому відсталому і загубленому в глибині Анатолії грецькому селі.

Чи Манольос і такі його товариші, як мандрівний торговець Яннакос і підпасок Нікольос, — це єдині представники неможливого се-

лянства в Ліковрісі? Очевидно так, бо в селянській масі ще не прокинулася класова свідомість.

Потрібний був такий зовнішній поштовх, як поява грецьких втікачів, щоб ця свідомість почала розвиднятися в голові батрака Манольоса. Але перші іскри шукання соціальної справедливості Манольос зумів передати небагатьом ліковрісіотам: Яннакосу, Костандісу, Міхелісу і іншим.

Інше становище там, на Саракіні. Спільне нещастя і втрата всякої нерухокої власності і засобів існування зробили всіх утікачів рівними. Колишні багатії (напр., старий Павліс) зрозуміли тепер страждання бідноти. Бідність згуртувала втікачів у єдиний дружній колектив. Колишні класові суперечності в них згасають, бо їм нема за що сперечатися. Навпаки, в таборі ліковрісіотів панують взаєми недовіра, заздрість, зиснавість, чвари, ворожнеча (порівняйте сцену сварки у підвалі заарештованих старост).

Композиція роману має всі ознаки епічного твору. З моменту, коли під Григоріс призначає Манольоса виконати роль Христа, читач уже здогадується, яка доля мусить спіткати цього юнака. Дія розгортається досить повільно і читач немовби живе щоденним життям обох таборів — заможних селян у Ліковрісі і бідних утікачів на Саракіні.

Життя всіх героїв представлено, як прояв боротьби особистих пристрастей і суспільних ідей.

Дві особисті пристрасті перешкоджають Манольосу на його шляху до здійснення великої ідеї суспільної справедливості. Манольос зв'язаний з своєю нареченою Леньо і через неї з своїм суперником Нікольосом. Крім цього він зв'язаний з удовою Катериною, яку мусить «вивести на вірний шлях», а через неї з своїм антиподом і ненавистником Іудою-Панайотаром. Раптова хвороба дає йому можливість звільнитися від Леньо. Він не буде її чоловіком, бо має інше покликання. Значно важче звільнитися від Катерини. Навіть хвороба, що спотворила його обличчя, не відштовхує від нього вдову. Вона заприсяглася до повернення Манольоса нікому з чоловіків не відчиняти своїх дверей і цим доводить до розпаду Панайотара.

Коли Катерина довідується про те, що Манольос віддає своє життя, щоб урятувати селян від люті аги, то біжить до нього, щоб своєю смертю врятувати Манольоса.

Після її смерті в Панайотара не залишається іншої пристрасті, крім бажання знищити Манольоса.

Ця пристрасть стає рушійною силою конфлікту, що виникає між Манольосом, у якому починає прокидатися класова свідомість, і попом Григорісом, який стоїть на сторожі інтересів свого класу.

Іноколи читач може подумати, що автор не чужий містики, віру в

надприродні сили, які втручаються в життя людей. Герої роману вірять у чудеса, але автор дає зрозуміти, що ці чудеса існують лише в уявленні самих героїв.

Манольос вірить, що шкіряна хвороба (можливо бешихове запалення), на яку він захворів і яка спотворила його обличчя, це кара божа за його пучуття до вдови Катерини. А коли він видужує, то сам він і його друзі бачать у цьому чудо. Інше «чудо» відбувається в старій каплиці пророка Іллі, коли вона «оновлюється». Але це «чудо» тільки для сторожа, який не знає, що «оновлення» каплиці зробив Манольос (XI).

Н. Казандзакіс прекрасно знає і любить життя грецьких селян і зокрема своїх земляків — крітян. Це життя, як і життя селян усіх країн світу, нерозривно зв'язане з природою, порами року, погодою, землею, тваринами і рослинами. Цей зв'язок підкреслюється автором у кожному розділі роману.

Його герої то живуть єдиним життям із природою і відчувають себе щасливими, то поринають у вир своїх пристрастей, роздумів і сумнівів, і тоді відриваються від природи, яка здається їм чужою і байдужою. Майже в кожному розділі є якісь співставлення або протиставлення людського життя і життя природи.

Так, наприклад, починається одинадцятий розділ: «В той час, коли люди заплутувалися в своїх пристрастях, убивали один одного, лупцювали один одного або намагалися зійти на небо, колосся спокійно, впевнено допівало, достигало, бубнявіло, перетворювалося на пшеницю і схиляло свою голову, щоб її зрізали жінці...»

Дуже важко відтворити в перекладі своєрідну мову героїв Казандзакіса, повну всяких прислів'їв, приказок, примовок і інших фольклорних засобів.

Незважаючи на те, що ідеї класової боротьби і революційного перетворення світу розвиваються автором роману лише в рамках обмеженого релігійним вихованням світогляду батрака Манольоса і його товаришів, попа Фотіса і саракіньйотів, вони, без сумніву, як близькі і зрозумілі, зацікавлять нашого читача.

Цей роман тепер перекладено багатьма мовами. В Афінах його з успіхом інсценізовано (театральним колективом Катракіса), а в Каннах (Франція) минулого року з успіхом демонструвався художній фільм, створений на його основі.

Проф. А. О. Білецький

З М І С Т

		Стор.
Розділ	I	3
Розділ	II	26
Розділ	III	52
Розділ	IV	82
Розділ	V	106
Розділ	VI	134
Розділ	VII	153
Розділ	VIII	177
Розділ	IX	197
Розділ	X	217
Розділ	XI	236
Розділ	XII	265
Розділ	XIII	283
Розділ	XIV	299
Розділ	XV	320
Розділ	XVI	338
Розділ	XVII	359
Розділ	XVIII	370
Розділ	XIX	385
Розділ	XX	398
Розділ	XXI	411
Роман Нікоса Казандзакіса		
«Христа розпинають знову»— А. Білецький		437

Казандзакис Никос
Христа распинают снова
Издательство «Радянський письменник»
(На українском языке)

Редактор *П. С. Шарандак*
Художник *Г. Я Ігнат'єв*
Художній редактор *К. І. Золотарьова*
Технічний редактор *А. А. Вовк*
Коректор *В. П. Суміна*

Здано на виробництво 12/XII 1957 р. Підписано до друку 5/III
1958 р. Формат 84×108/32 14 фіз.-друк. арк., 22,96 ум.-друк. арк.,
25.81 обл.-вид. арк. Тираж 30000. Зам. 3. Ціна в оправі 14 крб.

Радянський письменник, Київ, Червоноармійська, 6

Книжкова фабрика Голооввидаву Міністерства культури УРСР,
Одеса, Купальний зав., 5.

14 крб

